

اُستاتِخِ سِند

از
خداداد خان

کتاب تاریخ سند

خداداد خان

سنڌي ادبي بورڊ

لب تاريخ سنڌ

تاليف

خان بهادر خداداد خان

(سال ۱۳۱۸ ھ مطابق سال ۱۹۰۰ ع)

تصحیح

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

مترجم

خافظ خير محمد اوحدي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو/حيدرآباد سنڌ

۱۴۱۰ھ/۱۹۸۹ع

چاپو پهريون

ع ۱۹۸۹

تعداد ۲۰۰۰

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق ۽ واسطا قائم]

قيمت: سٺ روپيا
[Price: Rs. 60-00]

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو بئڪ اسٽال
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

نپال ائڊريس

(جي. ۰. پي. ۰ او باڪس نمبر ۱۲، حيدرآباد سنڌ)

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پبلشنگ هرس چار شورو سنڌ ۾ مڻيجر
ميان الله بچائي يوسف زئي چيو ۽ مسٽر حبيب الله صديقي سيڪريٽري/
ڊائريڪٽر سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

ڪتاب جي مضمونن جي لسٽ

۱	● اشاعت جو مقصد
۷-۵	● مؤلف جو ديپاڇو
	باب پهريون
۱۴-۱	سنڌ جو نالو، حدون، سندس دارالحڪومت ۽ صوبن جو بيان
	باب ٻيو
۱۶-۱۵	سنڌ جي حڪمران گهراڻن جا طبقا
۱۸-۱۶	برهمڻ گهراڻو
۳۳-۱۸	آسوي گهراڻو
۳۶-۳۳	عباسي گهراڻو
۳۷-۳۶	غزنوي گهراڻو
۴۸-۳۸	غوري گهراڻو
۵۳-۴۸	سومرا گهراڻو
۶۶-۵۴	مهٽا گهراڻو
۷۷-۶۷	ارغون گهراڻو
۱۲۸-۷۷	ڪوڪلتاس ۽ ترخان
۱۳۴-۱۲۸	سنڌ جي مختلف حاڪمن ۽ انهيءَ زماني جي جدا جدا قومن ۽ ڌاتن جو تفصيلي احوال
۱۶۵-۱۳۴	ڪلهوڙا گهراڻو
۱۸۶-۱۶۵	ٽالپر گهراڻو
	باب ٽيون
۱۹۰-۱۸۷	سنڌ جو گورنر
	پهريون ڪمشنر
۱۹۳-۱۹۰	ٻيو

۱۹۹-۱۹۴	جنرل جان جيڪب	ٽيون ڪمشنر
۲۰۷-۲۰۰	مسٽر انوار ريتي	چوٿون "
۲۱۴-۲۰۷	مسٽر ايس مينسفيلڊ	پنجون "
۲۱۸-۲۱۴	مسٽر رابرٽس	ڇهون "
۲۲۴-۲۱۹	هيولاڪ	ستون "
۲۳۸-۲۲۵	سر وليم ميريويدر	اٺون "
۲۳۹	مسٽر ميلول (ايڪٽنگ)	نائون "
۲۵۰-۲۳۹	مسٽر ارسڪين	ڏهون "
۲۶۶-۲۵۰	سر چارلس پرچرڊ	يارهون "
۲۶۷	آئريبل مسٽر ٽريور	ٻارھون "
۲۹۳-۲۶۷	آئريبل مسٽر جيمس	تيرھون "
۳۰۷-۲۹۳	سر چارلس اوليونت	چوڏھون "
۳۰۹-۳۰۷	مسٽر جيمس جو پيو پيرو اڇڻ	
۳۱۲-۳۰۹	مسٽر ونگيٽ (ايڪٽنگ)	پندرھون "
۳۱۶-۳۱۲	مسٽر جيمس جو نيو پيرو اڇڻ	
۳۱۷-۳۱۶	مسٽر جائيلاس (ايڪٽنگ)	سورهون "
۳۲۱-۳۱۷	مسٽر جيمس جو چوٿون پيرو اڇي چارج وٺڻ	
۳۲۸-۳۲۱	مسٽر جائيلاس پيو پيرو ايڪٽنگ ڪمشنر ٿيو	
۳۳۲-۳۲۸	مسٽر جيمس جو پنجون پيرو اڇي چارج وٺڻ	
۳۳۶-۳۳۲	مسٽر جائيلاس وري ايڪٽنگ ڪمشنر ٿيو	
۳۵۰-۳۳۶	مسٽر جيمس جو ڇهون پيرو وري چارج وٺڻ	
ايڪٽنگ ڪمشنر (جيڪي ڇهن مهينن کان گهٽ ۳۵۱		
عرصو رهيا)		

- ڪتاب جي ٻڌائي ۳۶۰-۳۵۲
- ڪتاب طرفان اختامي نوٽ ۳۶۲-۳۶۱
- ڪتاب جي تصحيح ۳۶۳
- ضميمو ۳۷۳-۳۶۴

اشاعت جو مقصد

سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي پروگرام ”قومي تاريخ ۽ ادب جي نشر و اشاعت“ جي تحت جيڪي ڪتاب شايع ڪندو رهيو آهي، هيءُ ڪتاب انهيءَ ئي سلسلي ۾ تصحيح ۽ ترجمو ڪرائي، ڇپايو ويو آهي.

قارئین ڪرام کان مخفي نه هوندو ته سنڌ جي دانشورن عربي ۽ فارسي زبانن ۾ تاريخ، سِير، حديث، تصوف، ادب، شعر ۽ ٻين علمي موضوعن تي گهڻيون ئي قيمتي ۽ يادگار تصنيفون ڇڏيون آهن، جن مان ڪي اڃا تائين قلمي مسودن جي صورت ۾ شخصي ڪتب خانن جي گوشن ۾ پيل آهن ۽ جن ڌيان تان ئي لهي ويل ٿيون پائجن. سنڌي ادبي بورڊ چاهي ٿو ته اهڙي علمي ۽ ادبي سرمايي کي تاريخيءَ ۽ گمناميءَ مان ڪڍي، ان کي اهل علم ۽ اهل ذوق تائين پهچائي.

هيءُ ڪتاب، جو قارئین ڪرام جي خدمت ۾ پيش ڪيو وڃي ٿو، سو فارسي ڪتاب ”تسب تاريخ سنڌ“ جو سنڌي ترجمو آهي، جنهن جو متن سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۵۹ع ۾ پنهنجي ذهن سان واري پروگرام (۱۹۵۱ع کان ۱۹۶۰ع تائين) موجب ڇپايو هو، جڏهن بورڊ رٿيو هو ته انهيءَ عرصي ۾ عربي جا ۱۴، فارسي جا ۳، تاريخي ڪتاب ۳، فارسي جي شعر ۽ ادب جا ۵، اردوءَ جا ۷ ۽ انگريزيءَ جا ۷ ڪتاب ڇپائي، پڌرا ڪيا ويندا، ۽ هاڻي ان جو سنڌي ترجمو شايع ڪيو وڃي ٿو. جيڪي حضرات فارسي زبان کان پوري طرح آشنا نه آهن، انهن جي لاءِ هيءُ سنڌي ترجمو مفيد ثابت ٿيندو.

ديباچو

انهيءَ بي مثل مالڪ جي حمد ۽ ثنا کان پوءِ، جو
 ”تَوُوْنِي الْمَلِكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعَ الْمَلَاكَ مِمَّيْنِ تَشَاءُ“
 سندس ڪامل قدرت جو هڪ ادنيٰ ڪرشمو آهي، ۽ انهيءَ
 خاتم المرسلين جي تعريف ۽ توصيف کان پوءِ، جنهن جو شان
 ”لَوْ لَا كَلِمَاتُ خَلِيفَتِ الْاَلَا فَلَآ كَ“ جي ارشاد مان ظاهر
 آهي، مان انهن اصحابن ڪرامن جي سهڻين وصفن جو ذڪر
 ضروري ٿو سمجهان، جي دين متين جا ٿنڀا ۽ شريعت محمدئي
 جا اُچاريندڙ آهن.

مان انگريز سرڪار جي ڪهڙي تعريف ڪريان. بس،
 فقط هيٺرو چوڻ ڪافي ٿو سمجهان، ته هن دور جي اندر
 انصاف، شفقت ۽ رعيت پروريءَ ۾ سندس ڪو به مٿ
 ثاني ڪونهي.

ان کان پوءِ هيءَ عاجز خان بهادر خداداد خان ولد
 مرحوم راضو خان يا رضا محمد خان پٺاڻ حال رهندڙ پراڻو سکر،
 تاريخ سان دلچسپي رکندڙن کي عرض ٿو ڪري، ته مان
 فرصت جو گهڻو وقت سنڌ جي تاريخ پڙهڻ ۾ گذاريندو هوس،
 جا هاڻي منهنجو وطن آهي، ۽ مون کي خاطري آهي ته
 گهڻائي ماڻهو منهنجي هن شوق کي پسند ڪندا. هڪ هندوستانی
 دانشور جي قول مطابق:

بيٺڪر مير ملڪ کي ڪرنا،

يس تماشا ڪتاب ميس دیکھا.

اهڙو ڪتاب، تاريخ جو ڪتاب ئي سمجهڻ گهرجي. انهيءَ باري ۾ ٻيا به ڪيترائي اقوال آهن. جنهنڪري سان تاريخ جي اڪثر ڪتابن جهڙوڪ ”چچ نامي“، ”تاريخ معصومي“، ”ارغون نامي“، ”بيگلارنامي“، ”طاهري نسياني“، ”تحفة الڪرام“، ”فريئر نامي“، انگريزيءَ جي تاريخن ۽ سنڌيءَ جي مختصر تاريخن جي مطالعي ۾ وقت صرف ڪندو هوس، جي سڀني سنڌ جي حالات تي مشتمل آهن. مؤلفن، مصنفن ۽ مؤرخن مٿي ڄاڻايل تاريخي ڪتابن ۾ پوري فراست، فصاحت ۽ بلاغت سان اهڙا حالات بيان ڪيا آهن، جي ضروري به هئا ۽ تاريخ سان تعلق رکندڙ به. مثال طور هر قسم جي فتحمنديءَ جو احوال، هر طرح جون عجيب ۽ دلچسپ ڳالهيون، ۽ انهيءَ زماني جي حڪمرانن جا اوصاف ۽ سندن ضروري ۽ تفصيلي حالات وغيره.

مطلب ته انهن مؤرخن اهڙي فصاحت ۽ تفصيل کان ڪم وٺي، تاريخ سان دلچسپي رکندڙن جون دليون خوش ڪيون آهن ۽ کين پنهنجو گرويد ۽ مسداح بنايو اٿن. انهن تاريخي ڪتابن جا مصنف وڏي ساراه جا مستحق آهن. الله تعاليٰ کين پنهنجي فضل ۽ ڪرم سان نوازي.

جيتوڻيڪ مٿي ڄاڻايل تاريخن مان سنڌ جا تفصيلي حالات معلوم ٿين ٿا، مگر پوئين زماني جا ڪي ضروري حالات، جن جو هن ڪتاب ۾ درج ڪرڻ انگريز سرڪار جي نقطه نگاه کان تمام ضروري آهي، انهن وڌن ۽ ڊگهن ڪتابن ۾ ملڻ ناممڪن آهن. انهيءَ ڪري ڪن دوستن ۽ خاص طور تي مسٽر جيمس صاحب بهادر پبليڪيشن سنڌ، جي صلاح سان ’چچ نامي‘، ’تاريخ معصومي‘، ’طاهري نسياني‘، ’ارغون نامي‘، ’بيگلارنامي‘ ۽ ’تحفة الڪرام‘ سان، جي پنج (جهم) ٿي معتبر ۽ آخري ڪتاب آهن، گهڻي مدد ورتي وئي، ۽ ان کي ترتيب وار ترتيب

ڪري، ۽ پنهنجن پنجاه سالن کان ورتل قلعي نوٽن مان ڪي خاص، ضروري ۽ تعلق رکندڙ ڪالهيون وٺي، ”لُنب تاريخ سنڌ“ (سنڌ جي تاريخ جو خلاصو) جي نالي سان، اللّٰه جي آسري، سنڌ جي هيءَ تاريخ لکي وٺي آهي.

پڙهندڙن ۾ اسيمد آهي ته جيڪڏهن مون کان ڪا ڪوتاهي سرزد ٿي وئي هجي، ته اُن ڏانهن ڌيان ڏيڻ بدران، رڳو پنهنجي مقصد تي نظر رکڻ ۽ مون کي نيڪيءَ سان ياد ڪن. چوتم چيو ويو آهي ته:

”بُرو چوڻ بئرن ماڻهن جو ڪم آهي.“

س و بالله التوفيق.

 * هي ڪتاب پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس، *
 * اسلام آباد جي تعاون سان شايع ڪيو *
 * ويو آهي. *

باب پهريون

سند جو فالو، حدون، دارالحکومت ۽

سندس صوبن جو بيان

سند جي مٿان، ”سند“ نالي ٻوڙ جو سبب تاريخي ڪتابن مان ظاهر آهي. خاص طرح ’بيگلارنامي‘، ’تحفة الطاهرين‘ ۽ ’تحفة الڪرام‘ مان، جن لکيو آهي ته ”هند“ ۽ ”سند“ حام بن نوح عليه السلام جي پٽن جا نالا هئا (جي هنن ملڪن تي رکيا ويا). صحيح علم الله کي آهي.

هند ۽ سند جون حدون اڪثر تاريخن مطابق هيٺين ريت هيون:

۱- اوڀارين حد- ڪشمير ۽ قنوج تائين، جي هن وقت سند جي موجوده حدن کان هزارين ميل پري آهن.

۲- اولهائين حد- مڪران ۽ سمنڊ جي ڪناري تائين يعني لاهوري ۽ ديول (ديبل بندر) تائين، جا هن وقت به سند جي حد آهي.

۳- آترين حد- قنڌار، سيستان، جبل سليمان ۽ ڪيڪانان تائين، جي هن زماني ۾ سند کان سوين ميلن جي فاصلي تي آهن.

۴- ڏاکڻي حد- سورت بندر تائين، جو هن وقت سند کان سوين ميل پري آهي.

سند جون موجوده حدون اڳڀرو هلي، موقعي اچڻ تي لکيون وينديون.

انگريز مؤرخن موجب سڪندر ذوالقرنين ۳۲۸ قبل مسيح ۾ پنجاب کان درياءَ جي رستي سنڌ ۾ آيو هو. انهيءَ زماني ۾ سنڌ ۾ ڪو مستقل بادشاه ڪونه هو، ۽ سنڌ جدا جدا حڪمرانن جي قبضي ۾ هئي. سڪندر مهراڻ (سنڌوندي) ۾ پيڙا هلائيندي، سمنڊ تائين وڃي پهتو هيو. سندس آمد جي باري ۾ مٿي ڄاڻايل سنه سان گڏ هجري سنه جو ذڪر ڪري نه سگهيو، جو هجري سنه اڃا شروع ئي نه ٿيو هو.

انهيءَ دور ۾ سنڌ جي دارالحڪومت ۽ سندس صوبن جو بيان (چڱانهي مطابق)

دارالحڪومت ”الور“ (اروڙ) جنهن ۾ انهيءَ زماني جو بادشاه يا راجا خود جلوه افروز هوندو هو، مهراڻ جي ڪناري تي هو.

(۱) ”برهمڻ آباد“ (بانبران)، ”نيسرون ڪوٽ“ (حيدرآباد)، ”ديول“، (ٺٽو)، ”لوهانڻا“، ”لاڪا“، ”سما“ ۽ مهراڻ جي سڄي ماٿري هڪڙي حاڪم جي هٿ ۾ هوندي هئي.
(۲) ”سيوستان“، (سيوهڻ)، ”جنڪان“، ”ڪوه پاڻه“ ۽ رونجهان مڪران جي حد تائين، وارو علائقو ٻئي حاڪم جي ماتحت هو.

(۳) ”اسڪنده“ جو قلعو، ”باتيه“، ”تلواره“، ”چچپور“ ۽ هندن جي حد تائين، وارو علائقو ٽئين حاڪم جي عملداريءَ ۾ هو.

(۴) ”ملتان“، ”بڪو“، ”برهمپور“، ”ڪروز“، ”اشهار“ ۽ ”تاکيه“ ڪشمير جي حد تائين چوٿين حاڪم جي هٿ ۾ هو.

هن ڪتاب (لُٻ تاريخ) جو مؤلف ضروري ٿو سمجهي، ته پڙهندڙن جي واقفيت لاءِ دارالحڪومت ۽ مٿي ڄاڻايل سندس صوبن جو ڪجهه احوال بيان ڪجي، ته جيئن موجوده دور

جا ماڻهو حال جو ماضيءَ سان مقابلو ڪري سگهن ۽ زماني جي انقلابن مان عبرت حاصل ڪن.

دارالحڪومت اروڙ جو بيان

اروڙ هاڻي به مشهور آهي ۽ روهڙيءَ کان ڏکڻ-اوڀر جي ڪنڊ ۾ پنجن ميلن جي فاصلي تي وڏي ناري جي ڪناري تي آهي. هڪ ننڍڙو ۽ ويران ڳوٺ آهي، جنهن ۾ ڪوري ۽ هندو رهن ٿا. جن جا گهر هڪ سؤ کان زياده نه ٿيندا. البت اتي حضرت شاه شڪر گنج عليه الرحمت جي مزار پٿر انوار آهي، جتي سکر، روهڙي ۽ اوسي پاسي جي ڳوٺن جا ماڻهو ميلي جي موقعي تي زيارت ڪرڻ ۽ گذرن ڪاٺڻ لاءِ ايندا رهندا آهن.

سنڌ جي صوبن جو بيان

هن وقت برهمڻ آباد ”بانبران“ جي نالي سان مشهور آهي. ننڍڙو ڳوٺ آهي. رڳو واريءَ جا دڙا. ٽنڊي آدم جي اوڀر ۾. نون ميلن جي فاصلي تي آهي. نيرون ڪوٽ جو نالو بدلجي، ”حيدرآباد“ ٿيو آهي. حيدرآباد جو شهر سنڌ جي حاڪم ميان غلام شاه ولد ميان نور محمد ڪلهوڙي ۱۱۸۲ھ مطابق ۱۷۶۸ع ۾ ٻڌايو هو. ديبل بندر بدلجي، ”نٿو“ ٿيو آهي، جو سنڌ جي سمي حاڪم ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي ۸۹۳ھ مطابق ۱۴۸۷ع ۾ ٻڌايو هو. مٿي ڄاڻايل هجري سنه ايجڊ جي حساب موجب ”بين اين بسم الله الرحمن الرحيم“ مان نڪري ٿو (۱). لوهڻا، لاڪا ۽ سمان، جي انهيءَ صوبي ۾ هئا، هن وقت موجود ڪونهن، ۽ اهو پتو به نه آهي ته اهي شهر هئا يا ڳوٺ يا قلعا؟ البت سهرڻ (سنڌ وندي) اڃا تائين سنڌ ۾ وهندو رهي ٿو. انگريزي ۽ سنڌي تاريخن مطابق ديبل بندر تهوڙي ۾ هو، جو سمنڊ جي اندر آهي.

مگر اها ڳالهه غلط آهي. مسلمان مؤرخن جيڪي تاريخون لکيون آهن، انهن سڀني جو هن ڳالهه تي اتفاق آهي ته ديبل بندر ٺٽي ۾ هو.

سيوستان جو نالو بدليجي، ”سيوهڻ“ ٿي ويو آهي، ۽ جنگان، ڪوه پايه ۽ رونهجان جو هن وقت ٺٽي نشان به ڪونه آهي، ۽ نه اها خبر آهي ته اهي ڇا هئا؟ قلعا يا شهر؟ مگر مڪران ۽ سنڌ جي حد اڃا تائين ساڳي ئي آهي.

اسڪلنده جو قلعو، باٽيه، تلواره، ڇچپور ۽ هندن جي حد تائين وارو علائقو ظاهر آهي ٿي ڪونه، ته ڪهڙي هنڌ هو، ۽ سنڌ جي اندر هو يا ٻاهر؟ ۽ اهي شهر هئا يا ٻيو ڪجهه؟

ملتان جو ٺٽي نشان اڃا تائين قائم آهي ۽ هن وقت پنجاب ۾ آهي. سڪو، برهڻپور، ڪروڙ، اشهار ۽ تڪيم شايد پنجاب ۾ هئا ۽ شايد اڃا به اتي ڄاتل سڃاتل هوندا.

پڙهندڙو! ماضي ۽ حال جي ڀيٽ کان پوءِ اميد آهي ته اوهان عبرت حاصل ڪندؤ، ته ڇا هو ۽ ڇا ٿي ويو؟ بزرگن سچ چيو آهي ته:

طرقه العيني جهان برهم زند

کس نمی یاور کم آنجا دم زند

(الله تعاليٰ اک چنپ ۾ سڄي دنيا کي زير زبر ڪري سگهي ٿو، ۽ ڪنهن کي به مجال نه آهي جو ڪڍجي پڄي سگهي.)

۽ هيئن به چيو اٿن ته:

بيک گردش چرخ نيلو فری

نه نادر بجا ماند، نه نادري.

(آسمان جي هڪ ئي چڪر سان نه نادر بچي سگهيو، نه سندس نادري.)

راقم الحروف (مؤلف) سيوهڻ جي باري ۾ تمام ٿورو لکيو آهي. سيوهڻ ۾ ”قلندر“ رونق افروز آهي، جو سنڌ جو بادشاهه آهي. هاڻي، هن موقعي تي سندس احوال ضرور لکڻ گهرجي.

حضرت عثمان مروندي (ميمندي) عرف ”لال شهباز قلندر“ ولد سيد كبير، ولد سيد شمس الدين، ولد سيد نور شاه، ولد سيد احمد شاه، ولد سيد هادي، ولد سيد مهدي، ولد سيد منتخب، ولد سيد غالب، ولد سيد منصور، ولد سيد اسماعيل، ولد حضرت امام جعفر صادق عليه السلام. سندس اصلي رهائش مروند (ميمند) ۾ هئي، جو افغانستان جي مشهور شهر ”هرات“ جي پسگردائي ۾ آهي. چيو وڃي ٿو ته سندس والد ماجد جڏهن اڃا ڪنوارو هو، ته هڪ رات کيس خواب ۾ چيائين ته ”مون کي ٻاهر ڪڍو.“ پٺس جواب ڏنو، ته ”بهشت مان ٻاهر اچڻ بهتر آهي.“ وري والد کي دوباره عرض ڪيائين ته ”دنيا ۾ ظاهر ٿيڻ به بهتر آهي.“ آخر انهيءَ دور جي بادشاهه کي سيد كبير جي شاديءَ جي خواهش جي خبر پئي، جنهن پنهنجي شاهزادي سندس نڪاح ۾ ڏني. قصو ڪوتاهه، حضرت قلندر شهباز ۵۸۳ هه مطابق ۱۱۸۷ع ۾ ڄائو. جڏهن وڏو ٿيو ته هندوستان جي سياحت لاءِ روانو ٿيو. پهريائين شيخ منصور جي خدمت ۾، سندس صحبت اختيار ڪيائين، جو پنهنجي وقت جو عارف ڪامل هو. علم حاصل ڪرڻ بعد سندس هٿ تي بيعت ڪيائين ۽ ڪانئس موڪلائي، حضرت بهاء الدين زڪريا ملتاني، حضرت فريد الدين شڪر گنج پاڪ پٽن واري ۽ حضرت جلال جهانيان آڇ واري سان گڏجي، هند ۽ سنڌ جي اڪثر حصن جي سياحت ڪيائين. اهي چارئي بزرگ ”هندوستان جا چار يار“ مشهور هئا.

حضرت قلندر شهباز جي ڪيترن ئي اشعارن منجهان هيٺيان ٻه مشهور ۽ مقبول شعر (غزل) پيش ڪيا وڃن ٿا:

(١٠)

ز عشق دوست هر ساعت درون نار مي رقصم
گهي بر خاک مي غلطم، گهي بز خار مي رقصم
شدم بدنام از عشقت بيا اي يار من اڪئون
نمي ترسم ز رسوائی، بم هر بازار مي رقصم
بيا اي مطرب و ساقی! سماع و ذوق را داده
که من از شادیء وصلش قلندر وار مي رقصم
منم عثمان ميمندي، که يار خواجم منصورم
ملاست مي کند خلقي، که من بردار مي رقصم

(٢)

من آن درم که در بحر جلال الله بوده ام
بم کوه طور با موسیٰ کلیم الله بوده ام
گهي ز تار مي بستم، گهي قرآن مي خواندم
گهي در مذهب ترسا بسی ميحنت کشيده ام
دو صد جامه کهن کردم، لباس فقر پوشيدم
بر آن بزرگی که من بودم هزاران یک رسيده ام
بم اسماعيل پيغمبر، بم ابراهيم بن آزر
دران سر وقت قرباني بقربان گاه بسوده ام
آيا متلا! مکن ظاهر سر اسرار مردان را
ندانستی، ندانستی، که سیر الله بوده ام

آيسا عثمان ميمندي! چرا مستي درين عالم
 ڪم جز ”يا هُو“ و ”يا مَن هُو“ دگر چيزي نمي دانم (۱).

ترجمو

(۱) هر وقت دوست جي عشق ۾ باه جي اندر رقص ڪندو
 (تڙپندو) ٿو رهان- ڪڏهن مٽيءَ ۾ ليٽڙيون ٿو پايان
 ۽ ڪڏهن ڪنڊن جي مٿان رقص ٿو ڪريان.

(۲) اي دوست! هاڻي اڃا، مان تنهنجي عشق ۾ بدنام ٿي
 پيو آهيان- (تاهم، مان) بدناميءَ کان نٿو ڊڄان (بلڪ)
 سر بازار رقص ڪندو ٿو رهان.

(۳) اي مطرب! ۽ اي ساقِي! اچو، گايو ۽ منهنجي ذوق
 ۾ اضافو ڪريو- جو مان، دوست سان وصل جي خوشيءَ
 ۾ قلندر ۽ وانگر رقص ٿو ڪريان.

(۴) سان عثمان ميمندي، خواجہ منصور (منصور، حلاج)
 جو دوست آهيان- ماڻهو مون کي ملاست ٿا ڪن ته
 مان ڦاسيءَ جي تختي تي به رقص ٿو ڪريان.
 (۲)

(۱) مان اهڙو گوهر آهيان، جو الله جي عظمت ۽ جلال جي
 سمنڊ ۾ زهي چڪو آهيان- ۽ حضرت موسيٰ ڪليم الله
 سان طور سينا تي گڏ رهيو آهيان.

(۱) هن غزل جي قافين ۽ رديفن مان ائين ٿو ڀانئجي، ته منجهس ٽن
 مختلف غزلن جا ابيات شامل آهن، جي هڪئي بحر ۾ ۽ هڪ ئي وزن
 تي ڇيل آهن. چوٿين، پنجين ۽ ستين جا قافيا ۽ رديف مطلع جي قافين
 ۽ رديف سان ملن ٿا. گويا اهي ٽئي بيت هڪ الڳ غزل جا بيت آهن.
 نمبر ٻئي ۽ نمبر ٽئين بيتن ۾ رديف ڪونه آهي. صرف قافيا اٿن، ۽
 ٻنهي جا قافيا هڪ جهڙا هجڻ سبب، ٻئي بيت هڪ الڳ غزل جا
 بيت معلوم ٿا ٿين. مقطع جو قافيو بالڪل الڳ آهي، اهو ڪنهن
 ٽئين غزل جو آخري بيت معلوم ٿو ٿئي (مترجم).

(۲) ڪڏهن جڻيو پڌندو هوس، ڪڏهن قرآن مجيد پڙهندو هوس - ڪڏهن نصراني مذهب ۾ رهي، وڏي مشقت برداشت ڪئي اٿم.

(۳) ۾ سؤ لباس چوڙي پراڻا ڪري ڇڏيم ۽ (آخر) فقيرائي آلفي پاتم - مان جنهن برج تي هوس، انهيءَ تي هزارن ماڻهن پهچڻ جي ڪوشش ڪئي، پر فقط مان ئي هڪڙو چڻو پهچي سگهيس.

(۴) مان، حضرت اسماعيل پيغمبر ۽ حضرت ابراهيم بن آزر سان قربانيءَ جي وقت قربان گاه ۾ گڏ هوس.

(۵) اي ملا! مردان خدا (الله وارن) جا راز ظاهر نه ڪر - تون نٿو سمجهين، ٿو سمجهين، مان الله وارن جو راز آهيان.

(۶) اي عثمان ميمندي! هن دنيا ۾ ايڏي مستي چوڻو ڪرين؟ - سون ڪي ”يا هو“ ۽ ”يا من هو“ (الله جي ذات پاڪ) کان سواءِ ٻي ڪابه خبر ڪانهي.

حضرت قلندر شهباز گهڻو عرصو سير سياحت ۾ گذارڻ بعد، نيٺ سيوهڻ کي اچي رونق بخشي. ڪنهن شاعر سندس تشريف آوريءَ جي تاريخ ”نمود آفتاب دين“ (دين جو سچ ظاهر ٿيو) مان ڪڍي آهي جنهن مان ايجڊن جي حساب موجب هجري سن ۱۲۴۴ ۾ ٿو نڪري، جو عيسوي سن ۱۲۴۶ جي مطابق آهي (۱) چيو وڃي ٿو ته حضرت قلندر شهباز سيوهڻ ۾ جنهن هنڌ اچي منزل انداز ٿيو، اهو بدڪار عورتن جو محلو هو. حضرت قلندر جي روحاني تصرف سبب انهيءَ رات ڪوبه مرد بدڪاري ڪرڻ تي قادر ٿي نه سگهيو. ڏينهن جو اهڙن ماڻهن پاڻ ۾ چوپچو ڪئي ۽ پٺاڻا ٿيون. ته اهو هن بزرگ جو ڪرشمو آهي. شرمسار ٿيا. توڙهه ڪيائون ۽ حضرت قلندر کان معافي گهر يائون.

اهو به چيو وڃي ٿو ته جنهن هنڌ حضرت قلندر جو روضو مبارڪ آهي، اهو هڪ خالي ۽ بيڪار زمين جو ٽڪر هو. حضرت قلندر ان کي هڪ مزور کان صاف ڪرائي، لڳو، ته ايتري ۾ انهيءَ زمين جو مالڪ اچي ويو ۽ ائين ڪرڻ کان منع ڪيائينس. قلندر کي جوش آيو. هڪ لک وهائي ڪڍيائينس هو ڪيري پيو ۽ مري ويو. قلندر اتي ئي دفن ڪرائي ڇڏيس. هن جا عزيز آيا ۽ حجت بازي ڪرڻ لڳا. قلندر چين ته ”ڪنهن ماڻهوءَ کي نه ماريو ويو آهي.“ هڪ چتو ڪتو هو، ان کي ماري هٿ پورايو ويو آهي.“ زمين ڪوٺائي ڏٺائون ته واقعي ڪتو هو. هو پشيمان ٿيا ۽ موٽي ويا.

اي مؤلف! اختصار کان ڪم وٽ نه ته حضرت قلندر شهباز جي احوال ۽ سندس ڪراستن جي بيان لاءِ هڪ جدا داستان مرتب ڪرڻو پوندو.

حضرت قلندر شهباز شادي نه ڪئي هئي. سيوهڻ ۾ فقط
چهار سال رهيو، ۽ پوءِ ۶۵۰ھ مطابق ۱۲۵۲ع ۾ رحمت ايزديءَ
جي آغوش ۾ وڃي آرامي ٿيو. ڪنهن شاعر سندس وصال جو
سال ”برحمت“ جي لفظ سان ڪريو آهي، جنهن جا عدد
۶۵۰-آهن (۱).

حضرت قلندر جو روضو پهريائين هندوستان جي بادشاه
سلطان محمد شاه جي مڙت سلطان فيروز شاه جي زماني ۾ تعمير
ڪيو ويو هو، جو سلطان محمد شاه جي وفات کانپوءِ ۱۵۲۷ھ
مطابق ۱۶۰۵ع ۾ تاج ۽ تخت جو وارث ٿيو. سلطان فيروز شاه
انهيءَ وقت ٺٽي ۾ هو ۽ هندوستان رواني ٿيڻ کان اڳ ۾ قلندر
جي زيارت کان فيضياب ٿي، پوءِ ويو هو. روضي جي تعمير
جو ڪم ملڪ رڪن الدين عرف اختيار الدين کي سونپي ويو،

(۱) ”نمود آفتاب دين“ ۽ ”برحمت“ جي عددن مان ظاهر آهي ته قلندر سيوهڻ ۾ فقط ۲۶ سال رهيو (مترجم).

جو ان وقت سيوستان (سيوهڻ) ۽ ٺٽي جو حاڪم هو،
جنهن ۷- رجب ۷۵۷ھ تي روضي جي تعمير جو ڪم
مڪمل ڪرايو،
جيئن هيئن قطع مان ظاهر آهي:

بعهد دولت فيروز شهم سلطان دين پرور
ڪم خاڪ درگهش سازند شاهان جهان افسر
از آن گاهي ڪم بر تخت شهنشاهي نشست آن شهم
سراسر گشته گيتي از شعاع دولتش انور
عمارت شد مقام شيخ عثمان پير ميمندي
ولي الله ڪم او باز مسفيد بحر بود و بر
چم زيبا بارگاهي شد بهشتي طاق برگنبد
ڪم رنگ نم فلڪ گشته ز رنگ بام او اخضر
اگر چه اوليا انذر زمان شيخ بس بودند
وليڪن بود او از همگنان بالاتر و برتر
بروز هفتم از ماه رجب مبني شد اين روضه
بسال هفصد و پنجاه و هفت از هجرت مهتر
بنایش ڪرد والي اختيارالدين ملڪ ارشد
اسيري عادل و بادل، تهمن، ٺاڻي اسڪندر
ڪم تابود است سيوستان، نبود است اينچنين والي
سخي و مشفق و مكرم، تقى و پاڪ دين ديگر
اميد است اينڪم مي يابد جزائ اينچنين چيزي
هزاران قصير در جنت بفضل ايزدي اڪبر

ترجمو

(۱) سلطان فيروز شاه دين پرور بادشاه جي حڪومت جي
زماني ۾ - جنهن جي بارگاه جي مٿي ڪي، دنيا جا
بادشاه پنهنجو تاج ٿا پائين.

(۲) جڏهن کان وٺي اهو بادشاهه، شهنشاھيءَ جي تخت تي جلوھ افروز ٿيو آھي۔ سڄي دنيا سندس بادشاھيءَ جي نور سان منور ٿي وئي آھي۔

(۳) حضرت عثمان ميمنديءَ جو روضو تعمير ٿي ويو آھي، جو ولي اللہ هو ۽ بحر ۽ بر جو سفيد باز۔

(۴) ڪهڙي نہ سهڻي درگاه آھي، جنھن جو گنبد بهشت جھڙن مھربانن سان سينگاريل آھي۔ ۽ نون ئي آسمانن جو رنگ، سندس بالاخاني جي رنگ جي اڳيان ڦڪو آھي (يا بالا خاني جي رنگ جي ڪري ساڻو نظر اچي رھيو آھي)۔

(۵) جيتوڻيڪ حضرت قلندر جي زماني ۾ پيا اولياءَ بہ گھڻا ئي هئا، پر قلندر سڀني کان تمام وڏي درجہ وارو هو۔

(۶) هيءُ روضو مبارڪ رجب مھيني جي ستين تاريخ تعمير ٿيو ۽ هجري سال ۷۵۷ھ هو۔

(۷) هيءُ روضو معزز حاڪم ملڪ اختيارالدين تعمير ڪرايو۔ جو منصف مزاج حاڪم، سخي، بهادر ۽ رتبي ۾ سڪندر جهڙو آھي۔

(۸) جڏهن کان سيموهڻ شهر آباد ٿيو آھي، اهڙو حاڪم نہ ٿيو آھي، جو سخي، مھربان، بخششون ڏيندڙ، پرهيزگار ۽ خوش اعتقاد ديندار آھي۔

(۹) اميد آھي تہ کيس انهيءَ شي جي عيوض اللہ تعاليٰ جي فضل سان بهشت ۾ هزارين محلات ملندا۔

(جيتوڻيڪ مؤلف کي ڪن بيتن ۾ ستر نظر اچن ٿا، پر جيئن تہ روضي مبارڪ تي لکيل آھن، انهيءَ ڪري ڪڇڻ پڇڻ جي مجال نہ آھي)۔

ان کان پوءِ ٺٽي جي حاڪم مرزا جاني بيگ ترخان پنهنجي حڪومت جي زماني (۹۹۳ھ کان ۱۰۰۰ھ مطابق ۱۵۸۵ع کان ۱۵۹۱ع تائين) ۾ روضي کي نئين سرائي کان وڌو، منورون ۽ خوبصورت ڪري ٺهرايو. سندس وفات کان پوءِ، سندس فرزند مرزا غازي بيگ ترخان پنهنجي حڪومت جي ڏينهن (۱۰۰۹ھ کان ۱۰۲۱ھ مطابق ۱۶۰۰ع کان ۱۶۱۲ع تائين) ۾ سندس مرمت ڪرائي، مگر اها اڃا پوري نه ٿي هئي، ته وري هندوستان جي بادشاهه دين پناه شهنشاهه شاه جهان ان کي ٺهرايو. جو سچ ۽ سچ اسم باسمي هو (يعني جهڙو سندس نالو هو، پاڻ به اهڙو ئي هو). ڇو ته راقم الحروف (مؤلف) هندستان جي سياحت وقت پنهنجين اکين سان سندس ڪرايل خير جا ڪم مسجدون، تلاءُ ۽ ٻليون وغيره ڏٺيون آهن. مان تفصيل ۾ وڃڻ بدران اختصار کان ڪم ٿو وٺان. دارالسلطنت دهليءَ جي جامع مسجد ۽ ٺٽي جي جامع مسجد انهي ئي بادشاهه جهان پناه جي خواهش سان تعمير ٿيون. سيوهڻ ۾ نواب ديندار خان بخاريءَ کي ۱۰۳۶ھ مطابق ۱۶۲۱ع ۾ خاص طور تي قلندر جي روضي جي تعمير لاءِ مقرر ڪيائين، ۽ هڪ جريب زمين، خانقاه مبارڪ ۽ سندس صحن شريف وغيره پنهنجي خرچ تي ڪاشيءَ جي اعليٰ درجه جي سرن سان ٺهرايائين. سندس تعمير، زيبائش ۽ آرائش جي تاريخ هيٺين قطع مان نڪري ٿي:

به دوران شهاب الدين جهان شاه - جهان از فضل او خر سند و آباد قبول آمد نیاز خان دين را - در آن حضرت که چون طالع بود شاد چه گويم وصف آن صحن مقدس - بجای خشت انجم چسید استاد چو خواهی سال آن بافهم و دانش - بمقطع بين که آمد سال بنیاد یکی باشد ز "فرش مسند شاه" - دگر باشد ز "فرش جنت آباد"

ترجمو

- (۱) بادشاه شهاب الدين شاه جي زماني ۾ - جنهن جي سخا جي ڪري دنيا آباد ۽ خوشحال آهي .
- (۲) قلندر جي حضور ۾ ديندار خان جو نذرانو قبول پيو - جو سندس بخت چڱو هو .
- (۳) مان انهيءَ مقدس صحن جي ڪهڙي تعريف ڪريان - ڪاريگر سرن جي بجاءِ ستارا سڻايا آهن .
- (۴) جيڪڏهن توڻ ان جو سال معلوم ڪرڻ ٿو گهرين - ته مقطع (آخري بيت) تي نظر ڪر، جنهن مان تعمير جو سال نڪري ٿو .
- (۵) هڪڙو سال آهي ”فرش مسند شاه“ - پيو آهي ”فرش جنت آباد“ .

۽ دروازي جي ٻاهران مسجد شريف، چبوتڙو ۽ حجرا بادشاه دين پناه (شاه جهان) جي پاران نواب ديندار خان جا ٺهرايل آهن . مسجد جي تعمير جو سال هيٺين قطع مان نڪري ٿو:

بدوز شهنشاه شاه جهان - جهان از نوالش چو باغ بهشت چو مسجد بنا کرد ديندار خان - بدرگاه شهباز عالي سرشت خرد گفت سالش ”چوبيت العتيق“ - دگر ”مسجد از شيخ بهوه“ نوشت

۱۰۴۳

۱۰۳۲

ترجمو

- (۱) شهنشاه شاه جهان جي دور حڪومت ۾ - جنهن جي سخا جي ڪري دنيا بهشت جو باغ بنجي پئي آهي .
- (۲) جڏهن ديندار خان قلندر شهباز جهڙي عالي شان خاندان جي درگاه ۾ مسجد تعمير ڪرائي .
- (۳) ته عقل سندس تعمير جو (۵۷) سال ”چوبيت العتيق“ ٻڌايو - ۽ پيو سال ”مسجد از شيخ بهوه“ لکيائين .

ٲب تاريخ سنڌ

ـون (ـولف) ڪي شابس هجي، جو ايتري محنت سان مٿي ڄاڻايلي شخصيتن جا ڪارناما بيان ڪيا اٿس. هاڻي سجاده نشين صاحبن جو مختصر احوال بيان ڪري، هيءُ ذڪر ختم ڪرڻ گهرجي.

هن وقت سجاده نشينن جا ٽي خاندان مشهور آهن. هر هڪ (۱) سيد حاجي گل محمد شاه باچارن وارو، (۲) سيد حاجي محمد صادق شاه لڪياري ۽ (۳) سيد حاجي فتح علي شاه سيوهاڻي. اهي خاندان زميندار ۽ سرڪار درٻار ۾ ڪرسي نشين آهن. سال بسال جڏهن ۱۸-۱۹ ۽ ۲۰ شعبان المعظم تي حضرت قلندر جي درگاه تي ميلو لڳندو آهي ۽ انهيءَ موقعي تي هندوستان، افغانستان، بلوچستان ۽ سنڌ کان هر طبقي جا ماڻهو مسلمان، هندو، اعليٰ، ادنيٰ، پوڙها، جوان، عورتون ۽ مرد اچي گڏ ٿيندا آهن، ته سڀئي، سجاده نشين صاحبن جا سلاهي هوندا آهن ۽ درگاه تي آمدني ۽ خرچ وغيره جيڪي به ٿيندو آهي، سو سڄو سجاده نشين صاحبن جي ئي معرفت ٿيندو آهي. ميلي جي موقعي کان سواءِ روزانو صبح شام حضرت قلندر جي دروازي تي خلقي جا ايڏا هجوم هوندا آهن، جي بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهن. چون ٿا هجن؟ آخر ته حضرت قلندر شهباز سنڌ جو ياد شاه آهي.

باب ٻيو

سنڌ جي حڪمران گهراڻن جا طبقا

راءِ گهراڻي جو بيان، جو مٿي ڄاڻايل هند ۽ سنڌ جي علائقن تي قديم زماني کان حڪومت ڪندو هو

جيتوڻيڪ سنڌ جي قديم تاريخن مان اهو ته معلوم ٿئي ٿو، ته هت راءِ گهراڻو حڪومت ڪندو هو، مگر ڪنهن به مؤرخ اهو نه لکيو آهي ته انهيءَ گهراڻي جي حڪومت ڪڏهن کان شروع ٿي، ۽ ڪهڙو حڪمران ڪڏهن تخت تي ويٺو ۽ ڪڏهن لٿو. ڪن مؤرخن راءِ گهراڻي جي حڪومت جو عرصو سؤ سئتيهه (۱۳۷) سال لکيو آهي، مگر اهو زمانو به حضور رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي هجرت کان اڳ جو آهي، تنهنڪري راقم الحروف به اڳئين مؤرخن جي پيروي ڪندي، لکي رهيو آهي.

راءِ گهراڻي جو پهريون حڪمران ”راءِ ديوانچ“ هو. ان کانپوءِ سندس پٽ ”راءِ سهارس“ تخت نشين ٿيو. ان جي مرڻ کانپوءِ ”راءِ سهاسي“ سندس جانشين ٿيو. پوءِ ”راءِ سهارس ٻيو“ تخت تي ويٺو. هن جي ڏينهن ۾ ”نيمروز“ (ايران) جي بادشاهه، مڪران تي چڙهائي ڪئي، جنهن جو تعلق دارالحڪومت اروڙ سان هو (يعني مڪران سنڌ جو علائقو هو). راءِ سهارس وڏو لشڪر ساڻ ڪري ۽ گهربل ساز سامان کڻي، مڪران پهتو. ڌرين ۾ لڙائي لڳي، جا صبح کان نيمروز (منجهند) تائين چڱي نموني ۾ هلي. پر خدا جي قدرت، جو راءِ سهارس لڙائي ۾ مارجي ويو ۽ سندس لشڪر ڀاڄ کائي،

بيٺا راءِ سهارس جي، سنڌ ۾ اچي پهتو. راءِ سهارس جيئن ته بي اولاد هو، تنهن ڪري ”راءِ سهاڻي پيو“ اميرن جي صلاح سان تخت نشين ٿيو ۽ پنهنجي حڪومت جو زمانو تمام چڱي نموني سان گذاريائين. رعيت جي مٿان جيڪا ڍل مقرر ٿيل هئي، سا معاف ڪيائين ۽ ان جي عيوض هن ڪان ”آڇ“، ”ماٿيلي“ ”سيورائي“، ”مٿو“ (۱) ”اروڙ“ ۽ ”سيوهڻ“ جا قلعا مٿي سان ڀرائي ڇڏيائين. هن وقت آڇ پنجاب ۾ آهي ۽ سيورائي ۽ مٿو جو نانءُ نشان ظاهر ڪونه آهي (۲).

راءِ سهاڻي پيسو سنه ۷ هجري مطابق ۶۲۸ عيسوي ۾ بي اولاد مري ويو ۽ ان جي جاءِ تي ”چچ ولد سيلانج“ برهمڻ، جو اروڙ جو باشندو هو، ۽ ڏاڍو خوبصورت ۽ عقلمند هو. فوتي راجا جي راڻي ”سوهندي“ جي محبت ۽ سياڻپ سبب تخت نشين ٿيو ۽ پوءِ ساڻس شادي ڪيائين.

هن وقت راءِ گهراڻي جي حڪمرانن جو اولاد سنڌ ۾ نظر نٿو اچي. شايد مسلمانن يا هندن جي ڪنهن ذات ۾ گڏجي سڏجي ويو آهي.

پهريون طبقو

برهمڻ گهراڻي جي حڪومت، جا راءِ گهراڻي

کانپوءِ سنه ۾ قائم ٿي

جڏهن چچ ولد سيلانج برهمڻ سنه ۷ هم مطابق ۶۲۸ ع ۾ تخت نشين ٿيو، ته ”راڻو مهرت“، جو راءِ سهاڻي جو عزيز هو، ۽ ”چتورپور“ يا ”جوڌپور“ (راجپوتانا) جو حاڪم هو (۳) لڙائي لاءِ تيار ٿي آيو، پر چچ کيس دوکي سان قتل

(۱) اصل ۾ ”مود“ آهي (۲) ”سيوراهي“ (سيورائي) رياست بهاولپور جي حدن ۾ موجود آهن (۳) هيءُ لفظ ”فتحنامي“ موجب ”چترور (چتوڙ) آهي، جو هاڻي به راجپوتانا (هندوستان) ۾ موجود آهي.

ڪري ڇڏيو ۽ سندس لشڪر کي شڪست ڏنائين. ان کانپوءِ
چچ سلطنت جون سرحدون چڱي طرح مضبوط ڪري ڇڏيون
۽ پاليهن سالن تائين حڪومت ڪيائين. چچ کانپوءِ سندس
ڀاءُ چندر تخت تي ويٺو ۽ ۷ سال حڪومت ڪرڻ بعد مري ويو.
چندر کانپوءِ چچ جو پٽ ڏاهر پنهنجي موروثي سلطنت جو
حڪمران ٿيو، ۽ سنم ۹۳ هه مطابق سنم ۱۲ع ۾ (۱) مسلمان
غازين جي هٿان قتل ٿي ويو. سندس احوال مسلمان غازين
جي احوال ۾ بيان ڪيو ويندو. برهمڻ گهراڻي جي حڪومت
اٽڪل ۸۵ سال رهي.

سنم ۹۳ هه مطابق سنم ۱۲ع ۾ محمد بن قاسم جي فوجن جي

اچڻ کان اڳ ۾، خلفاء راشدين جي زماني ۾، سنڌ

جي حڪمرانن سان ڪن عرب حڪمرانن جي جنگين

۽ سنڌ جي ڪن علائقن فتح ڪرڻ جو احوال

ڪن روايتن مان معلوم ٿئي ٿو ته حضور پيڻ نور محمد مصطفيٰ
احمد مرتضيٰ صلي الله عليه وسلم جو ارادو هو ته هند ۽ سنڌ جا
ملڪ فتح ڪيا وڃن. پر ”ڪيل آسَر مَرُ هُون بِيَا وَ قَاتِيَهَا“
(هر ڪم پنهنجي وقت تي ٿيندو آهي) جي بمصادق ائين نه ٿيو،
۽ اهوئي سبب آهي جو اڄ تائين هر پيش امام فرض نماز
پڙهائڻ کانپوءِ (دعا گهرڻ کان اڳ ۾) آتر ڏانهن منهن ڪري
ويهندو آهي. ائين حضور جن جي پيرويءَ ۾ ڪيو ويندو آهي.
حضور جن فرض نماز کانپوءِ هميشه منهن مبارڪ آتر پاسي ڪري
ويهندا هئا، جو سندن دل ۾ هند ۽ سنڌ فتح ڪرڻ جي
تمنا هوندي هئي.

سنڌ جي ڪن تاريخن مان معلوم ٿئي ٿو ته مڪران
۽ ڪرمان خلفاء راشدين (رضوان الله تعالى عليهم اجمعين) جي

(۱) راجا ڏاهر ”فته حناسي“ موجب سنم ۹۲ هه مطابق سنم ۱۰ يا ۱۱ع

۾ قتل ٿيو (نبي بخش بلوچ)

خلافت جي زماني ۾ سندن قبضي ۾ اچي ويا هئا ۽ سندن ئي زماني ۾ ديبل بندر (ٺٽي) (۱) تي ڪاه ڪئي وئي هئي، ۽ حالات معلوم ڪرڻ لاءِ ماڻهو بم سوڪليا ويا هئا، جيئن حڪيم بن جبريل جي ڳالهه مان معلوم ٿئي ٿو، جنهن بابت چيو وڃي ٿو ته هو ڪنهن خليفي جي زماني ۾ آيو هو، ۽ هتان وڃڻ بعد سنڌ جي باري ۾ دربار خلافت ۾ رپورٽ ڪئي هئائين ته ”ماوءَ ها وشل و ثمرها دقل و ارضها جبل و اهلها بطل، ان قتل الجيش بها ضاعوا و ان ڪثروا جا عوا“ (سنڌ جو پاڻي سيرو آهي، سيو و بي مزي، زمين پٽيلي ۽ ماڻهو ڏاڍا مڙس آهن، لشڪر ٿورو هوندو ته ختم ٿي ويندو ۽ گهڻو هوندو ته بڪ سري ويندو). راقم الحروف جو مطلب هيءُ آهي ته ٺٽي وڏن خليفن حضرت عمر فاروق، حضرت عثمان ذوالنورين ۽ حضرت علي المرتضيٰ (رضي الله تعالى عنهم) ۽ انهن کانپوءِ جيڪي حضرات (خلافت جي) مسند تي جلوه افروز ٿيا، انهن حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي مرضي مبارڪ کي عملي جاسو پهرايو.

ٻيو طبقو آموي گهراڻو

خليفة وليد بن عبدالملڪ بن مروان جي زماني سنه ۹۲ھ

مطابق سنه ۱۱-۱۰ع ۾ سنڌ ۾ اسلام جي فتح

سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙن کي معلوم هجي ته سنه ۹۲ھ مطابق ۱۱-۱۰ع ۾، بلڪ ان کان به اڳ ۾

(۱) مؤلف خواه مخواه ديبل بندر کي ٺٽي سان ملايو آهي، جا ڳالهه غلط آهي. ٺٽي جو بنياد سمن جي دور ۾ اٺين صدي هجريءَ ۾ پيو هو. ديبل هڪ قديم شهر هو، جو سمن جي ڪناري تي هو. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو مضمون ”ديبل جو امڪاني محل وقوع“ جو حيدرآباد دکن جي هڪ رسالي ”اسلامڪ ڪلچر“ جولاءِ ۱۹۵۶ع ۾ شايع ٿيو.

ڪن ورهين کان وٺي ڏاهر ولد چچ، برهمڻ هند ۽ سنڌ جي انهن علائقن تي راڄ ڪندو هو، جن جو احوال مٿي بيان ڪيو ويو آهي. ڏاهر جي حڪمرانيءَ جي زماني ۾ سرنديپ جو هڪ قافلو جهازن ۾ يا پيڙين جي ذريعي ديبل بندر (نئي) وٽان اچي لنگهيو. قافلي ۾ خليفي لاءِ سوکڙيون پاڪڙيون به هيون ۽ ٻانهيون به (جي سرنديپ جي راجا موڪليون هيون). اهو قافلو ديبل بندر جي عملدارن جي شرارت سبب لنگجي ويو. ٻانهيون قيد ڪيون ويون، جن تي دفعا ”اغثي، اغثي، اغثي يا خليفة پڪاريو، يعني اي خليفة المسلمين اسان جي فرياد ٻڌ.“ خليفة المسلمين، مڪران جي گورنر حجاج بن يوسف ثقيفي (۱) جي معرفت ديبل بندر جي حاڪمن سان لکڙ ۾ ڪئي. هنن ۽ خاص طور تي (سنڌ جي راجا) ڏاهر ولد چچ جواب ۾ انهيءَ واقعي کان بي خبري ڏيکاري ۽ ڪوڙا بهانا ٻڌايائون.

نيٺ ڪجهه عرصي بعد خليفة المسلمين، محمد بن قاسم (بن محمد) بن (ابي) عقيل ثقيفيءَ کي، جو حجاج بن يوسف جو سوٽ ۽ داساد هو ۽ اڃا سترهن سالن جو نوجوان هو، سنڌ ۽ هند فتح ڪرڻ جو حڪم ڏنو. محمد بن قاسم سوارن ۽ پيادن جو لشڪر ساڻ ڪري ۽ رسد ۽ جنگي هٿيار پٺوهار کڻي، ڪرمان ۽ مڪران جي رستي بارسمن ٻيلي (لس ٻيلي) پهتو ۽ ان کي فتح ڪري، خشڪيءَ جي رستي اچي سنڌ ۾ وارد ٿيو.

هن موقعي تي راقم الحروف کي ڪجهه چوڻو آهي، ۽ ”تاريخ معصومي“ جي مؤلف تي اعتراض ڪرڻو آهي، جنهن لکيو آهي ته ”اسلامي لشڪر محمد بن قاسم جي ڪمانڊ هيٺ پهريائين نيرون ڪوٽ يعني حيدرآباد ۾ آيو ۽ ان کانپوءِ ديبل بندر

(۱) حجاج بن يوسف عراق جو گورنر هو ۽ مڪران به سندس عملداريءَ ۾ هو (ن. ب.).

سُڀ تاريخ سنڌ

ويو. ” مگر تحفة الكرام وارو ۽ ٻيا مؤرخ لکين ٿا ته ”محمد بن قاسم اول ديبل بندر تي وڃي حملو ڪيو هو.“ راقم الحروف به هيٺين سببن جي ڪري انهن مؤرخن سان اتفاق ٿو ڪري:

(۱) جيئن ته اسلامي لشڪر عراق عجم، مڪران ۽ لس ٻيلي جي رستي سنڌ ۾ آيو، تنهن ڪري کيس حب نديءَ وٽان لنگهڻو پوندو هوندو. راقم الحروف ٻئي ڄاڻايل علائقن مان گهڻا علائقا پاڻ وڃي ڏٺا آهن. انهن علائقن کي هڪ طرف کان جبلن جون قطارون آهن ۽ ٻئي طرف کان سمنڊ جڏهن صورت حال اها آهي ته پوءِ اسلامي لشڪر جا سڀاھي حب نديءَ وٽان لنگهي اول ڪراچي پهتا هوندا (جيتوڻيڪ انهيءَ زماني ۾ ڪراچي شهر جو نانءُ نشان به ڪونه هوندو، جو هن وقت سنڌ جو دارالحڪومت آهي) ۽ پوءِ ڪراچيءَ کان ديبل بندر ويا هوندا، جو نوي ميلن کان زياده فاصلي تي به آهي.

(۲) سنڌ جي تاريخ جي سڀني ڪتابن مان معلوم ٿو ٿئي ته محمد بن قاسم کي، قيدي آزاد ڪرائڻ ۽ واپارين کي سندن غصب ڪيل مال واپس ڏيارڻ لاءِ موڪليو ويو هو، جي ديبل بندر تي ڦريا ويا هئا پوءِ اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو، جواهرِي اهر ۽ اصلي هنڌ کي وڃ تي ڇڏي، جتي اهو واقعو ٿيو هو، ٽيهه ڪوه اڳتي وڌي، نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) ويو هوندو؟. اها ڳالهه سمجهه ۾ نٿي اچي. تاهه ڳالهه پراڻي آهي، ۽ چئي نٿو سگهجي. ته اصل حقيقت ڇا آهي؟

مطلب ته پوين مؤرخن جي راءِ مطابق محمد بن قاسم لشڪر ساڻ ڪري، ديبل بندر (نئي) پهتو ۽ ٻيو لشڪر ۽ ساز سامان به، جو خليفة المسلمين جهازن ۾ جاڙهي، سنڌ روانو ڪيو هو، محمد بن قاسم وٽ پهچي ويو. ديبل جو قلعو تمام مضبوط هو. کيس منجنيق سان ٽوڙيو ويو ۽ ماڻهن کي قتل ۽ زخمي

ڪيو ويو. جيسر (۱) ولد ڏاهر، جو ديبل جو حاڪم هو، نيرون ڪوٽ ڏانهن ڀڄي ويو. غنيمت جو مال هٿ ڪرڻ ۽ ”ديول“ نالي بت کي ڀڄڻ کانپوءِ مسجد تعمير ڪرائي وئي. محمد بن قاسم، قيدين کي آزاد ڪرائي پاڻ وٽ گهرايو ۽ کانئن حال احوال ورتائين. قيدين ”گيلي“ نالي جيل جي محافظ (جيلر) جي تعريف ڪئي ۽ چيائون ته ”جيتوڻيڪ هو مسلمان نه آهي، پر انهيءَ هوندي به اسان سان مسلمانن وانگر پيش ايندو رهيو آهي.“ محمد بن قاسم قيدين کي سوکڙيون پاڪڙيون ۽ مال غنيمت جي حصي سميت خليفه المسلمين ڏانهن روانو ڪيو ۽ پاڻ اسلامي دستور مطابق انتظامي ڪمن ۾ مصروف ٿي ويو. احمد بن وداع نجدي (۲) کي ديبل جو حاڪم مقرر ڪيائين ۽ پوءِ نيرون ڪوٽ ڏانهن رخ رکيائين. ڪجهه سامان ”ساڪري“ ندي جي رستي نيرون ڪوٽ موڪليائين، جنهن جو نالو هن وقت ”بگهاڙواه“ آهي. پاڻ هفتي کن ۾ نيرون ڪوٽ وڃي پهتو، ۽ وڃڻ کان اڳ ۾ گيلي (جيلر) کي، جنهن اسلامي طرز زندگي اختيار ڪئي هئي، احمد بن وداع سان ديبل جي حڪومتي ڪاروبار ۾ شريڪ ڪري ويو (يعني مدد ڪرڻ لاءِ سندس ماتحتيءَ ۾ ڏئي ويو).

جيسر ولد ڏاهر، جو ديبل کان ڀڄي، نيرون ڪوٽ پهتو هو. ديبل جي فتح ٿي وڃڻ ۽ نيرون ڪوٽ ۾ محمد بن قاسم جي پهچڻ جي ڳالهه ٻڌي، اتان برهمڻ آباد (ٻانڀران) ڏانهن ڀڳو ۽ نيرون ڪوٽ جي اڳئين حاڪم ”سميءَ“ کي اتي ڇڏي ويو. نيرون ڪوٽ وارن قلعي جو دروازو بند ڪري، جنگ جي راه اختيار ڪئي ۽ مسلمانن جي لاءِ پاڻي، گاه ۽ ٻي گهريل رسد بند ڪري ڇڏيائون. جنهن ڪري اسلامي لشڪر کي سخت تڪليف ٿي. پر نيٺ قلعي جو حاڪم ٿڪجي پيو

(۱) فتحنامي مطابق ”جيسين“. (۲) فتحنامي مطابق حميد بن وداع (ن. ب.).

۽ مسلمانن ڏانهن گهربل رسد به موڪليائين، پاڻ به مسلمان ٿي، اطاعت قبول ڪيائين ۽ قلعي جون ڪنجيون به مسلمانن جي حوالي ڪري ڇڏيائين. مؤرخن اهو به لکيو آهي ته محمد بن قاسم جي دعا سان سينهن وسيو ۽ ان جي ڪري مسلمانن جي تڪليف ڊري ٿي.

آخر امير محمد بن قاسم فتحيابي ۽ سڀني انتظامي ڪالهنين جي سرانجاميءَ کان پوءِ مسلمانن جي دستور مطابق نيرون ڪوٽ ۾ هڪ شاندار مسجد تعمير ڪرائي ۽ ان لاءِ مؤذن (۽ امام) وغيره جو سهڻي نموني سان بندوبست ڪري، شهر جو انتظام هڪ شمن حاکم (۱) جي سپرد ڪيائين، ۽ پوءِ پنهنجي سڄي لشڪر ۽ سامان اسباب سميت سيوهڻ ڏانهن کوچ ڪيائين. جڏهن سيوهڻ پهتو، ته نيرون ڪوٽ جي اڳئين حاکم سمنيءَ جو مسلمان ٿي چڪو هو ۽ محمد بن قاسم سان گڏ هو، سيوهڻ جي حاکم بجيراءِ ولد چندر کي لکي موڪليو ته ”عربن جي سپاه سان جنگ ڪرڻ مشڪل آهي. تنهن ڪري توکي به مون وانگر اطاعت قبول ڪري، قلعي جون ڪنجيون مسلمانن جي حوالي ڪرڻ گهرجي.“ مگر هن اها صلاح نه مڃي ۽ جنگ شروع ڪري ڏنائين. اسلامي لشڪر ستن ڏينهن تائين قلعي جو محاصرو ڪيو. آخر سيوهڻ جي حاکم لاچار ٿي، پاڇ ڪاڌي ۽ ”حصار سيسر“ (سيسر جي قلعي) (۲) جي حاکم وٽ وڃي پناه ورتائين (هن وقت اهو پتو نه ٿو پوي ته سيسر جو قلعو ڪهڙي هنڌ هو). محمد بن قاسم سيوهڻ جي قلعي ۾ داخل ٿيو. قلعي وارن کي قتل ۽ زخمي ڪيائين. جن امان گهري، انهن کي امان ڏنائين. سڀني ديني معاملن جو پورو پورو ۽ نهايت ئي سهڻو بندوبست ڪيائين. خليفه المسلمین

(۱) دراصل هن جو نالو ئي شمن هو. (۲) فتحنامي موجب سڀني مؤرخن ”سيسر“ لکيو آهي.

ڏانهن سوکڙيون ۽ مال غنيمت جو پنجون حصو موڪليائين ۽ هڪ معتبر ماڻهوءَ کي سيوهڻ جو حاڪم مقرر ڪري، پاڻ سپهر جي قلعي ڏانهن رخ رکيائين، جتي ”ڪاڪو ولد ڪوٽل“ (۱) حاڪم هو. درياءَ جي پرينءَ ۽ ڪن ماڻهن اسلامي سپاه تي راتا هو هنيو (يعني شبخون= رات جو لڪي غنيمت تي حملو ڪرڻ). مگر حملو آور (موٽڻ وقت) رستو ڀلجي ويا ۽ پشيمان ٿي، اچي محمد بن قاسم جي پيش پيا. جنهن کين پناه ڏئي، مٿن ڍل مقرر ڪئي. ڪي ڀڄي ويا ۽ بهطور (۲) سالوج ۽ قنڌاڻيل جي قلعي ڏانهن هليا ويا.

راقم الحروف کي چڱي طرح خبر آهي ته هن وقت ڏنهي قلعي جو ڪو نشان ڪونه آهي ۽ نه اهو معلوم آهي ته اهي قلعا ڪهڙي هنڌ هئا. محمد بن قاسم وڏي خونريزيءَ کان پوءِ انهن قلعي کي فتح ڪيو. جدا جدا قومن کي امان ڏنائين ۽ مٿن ڍل مقرر ڪيائين. ان کان پوءِ حجاج بن يوسف جي حڪم سان نيرون ڪوٽ جي قلعي ڏانهن وڃڻ لاءِ سمنڊ ۾ ته ايتري ۾ چنا قوم جو هڪ مختبر اچي سهڙيو.

انهيءَ وقت ظاهر (هن پهرن جي نماز) جي اذان ٿي هئي ۽ محمد بن قاسم جماعت جون صفون سڌيون ڪرائي، نماز پڙهائي رهيو هو ۽ جماعت، نماز جا سڀئي ارڪان قيام، رکوع، قعود، سجود ۽ ٻيون حرڪات ۽ سڪنات سندس امامت ۾ ادا ڪري رهي هئي. اهو مخبر، اهي حيرت ۾ وجهندڙ ڪالهيون ڏسڻ بعد سوئي ويو ۽ پنهنجي قوم کي وڃي چيائين ته ”مان هن سپاه ۾ اهڙي ٻڌي ڏني آهي، جو هو جنهن مقصد پوري ڪرڻ جو ارادو ڪندا، ان کي ضرور پورو ڪندا.“ ۽ پوءِ هنن امامت ۽ جماعت جو احوال، جيئن ڏٺو هئائين، تيئن بيان ڪري ٻڌايائين. اهو عجيب ۽ حيرت انگيز

(۱) فتحنامي موجب ٻيو ولد ڪاڪو ولد ڪوٽڪ.

(۲) اصل ۾ ”محصل“ (ن. ب.).

احوال ٻڌي، هنن جي دليين ۾ سخت خوف پيدا ٿيو ۽ هو نذرانو کڻي، محمد بن قاسم جي حضور ۾ اچي حاضر ٿيا. هو اهڙي وقت آيا، جڏهن مسلمانن جي اڳيان دسترخوان وچايل هو ۽ ماني کاڌي رهيا هئا. جنهن ڪري محمد بن قاسم کين ”مرزوق“ (رزق وارا) سڏيو (۱). چنا اسلام قبول ڪري ۽ پنهنجي مٿان عيشر مقرر ڪرائي، واپس ويا. انهيءَ واقعي جي ڪري اڃا تائين به چين کي ڪڏهن ڪڏهن ”مرزوق“ سڏيو ويندو آهي. چنا هن وقت دادو ۽ جوهي تعلقن ۾ ڪاشتڪاري زمينداري ڪندا آهن. چين جو سردار وڏيرو خدا بخش خان ولد مرحوم پنهنون خان آهي، جو سرڪار جو درباري يعني ڪرسي نشين آهي. امير محمد بن قاسم انهن قلعي فتح ڪرڻ بعد ”چچنامي“ ۾ ”تحفة الڪرام“ مطابق نيرون (حيدرآباد) جي قلعي ۾ آيو مگر ”تاريخ معصومي“ مطابق ٽلٽيءَ وٽان، جو اڃا تائين سنڌوندي جي ڪناري تي هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي، درياءَ آڪاري، سنڌ جي دارالسلطنت اروڙ ڏانهن روانو ٿي ويو.

راقم الحروف جيئن ته اختصار کان ڪم وٺي دارالسلطنت اروڙ جي فتح جو بيان ڪرڻ گهري ٿو، تنهنڪري مٿي ڄاڻايل مؤرخن جي اقوالن کي نظر انداز ڪندي، لکي ٿو.

بهر حال امير محمد بن قاسم سنڌونديءَ منجهان انهيءَ ڀل جي ذريعي آڪريو، جا پيڙين مان ٺاهي هٽائون، پرين ۽ ڀر پهتو. درياءَ جي ڪناري تي ڪافرن تمام وڏي تعداد ۾ گڏ ٿي، لڙائي شروع ڪري ڏني. پر مسلمانن جو جهنڊو فتح ۽ نصرت جي هير سان ڦڙڪڻ لڳو ۽ هوراوور (۲) جي ڀرسان وڃي پهتا. مگر قلعو تمام مضبوط هو، جنهن ڪري هنن منجنيقون، باه جا گولا ۽ ٻيا هٿيار استعمال ڪرڻ شروع ڪيا، جي روم ۽ ايران

(۱) هن خطاب مان ائين ٿو ڀانئجي ته کين پاڻ سان گڏ دسترخوان تي ويهاري، ماني ڪارائي هوندائين (مترجم).

(۲) فتحنامي موجب ”الور“ (اروڙ) (ن. ب.)

وارن کي استعمال ڪندي، دُڦا هٿائون. اهڙيءَ ريت ڏهن ڏينهن تائين جنگ جاري رهي. تانجو رمضان شريف سنه ۳۹۹ھ مطابق سنه ۱۲ع جي ڏهين تاريخ راجا ڏاهر زره پهري، وڏي جوش خروش سان سفيد هائيءَ تي سوني پالڪيءَ ۾ چڙهي، ڪافرن جو وڏو لشڪر ساڻ ڪري، قلعي کان ٻاهر نڪتو. مٿي تي جڙاءُ دار تاج ۽ بدن تي شاهي پوشاڪ. ۾ خوبصورت ٻانهون ساڻ. هڪڙي شراب جو پيالو پري ٿي پيارس ۽ ٻي پان پئي ڪاراپس.

صبح کان وٺي شام تائين ٻنهي لشڪرن جي وچ ۾ ايڏي سخت لڙائي لڳي، جو ان جو بيان ڪري نه سگهيو. چيو وڃي ٿو ته ڏاهر جي هٿ ۾ اهڙي عجيب و غريب چرخي ۽ لوهي سرڪڻ ڦاهي هئي، جو جيڪوبه ويجهو ٿي آيس، اک چنپ ۾ ان جي سيسي وڍي، پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿي ورتائينس. انهيءَ تباه ڪُن صورت حال مسلمانن جو دماغ پريشان ڪري ڇڏيو. محمد بن قاسم پاڻ به حيران ۽ پريشان ٿي ويو. چٽپ خشڪ ٿي ويس ۽ ”اَطْمَعْنِي الْمَاءَ“ (مون کي پاڻي پياريو) ٿي چيائين. آخر اسلامي جهنڊو هٿ ۾ کڻي، راجا ڏاهر جي هائيءَ وٽ وڃي پهتو ۽ زور شور سان نعره تڪبير ”الله اڪبر، الله اڪبر“ هڻڻ شروع ڪيائين. مسلمان سپاهين تيرن و سائڻ، ترارن هلائڻ، نيزن اڇلاڻ ۽ آتشي هٿيارن استعمال ڪرڻ ۾ پنهنجي وسان ڪين گهٽايو. ٻنهي لشڪرن جا هزارين سپاهي قتل ٿي ويا. نيٺ الله جي مرضي پوري ٿي، جو اتفاقاً يا ڄاڻي وائي باه جو هڪ شعلو راجا ڏاهر جي پالڪي ۾ وڃي پيو. جنهن ڪري هائيءَ ٽاه ڪاڌو ۽ پاڻي جي طرف وٺي پڳو، جو ميدان جنگ جي ويجهو هو. جنگ جاري هئي ۽ تيرن جو وسڪارو ٿي رهيو هو، ته هڪ تير راجا ڏاهر جي گلي ۾ وڃي لڳو ۽ سندس روح جو پکي بدن جي پچري مان پرواز ڪري ويو. اهو عجيب واقعو اهڙي وقت ٿيو، جڏهن سج لهڻ وارو هو.

برهمڻ اهو حيرت انگيز حادثو ڏٺو، ته انهن مان گهڻن ڀڄڻ شروع ڪيو، ۽ ڪن راجا ڏاهر جو لاش پالڪيءَ مان ڪڍي، درياءَ جي ڪناري تي گپ ۾ لڪائي ڇڏيو، ۽ پوءِ قلعي ڏانهن ڀڳا، ته مسلمانن جي وڙ ڇڙهي ويا، جي سندن لنگهه روڪيو ۽ دروازو بند ڪيو بيٺا هئا. انهيءَ وقت انهن مسلمانن جو سرڪردو قيس هو، جنهن برهمڻ کي قتل ڪرڻ ٿي چاهيو. مگر برهمڻ اسان گهري ۽ راجا ڏاهر جي قتل ٿي وڃڻ جي خبر ٻڌايائون. اهي ٻه خوبصورت ٻانهيون به گرفتار ڪيون ويون، جي راجا ڏاهر سان گڏ سفيد هاتيءَ تي پالڪيءَ ۾ ويٺل هيون.

برهمڻ جي ڏس تي راجا ڏاهر جو سر، ڌڙ کان ڌار ڪري محمد بن قاسم وٽ پيش ڪيو ويو. ٻانهين راجا جو سر سڃاڻي، تصديق ڪئي. مسلمان ڏاڍو خوش ٿيا. اها جمعي رات هئي، جا فتح جي خوشيءَ ۾ ۽ پنهنجي پروردگار جي عبادت ۽ رياضت ۾ گذاريائون.

محمد بن قاسم جمعي ڏينهن صبح جو سوڀر راجا ڏاهر جي سڀني برهمڻن ۽ ٻانهين جي هٿ قلعي جي دروازي تي ڏياري موڪلي. اها رمضان شريف سنه ۹۳ هجري (مطابق پهرين جولاءِ ۷۱۲ع) جي يارهين تاريخ هئي (۱). قلعي وارن کي راجا ڏاهر جي قتل ٿي وڃڻ تي اعتبار نٿي آيو. جڏهن اها ڳالهه راڻي لادئي ٻڌي، ته هڪدم محلات مان نڪري قلعي لڳي دروازي تي آئي ۽ ٻانهين جي واٽان به ساڳي ڳالهه ٻڌائين، جي روئي رهيون هيون، ۽ پاڻ به راجا ڏاهر جو سر سڃاڻائين. پوءِ هڪدم پاڻ کي قلعي جي فصيل تان هيٺ آڇلايائين. جنهن ڪري قلعي ۽ شهر ۾ وڏو شور مچي ويو. قلعي جو دروازو کوليو ويو ۽ مسلمان اندر گهڙي پيا. بت پڇي ڇڏيائون. ۽ مسجدون تعمير ڪيائون.

جمعي نماز کانپوءِ خزانو هٿ ڪيائون، جنهن ۾ هيرا جواهر ۽ قيمتي ڪپڙا هئا. سڀني شين جي فهرست تيار ڪري، راجا ڏاهر جون ٻه ڌيئر ”نرمل ديوي“ ۽ ”سورج ديوي“، راجا ڏاهر ۽ ٻين برهمڻن اميرن جا سر، قيس جي هٿ، جنهن سان هڪ سؤ سوار ساڻ هئا، دارالحڪومت (دسٿق) ڏياري موڪليائون. محمد بن قاسم مڪمل بندوبست ۽ نظم نسق قائم ڪرڻ، شرعي احڪام نافذ ڪرڻ ۽ برهمڻ آباد (ٻانڀران) وغيره جا قلعو فتح ڪرڻ بعد خليفه المسلمين کان اجازت وٺي، راجا ڏاهر جي پيڻ سان نڪاح ڪيو.

راقم الحروف (لب تاريخ جو مؤلف) هن احوال لکڻ جي جرات ٿو ڪري، جيتوڻيڪ پڙهندڙن کي طوالت جي ڪري اها ڳالهه نه وڻندي، پر جيئن ته هن ڪتاب جي ديباچي مطابق ضروري ڳالهين بيان ڪرڻ ۾ ڪو حرج نه آهي، تنهنڪري لکڻو ٿو پوي، ته راجا ڏاهر جي اها پيڻ، آهائي هئي، جنهن جي باري ۾ برهمڻن ڏاهر کي اڳواٽ ئي ٻڌايو هو ته هن جو نڪاح انهيءَ شخص سان ٿيندو، جو سنڌ جي سلطنت جو والي هوندو، ۽ انهيءَ ڪري ئي ڏاهر هن سان شادي ڪئي هئي. مگر برهمڻن جو چوڻ نيت صحيح ثابت ٿيو، جو سنڌ جي سلطنت جي والي محمد بن قاسم جي نڪاح ۾ اچي وئي.

محمد بن قاسم سڄو سال دارالسلطنت (ارور) ۾ رهي، ان جي اوسي پاسي وارن قلعن فتح ڪرڻ ۾ گذاريو. انهيءَ وچ ۾ راجا ڏاهر جي پٽن ۽ مٿن ماڻهن جي ٻرپا ڪيل شورشن سبب ڪي ننڍيون وڏيون جنگيون به ٿيون، مگر خدا جي فضل ۽ دين اسلام جي برڪت سان هو سڀني ۾ ڪامياب ٿيو. انهن ڪاميابين کانپوءِ ”ساوندري“ (۱) ۽ ان جي اوسي پاسي رهندڙ سڄي قوم جا ماڻهو، جي اڃا تائين سنڌ ۾ جدا جدا هنڌن تي

رهن ٿا سي (مگر ”ساوندري“ جو شهر هن وقت ناپيد آهي) دهل داما وڃائيندا ۽ ناچ ڪندا مٽي اگهاڙا محمد بن قاسم وٽ اچي حاضر ٿيا. محمد بن قاسم ماڻهن کان پڇا ڪئي ته ”هيءَ ڪير آهن؟“. ٻڌايائونس ته ”جڏهن ڪو بادشاهه فتحياب ٿيندو آهي، ته هيءَ ماڻهو انهيءَ نموني خوشيءَ جو اظهار ڪندا ۽ مبارڪباد چوڻ ايندا آهن.“ محمد بن قاسم هنن جي اها خلوص ڀري روش ڏسي کين، ڍل معاف ڪري ڇڏي. اهڙيءَ ريت لوهڻا، سهتا، چنڊر، ماڇي ۽ ڪوريجا به، جي سنڌ جي جدا جدا ضلعن ۾ رهن ٿا ۽ ڪاشتڪاري ڪن ٿا، محمد بن قاسم وٽ آيا. جن جي مٿان ڍل وجهڻ بدران، ”سُونهين“ جو ڪم رکيو ويو. يعني جيڪي ماڻهو دارالسلام (۱) کان دارالسلطنت (اروڙ) اچن، يا دارالسلطنت کان دارالسلام وڃن، ته انهن جا سونها ٿين ۽ کين رستو ڏيکارين.

محمد بن قاسم سڄو سال اروڙ ۾ گذارڻ ۽ اروڙ جي رهاڪن کي نصيحت ۽ هدايت ڪرڻ بعد، حڪومت جو انتظام اسلامي شريعت موجب رکيو ۽ اصف بن قيس جي ڏهڙي رواج اسدي کي اروڙ جو حاڪم مقرر ڪيائين. قضا جو عهدو موسيٰ بن يعقوب بن طائي (بن محمد بن موسيٰ) بن شيبان بن عثمان ثقيفيءَ جي حوالي ڪري، کيس ”قاضي القضاة“ (چيف جج) جو اعزاز عطا ڪيائين (راقم الحروف جو خيال آهي ته اهو موسيٰ بن يعقوب ”وقائع سنڌ“ يا ”چچنامي“ (فتحنامي) جو مؤلف آهي). برهمڻ آباد ۾ وداع بن حميد البحري (۲) کي حاڪم ڪري رکيائين ۽ ٻين قلعن ۽ ننڍن شهرن جو مناسب انتظام ڪرڻ بعد.

(۱) ”دارالسلام بغداد شريف“. (ن. ب).

(۲) فتحنامي مطابق ”وداع بن حميد نجدي“ (مبتي ترجمو حاشين ۽

تعلقات سان. مبتي ادبي بورڊ حيدرآباد ۱۹۵۴ع)

پاڻ ربيع الاول ۹۴۰ھ مطابق ڊسمبر ۱۲ع (۱) ۾ آڇ ۽ ملتان فتح ڪرڻ لاءِ ڪوچ ڪيائين.

انهيءَ وقت محمد بن قاسم جي جهنڊي هيٺ پنجاه هزار سوارن ۽ پيادن جو لشڪر هو. واٽ تي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ جيڪي سرڪش باغي ڏٺائين، تي، انهن کي دڙڪو داب ڪري ۽ جزيه مقرر ڪري، ڇڏي ٿي ڏنائين. 'باتيه' ۽ 'سڪ' جي قلعي فتح ڪرڻ بعد ملتان فتح ڪيائين. ملتان جا سرڪردا ماڻهو استقبال لاءِ آيا ۽ (اطاعت گذاري ۽ وفاداريءَ جا) انجام اقرار ڪيائون. ملتان ۾ "دائود بن نصر بن وليد عماني" (۲) کي امير مقرر ڪيائين. "خريم بن عبدالملڪ تميمي" کي "برهمپور" جي قلعي جو والي ڪري رکيائين، جو جهلم (پنجاب) ۾ هو (۳). پوءِ پاڻ ديپالپور (پنجاب) روانو ٿيو. ديپالپور فتح ڪرڻ بعد قنوج ۽ ڪشمير ويو. اتان جي راجا ۽ حڪمرانن به اسلام جي اطاعت قبول ڪئي ۽ ڍل به دارالخلافت موڪلڻ جو اقرار ڪيائون.

جڏهن محمد بن قاسم راجا ڏاهر جي سلطنت جي سڀني علائقن تي فتح حاصل ڪئي ۽ سندس دل هر قسم جي انديشي ۽ وسوسي کان مطمئن ٿي، ۽ واپس وڃڻ جو ارادو ڪيائين ته اوچتو خليفي وليد وٽان معزوليءَ جو حڪم پهتو، جنهن جو تفصيل هن ريت آهي ته محمد بن قاسم اروڙ فتح ڪرڻ بعد راجا ڏاهر جي ٻن ڌيئرن کي هيرن جواهرن جي تحفن ۽ ڌنڌن سميت خليفه المسلمين جي خدمت ۾ موڪليو هو. هڪ رات خليفي پنهنجي پيڙهن کي پاڻ وٽ گهرايو. جڏهن پنهنجي شهزادين جي منهن تان نقاب هٽايائون، ته خليفو سندن حسن ۽ جمال ڏسي،

(۱) آڪٽوبر ۱۱ع (۲) عثمانِي (۳) حريم بن عبدالملڪ بن تميم کي "حصار پوره" (پنجاب) ۾ رکيائين جو درياءَ ڪمال جي ڪناري تي هو (ن. ب.).

پهرين نظر ۾ ٿي مٿن فدا ٿي پيو. پهريائين ترجمان جي معرفت هنن کان نالا پڇيائين. پوءِ هڪڙيءَ کي پنهنجي بستري تي اچڻ جو حڪم ڏنائين. پنهنجي چئين عرض ڪيو ته ”اسين شاهي خلوت گاه جي لائق نه آهيون. ڇو ته محمد بن قاسم اسان کي ئي ڏينهن پاڻ وٽ رکي چڪو آهي.“ شهزادين جو اهو بيان سنڌيءَ ۾ هو، جو ترجمان عربيءَ ۾ خليفي جي خدمت ۾ عرض ڪيو. خليفتہ المسلمين اها ڳالهه ٻڌڻ شرط غصبي ۽ غيرت جي جوش کان تپي باه ٿي ويو ۽ حڪم ڏنائين ته ”محمد بن قاسم، هيئن بي ادبيءَ جي ڪري پاڻ کي گهڻو جيڪڏهن ڪل ۾ وجهرائي، دارالخلافت ۾ حاضر ٿئي.“ ۽ شاهي فرمان جي حاشيه تي پنهنجي هٿ سان ڪاوڙ ۾ ۽ تاڪيد خاطر هيءَ الفاظ لکيائين ته ”محمد بن قاسم جتي به هجي، هن حڪم جي تعميل ڪري.“ امير محمد بن قاسم کي جڏهن هيءَ غضبناڪ فرمان مليو، تڏهن هو ”اڏي پور“ (هندوستان) ۾ هو. فرمان پهچڻ شرط سندس تعميل ڪيائين. تن ڏينهن کان پوءِ سندس روح پرواز ڪري ويو. دربان، سندس لاش جو صندوق ۾ رکيل هو، دربار خلافت ۾ پهچايو. انهيءَ ڏينهن دربار عام هئي. لاش واري صندوق خليفي جي حضور ۾ پيش ڪئي وئي. خليفي پڇيو ته ”ڇا، محمد بن قاسم جيئرو آهي؟“ دربان عرض ڪيو ته ”تن ڏينهن بعد انهيءَ ڪل جي اندر فوت ٿي ويو.“ پوءِ خليفي جي حڪم موجب صندوق حرم سراءِ ۾ موڪلي وئي ۽ پنهنجي شهزادين کي گهرائي، سندن روبرو کولي وئي. خليفي چين ته ”سڃاڻو، اهو آهي يا ڪو ٻيو، ڏسو، منهنجو حڪم ڪيئن ٿو هلي؟“ پنهنجي پيڙن خليفي جي تعريف ڪئي ۽ کيس هٿ کڻي دعائن ڪرڻ بعد چيائون ته ”منصف مزاج بادشاهه کي ڪنهن به اهم ڪم ۾ تڪڙ ڪرڻ نه گهرجي. اسان محمد بن قاسم جي مٿان اها تهمت دشمنيءَ جي ڪري رکي هئي. ڇو ته اسان جو پيءُ هن جي هٿان

قتل ٿيو. بادشاهي اسان جي خاندان مان هلي وئي ۽ اسان کي قيدي ۽ مجبور بڻجي، پرديس ۾ اچڻو پيو. بادشاهه (خلفي) جوش سبب اسان جي الزام جي تحقيق نه ڪئي، سچ ۽ ڪوڙ جي وچ ۾ امتياز ڪرڻ کان سواءِ ئي اهڙو حڪم صادر ڪيائين. حالانڪ محمد بن قاسم اسان جي لاءِ اسان جي پيءُ ۽ ڀاءُ جي برابر هو ۽ هن جو هٿ اسان جي عصمت جي دامن تائين ڪين پهتو هو. جيتوڻيڪ اسان جو مطلب پورو ٿي ويو. يعني پنهنجي پيءُ جو انتقام وٺڻ، مگر خليفي جو انصاف داغدار ٿي پيو. ”خلفي جڏهن ترجمان جي معرفت اها ڳالهه ٻڌي، ته پهريائين شرمساريءَ کان ڪنڌ هيٺ ڪيائين، پر پوءِ سخت جوش ۽ غصي ۾ حڪم ڏنائين ته ”پنهني پيڙن کي گهوڙن جي پڇن سان ٻڌي، شهر (دمشق) جي چوگرد ڦيرائي، درياءُ ۾ اڇلايو وڃي.“ ڪن مؤرخن جو چوڻ آهي ته کين ديوارين ۾ پورائي، مٿان اوساري ڪرائي ڇڏيائون ۽ محمد بن قاسم جو لاش دمشق جي قبرستان ۾ دفنايائون. جيتوڻيڪ ڳالهه وڏي آهي، پر راقم الحروف ان کي اختصار سان قلمبند ڪيو آهي. محض پڙهندڙن جي عبرت لاءِ ته ڪيئن نه اهڙي بهادر ۽ هڪ ڪافرانہ سلطنت جي فاتح جي خلاف، حقت جي خلفي نفساني خواهش جي جوش ۾ اهڙو ناجائز ۽ نامناسب حڪم صادر ڪيو (۱). اهو واقعو ۹۶ھ مطابق ۱۵۷ع

(۱) هيءَ هڪ يهودو ۽ بالڪل ڪوڙو قصو آهي ۽ ان لاءِ تاريخي ثبوت ڪونه آهي. محمد بن قاسم جي معزولي ۽ موت جو سبب سياسي حالات هئا، جي خلفي وليد جي پوئين وقت ۾ پيدا ٿيا. خلفي وليد چاهيو ٿي ته پنهنجي ڀاءُ سليمان جي بدران، پنهنجي پٽ کي ولي عهد مقرر ڪري. حجاج بن يوسف انهيءَ ڳالهه ۾ هن جو پورو پورو ساٿ ڏنو، جنهنڪري سليمان ۽ حجاج جي وچ ۾ دشمني پيدا ٿي پئي. وليد جي فوت ٿيڻ کان پوءِ سليمان خليفو ٿيو ۽ محمد بن قاسم کي جو حجاج جو ڀائيٽو هو، معزول ڪيائين. محمد بن قاسم ئي وقوف ۽ احمق حاڪمن جي سور چڙهي ويو ۽ صالح بن عبدالرحمن جي قيد ۾ فوت ٿي ويو (ن. ب)

۾ ٿيو (۱).

محمد بن قاسم جي رحلت کان ۾ سال پوءِ (۱۳۳-۱۳۲ھ مطابق ۵۰-۴۹ع ۾) سنڌ جو ملڪ لا وارث ٿي پيو (۲) ۽ سنڌ وارن بغاوت ۽ نافرماني ڪئي ۽ خود مختار بنجڻ جي ڪيائون. برهمڻ آباد تي ڏاهر جي پٽ جيسر قبضو ڪيو ۽ ملڪ جا ٻيا به ڪيترائي علائقا برهمڻ جي قبضي ۾ اچي ويا. فقط هيٺين سنڌ جو ڪجهه علائقو، جو سمنڊ کي ويجهو هو، اموي حڪومت جي ماتحت رهيو. مگر انهيءَ علائقي ۾ به اموي گهراڻي جي حڪمراني نالي مآثر هئي.

جڏهن ۱۳۴ھ مطابق ۵۱ع ۾ خليفو وليد فوت ٿيو (۳) ۽ سليمان بن عبد الملڪ خلافت جي مسند تي ويٺو، ته عامر بن عبد الله کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪيائين (۴). هن سنڌ ۾ پهچندي ئي جيسر ولد ڏاهر سان برهمڻ آباد جي ڀرسان جنگ ڪري، قلعي تي قبضو ڪيو ۽ ڪن ٻين علائقن تي به قبضو ڪيائين. راقم الحروف جو پختو خيال آهي ته سنڌونديءَ جي ڪناري تي (هيٺين سنڌ ۾) ”عامريءَ“ نالي جيڪو ڳوٺ آهي

(۱) سنه ۱۳۱ھ مطابق سنه ۴۸ع غلط آهي. چوٽه وليد جمادي الاخر ۹۶ھ مطابق فيروزي ۴۸ع ۾ فوت ٿيو (ڏسو تاريخ طبري. ڇاپو لنڊن ۲ × ۱۲۶۹) ۽ سليمان وليد جي جاءِ تي خليفو ٿيو. محمد بن قاسم جي معزولي ۽ موت گهڻو ڪري انهيءَ ئي سال ٿيو (ن. ب.).

(۲) اهو ”لب تاريخ“ جي مؤلف جو رڳو خيال آهي (ن. ب.).

(۳) خليفو وليد سڀني مؤرخن جي قول مطابق وچ جمادي الاخر ۹۶ھ ۾ چنڇر ڏينهن فوت ٿيو. (ڏسو تاريخ طبري ۲ × ۱۲۶۹). (ن. ب.).

(۴) خليفي سليمان، يزيد بن ابي ڪبشه السڪسي کي سنڌ جو حاڪم ڪري موڪليو (ڏسو بلاذري، فتوح البلدان، ڇاپو ليڊن صفحہ ۱۴۱). (ن. ب.).

۽ جتي هڪ پراڻي قلعي جو وڏو دڙو آهي، شايد اهو قلعو سنڌ جي انهيءَ حاڪم عاصر جو هوندو.

سليمان کان پوءِ مروان بن محمد، جو ”القادر بالله“ جي لقب سان ملقب هو، خليفو ٿيو ۽ هن، ابوطالب کي سنڌ جو حاڪم ڪري موڪليو ۽ اهو اسوي گهراڻي جو آخري حاڪم هو، ۽ پوءِ (سنڌ ۾) اسوي گهراڻي جي حڪومت ختم ٿي وئي (۱). سنڌ جي تاريخن مطابق سنڌ تي اسوي گهراڻي جو قبضو چاليهه سال مس رهيو. سنه ۹۲ھ مطابق ۱۱ع کان وٺي سنه ۱۳۴ھ مطابق ۵۱ع تائين. ان کان ٻه ئي سال پوءِ سنڌ ۾ انتشار پيدا ٿيو. تحفة الڪرام جي مؤلف جو چوڻ آهي ته ”سسئي - پنهنون“ وارو واقعو، جنهن جو قصو سنڌ ۾ مشهور آهي، انهي زماني ۾ ٿيو هو.

ٽيون طبقو

عباسي گهراڻي جا حاڪم

جي سنه ۱۳۲ھ مطابق ۵۰ع کان سنڌ تي قابض ٿيا

اڪثر تاريخن مطابق عباسي گهراڻي جو پهريون خليفو عبداللہ بن علي بن عباس، جو ”سفاچ“ جي لقب سان مشهور هو، ۱۳۲ھ مطابق ۵۰ع ۾ (۲) جڏهن خلافت جي مسند تي جلوه افروز ٿيو، ته دائود بن عليءَ کي هڪ وڏو لشڪر سان ڏئي، سنڌ ۾ موڪليائين، جنهن اچي سنڌ سان اسوي گهراڻي جي حڪمرانن ۽ سندن سڀني واسطيدار ماڻهن کي ڪڍي، ملڪ جي وڏي حصي تي قبضو ڪيو. دائود پورن چئن سالن تائين تمام سهڻي نموني سان حڪومت ڪئي. ۱۳۶ھ مطابق ۵۴ع ۾ ابو جعفر منصور کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪيو ويو.

- (۱) اهو رڳو مؤلف جو خيال آهي. ان جي ڪا تاريخي ثابتي ڪانهي.
(۲) اصل ۾ سال ۱۳۷ھ مطابق سال ۵۴ع. (ن. ب.).

تنهن کان پوءِ هارون رشيد جي خلافت جي زماني ۾، جنهن جي جرئت ۽ دانائي مشهور آهي، فضل برمڪيءَ جو ڀاڱو موسيٰ سنڌ جو حاڪم ٿيو، ۽ پوءِ فضول خرچيءَ جي ڪري کيس معزول ڪري، سندس جاءِ تي سيد علي بن موسيٰ بن هسان کي مقرر ڪيو ويو، پر هن جي دؤر ۾ امن اسان ختم ٿي ويو ۽ ڪيترائي شهر ۽ قلعو جهڙوڪ ڀنڀور وغيره ويران ٿي ويا. نيٺ هو شهيد ٿي ويو. ۱۷۰ھ مطابق ۷۸۶ع ۾ مهدي ابوالعباس سنڌ جو حاڪم ٿيو، جو تمام گهڻي عرصي تائين وڏي جرئت ۽ دانائي سان حڪومت ڪندو رهيو، جنهن ڪري ملڪ جو رقبو وسيع ٿي ويو. مهدي ابوالعباس کان پوءِ دارالسلام بغداد کان سنڌ ۾ جدا جدا حاڪم ايندا رهيا. القادر بالله ابوالعباس احمد بن اسحاق بن مقتدر جي زماني تائين. سنڌ ۾ عباسي گهراڻي جي حڪومت اٽڪل ۲۸۱ يا ۲۸۲ سال رهي. ۱۷۶ھ مطابق ۱۰۲۵ع تائين.

تحفة الڪرام جي مؤلف جو چوڻ آهي ته بکر ۽ اروڙ جا قاضي ثقفي خاندان سان آهن. بني تميم سنڌ ۾ ”ٿيمير“ جي نالي سان مشهور آهن ۽ عباسي، صديقي، فاروقي، عثماني، پنوهار ۽ سڀيا وغيره سنڌي قومون بني اميه ۽ بني عباس جي نسل مان آهن.

راقر الحروف هن موقعي تي هيءَ ڳالهه لکڻ مناسب ٿو سمجهي، ۽ ان لاءِ پڙهندڙن کان خواهش ڪري ٿو، ته تحفة الڪرام جي مؤلف لکيو آهي ته حضرت سليمان عليه السلام جنن جي هڪ ٿولي کي روم مان چند ٻانهيون خريد ڪري اچڻ لاءِ موڪليو هو. واپسيءَ تي رستي ۾ هڪ جن جو ”لوليا“ نالي هڪ ٻانهيءَ سان تعلق پيدا ٿي پيو جن جو نطفو ٻانهيءَ جي پيٽ ۾ رهجي ويو. حضرت سليمان کي اها خبر پئجي وئي ۽ اها ٻانهي انهيءَ جن کي بخشِي ڇڏيائين، جنهن مان ”لودره“ (لودرو يا لودو) نالي هڪ ٻار پيدا ٿيو.

ان جو اولاد گهڻي عرصي بعد عربن سان رکي ملي ويو. سنڌ فتح ڪرڻ وقت عربن سان گڏجي سنڌ ۾ آيو ۽ هت ئي رهي پيو ۽ مشهور ٿي ويو. اها ڳالهه صحيح ٿي سگهي ٿي. چوٽه هن قوم (لولي) جا جيڪي ماڻهو پنجاب ۽ سنڌ ۾ رهن ٿا ۽ پنهنجي قديم هجڻ جي دعوى ڪن ٿا، سي پاڻ کي ”لودو“ سڏائيندا آهن ۽ پنهنجي اصليت يعني حسب نسب تي فخر ڪندا آهن.

پراڻن تاريخي ڪتابن ۾ ڏٺو ويو آهي ته بکر جي قلعي جي تعمير جي تاريخ ”بالاحصار“ مان نڪري ٿي، جنهن جا عدد ۳۳۳ آهن. اهو هجري سنه (۳۳۳) عيسوي سنه ۱۰۴۱ جي مطابق آهي. ان مان سمجهجي ٿو ته شايد ان جو بنياد عباسي گهراڻي جي حاڪمن جي ڏينهن ۾ پيو آهي. جيتوڻيڪ تاريخن مان اهو به معلوم ٿو ٿئي ته ڇڏهن سيد مير محمد مڪي رضوي، جو سنه ۶۰۶ هه مطابق ۱۲۰۹ع ۾ بکر وٽ پهتو، جنهن جو نالو ان وقت ”فرشتو“ هو، ته سندس خادم ڪائس پڇيو ته ”سامان اسباب ڪٿي رکيو وڃي؟“. جواب ڏنائين ته ”جتي گهون جي رڻپ ٻڌڻ ۾ اچي.“ ۽ اهو به چيائين ته ”جعل الله بڪرتي في البقعة المباركة“ (اللله تعاليٰ منهنجو صبح برڪت ڀرئي خطي ۾ مقرر ڪيو آهي، يعني مون کي ڪنهن برڪت ڀرئي خطي ۾ رهڻو آهي). نيٺ هوريان هوريان انهيءَ علائقي جو نالو ”بکر“ ٿي ويو. هن وقت سندس مزار جيتوڻيڪ سکر ۾ آهي ۽ سندس اولاد گهڻو ڪري روهڙيءَ ۾ ۽ ڪن ٻين هنڌن تي مدفون آهي، مگر مشهور ”رضوي البكري“ جي نالي سان آهي.

”خواجہ خضر“ جي اسٿان جي تعمير جي تاريخ، جنهن کي هندو ”جنڊپير“ يا ”زنده پير“ سڏيندا آهن ۽ سنڌونديءَ جي وچ ۾ آهي، ”درگاه عالي“ آهي، جنهن جا عدد ۳۴۱ آهن،

۽ اهو هجري سنه، عيسوي سنه ۹۵۲ (۱) جي مطابق آهي، غالباً اهو اسٿان بم عباسي گهراڻي جي حاڪمن جي زماني ۾ ٺهيو هوندو. گمان ڪڏهن صحيح ثابت ٿيندو آهي ۽ ڪڏهن غلط.

چوٿون طبقو

نامور سلطان محمود غزنويءَ جي پاران مقرر
ڪيل سنڌ جا حاڪم

سنه ۱۰۱۶ھ مطابق ۱۰۲۵ع کان

سنڌ جون اڪثر تاريخون هن ڳالهه تي متفق آهن، ته سلطان محمود غزنوي هندستان فتح ڪرڻ کان پوءِ ملتان ۽ آڄ ۾ پهتو ۽ عباسي گهراڻي جي حاڪمن کي ڪڍي، سڄي ملڪ تي قبضو ڪيائين ۽ پنهنجي وزير عبدالرزاق کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ موڪليائين. هن پهريائين اچي بکر کي فتح ڪيو ۽ پوءِ سڀني انتظامي ڳالهين جو مڪمل بندوبست ڪري، پنهنجي قبضي کي چڱي طرح پختو ڪيائين. ٻه سال بکر ۾ گذارڻ بعد ۱۰۱۸ھ مطابق ۱۰۲۷ع ۾ سيوهڻ ڏانهن رخ رکيائين. اتي به مڪمل فتح حاصل ڪرڻ ۽ تمام سٺو انتظام رکڻ بعد، ديبل بندر (ٺٽي) ۾ داخل ٿيو ۽ ان کي فتح ڪري، عربن کي ڪڍي ڇڏيائين، جيڪي اتي رهجي ويل هئا. باقي ڪي ٿورا عرب، جي عيالداريءَ جي ڪري مجبور هئا (شايد سنڌين سان مٿي مائٽي ڪرڻ سبب) يا پنهنجي فضيلت (علم ۽ هنر وغيره) جي ڪري مشهور هئا، انهن کي مناسب عهدا ۽ وظيفا ڏنائين، جن جو اولاد تحفة الڪرام جي قول موجب اڃا تائين موجود آهي.

ناسور غازي سلطان محمود غزنوي ۴۳۲ھ مطابق ۱۰۳۱ع ۾ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري عالم جاوداني ڏانهن راهي ٿيو ۽ سندس جاءِ تي سندس فرزند ارجمند سلطان مسعود تخت نشين ٿيو. هن به سنڌ جي حڪومت جو اهوئي انتظام برقرار رکيو، جو سندس والد بزرگوار جي وقت ۾ هو. جڏهن ۴۳۲ھ مطابق ۱۰۴۱ع ۾ هن جو انتقال ٿيو، ته سندس فرزند مودود پنهنجي موروثي تخت تي ويٺو. چيو وڃي ٿو ته، سنڌ جا اڳيان حاڪم تبديل ڪري، نوان حاڪم مقرر ڪيا هئا، پر انهن جا نالا ڪنهن به تاريخ ۾ نٿا ملن. نيٺ هن ۴۴۱ھ مطابق ۱۰۴۹ع ۾ رحلت ڪئي. ان کان پوءِ سلطان مسعود ثاني غزنويءَ جي تخت تي ويٺو. هن به سنڌ جو انتظام ائين ئي قائم رکيو، جيئن هليدو ٿي آيو. جڏهن سندس حياتي پوري ٿي ۽ لاهور ۾ وفات ڪيائين، ته غزنوي گهراڻي جو هڪ شهزادو خسروملڪ تخت نشين ٿيو، ۽ هن به ساڳيوئي انتظام برقرار رکيو. نيٺ ۵۸۳ھ مطابق ۱۱۸۷ع ۾ جڏهن سندس ڪارائيءَ جو جام اڃا گردش ۾ ئي هو، ته غزنوي سلطنت جو دور پورو ٿي ويو. خسروملڪ غياث الدين غوريءَ هٿان قيد ٿيو ۽ غزنويءَ جي قيدخاني ۾ گذاري ويو.

راقم الحروف جو پختو خيال آهي ته بکر جي قلعي جي تعمير، جا پيو دفعو ٿي آهي، ۽ جنهن جي تاريخ ”شهر گل“ مشهور آهي (جنهن مان ۵۵۵ عدد نڪرن ٿا، ۽ اهو هجري سال، ۱۱۶۰ عيسوي سال جي مطابق ٿئي ٿو) شايد غزنوي گهراڻي جي حاڪمن جي زماني ۾ ئي آهي. غزنوي گهراڻي جيتوڻيڪ سنڌ ۾ گهڻي عرصي تائين حڪومت ڪئي، تاهم سندس اولاد سنڌ ۾ نظر نٿو اچي، ۽ ائين ٿو سمجهجي ته، يا ته خراسان موٽي ويا، يا هت رهندڙ پٺاڻن يا مغلن سان گڏجي سڏجي ويا، ۽ هاڻي پٺاڻ يا مغل سڏبا هوندا.

پنجون طبقو

غوري گهراڻي طرفان هروڪيل حاڪم

(سنه ۵۹۱ھ مطابق سنه ۱۱۹۴ع کان)

اڪثر تاريخن مطابق شهاب الدين محمد بن سام (۱) جي زماني ۾ مٿي ڄاڻايل سال ۾ قطب الدين ايبڪ کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. قطب الدين ٽن مهينن جي اندر سڄي سنڌ تي قبضو ڪري، سيف الملوك کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪيو ۽ پاڻ پڙهي موٽي ويو. جڏهن سلطان شهاب الدين ۶۰۲ھ مطابق ۱۲۰۶ع ۾ بي اولاد رحلت ڪئي، ته سندس سلطنت قطب الدين کي ملي، جو سلطان شهاب الدين جي حياتيءَ ۾ ئي سندس قائم مقام هو. قطب الدين سنڌ جي حڪومت تي وري به سيف الملوك ئي برقرار رکيو. جڏهن سلطان قطب الدين ۶۰۷ھ مطابق ۱۲۱۰ع ۾ لاهور ۾ چوگان کيڏندي، گهوڙي تان ڪريو ۽ فوت ٿي ويو، ته درباري اسيرن سندس پٽ آرام شاهه کي تخت تي ويهاريو. پر جيئن ته هن ۾ لياقت ڪانه هئي، تنهنڪري گهڻو وقت آرام ڪري نه سگهيو، ۽ سلطنت شمس الدين التمش کي ملي. مگر مورخن جي قول موجب انهيءَ زماني ۾ هندوستان ۾ وڏو انتشار پيدا ٿيو، جنهنڪري هندوستان جي سلطنت چئن حصن ۾ تقسيم ٿي ويئي. دارالسلطنت دهليءَ وارو علائقو سلطان التمش جي هٿ ۾ رهيو. آڇ، ملتان ۽ سنڌ جا علائقا ناصر الدين قباجه کي ڏنا ويا. لکنوتِي (لڪنؤ) جو علائقو ملڪ خليج کي مليو، لاهور ۽ ان جي اوسي پاسي وارا علائقا تاج الدين بلدوز جي قبضي رهيا.

راقم الحروف جو چوڻ آهي ته غوري خاندان جو اولاد هن وقت سنڌ ۾ نظر نٿو اچي، ۽ تحفة الڪرام جي مؤلف جو

چوڻ آهي ته سلطان ناصرالدين قباچم جي زماني ۾ سنڌ ستن راڻن جي حڪومت هيٺ هئي، جي سڀني سلطان کي ڏن ڏيندا هئا. انهن ستن ئي راڻن جو احوال سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙن جي لاءِ هٿ درج ڪيو وڃي ٿو، ته جيئن سندن معلومات ۾ اضافو ٿئي.

سنڌ جا ست حڪمران راڻا

(سنم ۶۱۰ھ مطابق ۱۳۱۳ع کان)

(۱) هڪڙو راڻو بهتر (۱) سعتو راڻو ڊيري، تعلقي ڊرپلي جو رهاڪو هو. هي راڻو مسلمان آهن، جي هن وقت به سنڌ جي گهڻن ئي ضلعن ۾ رهن ٿا، ۽ انهن مان گهڻا ڪاشتڪاري ڪندا آهن. هاڻي ”سعتو“ جو لفظ بدلجي ”سهتو“ ٿي پيو آهي. سهتا مسلمان آهن، جي ڊيري جي اوسي پاسي رهندا آهن، جنهن کي فارسيءَ ۾ ”ڊريل“ لکندا آهن.

(۲) ٻيو راڻو سيھڙ ولد ڏماچ ڪوريجو هو، جو روپاه جي اوسي پاسي ”تونگ“ ۽ ”تق“ (۲) جو رهاڪو هو. ڪوريجا مسلمان آهن، جي هن وقت به سنڌ جي گهڻن هنڌن تي رهن ٿا ۽ ڪاشتڪاري ٿا ڪن. روپاه هڪ علائقو آهي، جو شڪارپور ۽ جيڪب آباد جي وچ ۾ آهي، مگر تونگ ۽ تق جي باري ۾ خبر نه آهي ته ڪهڙي هنڌ هئا (۲).

(۳) ٽيون راڻو جيسر ولد چهچه چچ (۳) ماڇي سولنگي ”هانگتاره“ (۴) جو رهاڪو هو. جيتوڻيڪ ماڇي سولنگي گهڻو

(۱) تحفة الڪرام مطابق بهونر (۲) مؤلف جو ماحذ تحفة الڪرام آهي، پر عبارت نقل ڪرڻ ۽ ان جي وضاحت ڪرڻ ۾ ڪي غلطيون ڪيون اٿس. تحفة الڪرام فقط ”تونگ“ لکيو آهي، جو هن وقت ڪوٽڙي تعلقي ۾ آهي. مؤلف ”تق“ جو لفظ وڌايو آهي ۽ هونئن به هيءَ لفظ سبهم آهي (۳) تحفة الڪرام مطابق ”ججه“. (۴) تحفة الڪرام مطابق ”مانگتاره“. (ن. ب.).

ڪري لاڙڪاڻو، قنبر، نصير آباد ۽ ڪن ٻين هنڌن تي رهن ٿا. مسلمان آهن ۽ ڪاشتڪاري ڪندا آهن. مگر هانگتاره جي باري ۾ خبر نه آهي ته ڪٿي هو؟

(۴) چوٿون راڻو وڪيو ولد پنهنون چنو هو، جو ”دره سيوي“ جو رهاڪو هو. هن وقت سيوي ”سبي“ جي نالي سان مشهور آهي ۽ سنڌ کان ٻاهر، بلوچستان ۾ شامل آهي.

(۵) پنجو راڻو چنو ولد درهه ”ڀاڳ نم“ جو رهاڪو هو. پنجين راڻي جو احوال به چوٿين راڻي جهڙو معلوم ٿو ٿئي. ڀاڳ نم، ”ڀاڳ ناڙي“ جي نالي سان مشهور آهي جا سبيءَ جي ڀرنس ۽ هن وقت سنڌ کان ٻاهر، بلوچستان ۾ شامل آهي.

(۶) ڇهون راڻو ”جيء“ ورياه هو، جو ”جهم“ يعني ”وگه ڪوٽ“ (۱) جو رهاڪو هو. ورياه اڃا تائين سنڌ ۾ رهن ٿا. مسلمان آهن ۽ منڊن ڏنڌو ڪاشتڪاري آهي. جهم يعني وگه ڪوٽ هن وقت بدين تعلقي ۾ هڪ ويران مٽيءَ جو ڍير آهي.

(۷) ستون راڻو جسودن (۲) هو، جو ”مين ننگر“ تعلقي ”ٻانڀران واه“ جو رهاڪو هو. هن زماني ۾ انهيءَ خطي جو سنڌ ۾ وجود ڪونه آهي. ٻانڀران واه شايد ”ٻانڀران“ هجي، جو اصل ۾ برهمڻ آباد هو. هاڻي اهو هڪ ويران ڳوٺ آهي، جو شهدادپور تعلقي ۾ آهي.

(۱) مؤلف جي اها وضاحت صحيح نه آهي. ”وگه ڪوٽ“ هڪ ڀراڻو شهر هو، جنهن جي ڪنڊرن جا نشان بدين جي ڏکڻ (هينن سنڌ) ۾ اڃا تائين موجود آهن. باقي جهم هڪ خطي جو نالو آهي، جو ڪوٽڙي ۽ ٺٽي جي وچ ۾ آهي. تحفة الڪرام وگه ڪوٽ جي بجاءِ ”هيمه ڪوٽ“ لکيو آهي. مگر مؤلف عبارت نقل ڪرڻ وقت خلط ملط ڪيو آهي. (ن. ب.)

(۲) تحفة الڪرام مطابق معبود بن آگره (ن. ب.)

قصو ڪوتاهه، ۶۳۳ھ مطابق ۱۲۳۶ع ۾ ملڪ خان خلجيءَ سيوهڻ تي ڪاهه ڪئي، ۽ سلطان ناصرالدين قباچه سندس مقابلي لاءِ ملتان کان تڪڙو اچي پهتو. پنهجي جي وچ ۾ سخت لڙائي لڳي، جنهن ۾ ملڪ خان خلجي مارجي ويو ۽ سلطان ناصرالدين قباچه فتحمندي حاصل ڪرڻ بعد اچ ڏانهن ڪوچ ڪيو. سنڌ جا حاڪم ساڳيءَ ريت پنهنجين جاين تي قائم رهيا، سنه ۶۲۴ھ مطابق ۱۲۲۶-۲۷ع ۾ سلطان شمس الدين التمش پنهنجي وزير نظام الملڪ کي، اچ جي محاصري لاءِ موڪليو، جنهن ۶۲۵ھ مطابق ۱۲۲۷ع ۾ اچ تي قبضو ڪيو ۽ ناصرالدين قباچه بکر هليو ويو. نظام الملڪ سندس پڇو ڪيو. قباچه ٻيڙيءَ ۾ چڙهي پيڄڻ لڳو، مگر سندس عمر جي ٻيڙي موت جي نڌيءَ ۾ غرق ٿي وئي، ۽ سڄي سنڌ سلطان شمس الدين التمش جي وزير نظام الملڪ جي قبضي ۾ اچي وئي، ۽ هن سنڌ جو انتظام تمام سهڻي نموني سان رکڻ بعد ۶۳۰ھ مطابق ۱۲۳۳ع ۾ نورالدين محمد کي سنڌ جي حڪومت هلائڻ لاءِ مقرر ڪيو.

۶۳۳ھ مطابق ۱۲۳۶ع ۾ سلطان شمس الدين التمش دارالسلطنت دهليءَ ۾ وفات ڪئي ۽ سندس جاءِ تي سلطان مسعود شاه ولد رڪن الدين فيروز شاه ولد سلطان شمس الدين التمش پنهنجي موروثي تخت تي جلوه افروز ٿيو ۽ سنڌ جي حاڪمن کي، جي سندس ڏاڏي جا مقرر ڪيل هئا، برقرار رکيائين. ۶۴۳ھ مطابق ۱۲۴۵ع ۾ مغلن (تاتاري منگولن) جو لشڪر سنڌوندي آڪري اچ پهتو، ته سلطان مسعود شاه به دهليءَ کان اچ ڏانهن روانو ٿيو. مغلن جو لشڪر اتان پڇي بکر ۾ آيو، سلطان مسعود شاه سنڌ جي حاڪم معزالدين کي سندس ڪنوتاهين سبب معزول ڪري، سندس جاءِ تي ملڪ جلال الدين کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪيو ۽ پاڻ دارالسلطنت دهليءَ ڏانهن موٽي ويو. مگر واپس وڃڻ وقت ملتان ۾ گهڻي شراب پيئڻ سبب، جا سندس عادت هئي، سلطنت جي ڪاروبار کان

غافل ٿي ويو. هن جي پريٽ اميرن هن جي چاچي ناصرالدين محمود کي بهرائڻ سان گهرائي، ۶۴۴ھ مطابق ۱۲۴۶ع ۾ دهليءَ جي تخت تي ويهاريو، ۽ سلطان مسعود شاه کي قيد ڪيائون. جو قيد ۾ ئي حياتيءَ جا باقي ڏينهن گذاري، فوت ٿي. ويو. سلطان ناصرالدين محمود ۶۴۹ھ مطابق ۱۲۵۱ع ۾ دارالسلطنت دهليءَ کان لاهور، ملتان ۽ آڇ جي رستي بکر پهتو، جو سندس دارالحڪومت هو. مگر هاڻي ان کي به بدلائي، سيوهڻ کي منتخب ڪيائين ۽ ملڪ جلال الدين حسن ”قلم خان“ کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪري، دهليءَ واپس هليو ويو.

سلطان ناصرالدين اسر باسملی هو ۽ پنهنجين سهڻين وصفن سبب ڪنهن به اڳئين خواه پوئين بادشاه کان گهٽ نه هو. هڪ سال ۾ ٻه قرآن شريف لکندو هو ۽ انهن جي ڪتابت جي واجبي رقم مان پنهنجو گذارو ڪندو هو. هڪ دفعي ڪنهن امير، بادشاه جو لکيل قرآن شريف زياده رقم ڏئي خريد ڪيو. بادشاه کي خبر پئي، ته کيس اها ڳالهه نه وئي ۽ چيائين ته ”آئنده قرآن شريف مخفي ريت فروخت ڪيا وڃن.“ ازانسواءِ بادشاه جي گهر ۾ ڪا ٻانهي يا نوڪريائي به ڪانه هوندي هئي. بادشاه جي اهليه محترم پاڻ ماني پچائيندي هئي. هڪ ڏينهن بادشاه کي چيائين ته ”ماني پچائڻ ۾ هٿن کي تڪليف ٿئي ٿي. جيڪڏهن رڳو ماني پچائڻ لاءِ ڪا ٻانهي خريد ڪري ڏيو ته ان ۾ ڪهڙو حرج آهي؟“ جواب ڏنائينس ته ”بادشاه جي لاءِ ضرورت کان زياده ڪا شئي خريد ڪرڻ مناسب نه آهي، صبر ڪر. الله تعاليٰ آخرت ۾ توکي انهيءَ صبر جو سٺو اجر ڏيندو.“ سچ پچ اهڙو بي ربا ۽ حق پرست بادشاه دنيا ۾ ڪنهن به نه ڏٺو هوندو.

نيٺ اهو بي ربا ۽ حق پرست بادشاه ۶۴۷ھ مطابق ۱۲۶۶ع ۾ هن فاني دنيا مان عالم جاودانيءَ ڏانهن رحلت ڪري ويو، ۽ دهليءَ جي تخت تي سلطان غياث الدين بلبن کي

ويهاريو ويو، جو سلطان شمس الدين التمش جي زر خريد غلامن مان هو. سلطان غياث الدين سنڌ، ملتان ۽ لاهور جي حڪومت پنهنجي فرزند ارجمند سلطان محمد جي حوالي ڪئي، جنهن سنڌ جي حاڪم قلغ خان کي سنڌ ۾ ساڳئي ريت قائم رکيو. سلطان محمد سهڻن گڻن وارو هو. درويش سان عقيدت رکندو هو ۽ گهڻو وقت حضرت بهاء الدين زڪريا ملتاني ۽ حضرت فريد الدين گنج شڪر پاڪ پٿن واري جي صحبت ۾ گذاريندو هو. وڏو بهادر، سخي ۽ علم دوست هو. امير خسرو ۽ امير حسن (دهلوي) سندس ملازم ۽ باقاعده وظيفه خوار هئا. کيس امير خسرو ۽ امير حسن جي نثر ۽ نظم پسند هوندي هئي. سلطان محمد ايڏو مهذب هو، جو کيس دربار ۾ سڄو ڏينهن ۽ (ڪڏهن ڪڏهن) سڄي رات ويهڻو پوندو هو، ته به گوڏ مٿي نه ڪندو هو يعني هميشه گوڏا پڇي ويهندو هو ۽ جنهن حالت ۾ هوندو هو، انهيءَ ئي حالت ۾ رهندو هو، ۽ قسم ڪندو هو ته فقط ”حق“ (يعني خدا جو قسم، يا سچ آهي) چوندو هو.

روايت آهي ته حضرت عثمان مروندي (ميمندي) يعني قلندر شهباز، جو سنڌ جي وڏن اوليائن مان آهي، هڪ دفعي ملتان ويو، ته شهزاده محمد تمام وڏي عزت کيس. سندس خدمت ۾ نذرانا پيش ڪيائين ۽ ملتان ۾ رهائش اختيار ڪرڻ لاءِ عرض ڪيائينس. مگر حضرت عثمان مروندي نه مڃيو ۽ ملتان مان هليو ويو. چيو وڃي ٿو ته هڪ دفعي حضرت عثمان مروندي ۽ حضرت بهاء الدين زڪريا جو فرزند صدرالدين شهزاده محمد جي مجلس ۾ موجود هئا. سماع ۾ يعني ڪن شعرن ۽ غزلن ٻڌڻ سان کين به ۽ ٻين درويشن کي به وجد اچي ويو ۽ رقص ڪرڻ لڳا. شهزاده محمد سڀني تي هٿ ٻڌيو، ادب سان هنن جي اڳيان بيٺو هو ۽ زار و زار روئي رهيو هو. اهو به چيو وڃي ٿو ته شهزاده محمد ٻه دفعا پنهنجا خاص ماڻهو موڪلي شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي کي ملتان اچڻ جي دعوت ڏني

۽ ڪجهه رقم به سوڪلياڻيس. شهزاده محمد جو ارادو هو ته شيخ سعدي لاءِ ملتان ۾ خانقاه ٺهرائي ۽ هڪ ديھم خريد ڪري سندس نالي وقف ڪري ڇڏي. مگر شيخ سعدي انهن ڏينهن ۾ بالڪل پوڙهو ۽ ڪمزور ٿي ويو هو، جنهن ڪري ملتان اچي نه سگهيو، پر ٻئي دفعا پنهنجو ڪلام پنهنجي هٿ سان لکي، شهزاده ڏانهن موڪلي ڏنائين ۽ امير خسرو جي ڀارت به ڪيائينس (سچ پچ، اهڙي زندگي ئي سڀ کان بهتر آهي، جنهن ۾ اسيري به ميسر هجي ۽ فقيري به). شهزادو محمد ۶۸۳ هـ مطابق ۱۲۸۴ع ۾ لاهور ۾ چينگيز خاني جنگ ۾ شهيد ٿي ويو. سلطان غياث الدين شهزاده جي حڪومت سندس فرزند ڪيخسرو خان جي سپرد ڪئي جنهن سنڌ جي اڳئين حاڪمن کي پنهنجي والد ماجد جي دستور موجب قسائم رکيو. نيٺ مشيت ايزدي سان سلطان غياث الدين بلبن پنهنجي فرزند ارجمند شهزاده محمد جي غم ۾ ۶۸۶ هـ مطابق ۱۲۸۶ع ۾ انتقال ڪيو ۽ دهليءَ جي تخت تي سلطان جلال الدين خلجي، جو سلطان غياث الدين بلبن جي ملازمن مان هو، پنهنجي طاقت ۽ عقلمندي سان قبضو ڪيو (۱). تاريخن مان معلوم ٿو ٿئي ته خلجي، چينگيز خان جي داماد ”خليج خان“ جو اولاد آهن.

سلطان جلال الدين خلجيءَ ۶۹۳ هـ مطابق ۱۲۹۳ع ۾ نصرت خان کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪيو. ۶۹۵ هـ مطابق ۱۲۹۶ع ۾ جڏهن سلطان جلال الدين پنهنجي ڀائيٽي ۽ نائي سلطان علاء الدين خلجيءَ جي هٿان شهيد ٿيو، تڏهن به سنڌ جو حاڪم نصرت خان ئي هو. پاڻ دهليءَ جي بادشاهه سلطان علاء الدين کيس هڪ هزار سوار زياده ڏنا، ۽ بکر، سيوهڻ ۽ ديبل جو

(۱) سلطان غياث الدين جي وفات کانپوءِ سندس ڏهٽو سلطان معزالدين ڪي قباد تخت نشين ٿيو ۽ ۶۸۹ هـ مطابق ۱۲۹۰ع تائين حڪومت ڪيائين. ان کانپوءِ سلطان جلال الدين خلجي حڪومت تي قبضو ڪيو (ن. ب.).

معقول بندوبست ڪرڻ جو حڪم ڏنائينس، ۽ اهو حڪم به ڏنائينس ته ”ملتان ۾ رهائش اختيار ڪر.“ جيتوڻيڪ ۶۹۷ھ مطابق ۱۲۹۷ع ۾ مغلن جو لشڪر سيستان کان سيوستان (سيوهڻ) جي مٿان اچي ڪڙڪيو ۽ قلعي جو محاصرو ڪري، مٿس قبضو ڪيائين. مگر نصرت خان ملتان کان زبردست لشڪر وٺي آيو ۽ مغلن کي شڪست ڏئي قلعو هٿ ڪيائين، ۽ اڳوڻو بندوبست برقرار رکي پڪتي موٽي ويو. ۱۶۷۰ھ مطابق ۱۳۱۶ع ۾ سلطان علاء الدين هيءَ فاني دنيا ڇڏي، عالم جاودانيءَ راهي ٿيو.

سلطان علاء الدين جي رحلت کان پوءِ هندوستان جي اڪثر علائقن ۾ شورش برپا ٿي، ۽ دهليءَ جي تخت تي خسرو خان قبضو ڪيو (۱). گچ عرصي کان پوءِ غازي ملڪ ملتان ۽ سنڌ مان لشڪر وٺي دهليءَ ويو ۽ زبردست جنگ ۽ خونريزيءَ بعد، خدا جي فضل سان فتحياب ٿيو ۽ ۲۰ھ ۾ ”غياث الدين تغلق“ جي لقب سان هندوستان جو مستقل بادشاهه بڻيو. جيتوڻيڪ ملڪ غازي (غياث الدين تغلق) دهليءَ وڃڻ وقت پنهنجي غيرحاضريءَ ۾ خواجه خطير کي بکر ۾ ۽ ملڪ علي شير کي سيوهڻ ۾ مقرر ڪري ويو هو، مگر سومرا قوم، جا ٺٽي جي اوسي پاسي رهندي هئي، بغاوت ڪئي ۽ ٺٽي ۽ ان جي ويجهن علائقن تي قبضو ڪيائين. ۲۵ھ مطابق ۱۳۲۶ع ۾ موت جي هوا سان آجهامي ويو، تڏهن سندس فرزند سلطان محمد شاه تخت نشين ٿيو. جنهن ۲۷ھ مطابق ۱۳۲۶-۲۷ع

(۱) سلطان علاء الدين جي وفات کانپوءِ سندس فرزند شهاب الدين عمر ۱۵ھ ۾، ۽ ان کانپوءِ ان جو فرزند قطب الدين مبارڪ (۲۰-۱۶ھ ۾) تخت نشين ٿيا. انهن کانپوءِ ۲۰ھ ۾ ناصر الدين خسرو چٽو تسلط ٿيو (ن. ب.).

۾ ”ڪشلو خان“ يا ”خسرو خان“ کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪيو، پر هو جلد ئي پنهنجي سلطان جو نافرمان ۽ باغي ٿي پيو ۽ ان جي عيوض قتل ٿي ويو. سندس جاءِ تي پيو هڪ نواب مقرر ڪيو ويو، مگر ڪنهن به تاريخي ڪتاب مان ان جو نالو معلوم نه ٿو ٿئي. نيٺ سلطان محمد شاه کي ”بغي“ نالي هڪ غلام جي بغاوت، گجرات جي حاڪم جي نافرمانن ۽ سومرن جي سرڪشيءَ سبب ڪين سرزنش ڪرڻ لاءِ پاڻ دهليءَ کان گجرات جي رستي ٺٽي ۾ اچڻو پيو، جو بغي به اتي هو ۽ سومرا به اتي ئي هئا، پر مشيت ايزدي ائين هئي، جنهنڪري ۱۳۵۱ع ۾ دارالفنا ڇڏي، دارالبقا ڏانهن راهي ٿي ويو.

راقر الحروف هن ديندار بادشاهه جا چند اوصاف حميده بيان ٿو ڪري. چيو وڃي ٿو ته سلطان محمد شاه جمعي نماز هميشه جامع مسجد ۾ ادا ڪندو هو، ۽ ائين سمجهندو هو ته بادشاهي يا صوبه داري (علائقائي حڪومت) وقت جي خليفي جي اجازت کان سواءِ نه ڪرڻ گهرجي. انهيءَ ڪري انهيءَ دور جي خليفي ڏانهن قيمتي تحفا مسر موكلي، ڪانئس حڪمرانيءَ جي اجازت ورتائين، ۽ خطبي ۾ خليفي جي نالي کان پوءِ پنهنجو نالو شامل ڪرائيائين.

سلطان محمد شاه جي رحلت ٺٽي ۾ ٿي. هن کان پوءِ هن جو سؤت سلطان فيروز شاه، جو ٺٽي ۾ هن سان گڏ هو، تخت نشين ٿيو. جنهن شاه دين پناهه سلطان محمد شاه جي خواهش موجب سومرن، سمن ۽ جاريجن کي سرزنش ڪئي، ۽ ڄام خير الدين سمڙي (۱) کي ٺٽي جو حاڪم ۽ ”نصر“ کي هڪ هزار سوار ڏئي، ”سنڌ جو فوجدار“ مقرر ڪيائين. ”نصر پور“ شهر جو بنياد انهيءَ نصر جو وڌل آهي. سلطان

فيروز شاه ۷۰۳ھ مطابق ۱۳۵۲ع ۾ سيوهڻ ويو ۽ حضرت قلندر شهباز ۽ ٻين مشائخن جي زيارت جو شرف حاصل ڪيائين. ملڪ علي شير خان ۽ ملڪ تاج الدين ڪافوريءَ کي اتان جو حاڪم مقرر ڪري، پاڻ بکر ۾ اچي وارد ٿيو (حضرت قلندر شهباز جي روضي جي تعمير جو ڪم انهيءَ بادشاهه شروع ڪرايو هو، جنهن جو احوال مٿي بيان ڪيو ويو آهي). ويهه ڏينهن بکر ۾ روتق افروز رهيو. ملڪ رڪن الدين کي ”اخلاص خاني“ جو خطاب عطا ڪيائين. ملڪ عبدالعزيز کي بکر جو ديوان مقرر ڪيائين ۽ قلعي جي حفاظت لاءِ ۸۰ سپاهي سندس سپرد ڪرڻ بعد، سنڌ جي سڀني معاملن جي انتظام جي ذمہ داري مٿس رکيائين. معلوم ٿئي ٿو ته ۷۰۲ھ مطابق ۱۳۷۰ع ۾ بادشاهه جهان پناه، ڄام خير الدين سميءَ جي بغاوت کي دٻائڻ لاءِ ننگرڪوٽ (گجرات) جي رستي دوباره سنڌ ۾ تشریف فرما ٿيو، ۽ ڄام خير الدين کي ۽ سندس عزيزن ۽ ڦٽي جي ڪن نامور زميندارن کي گرفتار ڪري، دهليءَ وٺي ويو. جيتوڻيڪ ڄام خير الدين سيوهڻ جي ڀرسان رستي مان ڀڄي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي، پر کيس زنجير وجهي، دهليءَ نيو ويو، جتي قيد ۾ مري ويو. سندس فوت ٿي وڃڻ بعد ۷۸۱ھ مطابق ۱۳۷۹ع ۾ سندس فرزند ڄام جوڻي کي شاهي سروپاءَ پهراڻي، ڦٽي جي حڪومت سپرد ڪئي وئي. انهيءَ عرصي ۾ سنڌ جي حڪومت ٽن علائقي حڪومتن بکر، سيوهڻ ۽ ڦٽي ۾ تقسيم ٿي چڪي هئي. سلطان فيروز شاه ۷۹۰ھ مطابق ۱۳۸۸ع ۾ انتقال ڪيو ۽ سلطان تغلق شاه دهليءَ جي تاج ۽ تخت جو وارث ٿيو. پوءِ سلطان ابوبڪر شاه سندس قائم مقام بڻيو. ان کان پوءِ سلطان محمد شاه، پوءِ سلطان سڪندر شاه ۽ سڀ کان پوءِ سلطان نصرت شاه (۱) هن خاندان مان دهليءَ جي تخت تي جلوہ افروز ٿيندا رهيا.

جيئن ته انهيءَ دور جي بادشاهن جي باري ۾، جن جو سنڌ جي حڪومت سان تعلق رهيو آهي، تفصيلي احوال معلوم نه ٿو ٿئي، تنهنڪري راقم الحروف کي ڪهڙي ضرورت پئي آهي، جو سندن تخت نشيني، سلطان جي خاتمي ۽ سندن حياتي ۽ موت جي متعلق تفصيل هٿ ڪري، پنهنجي مٿي ۾ سڙ وجهي. انهيءَ صورت ۾ مان غير ضروري حالات کي نظر انداز ڪري، اصلي مقصد تي ٿو اچان. تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته جڏهن مٿي چاٿيل سلطنت ۾ ڪمزوري پيدا ٿي ۽ جهڳڙن ۽ تفرقي بازي منهن ڪڍيو، ته ڪيترائي ڏورانهان ۽ خصوصاً سرحدي علائقا نا فرمان ٿيا ۽ مرڪز جي اطاعت کان منهن موڙي، خود مختار ٿي ويا. تن جو اهڙين حالتن کان پوءِ ۸۰۰ هـ مطابق ۱۳۹۷ع ۾ صاحبقران المير قيمور جو ڏهڻو مرزا پير محمد پنجاب کان سنڌ ۾ آيو ۽ ڪن علائقن تي قبضو ڪيائين. مگر ائين ڪرڻ سبب وڏو انتشار پيدا ٿيو. راقم الحروف جو پختو خيال آهي ته ”غوري قوم“ جا ماڻهو شايد انهن بادشاهن جي نسل مان آهن، جي هاڻي باقي وڃي بچيا آهن ۽ شايد انهن مان زياده تر افغانستان موٽي ويل ٿا ڏسجن.

طبقو ڇهون

سومرا گهراڻي جي حڪومت جو قيام

سال ۸۰۱ هـ مطابق سال ۱۳۹۸ع کان

سنڌ جون ڪي تاريخون جهڙوڪ ”طاهري نسياني“ ۽ ”مختصر هندي“ لکن ٿيون ته سومرا هندو هئا. تحفة الڪرام جو مؤلف لکي ٿو ته ”هندو آهن يا مسلمان، مگر دراصل ”سامره“ (۱) جي عربن مان آهن، ۽ اها به يقيني ڳالهه آهي

تم قديم سنڌ جا رهاڪو آهن ۽ ڪاشتڪاري ۽ زمينداري ڪندا آهن.

مطلب ته مٿي ڄاڻايل عرصي ۾ (جڏهن ملڪ جي اندر انتشار هو) سومرن ”نري“ شهر جي اوسي پاسي کان، جنهن جو وجود اڄ - ڪلهه ڏسڻ ۾ وڌيڪ ٿو اچي (۱) ماڻهو گڏ ڪري ۽ هندوستان جي مختلف هنڌن تي، پرڀا ٿيل فساد جو موقعو وٺي، ”سومري“ نالي هڪ شخص کڻي، ٺٽي جي ويجهڙائي ۾ تخت تي ويهاريو. سومرو تمام سهڻي نموني سان حڪومت ڪري، فوت ٿي ويو. ان کان پوءِ سندس فرزند ”ڀونگر“ جو ”صاد“ نالي هڪ زميندار جي نياڻيءَ سان هو، پيءُ جي جاءِ تي تخت نشين ٿيو. هن پنهنجي پيءُ جي بنسبت پنهنجي حڪومت کي وسيع ڪيو. ڀونگر کان پوءِ سندس فرزند ”دودو“ تخت تي ويٺو ۽ پنهنجي حڪومت نصرپور تائين وڌايائين. مگر جوانيءَ ۾ ئي فوت ٿي ويو ۽ پنهنجي پٽيان ”سنگهار“ نالي هڪ پٽ ۽ ”تاري“ يا ”پاري“ نالي هڪ نياڻي ڇڏي ويو. سنگهار ننڍو هو، انهيءَ ڪري سندس پٽ تاري (يا پاري) حڪومت هلائڻ لڳي. جڏهن سنگهار وڏو ٿيو، ته پاڻ حڪومت هلائڻ شروع ڪيائين ۽ تمام سهڻي نموني سان ملڪ کي به وڌايائين ۽ بغاوتون به ختم ڪيائين. سنگهار کي اولاد ڪونه هو، ان ڪري سندس گهر واري ”هيمون“ ۽ سندس ڀائر حڪومت هلائڻ لڳا. نيٺ ”ڀٽو“ جو دودي جي اولاد مان هو، تخت نشين ٿيو، ۽ چند سال چڱي نموني حڪومت هلائي، فوت ٿي ويو، ان کانپوءِ ”خيرو“ نالي سومرو ملڪ جو والي ٿيو. جڏهن سندس حڪومت جو سچ موت جي آفت ۾ غروب ٿي ويو، ته ”ارميل“ نالي سومرو گادي نشين ٿيو، جو ظالم ۽ بدسزاج هو.

(۱) هن ڀراڻي شهر جا کنڊر ماتلي، ضلعي حيدرآباد جي اوڀر ۾ اڃان تائين موجود آهن (ن. ب.).

رعيت کي ايڏائڻ لڳو، جا خالق اڪبر جي مخلوق آهي. جنهن ڪري ماڻهو چڙ وچڙ ٿي، هيڏانهن هوڏانهن ٽڙي پڪڙي ويا. هو پاڻ به قتل ٿي ويو ۽ سومرا گهراڻي جي حڪمراني به ختم ٿي وئي.

مٿيون احوال ”تاريخ معصومي“ مان، جا نهايت ئي معتبر تاريخ آهي، ۽ تحفة الڪرام مان، جا بالڪل مفصل تاريخ آهي، ورتو ويو آهي. مگر تحفة الڪرام جي مؤرخ سومرا گهراڻي جي حڪمرانن جو احوال سندن حڪمرانيءَ جي عرصي سميت لکيو آهي. جيڪڏهن تحفة الڪرام جي لکڻ موجب اهو عرصو لکيو ويندو ته ڪو به مؤرخ ان تي اعتبار نه ڪندو تنهنڪري راقم الحروف سندن حڪمرانيءَ جي عرصي کي ڇڏي، تاريخ مان دلچسپي رکندڙن جي معلومات لاءِ صرف سندن ترتيب وار نالن لکڻ تي اکتفا ٿو ڪري:

پهريون حاڪم سومرو هو. پيو سندس پٽ پونگر، جو صاد نالي هڪ زميندار جي نياڻيءَ مان هو ۽ پندرهن سالن جي عمر ۾ تخت نشين ٿيو هو. ٽيون دودو. چوٿون سنگهار. پنجون خفيف. ڇهون عمر. ستون ”دودو پيو“. اٺون پٽو. ٺائون خير و (يا ڪيرو). ڏهون محمد طور. يارهون ”خير و (يا ڪيرو) پيو“. ٻارهون ”دودو ٽيون“. تيرهون طائي. چوڏهون چنيسر. پندرهنون ”پونگر پيو“. سورهون ”خفيف پيو“. سترهون ”دودو چوٿون“. ارڙهون ”عمر پيو“. آڻويهون ”پونگر ٽيون“. ويهون حمير، جو ظالم، ڇيڙاڪ ۽ رنگيلو هو، ۽ انهيءَ ئي ناهل جي زماني ۾ حڪومت سومرا گهراڻي مان نڪري، سڄا گهراڻي ۾ هلي وئي.

راقم الحروف سومرا قوم جون ڪي عجيب و غريب ڳالهيون بيان ڪري ٿو، جي پڙهندڙن جي دلچسپيءَ جو سبب ٿينديون. سومرا قوم جو ”حمير“ نالي هڪ امير، هڪ خوبصورت ۽ پاڪدامن عورت ڏانهن ماڻل هو. جيتوڻيڪ عورت پنهنجي

عفت ۽ عصمت جي پوري حفاظت ڪندي هئي، مگر حمير پنهنجي بُري ارادي تان دست بردار نه ٿيندو هو. هڪ ڏينهن ڪو بهانو ڪري، انهيءَ جي گهر ۾ گهڙي ويو ۽ ساڻس دست درازي ڪرڻ لڳو. عورت چيس ته ”ترس هن ڪم ۾ ٽڪڙ ڪرڻ مناسب نه آهي. پهريائين منهنجن سوالن جا جواب ڏي، پوءِ بي ڳالهه ڪر.“ عورت پڇيس ته ”مشهور آهي ته عقل کي چاليهن حصن ۾ ورهايو ويو. اڻتاليهن حصا مرد کي ڏنا ويا ۽ فقط هڪ حصو عورت کي، ڇا اهو صحيح آهي؟ حمير چيو ته ”ها، صحيح آهي.“ وري پڇيائين ته ”چوندا آهن ته ’شهوٽ کي چاليهن حصا ڪيو ويو. اڻتاليهن حصا عورت کي ڏنا ويا ۽ فقط هڪ حصو مرد کي.‘ ڇا اهو صحيح آهي؟“ حمير جواب ڏنو ته ”ها، صحيح آهي.“ تنهن تي عورت چيس ته جڏهن اهي ڳالهيون توکي معلوم آهن، ته پوءِ تعجب آهي جو تون شهوت جي فقط هڪڙي حصي ۽ عقل جي اڻتاليهن حصن هوندي به پنهنجي وس کان ٻاهر نڪري ٿو وڃي ۽ پنهنجي مٿان ضابطو رکي نٿو سگهين. جڏهن ته مان عقل جي ڪمي ۽ شهوت جي ڪثرت جي باوجود پاڻ تي ضابطو رکان ٿي.“ حمير لاجواب ٿي پيو ۽ انهيءَ پاڪدامن عورت کان معافي وٺي، سندس گهر مان نڪري ويو.

عمر سومري ۽ تميم قوم جي هڪ چوڪريءَ گنگا جو قصو، حمير سومري جو قصو، سومل مينڌري جو قصو، چنيسر ۽ ليلان جو قصو ۽ ٻيا به ڪيترائي قصا آهن، جي مشهور آهن ۽ سوسرا قوم ڏانهن منسوب، مگر طوالت سبب لکي نٿا سگهجن. هن قوم ۾ جيڪي عجيب و غريب عادتون هيون، انهن مان ڪي هت بيان ڪجن ٿيون.

سوسرا حڪمران پنهنجي رعيت کي، حتمي ڪ پنهنجن ڀائرن کي به ڏنپ ڏيندا هئا. پڳ فقط سردار ٻڌندا هئا. هٿن جا نهنن به نه ڪاٽيندا هئا. اها هڪ علامت هئي، جا حڪمرانن

۽ ٻين ماڻهن جي وچ ۾ استياز ڪرڻ خاطر ضروري سمجهي ويندي هئي. سڀئي سوسرا فقط نوان ڪپڙا پائيندا هئا. ڌوئل ڪپڙن پائڻ ۾ عار سمجهندا هئا. اهڙيءَ ريت جيڪا عورت ٻار چڻندي هئي، ٻيهر ان جي ويجهو نه ويندا هئا. چيو وڃي ٿو ته انهيءَ قوم جي هڪ عورت کي پنهنجي مرد سان غير معولي محبت هئي. جڏهن حامله ٿي، ته ڪپڙي وٺي ويس ته جڏهن وڃي ڪنڊيس، ته مڙس مون کي نظر انداز ڪري ڇڏيندو. اهو خيال ڪري سوچ ۾ پئجي وئي. عقلمند عورت هئي. نيٺ هيءَ رستو ڳولي ڪڍيائين، جو پنهنجي گهر جون چادرون جي ميڙيون هيون ۽ ردي سمجهي، هڪ پاسي آڇلايون ويون هيون، سي ڌوپيءَ کان ڌوئاري، صاف ڪرائي رکيائين. هڪ دفعي جڏهن سندس مڙس وهنجڻ بعد لڳن آڳهڻ لاءِ ڪپڙو گهريس، ته هڪ ڌوئل چادر آئي ڏنائينس، جا بالڪل نرم هئي. مڙس پڇيس ته ”هيءَ چادر ڪهڙي قسم جي آهي؟“. چيائينس ته ”هيءَ اها ئي چادر آهي، جا تو بيمڪار سمجهي، آڇلائي ڇڏي هئي. الله تعاليٰ توهان ماڻهن کي تنگ نظر بڻايو آهي، جو هڙڻ نرم ۽ صاف ڪپڙن کان محروم آهيو“. مڙس کي زال جي ڳالهه معقول نظر آئي ۽ ڌوئل ڪپڙن استعمال نه ڪرڻ جي عادت ڇڏي ڏنائين. ٻين ماڻهن ٻڌو ته انهن کي به اها ڳالهه دل سا لڳي ۽ هنن به اها عادت ترڪ ڪري ڇڏي. زال جڏهن ڏٺو ته سندس ڳالهه مڙس جي دل تي اثر ڪيو آهي، تڏهن وجهه وٺي چيائينس ته ”عورت ٻار ڄڻ کانپوءِ به اهڙي ئي پاڪ صاف هوندي آهي، جهڙو ڌوئل ڪپڙو“. مڙس جيئن ته زال جي معقوليت جو قائل ٿي چڪو هو، تنهنڪري وقت اچڻ تي اها ڳالهه به آزمائي ڏنائين ۽ ان کي پسند ڪيائين. ٻين مردن به جڏهن اها ڳالهه ٻڌي، ته انهن کي به آزمائڻ کانپوءِ پسند آئي ۽ اهڙيءَ ريت آهستي آهستي سوسرا مان انهيءَ بري رسم جي پاڙ ڀڃجي وئي.

مؤرخن سومرن جي حڪومت جي زوال جي باري ۾ لکيو آهي ته سومرا شراب پيئڻ وقت گهڻو ڪري ننڍي ڪونھت جو گوشت واپرائيندا هئا. هڪ دفعي ڪنهن سمي جي گهر مان زوريءَ ڪونھت کنيائون ۽ کائي ڇڏيائون. سڻا، سومرن جي رعيت هئا. انهيءَ گهر جي عورت پنهنجي مرد کي چيو ته ”سومرا جيئن اڄ ڪونھت زوريءَ کڻي ويا آهن. سڻائي توهان جون زالون به ائين ئي کڻي ويندا.“ مرد کي غيرت آئي. سنڌ ۽ ڪڇ مان پنهنجي قوم جي ماڻهن کي گڏ ڪري، اول چند سرڪرده سومرن کي قتل ڪيائين، ۽ پوءِ هڪ وڏو حملو ڪري، ملڪ تي قبضو ڪري ورتائين.

جيتوڻيڪ مؤرخن جي قول موجب سومرن جي حڪومت جو زوال سندن ظلم ۽ ٻڙن ڪمن جي ڪري ٿيو، پر حقيقت ۾ اهو سڀڪجهه ”توتو الملڪ من تشاء و تنزع الملڪ من تشاء“ جي حڪمت سبب ٿيو، ۽ سومرن جي حڪومت سمن جي هٿ ۾ هلي وئي.

هن وقت سومرا قوم مان ڪوبه عزت وارو ماڻهو موجود ڪونه آهي (۱). هن قوم جا اڪثر ماڻهو ڏوٻي، رنگريز ۽ ڪورڪو ڪم ڪندڙ آهن. ڪي ڪاشتڪاري، زمينداري ۽ گهٽ درجي جي ملازمت ڪندڙ به آهن. الله جو شان باقي آهي، ۽ پيو سڀڪجهه فاني. ڪنهن بزرگ چيو آهي ته: ”هر ڪسي را پنج روزه نوبت است“ (۲).

(۱) ”لب تاريخ“ جي تاليف کان پوءِ، خان بهادر الله بخش سومرو سنڌ جو سابق وزير اعظم هڪ معززترين شخصيت جو مالڪ ۽ سياسي خواه اخلاقي نقطه نگاهه کان اعليٰ درجي جو انسان ٿي گذريو آهي. جنهن تي سنڌ کي هميشه فخر رهندو ۽ سنڌ جي تاريخ سندس ذڪر خير کان سواءِ غير مڪمل رهندي. سنڌ ۾ ٻيا به ڪيترائي نامور ۽ معزز سومرا اڳ ۾ به ٿي گذريا آهن ۽ هن وقت به موجود آهن (مترجم). (۲) شيخ سعديءَ چيو آهي ته ”هر ڪسي پنج روز نوبت اوست“ (مترجم).

ستون طبقو

سما ڄام سنڌ جا حڪمران

انڪل منم ۸۷۵ هـ مطابق ۱۴۷۰ع کان

تاريخ معصوميءَ جي روايت موجب سما قوم جا ماڻهو اروڙ جي فتح ۽ ڏاهر جي قتل کان پوءِ دهل ۽ شرنايون ڪڍي محمد بن قاسم جي خدمت ۾ ”نري“ (۱) کان آيا هئا ۽ اسلام قبول ڪيو هئائون. تاريخ طاهريءَ جي بيان موجب اصل ۾ هندو هئا، ۽ تحفة البڪرام جي لکڻ موجب عڪرم بن عصام بن ابي جهل جي اولاد مان هئا، ۽ ”ڄام“ جو لقب به انهيءَ ئي قبيلي مان پاڻ سان آندو هئائون. ڪيئن به هجي، مگر اها ڳالهه ثابت آهي ته سنڌ جا قديم باشنداءِ سومرن جي رعيت ۽ سندن ڏن پريندڙ هئا.

مطلب ته خونريزيءَ کان پوءِ سنڌ جي حڪومت سومرن جي هٿان ڪسي، پنهنجي قبضي ۾ آندائون. ۽ ”انڙ“ ولد ”پاپيه“ (۲) کي ”ڄام“ جو لقب ڏئي، گاديءَ تي ويهاريائون. ڄام انڙ ”ساموئي“ شهر تي، جو مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي هو ۽ هن وقت سندس وجود مفقود ٿي چڪو آهي (۳) مڪمل ضابطو رکڻ بعد سيوهڻ فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو ۽ ملڪ ”رتن“ کي جو ترڪ سلطان (۴) جو مقرر ڪيل حاڪم هو، جنگ ۾ شڪست ڏئي، بڪر ڏانهن رخ رکيائين، مگر بڪر جي حاڪم علي شير جي هٿان مارجي ويو. ڄام انڙ جي حڪومت جو عرصو ساڍا ٽي سال لکيو ويو آهي، پوءِ سندس پٽ ڄام جوڻو تخت نشين ٿيو. ڄام جوڻو حڪومت تي مڪمل

(۱) سما ”ماوندری“ کان آيا هئا (ن. ب). (۲) صحيح ”بانڀهيه“ آهي. (۳) ساموئي جا کنڊر ڪوه مڪليءَ جي ڀرسان اتر جي پاسي کان اڃا موجود آهن. (۴) يعني سلطان محمد شاه تغلق (ن. ب).

ضابطي رکڻ بعد، ٽلٽيءَ وٽان، جو سنڌو نديءَ جي ڪناري تي هڪ ننڍو ڳوٺ آهي، درياءُ ٽپي، بکر پهتو. بکر جو حاڪم، جو ترڪ هو، پنهنجن ساٿين سميت ڀڄي، آڇ هليو ويو. ڄام جوڻي بکر تي قبضو ڪيو. مگر بادشاهي لشڪر پهچڻ کان اڳ ۾ فوت ٿي ويو. ان کان پوءِ ”ڄام پاپيه“ سنڌ جو حاڪم ٿيو ۽ چنڊ سال حڪومت ڪرڻ بعد وفات ڪري ويو. پوءِ ”ڄام تماچي“ سنڌ جو حڪمران ٿيو. هن جي مٿان شاهي لشڪر ڪاهه ڪئي ۽ سيوهڻ ۾ ساڻس لڙائي ڪرڻ بعد گرفتار ڪيائينس ۽ ٻارن ٻچن سميت دهليءَ نيائينس. گڇ عرصي گذرڻ بعد سندس فرزند ڄام خيرالدين ڪي، جو ننڍپڻ کان پيءُ سان دهليءَ ۾ گڏ هو، شاهي سروباءُ پهراڻي، سنڌ جو حاڪم بڻايو ويو. مگر تحفة الڪرام جي مؤلف جو چوڻ آهي ته ڄام پاپيو ولد ڄام انڙ حاڪم ٿيو. پر تاريخ معصوميءَ جو قول زياده صحيح آهي ته ڄام خيرالدين حاڪم ٿيو.

راقم الحروف هن برگزيده انسان (ڄام خيرالدين) جون ڪي سهڻيون وصفون بيان ڪرڻ گهري ٿو. هيءُ ڄام اسم بامسما ٿي هو يعني جهڙو نالو چڱو هوس، پاڻ به اهڙو ئي چڱو هو، بلڪ ولي الله هو. هڪ ڏينهن پنهنجن خاص ماڻهن سان گڏ جي گهمڻ لاءِ نڪتو. اوچتو انساني بدن جي هڏن تي نظر پيس، جي هڪڙي ڪڏ ۾ ڀيل هئا. گهوڙو جهلي، ڪجهه وقت انهن هڏن کي بيهي ڏٺائين ۽ پوءِ پنهنجن ماڻهن کي چيائين ته ”توهان کي خبر آهي ته هي هڏا مون کي ڇاڻا چون؟“ هو ڪوبه جواب ڏئي نه سگهيا. ڄام چيو ته ”هي مظلوم آهن ۽ انصاف جي تقاضا ٿا ڪن.“ پوءِ حقيقت معلوم ڪرڻ لاءِ اوسي پاسي وارن ڳوٺن ۾ ماڻهو روانا ڪيائين. هڪڙو پوڙهو ماڻهو، جو انهيءَ تر جو هو، حاضر ٿيو ۽ انهن هڏن جي باري ۾ ٻڌايائين ته ”ست سال اڳ ۾ گجرات کان واپارين جو هڪ قافلو آيو هو، جنهن کي هن تر جي ماڻهن قتل ڪيو

۽ سندن سامان اسباب کڻي ويا. ڄام انهيءَ ڳالهه تي اعتبار ڪيو ۽ اهو مال هٿ ڪري، گجرات جي حاڪم ڏانهن ڏياري موڪليائين ۽ کيس لکيائين ته ”هيءُ مال مقتولن جي وارثن کي ڏنو وڃي“ ۽ پوءِ قاتلن کي سندن ڪپڙا ڪردار تائين پهچايائين. ڄام خيرالدين چند سال اطمینان ۽ آزاديءَ سان حڪومت ڪرڻ بعد هن عالم فاني مان رحلت ڪئي.

پوءِ ڄام خيرالدين جو فرزند ”ڄام پاپيو پيو“ پنهنجي پيءُ جو جانشين ٿيو. پر دهليءَ جي بادشاه سان بغاوت ڪرڻ جي الزام ۾ قيد ڪري، کيس دهليءَ نيو ويو، جتي تمام سٺيون خدمتون بجا آندائين، جنهنڪري کيس آزاد ڪري واپس موڪليو ويو ۽ سنڌ جي حڪومت سندس حوالي ڪئي وئي. آخر پندرهن سال حڪومت ڪرڻ بعد انتقال ڪيائين (۱).

ڄام پاپيو کان پوءِ ڄام تماچي حڪمران ٿيو ۽ چند سالن جي حڪمرانيءَ کان پوءِ وفات ڪري ويو. سندس جانشين سندس فرزند ڄام صلاح الدين ٿيو ۽ تمام سٺي طريقي سان حڪومت ڪري فوت ٿي ويو. پوءِ ڄام نظام الدين پنهنجي موروثي حڪومت جو وارث بڻيو. مگر هو عياش هو، ۽ عياشيءَ جي ڪري حڪومت جي معاملات کان بي خبر رهندو هو. جنهنڪري سندس چاچي مٿس حملو ڪيو. ڄام نظام الدين ڪڇ ڏانهن پڄي ويو ۽ اتي ئي رهي پيو. ڄام علي شير، جو گهڻو ڪري گوشه نشين رهندو هو، پنهنجي عقلمندي ۽ بهادريءَ سبب حڪمران ٿيو ۽ چند سالن بعد شهيد ٿي ويو. ڄام علي شير کان پوءِ ”ڄام ڪرن“ تخت نشين ٿيو. پر سخت گير ۽ چيڙاڪ هجڻ سبب سندس نوڪرن غسلسخاني ۾ ماري وڌس. جنهن کان پوءِ ڄام فتح خان ولد سڪندر خان پنهنجي شجاعت، سخاوت ۽ مروت سبب حڪمران بڻيو ۽ نهايت ئي دانشمنديءَ سان حڪومت

ڪرڻ بعد رحلت ڪري ويو. ان کان پوءِ سندس ڀاءُ ”ڄام تغلق شاه“ سندس جانشين ٿيو، جنهن ڪمال درجہ جي دانائيءَ ۽ حڪومت جي معاملات کان پوري پوري آگاهيءَ سان حڪمراني ڪئي. پنهنجن ڪيترن ئي عزيزن ڀرين کي سيوهڻ ۽ بکر ۾ اعليٰ عهدن تي مقرر ڪيائين. مڪليءَ تي ”تغلق آباد“ جي نالي سان هڪ شهر تعمير ڪرايائين، جنهن جا ڪنڊر اڃا تائين موجود آهن، پنهنجي گاديءَ جي مٿي مان ڦيرائي، تغلق آباد ۾ وڃي رکيائين ۽ پنهنجي مملڪت ۾ جايجا ”ٿاڻيدار“ مقرر ڪيائين. نيٺ ڇند سال حڪومت ڪرڻ بعد فوت ٿي ويو، ۽ سندس فرزند ڄام ڪندر ٺٽي ۾ سندس جانشين ٿيو. ڄام ڪندر جي عمر ٺٽي هجڻ سبب سرڪشي، حڪم عدولي ۽ بغاوت پيدا ٿيڻ لڳي. ”مبارڪ“ نالي سندس هڪ غلام، سندس غير جاضيءَ ۾ ٽن ڏينهن تائين حڪومت ڪندو رهيو. جنهنڪري سڄي ملڪ ۾ افراتفری مچي وئي. انهن حالتن جي ڪري ”ڄام رائدن“ ڪڇ کان هلي، سنڌ ۾ آيو ۽ حڪومت تي قابض ٿي ويو. ڄام رائدن اهڙو داناءُ ۽ بيدار دماغ هو، جو ڏيڍ سال جي عرصي اندر ملڪ جون حدون ”اوباري“ (۱) تائين ڦهلائي ڇڏيائين. نيٺ ڇند سالن جي حڪومت بعد ”سنجر“ نالي پنهنجي هڪ ملازم جي هٿان زهر ملڻ سبب شهيد ٿي ويو. پوءِ ”ڄام سنجر“ رعيت، اميرن ۽ فوج جي صلاح سان ملڪ جو والي ٿيو. چيو وڃي ٿو ته ڄام سنجر ايڏو ته خوبصورت ۽ حسين و جميل هو، جو ڪيترائي ماڻهو (کيس ڏسڻ خاطر) بنا ڪاڻن پيئڻ جي پنهنجو گهڻو وقت سندس

(۱) اصل ”بادره“ آهي، جا غالباً ”اوباره“ جي بگڙيل صورت آهي. هن سلسلي ۾ تاريخ معصوميءَ جي عبارت هن ريت آهي: ”ڏيڍ سال جي عرصي ۾ سنڌ جو سڄو ملڪ سمنڊ کان وٺي ڪاڇريلي ۽ ڪنڌيءَ تائين، جا ماڻيلي ۽ اوباري جي سرحد آهي، پنهنجي قبضي ۾ آندائين. (ن. ب.)

خدمت ۽ ڪمن ڪارين ۾ گذاريندا هئا. هڪ اهل دل ۽ صاحب ڪراست درويش ته مٿس مفتون ٿي پيو. هڪ ڏينهن وجهه وٺي درويش کي عرض ڪيائين ته ”مان چاهيان ٿو ته سنڌ جو حڪمران ٿيان، ڀلي ته اٺ ڏينهن ٿي سهي.“ درويش چيس ته ”تون اٺ سال سنڌ جو حڪمران ٿيندين.“ درويش جي دعا مستجاب ٿي ۽ ڄام سنجر پورا اٺ سال بالڪل بي فڪريءَ سان سنڌ جي مٿان حڪومت ڪندو رهيو. مير محمد معصوم بکري روايت ٿو ڪري ته (۱) ”معروف“ نالي هڪ قاضي، جو ڄام سنجر جي تخت نشينيءَ کان اڳ ۾ ئي قضا جي عهدي تي فائز هو، معمولي پگهار هجڻ سبب فيصلي ڪرڻ وقت مدعيءَ کان به ۽ مدعا عليه کان به ڪجهه نه ڪجهه رقم ضرور وٺندو هو. اها خبر ڄام کي پئي ته قاضيءَ کي حاضر ٿيڻ جو حڪم ڏنائين ۽ قاضي حاضر ٿيو، ته ڄام چيس ته ”مان ٻڌو آهي ته توڻي مدعي خواه مدعا عليه کان زوريءَ رشوت وٺندو آهين؟“ قاضيءَ جواب ڏنو ته ”ها، وٺندو آهيان ۽ چاهيان ٿو ته شاهدن کان به وٺان، پر جيستائين مان هنن کان ڪجهه وٺان، تنهن کان اڳ ۾ ئي هو ٻاهر نڪري ٿا وڃن.“ ڄام کلي ويٺو، پوءِ قاضيءَ عرض ڪيو ته ”سچو ڏينهن ٻڌاڻو (ڪورٽ) ۾ ويهان، سمورو وقت سرڪار جي خدمت ۾ صرف ڪريان، ۽ پٺيان گهر ۾ منهنجا ٻچا بک ۾ پناه پيا ٿين!“ ڄام کي اها ڳالهه دل سان لڳي. قاضيءَ جي پگهار ۽ سندس الونس وڌائي، کيس رخصت ڏنائين. ان کانپوءِ سچي سنڌ جي اندر سڀني قاضين جون پگهارون، صالحن ۽ درويشن جا وظيفا وڌائي ڇڏيائين. نيٺ ڄام سنجر الله جي حڪم ۽ درويش جي دعا سان پورا اٺ سال سنڌ تي حڪومت ڪري، راه رباني وٺي ويو، ۽ ڄام نظام الدين عرف ڄام نندو سندس جانشين ٿيو.

(۱) تاريخ معصومي، مطبوعه پندارڪر اورينٽل انسٽيٽيوٽ پونا ص ۷۲.

تحفة الڪرام واري ڄام نظام الدين جو شجرو هن ريت لکيو آهي: نظام الدين ولد پايو ولد انڙ ولد صلاح الدين ولد تماچي. پر سندس مقبري جي مٿان جو مڪليءَ تي آهي، هن ريت لکيل آهي: ”سلطان نظام الدين شاه ولد سلطان صدر الدين شاه ولد سلطان صلاح الدين شاه ولد سلطان رڪن الدين شاه ولد سلطان فيروز شاه.“ تنهنڪري راقم الحروف ڄام نظام الدين جي انهيءَ شجري تي اعتبار ٿو ڪري، جو سندس مقبري تي لکيل آهي. هيءَ ڄام نهايت ئي ديندار، متواضع ۽ سهڻن خصلتن وارو، فقيرن جو دوست ۽ برگزيده انسان هو. هت سندس سهڻيون خصلتون بيان ڪيون ٿيون وڃن.

ڄام نظام الدين جي دور حڪومت ۾ ڪوبه ماڻهو بي نماز ۽ بنا وضو نه رهندو هو (۱) ڄام هر هفتي اصطبل ۾ ويندو هو ۽ گهوڙن جي پيشاني تي هٿ گهمائي، کين چونڊو هو ته ”اي غازيو! مان تڻو چاهيان ته توهان جي مٿان هروڀرو سوار ڪئي وڃي. ڇو ته منهنجي مملڪت جي چئني پاسن کان مسلمان حڪمران آهن. دعا ڪريو ته مون کي بنا ڪنهن شرعي سبب جي ڪيڏانهن وڃڻو نه پوي. ته مان مسلمانن جي خون ۾ ملوث نه ٿيان ۽ نه وري ڪو غنيمت مون تي چڙهائي ڪري اچي.“ اهو به چيو وڃي ٿو ته مڪليءَ جي قبرستان ۾ ڪنهن بزرگ جو لاش قبر مان ظاهر ٿي پيو. ڄام جي مٿان اها ڳالهه منڪشف ٿي، ته هن جي جنازي جي نماز ٻيهر پڙهڻي آهي ۽ اساست اهڙي شخص کي ڪرڻي آهي، جنهن بنا وضوءَ جي آسمان ڏانهن نظر نه ڪئي هجي ۽ نه وري بنا سبب جي پنهنجي آگهڙ ڏني هجي. شهر ۾ منادي ڪرائي وئي، مگر اهڙو پرهيزگار خود ڄام کانسواءِ ٻيو ڪوبه ملي نه سگهيو، جنهنڪري ڄام کي اساست ڪرڻي پئي.

(۱) اهو مبالغو ٿو ڏسجي. البت اها حقيقت آهي ته ڄام هڪ صالح انسان هو ۽ پاڻ هميشه با وضو رهندو هو.

سنڌ جي ڪن مؤرخن جو چوڻ آهي ته ٺٽي شهر جو بنياد به ڄام نظام الدين ٺٽي وجهرايو هو. جڏهن سندس دل ۾ نئين شهر تعمير ڪرائڻ جو خيال آيو، ته نجومين ڏانهن رجوع ڪيو ويو. هنن چيو ته جيڪڏهن ٺٽون شهر (مڪليءَ جي) ٺڪريءَ تي اڏيندا ته شهر جا ماڻهو ڪي قدر سنگدل، جاهل ۽ آره زورا ٿيندا، جنهنڪري وقت جي حاڪم کي هميشه فڪر مند رهڻو پوندو، ۽ جيڪڏهن ٺڪريءَ کان هيٺ نرم زمين تي شهر اڏايو ويو ته ماڻهو نرم دل، عقلمند ۽ نازڪ بدن ٿيندا. جن مان وقت جي حاڪم کي ڪوبه فڪر لاحق نه ٿيندو. آخر نجومين جي صلاح سان شهر جو پايو مڪليءَ کان هيٺ ميداني علائقي ۾ وڌائون. ٺٽي جي تعمير جي تاريخ ”به بين بسم الله الرحمن الرحيم“ مان ٺڪري ٿي، جنهن جا عدد ۸۹۳ آهن ۽ اهو هجري سال مطابق آهي ۱۵۸۵ عيسوي سال جي (۱) شهر جو نالو ”تهه تهه“ رکيو ويو، ۽ ان جو سبب هيءُ آهي جو ٺٽي جو شهر، زمين تي تعمير ٿيل ٻين شهرن جي بنسبت گهڻو هيٺ آهي، انهيءَ ڪري ”تههه“ مشهور ٿيو، ۽ نيٺ اڪپرو هلي ”ٺٽو“ بڻجي ويو.

بيشڪ، انهيءَ زماني جي نجومين جي صلاح ڏاڍي معقول هئي، جو ٺٽي جي شهر جي ٻڌڻن جو حال ڏسڻ سان خبر پوي ٿي ته هو نازڪ مزاج، داناء ۽ ڪم همت آهن.

(۱) هن روايت جي ڪا تاريخي ثابتي ڪانهي. ٺٽو ڄام نظام الدين کان اڳ ۾، سلطان محمد بن تغلق جي دور (۷۲۵-۷۵۲ھ) ۾ به موجود هو. ابن بطوطه جو ۷۳۴ھ ۾ سنڌ ۾ آيو هو، ٺٽي جو ذڪر نه ڪيو آهي. جنهنڪري ائين سمجهڻ گهرجي ته ٺٽي جو بنياد ۷۳۴ھ ۽ ۷۵۲ھ جي درميان رکيو ويو. ”بين بسم الله الرحمن الرحيم“ جا عدد ۸۵۰ آهن، نه ۸۹۳. ازانسواءِ سال ۸۹۳ هجري، تاريخ ۱۰- ڊسمبر ۱۴۸۷ع کان شروع ٿيو. تنهنڪري عيسوي سال ۱۴۸۷-۱۴۸۸ جي مطابق آهي، نه ۱۵۸۵ع جي (ن. ب).

راقم الحروف جي، نئي جي ڪيترن ئي معززن سان دوستي ۽ محبت آهي ۽ ڪيترائي سال ساڻن گڏجي آڻڻ ويهڻ جا تعلقات رهيا آهن. شهر جي تعمير جي تاريخ به بالڪل موزون آهي، جو سڀني ديني ۽ ڪتابن جو زيب عنوان ”بسم الله الرحمن الرحيم“ ئي آهي.

جيئن ته هن ڪتاب ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي مڪليءَ جو نالو آيل آهي، ۽ اتي گهڻن ئي اوليائن، حڪمرانن، نامورن ۽ معزز ۽ بزرگ شخصيتن جون مزارون آهن، جي اڃا تائين موجود آهن، تنهنڪري اهو لکڻ ضروري نظر ٿو اچي ته مڪليءَ تي ”مڪلي“ نالو ڪيئن پيو. راوين جو چوڻ آهي ته هڪ خدا پرست درويش ۽ اهل الله هندوستان کان مڪليءَ ۾ آيو، جنهن کي زيارت لاءِ مڪه معظمه وڃڻو هو. هڪ رات ڪو عجيب و غريب خواب ڏٺائين. جڏهن جاڳيو ته جذب ۽ بي خوديءَ جي عالم ۾ چوڻ لڳو ته ”هئا مڪه لي، هئا مڪه لي“ يعني منهنجو مڪو هيءَ آهي، منهنجو مڪو هيءَ آهي. پوءِ آهستي آهستي انهيءَ خطي جو نالو ”مڪلي“ مشهور ٿي ويو. سچ پچ مٿي ڄاڻايل بزرگن جي مزارن جي ڪري هيءَ هڪ برڪت ڀريو خطو آهي ۽ پنهنجين عجيب و غريب ڳالهين، شاندار عمارتن ۽ رنگا رنگي نقش و نگارن جي ڪري سنڌ جي هيءَ ٽڪري ڏسڻ وڌان آهي. راقم الحروف مڪليءَ تي وڃي اڪثر عمارتون ڏٺيون آهن، ۽ ڄام نظام الدين جي وفات جي تاريخ ”سال ۹۱۴“ به ڏٺي اٿس. اهو هجري سال، ۱۵۰۸ عيسوي سال جي مطابق آهي. قصو ڪوتاهه اهڙا حاڪم نظام ٿورڙا ئي گذريا آهن.

ڄام نظام الدين کان پوءِ سندس فرزند ”ڄام فيروز“ پنهنجي موروثي تخت تي ويٺو، پر جيئن ته اڃا صغير هو، تنهنڪري پٽس جي وصيت موجب حڪومت جو ڪاروبار سندس وزير دريا خان هلائيندو رهيو. ڄام فيروز جڏهن لائق ٿيو، ته

حڪومت جو ڪاروبار پنهنجي پيءُ جي دستور جي خلاف هلائڻ لڳو، جنهنڪري دريا خان ناراض ٿي، نٿو چڏي هليو ويو. دريا خان جي عدم موجودگيءَ جو فائدو وٺي، ڄام صلاح الدين، جو هميشه حڪومت جو دعويٰ دار هوندو هو، ڪڇ کان سنڌ ۾ آيو ۽ معمولي لڙائي کان پوءِ فيروز جي مٿان فيروزمند (فتحمند) ٿيو ۽ اٺ مهينا حڪومت ڪيائين. تنهن کان پوءِ ڄام فيروز، دريا خان جي مشوري ۽ مدد سان ڄام صلاح الدين کي ڀڄائي ڪڍيو ۽ ۹۲۶ھ مطابق ۱۵۲۰ع تائين سنڌ جي مٿان اطمينان ۽ آزاديءَ سان حڪومت ڪيائين. آخر ۹۳۷ھ مطابق ۱۵۲۱ع مرزا شاه ييگ ارغون قنڌار کان سنڌ ۾ آيو (جنهن جو تفصيل ارغونن جي احوال ۾ بيان ڪيو ويندو) ۽ سنڌ تي قبضو ڪري، حڪومت ڪرڻ لڳو.

راقم الحروف ارغونن جي احوال لکڻ کان اڳ ۾ مناسب ٿو سمجهي ته سومرن ۽ سمن جي حڪومت جي عرصي (ميعاد) جي باري ۾ ڪجهه احوال بيان ڪري. ڇو ته سنڌ جي متعلق لکيل تاريخن جي ڪنهن به مؤلف انهن ٻنهي گهراڻن جي حڪومتن جي عرصي جي باري ۾ ڪوبه احوال بيان نه ڪيو آهي ۽ هر ٻوئين مؤرخ اڳين مؤرخن جي نقش قدم تي هلي، سڀڪجهه پنهنجي خيال ۽ گمان جي آڌار تي لکيو آهي ۽ وري سڀني مؤرخن جا خيالات هڪ ٻئي کان مختلف آهن، جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙن لاءِ مونجهاري جو باعث بڻجي ٿا پون.

پڙهندڙن کي نيڪ روشن هجي ته سنڌ جي باري ۾ آخري، معتبر ۽ تفصيلي تاريخ، ”تاريخ معصومي“ آهي، جنهن جو مؤلف مير محمد معصوم بڪري ”نامي“ هو. مير معصوم هندوستان جي بادشاهه جلال الدين محمد اڪبر جي زماني ۾ هو ۽ پنهنجي وقت جو وڏو دانشور، تجربڪار ۽ نامور انسان هو. مٿي ڄاڻايل ڪتاب (تاريخ معصومي) ۾ سنڌ جا حالات مرزا جاني ييگ ترخاني جي قيد ٿيڻ واري زماني ۹-۱۰۰۸ھ، مطابق ۱۶۰۰-۱۵۹۹ع

تائين قلمبند ڪيا اٿس. مير محمد معصوم ۱۰۱۴ھ ۾ هن جهان فانيءَ مان عالم جاودانيءَ ڏانهن رحلت ڪئي. سندس وفات جو سال (۱۰۱۴ھ) ”بود ناسي صاحب ملڪ سخن“ مان نڪري ٿو، جو ۱۶۰۵ع جي مطابق ٿو ٿئي. هيءُ هڪ عجيب اتفاق هو، جو اڪبر بادشاهه جو انتقال به انهيءَ ئي سال ٿيو، جو ”فوت اڪبر شه“ مان ظاهر ٿو ٿئي. مير محمد معصوم جو اولاد اڃا تائين سکر ۾ موجود آهي.

مير محمد معصوم پنهنجي تاريخ جي شروع ۾ لکي ٿو ته ”جڏهن سنه ۸۰۱ھ (مطابق ۱۳۹۸ع) جي صفر ۾ صاحبقرآن (امير تيمور) جو ڏهڻو مرزا پير محمد ملتان کان سنڌ ۾ آيو، ته ان کان پوءِ سومرا گهراڻي جا حڪمران، دهليءَ جي بادشاهن جي اطاعت ترڪ ڪري، سنڌ جي مٿان آزادي ۽ خود مختاريءَ سان حڪومت ڪرڻ لڳا.“ تاريخ معصوميءَ ۾ ٻئي هنڌ درج آهي ته ”ڪوبه ڪتاب، جنهن ۾ سومرن ۽ سمن جو تفصيلي احوال درج هجي، منهنجي نظر کان نه گذريو آهي، تنهنڪري جيڪو مختصر احوال هت اچي سگهيو آهي، سو لکيو ويو آهي. جيڪڏهن ڪنهن کي هن کان وڌيڪ ڪجهه ملي سگهي، ته اهو هن (تاريخ معصومي) ۾ شامل ڪري ڇڏي.“

بي تاريخ ”بيگلارنامه“ آهي، جا ۱۰۰۰ھ مطابق ۱۵۹۱ع ۾ مغلن جي دور حڪومت جي باري ۾ لکي وئي آهي. پر افسوس هيءُ آهي، جو مؤلف جو نالو نٿو ملي (۱) ۽ سندس اولاد جو پتو به ڪونه ٿو پوي. انهيءَ تاريخ ۾ لکيل آهي ته ”سومرا گهراڻي سنڌ جي مٿان پنج سؤ پنج سال حڪومت ڪئي.“ ان کان پوءِ سما حڪمران ٿيا ۽ هنن مان پندرهن چئن سنڌ ۾

(۱) بيگلارنامي جي مؤلف جو نالو ”ادراڪي بيگلار“ آهي، جو پنهنجي وقت جي مشهور ۽ نامور شاعرن منجهان هو (ن. ب.).

وڏي. ڪر فر ۽ دڀدڀي سان حڪومت ڪئي ۽ هڪ سؤ نوي سالن جي حڪمرانيءَ بعد سندن حڪومت جو دور ختم ٿي ويو.“
 ٽين تاريخ ”طاهري“ آهي، جنهن جو مؤلف سيد طاهر محمد نسياني ولد سيد حسن ٺٽوي آهي (جنهن جو اولاد هن وقت ظاهر نه آهي) تاريخ طاهريءَ ۽ بيگلارنامہ جي تاليف جو زمانو ساڳيو ئي نظر اچي ٿو. تاريخ طاهري وارو لکي ٿو ته ”سومرا ۽ سمن سنڌ جا آڳاٽا زميندار هئا ۽ انهن مان گهڻا هندو هئا. جيڪڏهن انهيءَ زماني ۾ سنڌ جا حالات ڪنهن شخص لکيا هوندا، ته اهي هندي رسم الخط ۾ هوندا، جو مشهور (يعني عام طور تي مروج) نه آهي.“ ٻئي هنڌ لکي ٿو ته ”سنڌ جي جهونن ماڻهن کان جيڪي ٻڌڻ ۾ آيو آهي، سو هيءَ آهي ته سنڌ ۾ ستين صدي هجريءَ کان ۸۴۳ هجريءَ تائين هندو مذهب رکندڙ سومرا حڪمران هئا.“ ٽئين هنڌ لکي ٿو ته ”سمن جي حڪومت جو عرصو ۸۴ سال هو.“

چوٿين تاريخ تحفة الڪرام آهي، جا بالڪل آخري ۽ تفصيلوار تاريخ آهي ۽ ۱۱۸۷ھ مطابق ۱۷۷۳ع ۾ لکي وئي آهي. ان جو مؤلف مير علي شير (قانع) مير شڪر الله شيرازيءَ جي اولاد مان هو. مير شڪر الله مرزا شاه بيگ ارغون جي زماني ۾ ٺٽي ۾ آيو هو ۽ اڃا تائين سندس اولاد ٺٽي ۾ موجود آهي. تحفة الڪرام وارو لکي ٿو ته ”سومرا گهراڻي سنڌ تي پنج سؤ پنج سال حڪومت ڪئي، ۽ سمن جي باري ۾ لکي ٿو ته ”هڪ سؤ پنجهتر سال حڪومت ڪيائون.“

مٿي ڄاڻايل چئني مؤرخن ۾ سومرن ۽ سمن جي حڪمرانيءَ جي ميعاد ۾ اختلاف آهي (۱) اڪثر تاريخن مان ثابت ٿي چڪو آهي ته جڏهن صاحبقران امير تيمور جي ڏهڻي مرزا پير محمد کان پوءِ هندوستان ۾ وڏو انتشار پيدا ٿيو، تڏهن سنڌ جي

(۱) تحفة الڪرام ۽ بيگلارنامي ۾ ٿورڙو اختلاف آهي، ۽ اهو به فقط سمن جي حڪومت جي ميعاد جي باري ۾ (مترجم).

راقم الحروف پنهنجي مٿان واجب ٿو سمجهي ته جڏهن سومرا گهراڻي جو سمورو احوال بيان ڪيو ويو آهي ته سڄا گهراڻي جو احوال به بيان ڪري.

مٿي بيان ڪيل احوال مٿان واضح ٿو ٿئي ته ارميل سومري کان پوءِ بهما گهراڻي جي حڪومت شروع ٿي، مگر افسوس آهي جو سخت ڪوشش جي باوجود راقم الحروف جي

نظر مان اهڙو ڪوبه ڪتاب نه گذريو آهي، جنهن مان پتو پوي ته سمن جي حڪومت ڪهڙي سال ۾ شروع ٿي. باقي جا ڳالهه ثابت ٿي سگهي آهي، سا اها آهي ته سما گهراڻي جي پهرئين حڪمران جو نالو ”آئڙ“ هو. اهڙيءَ ريت اها ڳالهه به يقيني آهي ته ۹۲۶ھ مطابق ۱۵۲۰ع ۾ شاه يگ ارغون جي قبضي کان پوءِ هن گهراڻي جو خاتمو ڄام فيروز ولد ڄام نظام الدين عرف ڄام ننڍي تي ٿيو.

راڻا الحروف جو چوڻ آهي ته مٿي بيان ڪيل احوال مان سمر گهراڻي جي حڪومت جي شروعات ۸۰۱ھ مطابق ۱۳۹۷ع کان بنا شڪ شبهي جي ثابت آهي ۽ سما گهراڻي جي حڪومت جو زوال ۹۲۶ھ مطابق ۱۵۲۰ع کان به بنا شڪ شبهي جي ظاهر آهي، ۽ اهو عرصو ۵۷ سئو پنجويھ سال آهي. ٻنهي گهراڻن جي وچ ۾ انهيءَ عرصي (۱۲۵ سال) جي تقسيم نهايت ئي پختن دليلن ۽ سهڻي طريقي سان ڪري، مٿي بيان ڪئي وئي آهي.

هن وقت سمن جو اولاد به سومرن جي اولاد وانگر پنهنجي اصليت بدلائي، ٻين قومن سان گڏجي سڏجي ويو آهي، ۽ جيڪو جنهن رنگ ۾ آهي، اهو انهيءَ ئي رنگ ۾ سڃاڻجي ٿو. گهڻا ڌوبي، نيروئي ۽ درزي آهن. ڪي زميندار، سرڪاري ملازم ۽ هنر وارا به آهن. مگر نالي وارا زميندار ۽ جاگيردار ”نهمردي“ يا ”نوبهري“ قوم جا آهن، جن جو سردار ملڪ صوبدار خان ولد سردار خان آهي. يا جت قوم، جنهن جو سردار ملڪ غلام حسين ولد جهان خان جت آهي، ۽ اهي پاڻ کي ”سمان“ سڏائيندا آهن يعني سمي جو اولاد.

اٺون طبقو

سنڌ تي ارغون گهراڻي جي حڪومت

(سنه ۹۲۷ھ مطابق ۱۵۲۱ع جي شروعات کان)

تحفة الكرام جي قول مطابق ارغون، چنگيز خان جو اولاد آهن، جنهن جو تفصيل هن ريت آهي: ارغون خان، ولد هلاڪو خان، ولد تولي خان، ولد چنگيز خان. ارغون جي اولاد مان مرزا شاه بيگ ولد امير ذوالنون ولد حسن بصري ۹۲۶ھ مطابق ۱۵۲۰ع ۾ بابر شاه کان ناراض ٿي، قنڌار کان سيوي ۽ گنڊج آب (سبي ۽ گندا واھ) جي رستي ٺٽي آيو ۽ انهيءَ وقت جي حڪمران ڄام فيروز سان لڙائي ڪري، مٿس فتح حاصل ڪيائين. ڄام فيروز اطاعت قبول ڪئي ۽ ٻنهي جي وچ ۾ معاهدو ٿيو ته لڳ علوي (لڪي) کان هيٺ وارو حصو سمنڊ جي ڪناري تائين ڄام فيروز جي هٿ ۾ رهندو، مگر مير علي اڪبر ارغون هن جو معاون هوندو. انهيءَ معاهدي موجب مرزا شاه بيگ ارغون - مير عليڪم ارغون، سلطان مقيم بيگلار ۽ ڪيڪ ارغون کي سيوهڻ ۾ مناسب عهدن تي مقرر ڪرڻ بعد، پاڻ بکر ڏانهن ڪڍو ۽ اتي سلطان محمود خان ولد مير فاضل خان، ڪوڪلتاش کي، جو اڃا پندرهن سالن جو هو، حاڪم مقرر ڪيائين. بکر جو قلعو کيس پسند آيو، ۽ رضوي ساداتن ۽ ترڪن وغيره کي، جي گهڻي عرصي کان اتي رهندا هئا، روهڙيءَ ۾ وڃي رهڻ جو حڪم ڏنائين. انهن ڏينهن کان بکر جا سادات هيڏانهن هوڏانهن ٽڙي پڪڙي ويا. هن وقت گهڻا روهڙيءَ ۾ آهن. ڪي سنگرار ۽ ڪي ڪنڊياري ۽ ڪي نصرپور ۽ ڪي گجرات ۾ ٿا رهن. بکر جي قلعي ۾ جيڪي عمارتون آهن، سي ارڙو شهر جي سرن مان ٺاهيون ويون (انهيءَ قلعي جي اها تعمير ٿيون دفعو ٿي آهي). مطلب ته مرزا شاه بيگ پنهنجي لاءِ ۽ پنهنجي

عملي جي لاءِ هر ڪنهن جي لياقت آهر عمارتن جي تعمير ۽ مرمت ڪرائي، پاڻ شال ڪوٽ (ڪوئٽم) هليو ويو.

اڃا هڪ سال به نه گذريو هو ته ڄام صلاح الدين جو هميشه حڪومت جو دعويٰ دار هوندو هو (۽ جنهن جو ذڪر مٿي به ڪيو ويو آهي) ٺٽي تي ڪاهه ڪئي، ۽ ڄام فيروز کي پڄاڻي پاڻ حڪومت تي قبضو ڪري ويهي رهيو. ڄام فيروز سيوهڻ جي ارغون حاڪمن وٽ ويو ۽ اتان مرزا شاه بيگ کي مدد لاءِ عرضي موڪليائين. مرزا شاه بيگ پنهنجي فرزند ارجمند مرزا شاه حسن غازيءَ کي وڏو لشڪر ڏئي روانو ڪيو، جنهن ٺٽي پهچي، ڄام صلاح الدين سان جنگ ڪئي ۽ سندس پٽ ڄام هيبت علي خان کي ميدان جنگ ۾ ماري، فتح ۽ نصرت حاصل ڪيائين، ۽ دستور موجب حڪومت ڄام فيروز جي حوالي ڪري، پٽي موت ڪڍائين. انهيءَ وچ ۾ سندس والد بزرگوار مرزا شاه بيگ به ”باغبان“ ۾ اچي پهتو، جو دادو ضلعي جو هڪ ننڍو ڳوٺ آهي. اتي پنهني (پيءُ پٽ) جي ملاقات ٿي ۽ ٻئي گڏجي سيوهڻ ويا، جتي ڪي جايون وغيره تعمير ڪرايائون. پوءِ ٺٽيءَ وٽان سنڌوندي آڪري بکر جي قلعي ۾ پهتا. جيتوڻيڪ ٺٽيءَ وٽ ڪي سما ۽ ٻين قومن جا ماڻهو مرزا شاه بيگ سان وڙهيا، مگر هن سان پهچي نه سگهيا. مرزا شاه بيگ بکر جي قلعي ۾ عمارتن درست ڪرائڻ بعد سال کن اطمينان سان گذاريو. ۹۲۸ھ مطابق ۱۵۲۲ع ۾ پنهنجي فرزند ارجمند مرزا شاه حسن سان گڏجي، وڏو اٽالو ساڻ ڪري، بکر کان گجرات فتح ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو، ته نصرپور وٽ ملڪ الموت جي لشڪر مٿس ڪاهه ڪئي ۽ ۲۲- شعبان ۹۲۸ھ تي هن فاني جهان مان عالم جاودانيءَ ڏانهن راهي ٿيو. ڪنهن ظريف سندس وفات جي تاريخ ”شهر شعبان“ (شعبان مهينه) جي لفظن مان ڪڍي آهي، جنهن جا عدد ۹۲۸ آهن. مرزا شاه بيگ جو لاش چنگيز خاني

رسمن ادا ڪرڻ بعد بکر نياڻون ۽ هڪ سال بعد مڪه معظمه (زاد الله شرفها) ڏيئي دفن ڪيائون.

اڪثر تاريخن مطابق مرزا شاه بيگ سڪرات جي وقت، محمد شريف نالي هڪ حافظ قرآن کي گهرايو ۽ کيس يمين شريف پڙهڻ لاءِ چيائين. حافظ جڏهن هن آيت تي پهتو 'و مالي لا عبد الذي فطرني واليه ترجعون' (مون کي ڇا ٿيو آهي، جو مان ان جي عبادت نٿو ڪريان، جنهن مون کي پيدا ڪيو آهي. حالانڪ اوهان ۽ اسان کي ان ڏانهن موٽي وڃڻو آهي) ته چيائينس "حافظ! وري پڙهه." وري حافظ جڏهن هن آيت تي پهتو 'قال يا ليت قومي يعلمون بما غفلي ربي' (چيائين ته ڪاش، منهنجي قوم کي اها ڄاڻ هجي ها ته منهنجي پروردگار مون کي ڇا جي ڪري بخشي ڇڏيو) ته سندس روح پرواز ڪري ويو.

مؤرخن اهو به لکيو آهي ته مرزا شاه بيگ نه فقط ميدان جنگ جو سپاهي هو، پر ديني علمن تفسير ۽ حديث کان به چڱي طرح واقف هو ۽ ڪيترن ئي ڪتابن تي پنهنجي هٿ سان حاشيا لکيا هئا. انهيءَ ئي سال ۹۲۸ هـ مطابق ۱۵۲۲ع ۾ مرزا شاه بيگ نصرپور ۾ پنهنجي پيءُ جي گاديءَ تي ويٺو ۽ بابر بادشاه جي نالي جو خطبو پڙهيائين (نصرپور هن وقت ٽنڊي الهيار تعلقي ۾ هڪ وڏو ڳوٺ آهي).

ڄام فيروز، مرزا شاه بيگ جي وفات کان پوءِ قدرتي نافرماني ڪئي، جنهن ڪري مرزا شاه حسن نصرپور ڪنان ٿئي تي ڪاهه ڪئي ۽ بندوڻ، تيرن ۽ ترارن جي جنگ کان پوءِ ڄام فيروز شڪست کائي ڀڳو ۽ مرزا شاه حسن فتح حاصل ڪئي. روايت آهي ته جڏهن ارغونن ۽ سمن جو لشڪر هڪ ٻئي کي آمهون سامهون ٿيو، ته انهيءَ وقت سمڙا گهوڙن تان لهي پيا. مٿن تان ڀڳون لاهي اڇلايائون ۽ پيراهڻن جي دامن هڪ ٻئي سان ٻڏي، جنگ جو ٿيائون (انگريزن جي تسلط کان اڳ ۾ سڄي سنڌ جي اندر اها رسم موجود هئي، جا

قسم جي برابر سمجهي ويندي هئي). قصو ڪوتاهه، ڄام فيروز ڀڄي ويو ۽ مرزا شاه حسن فتح ۽ نصرت حاصل ڪرڻ بعد ٺٽي ۾ داخل ٿيو ۽ اميرن ۾ مال غنيمت تقسيم ڪري، ڇهه مهينا ”تغلق آباد“ ۾ رهي پيو (هن وقت تغلق آباد جو فقط هڪ ويران دڙو موجود آهي) ۽ ٺٽي ۾ ترخان قوم منجهان هڪ حاڪم مقرر ڪري، پاڻ هالاڪندي (هالا) سيوهڻ ۽ درپلي (ڊيري) کان شڪار ڪندو ۽ مستحقن ۾ انعام ورهائيندو ”پهلوءَ جي چار باغ“ ۾ اچي داخل ٿيو (هن وقت هيءُ هڪ ننڍو ڳوٺ آهي، البت ان جي ڀرسان ”شاه جو دونهون“ نالي هڪ ڀيو نئون اڏيل ڳوٺ آهي، جنهن ۾ گهڻو ڪري سادات رهندا آهن، جن جو وڏو سيد انور علي شاهه ولد سيد خاڪي شاهه آهي). مرزا شاه حسن پهلوءَ ۾ چند ڏينهن آرام ڪرڻ بعد بکر ۾ آيو ۽ پنهنجي دليري ۽ عقلمنديءَ سان سنڌ جي حدن ۾ اضافو ڪيائين. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جون حدون هن ريت هيون: اوڀر ۾ ملتان جي ويجهڙائي تائين، اتر ۾ سبيءَ تائين، ڏکڻ ۾ ڪڇ تائين ۽ اولهه ۾ سمنڊ تائين. مرزا شاه حسن پنهنجي سر ايڏو وڏو دلير ۽ عقلمند هو، جو ڌاريجا، ڏهر، ماڇي ۽ ڪي ٻيون قومون، جي سخت سرڪش هيون، انهن کي دڙڪي داپ سان پنهنجو فرمان بردار بڻائي ڇڏيائين. مرزا شاه حسن ڇهه مهينا بکر جي قلعي ۾ رهندو هو ۽ ڇهه مهينا ٺٽي ۾. سلطان محمود خان حاڪم جي حيثيت ۾ مستقل طور تي بکر ۾ رهندو هو ۽ بکر جو سڄو نظم نسق سندس ئي هٿ ۾ هوندو هو.

جيتوڻيڪ ۱۴۹۷ھ مطابق ۱۵۰۷ع ۾ سلطان همايون بادشاهه

ملتان ۽ آڇ جي رستي روڙيءَ پهچي، بکر هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ سلطان محمود سان جنگ جهڙي روش اختيار ڪيائين. مگر سلطان محمود، مرزا شاه حسن جي اجازت کان سواءِ بادشاهه کي بکر ۾ ڪنهن به قسم جي مداخلت ڪرڻ جي اجازت نه ڏني. بادشاهه همايون جي شاهي حق کي

مد نظر رکندي، خوراڪ ۽ ضروريات زندگيءَ جون ٻيون شيون موڪليندو رهڻ ۾ ڪابه ڪوتاهي نه ڪيائين. نيٺ بادشاهه مجبور ٿي، چند مهينا پهلوءَ جتي سڄا باغ ۾، ڪجهه عرصو درٻيلي ۽ سيوهڻ ۾ گذاريو. بکر تي ڪيترائي ڀيرا ڪاهه ڪيائين، پر ڪامياب نه ٿيو. انهيءَ زماني ۾ سنڌ ۾ وڏو ڏڪار هو ۽ ڪيترائي شهر ويران ٿي ويا هئا. انهن ڏينهن ۾ بادشاهه درٻيلي کان پاٽ ۾ آيو. (پاٽ هن وقت سنڌونديءَ جي ڪناري تي هڪ ننڍو ڳوٺ آهي) ۽ شيخ علي اڪبر جي نياڻي حميده بانو بيگم سان، نڪاح ڪيائين. شيخ علي اڪبر مرزا هندال جي اميرن مان هو.

مطلب ته همايون پنهنجين پريشانين، سنڌ جي ڏڪار ۽ اڪثر اميرن جي ڇڏي وڃڻ، سبب تنگ اچي ويو. جيتوڻيڪ مرزا شاه حسن کيس رهڻ لاءِ ٺٽي، سيوهڻ ۽ بکر کان سواءِ ٻي ڪابه جڳهه ڏيڻ واسطي تيار هو، مگر همايون ٻئي ڪنهن به هنڌ رهڻ لاءِ تيار نه پئي ٿيو. انهن ڏينهن ۾ همايون پنهنجي صحيح سان هڪ خط ارباب دائود ولد عمر شاهه کي لکي ڏنو هو، جو درٻيلي جو هڪ رئيس هو. ”تاريخ طاهري“ جي مؤلف تاريخ سان دلچسپي رکندڙن جي عبرت لاءِ اهو خط نقل ڪيو آهي، جنهن مان همايون جي لاچارِيءَ جو پتو پوي ٿو:

مان همايون بادشاهه ولد ظهير الدين بادشاهه ولد

عمر شيخ بادشاهه پنهنجي بزرگ ۽ برتر الله سان،

۽ رسول عربي آبي زڪيءَ سان، جنهن جي رسالت ۾

ڪوبه شڪ شهبو نه آهي، عهد ٿو ڪريان ته،

جيڪڏهن بادشاهه ڪارستان، نگهبان، بلند ۽ برتر

(الله) بکر جو علائقو مون کي عطا ڪيو، ته

آؤنموا بيهندي ”آؤف بيهندي ڪم“ (اوهين مونسان

وعدو پاڙيو، مان اوهان سان وعدو پاڙيندس) جي

ارشاد جي معمولي پڇڙي ۾ نه ڪندس. مون درٻيلي

جو علائقو ارباب دائود ولد عمر شاه سهتي کي ۽ سندس
اولاد کي ۽ انهن جي پوين کي بخشيو. بالله الطالب الغالب
(الله جو قسم، جو طالب ۽ غالب آهي).

جيئن ته الله جي مرضي نه هئي، تنهنڪري ائين نه ٿيو.
بيشڪ ان ۾ به الله جي حڪمت هوندي. اها روايت به آهي
ته همايون جن ڏينهن ۾ ٻيڙيوءَ جي چارباغ ۾ رهندو هو، جمعي
جي ڏينهن جمعہ نماز پڙهڻ لاءِ روهڙيءَ جي جامع مسجد ۾ آيو.
ان وقت هڪڙي شاعر سندس حضور ۾ هيٺيون قطع پڙهيو، ۽
همايون کيس صلہ عطا ڪيو!

تاهمايون نام اور در سڪم ير دل نقش کرد
ميهراز مٿرس دھان سڪم پَررز ميڪند
منبري کز خطبہ القاب او زينت گرفت
مشتري گوهر نثار فرق منبر ميڪند

(ترجمو: جڏهن کان همايون بادشاه جو مبارڪ نالو
سيڪ جي دل تي نقش ٿيو آهي، تڏهن کان ائين ٿو
ٻانڌجي، جن زماني همايون جي مهر لڳائي، سڪ جو
وات سون سان ڀري ڇڏيو آهي. جنهن منبر خطبي وقت
سندس لقين جو اعزاز حاصل ڪيو آهي، مشتري (سيارو)
انهيءَ منبر جي مٿان موتي گهوريندو ٿو رهي).

همايون، بکر جي علائقي تي فتح حاصل نه ڪري سگهڻ،
عزيزن ۽ واسطيدارن جي ڇڏي وڃڻ ۽ ڏڪار پوڻ جي ڪري
سير محمد معصوم بکريءَ جي قول موجب: سنڌ ۾ همايون جي
دل جي سراد پوري نه ٿي ۽ ماڻهن جي بي وفائي ظاهر ٿي پئي.
ڀائرن جي بي وفائي ۽ بي سرتي به ڏٺائين ۽ زماني جي ناسازيءَ
جو مشاهدو به ڪيائين، جنهنڪري لاچار ٿي پيو، ۽ اجايا
خيال ڪرڻ لڳو. مڪه معظمه ڏانهن وڃڻ جو ارادو به ڪري
رهيو هو، پر نيٺ ۹۳۹ھ مطابق ۱۵۴۲ع جي شروع ۾

جودپور جي راجا جي مناقنامہ دعوت تي اڄ ۽ بيگانير جي رستي راجپوتانا روانو ٿيو. همايون جي ويڃڻ کان پوءِ مرزا شاه حسن ٺٽي کان بکر آيو، ۽ جن ماڻهن همايون جي مدد ڪئي هئي، انهن مان ڪن کي سزائون ڏنائين ۽ ڪن کي رڳو ڦيٽ جٽ ڪيائين. قلعي جي پگھل ٿيڻ حڪم جي مرمت ڪرايائين. ارباب دائود جي ڀائرن کي، جن جا نالا جمال ۽ ڪمال هئا ۽ بادشاه همايون جي خير خواهن مان هئا، جوال ۽ وجهرائي بکر جي قلعي جي خوني برج تان درياءَ ۾ اڇلايائين. جتي هو غرق ٿي ويا. (قلعي جو خوني برج جماله ۽ ڪماله جي نشان جي مٿان هوندو هو. اهو نالو اڃا تائين مشهور آهي ۽ انهيءَ هنڌ يعني بکر وٽ درياءَ جي ڪناري تي ننڍڙي ٺڪري آهي).

مرزا شاه حسن بکر ۾ شپ ڪر ڪاريون پورا ڪري، سيوهڻ ويو ۽ اتي به مرمت وغيره جا ڪم ڪرائي، ”سَن“ جي رستي، جو درياءَ جي ڪناري تي هڪ ننڍو ڳوٺ آهي، ٺٽي پهچي، آرام ڪرڻ لڳو، ته ايتري ۾ همايون جي، سنڌ ۾ اوچتو موٽي اچڻ جي خبر پڪڙجي وئي. همايون جودپور جي راجا، ظل اللهيءَ جي تعظيم خاطر قلعو خالي ڪري، سندس حوالي ڪيو. مگر همايون شروع ۾ قلعي کان ٻاهر منزل انداز ٿيو ۽ قلعي کي پوءِ پنهنجي سڪونت جو شرف بخشايائين. مير محمد معصوم بکريءَ جي قول مطابق اتي هڪ رات، جا آچر رات هئي ۽ تاريخ ۵ - رجب ۹۴۹ھ مطابق ۱۵۴۲ع، بلقيس زماني حميده بانو بيگم کي محمد اڪبر بادشاه تولد ٿيو.

آنجهاني سربارٽل فريئر صاحب بهادر، جو سنڌ جو ٻيو ڪمشنر هو، ۱۲۹۹ھ مطابق ۱۸۵۳ع ۾ اتي ويو ۽ وڏي عمر وارن ماڻهن کان پڇا پڇا ۽ جاچ ڪرڻ بعد عمرڪوٽ جي قلعي کان اتر طرف هڪ ميل جي فاصلي تي محمد اڪبر بادشاه جي ولادت واري جڳهه ڳولي لڌائين ۽ ان تي پٿر جو نشان نصب ڪرائي، ولادت جو سال لکايائين. راقم الحروف ڪيترائي ڀيرا اهو نشان ڏٺو آهي.

همايون بادشاه پنهنجي فرزند ارجمند جي ولادت جو جشن ملهائڻ بعد اتان نڪري، سنڌ ڏانهن متوجہ ٿيو ۽ ”باغستان“ (جون) ۾ تعلقي بدين ۾ هڪ ننڍو ڳوٺ آهي، منزل ڪيائين، جنهنڪري سنڌ ۾ وڏي شورش برپا ٿي، ۽ انهيءَ شورش، فساد ۽ جنگ ۾ فتح ۽ نصرت جي هير مرزا شاه حسن جي پرچم جي مٿان پئي گهٽي. پر جيئن ته ارغون ۽ ترخانن کي هر وقت بادشاه ظل الله جو انديشو لاحق پئي رهيو، تنهنڪري نقد ۽ جنس جي صورت ۾ نذرانا ڏئي ۽ بادشاه جون ضرورتون پوريون ڪري، کيس راضي ڪيائون. بادشاه اتان نڪري، ”جون“ جي پل پار ڪري، جا انهن ڏينهن ۾ تازي تيار ٿي هئي ۽ هڪ شاعر سندس تعبير جي تاريخ ”صراط مستقيم“ چئي هئي، جنهن جا عدد ۹۵۰ آهن ۽ اهو هجري سال، عيسوي سال ۱۵۴۳ع جي مطابق آهي، قنڌار جي طرف روانو ٿي ويو. راقم الحروف کي غالب گمان آهي ته ”همايون“ ڳوٺ تي، جو شڪارپور ۽ جيڪب آباد جي وچ تي آهي. بادشاه همايون جي منزل انداز ٿيڻ سبب همايون نالو پيو آهي. ارغونن ۽ سندن واسطيدارن کي بادشاه جي طرفان جيڪو انديشو هو، سو دُور ٿي ويو ۽ هاڻي اطمينان ۽ آسودگيءَ سان رهڻ لڳا. جن ڪا آسماني آفت هئي، جا سندن سرتان ٿري وئي.

۹۵۱ھ مطابق ۱۵۴۴ع ۾ بادشاه همايون جو ننڍو ڀاءُ مرزا ڪامران، ڀاءُ کان ناواض ٿي، سنڌ ۾ آيو، مرزا شاه حسن، شاهي خاندان جي مان ۽ مرتبي کي مد نظر رکي، پنهنجي صاحبزادي ”چوچڪ بيگم“ سندس نکاح ۾ ڏني ۽ خوب ڏاج ڏاڻ، وڏا ساز سامان ۽ پانها ٻانهيون ڏئي مرزا ڪامران کي خوش ڪري قنڌار روانو ڪيائين. قنڌار ۾ همايون بادشاه، مرزا ڪامران جون اکيون ڪڍائي، کيس نابين ڪري ڇڏيو. جنهنڪري دوباره ۹۵۴ھ مطابق ۱۵۴۷ع ۾ بکر موٽي آيو، ۽ مرزا شاه حسن سندس رهائش جو انتظام ”شاد پيلي“ ۾ ڪيو، جو بکر جي

اولھ ۾ درياءَ جي وچ ۾ آھي ۽ ”ساد پيلي“ جي نالي سان مشهور آھي. مرزا ڪامران چند ڏينھن اتي رھڻ بعد، مڪہ معظمہ (زاد اللہ شرفها) روانو ٿي ويو. روانگيءَ وقت سندس اھليہ محترمہ چوچڪ بيگم بہ ساڻس گڏجي وڃڻ لاءِ تيار ٿي. سندس والد مرزا شاھ حسن ۽ پٽ عزيزن منع ڪيس، مگر چوچڪ بيگم کين چيو تہ ”ماڻھو مھڻو ڏيندا تہ جيستائين ڪامران کي اڪيون هيون، تيستائين گھرواري وفادار رھيس ۽ جڏھن نائين ٿيو تہ بي وفائي ڪيائينس.“ مير محمد معصوم بکريءَ جي قول مطابق چوچڪ بيگم پنھنجي والد مرزا شاھ حسن کي چيو تہ جڏھن ڪامران کي اڪيون هيون، تہ تو مون کي هن جي حوالي ڪيو. هاڻي دنيا ڇا چوندي تہ شاھ حسن جي ڌيءَ، مڙس جي نافرمان ٿي پئي، ۽ مان واقعي بدنام ٿي پونديس.“

مرزا شاھ حسن پنھنجي حياتيءَ جي آخري زماني ۾ جڏھن سخت پوڙھو ٿي ويو هو، فالج ۾ مبتلا ٿي پيو. انهيءَ ڪري ٺٽي جي حڪومت پنھنجن غلامن ۽ پٽن ادنيٰ درجي جي ماڻھن جي حوالي ڪري، ”تخت روان“ (محفي) ۾ چڙهي ڪڏھن ٺٽي ۾، ڪڏھن ٻيڙيءَ جي چار باغ ۾، ڪڏھن بکر ۾ وڃي رھندو هو. انهيءَ ڪري گھڻائي ارغون، ترخان ۽ مغل هن جي خدمت کان پري رھڻ سبب باغي ٿي پيا، بلڪ سندس انتها درجي جي غفلت ۽ بي پرواهيءَ سبب جنگ ڪرڻ لڳا. انهيءَ سرڪشي ۽ بغاوت جي شروعات مرزا عيسٰي ترخانيءَ جي طرفان ٿي، جو انهيءَ وقت ترخان قوم جو وڏو هو. هنن مرزا شاھ حسن جي اھليہ محترمہ ”ماہ بيگم“ کي بہ نظر بند ڪيو. مرزا شاھ حسن، سلطان محمود خان (بکر جي امير) کي ٺٽي ۾ گھرايو، جنھن مرزا شاھ حسن کان مرزا عيسٰي کي معافي وٺي ڏني ۽ ماہ بيگم کي بہ نظر بنديءَ کان آزاد ڪرائي، مرزا شاھ حسن جي حوالي ڪيائين.

انهن ئي ڏينهن ۾ سلطان محمود خان ۽ مرزا عيسٰ خان جي وچ ۾ مخفي طور تي طي ٿيو ته ”مرزا شاه حسن جيئن ته ڏاڍو ضعيف، بيمار ۽ بي اولاد آهي ۽ فقط چند ڏينهن جو مهمان آهي، تنهنڪري پنهنجي قدرتي موت مري، ته اسين پاڻ ۾ سنڌ کي اقواڌ تقسيم ڪري، مٿس قبضو ڪنداسين ۽ سندس جيئري کيس تڪليف نه ڏينداسين.“ اهو عهد نامو قرآن مجيد تي لکيو ويو. پوءِ مرزا شاه حسن کي ٻيڙيءَ تي سوار ڪري، بکر ڏانهن وٺيو ويو، ته رستي ۾ ۱۲- ربيع الاول ۹۶۲ھ مطابق ۱۵۵۴ع ٺهڙيءَ جي نماز وقت سندس روح ”ارجعي الٰه ربڪ راضيه مرضيه“ (اي روح! پنهنجي پروردگار ڏانهن خوشيءَ سان موٽي اچ) جو سڏ ٻڌي، بهشت جي چراگاهن ڏانهن پرواز ڪري ويو. سچ پچ، اها هڪ مبارڪ تاريخ آهي، ۽ راقم الحروف مڪليءَ تي پنهنجين اکين سان ڏٺي آهي (يعني انهيءَ تاريخ تي سندس وفات جي تصديق ڪئي وئي آهي). مرزا شاه حسن جو لاش چنگيزخاني رسمن جي آڏانگي بعد، سلطان محمود خان بکر نيڻ ٿي گهريو. مگر سندس بي بي ماه بيگم، احمد ولي جي حاويليءَ ۾ امانت طور رکايو ۽ ٽن مهينن بعد پوري عزت، احترام ۽ ماتم گساريءَ کان پوءِ اول مڪليءَ تي، ۽ پوءِ اتان مڪه معظمه (زاد الله شرفها) نيڻي، سندس والد ماجد مرزا شاه بيگ ارغون جي پاسي ۾ دفن ڪرايو. مير محمد معصوم بڪريءَ جي قول مطابق مرزا شاه حسن جي ولادت ۸۹۶ھ مطابق ۱۴۹۰ع ۾ ٿي هئي. انهيءَ حساب سان سندس عمر ۶۶ سال ٿي. اڪثر تاريخن جي لکڻ موجب مرزا شاه حسن غازي، بهادر، سخي، غريب نواز ۽ فاتح هو.

ارغون گهراڻي جي حڪومت ۹۲۷ھ مطابق ۱۵۲۱ع کان شروع ٿي، ۽ ۹۶۲ھ مطابق ۱۵۵۴ع ۾ ختم ٿي وئي. يعني مرزا شاه بيگ جي حڪومت ۹۲۸ھ مطابق ۱۵۲۲ع تائين هلي

۽ ان کان پوءِ سندس فرزند مرزا شاه حسن جي حڪومت شروع ٿي، جا ۳۶ سال هلي. مرزا شاه حسن ڪمال درجي جي جرات، حشمت، دانائي ۽ انتهائي شاهانه انداز سان حڪمراني ڪرڻ بعد رحلت ڪئي. ارغون، جي چنگيز خان جي اولاد مان هئا، پڙهندڙ انهن جي احوال مان عبرت حاصل ڪندا (تم ڪيئن نه مختصر عرصي جي اندر سندن حڪومت ختم ٿي وئي) پيشڪ، فنا ڪي بقا ڪانهي.

تاريخ ”طاهري“ جي مؤلف نيسانيءَ جي مٿان افسوس آهي جو پنهنجي تحرير کي اهڙي انسان جي شڪايت سان آلودو بڻايو اٿس. جيتوڻيڪ هر شخص جي راءِ پنهنجي هوندي آهي، پر مرڻ کان پوءِ ڪنهن انسان جي ڪلا ڪرڻ عقلمند ماڻهو جائز نه سمجهندا آهن. راقم الحروف کي چڱي طرح معلوم آهي ته هن وقت سنڌ جي اندر ڪوبه ارغون نالي ماتر به موجود ڪونه آهي. مگر تاريخ طاهريءَ جي تحرير مان ائين ٿو معلوم ٿئي ته مرزا عيسيٰ ترخان جي فرزند مرزا محمد باقيءَ جي دور حڪومت ۾ ارغون جو قتل ڪيو ويو ۽ جيڪي باقي بچيا، سي گجرات ڏانهن پڇي ويا. اميد آهي ته اڃا اتي هوندا (۱).

ٺاڻون طبقو

سنڌ ۾ ڪوڪلتاش ۽ ترخان گهراڻن جي گڏيل حڪومت
(الف) ڪوڪلتاش گهراڻو

مرزا شاه حسن غازي ولد مرزا شاه بيگ ارغون ۹۲ھ مطابق ۱۵۵۴ع ۾ هن فاني دنيا مان بي اولاد ٿي رحلت ڪئي هئي. تنهن کان اڳ ۾ مرزا شاه حسن جي پٽياڻ ۽ بيماريءَ جي زماني ۾ سلطان محمود خان ڪوڪلتاش ۽ مرزا عيسيٰ ترخان

(۱) هن پٿر جو پويون حصو ميهڙ آهي. لب تاريخ جي مؤلف جيڪي لکڻ گهريو ٿي، ان کي وضاحت سان لکي نه سگهيو آهي (مترجم)

جي درميان، جي ٻئي وڏا نامور ۽ طاقت وارا امير هئا، سنڌ جي مٿان حڪومت ڪرڻ جي باري ۾ هڪ معاهدو ٿيو، جو قرآن مجيد تي لکيو ويو هو. انهيءَ معاهدي موجب سنڌ کي هن ريت ٻن حصن ۾ تقسيم ڪيو ويو هو، ته لڪهه ۽ (لڪي) کان مٿي ماٿيلي ۽ آباوڙي تائين وارو علائقو بکر جي صوبي جي ماتحت سلطان محمود خان جي قبضي ۾ رهندو ۽ لڪيءَ کان هيٺ وارو علائقو سمنڊ جي ڪناري تائين مرزا عيسا خان ترخان جي هٿ ۾ هوندو.

مير محمد معصوم بکريءَ جي قول موجب سلطان محمود خان ڪوڪلتاش ولد مير فاضل ولد عادل خواجہ اصفهاني، جنهن جي نسب جو شجرو اٺويهن پيڙهيءَ ۾ عدي ولد حاتم طائي سان ملي ٿو، ۽ سندس والده ڪاشي شال پشنگ جي پٺاڻن مان هئي (هيءَ قوم اڃا تائين ڪوئٽه جي علائقي ۾ رهي ٿي). وڏو بهادر، سخي ۽ خوش خلق انسان هو، ۽ سنڌ جي مٿين حصي تي تمام سهڻي نموني سان حڪومت ڪيائين ۽ ٻه ئي ڀيرا ملتان جي حاڪمن لانگهه، ڌاريجن، ڏهرن، ناهرن ۽ بلوچن تي غلبو حاصل ڪيائين. اگرچہ شروع ۾ مرزا عيسا خان ۽ سندس فرزند مرزا محمد باقيءَ سان عهدشڪني ڪري، شورش ۽ فساد برپا ڪيائين، پر نيٺ کيس پنهنجي عهدي تي قائم رهڻو پيو. هڪڙي نياڻيءَ کان سواءِ، ڄا پڻ نامور بادشاه جلال الدين محمد اڪبر کي نڪاح ڪري ڏني هئائين، کيس ٻيو ڪوبه اولاد ڪونه هو، ۽ سندس پٺاڻن جي زماني ۾ گهڻو ڪري ارغون ۽ ترخان هن مان جهڳڙا ڪرڻ لڳا، جنهنڪري اڪبر بادشاه کان هڪڙي اهڙي امير جي گهر ڪيائين، جو سنڌ ۾ اچي بکر جي حڪومت سنڀالي، مگر گيسو خان (اڪبر جو موڪليل امير) اڃا بکر تائين پهتوئي ڪين هو، ته سلطان محمود خان ماه صفر ۹۸۲ هـ مطابق ۱۵۷۴ع ۾ چنڇر ڏينهن ٺهريءَ جي نماز وقت هن

قائي جهان مان عالم جاودانيءَ سان انهن رحلت ڪئي، ڪنهن شاعر سندس وفات جو سال ”دربهشت آسود“ مان ڪڍيو آهي، جنهن جا عدد ۹۸۲ آهن. مير محمد معصوم بکريءَ جي قول موجب سندس ولادت ۸۹۸ هـ مطابق ۱۴۹۲ع ۾ ٿي. انهيءَ حساب سان سندس عمر ۸۴ سال هئي. راقم الحروف جو پختو خيال آهي ته سندس تربت نئين سکر ۾ ٿڪريءَ تي مير محمد معصوم بکري جي مناري جي اتر ۾ آهي.

اهي حاڪم يا نواب جيڪي سلطان محمود خان ڪوڪلتاش

جي وفات کان پوءِ اڪبر بادشاه جي طرقيان

دهليءَ کان بکر ۾ مقرر ٿي آيا

حاڪم يا نواب	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	ضروري احوال
۱- کيسو خان	۹۸۲ هـ مطابق ۱۵۷۴ع	سلطان محمود خان ڪوڪلتاش جي وفات کان پوءِ پهتو.
۲- ترسو خان	۹۸۳ هـ مطابق ۱۵۷۵ع	...
۳- مير سيد محمد امير	۹۸۳ هـ مطابق ۱۵۷۵ع	گذاري جي لاءِ پنجاهه هزار جريب جاگير مليل هيس. راقم الحروف جو پختو خيال آهي ته اها جاگير ”ديهم بڪار“ آهي.
۴- سيد ابوالفضل ولد مير سيد محمد امير	۹۸۴ هـ مطابق ۱۵۷۶ع	پنهنجي والد (سيد محمد امير) جي شهادت کان پوءِ مقرر ٿيو.

حاکم يا نواب جو نالو	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	ضروري احوال
۵- اعتماد خان خواجہ سرا	۹۸۵ھ مطابق ۱۵۷۷ع	ذليل طبقي مان هجڻ سبب شريف ماڻهن کي تڪليفون ڏنائين. اهي ماڻهو بادشاه وقت دانھن ڪئي ويا. بادشاه جي واتان نڪتو ته ”اهڙو آهي ته مارجي ويندو“ ۽ سچ ۽ سچ ائين ئي ٿيو يعني قتل ٿي ويو. پيشڪ بادشاه جو سخن ۽ سخڻ جو بادشاه آهي.
۶- نواب فتح خان مهادت جنهن سان راجا پرماتند جا گير ۾ شريڪ هو.	۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ع	ٻن سالن بعد راجا پرماتند جي شراڪت ختم ٿي ۽ سڄي جا گير نواب فتح محمد خان جي ٿي وئي ۽ سندس عهدي ۾ به اضافو ٿيو. واقع الحروف کي هيئن نظم جي مضمون مان معلوم ٿو ٿئي ته روهڙيءَ جي جامع مسجد، جا حضور رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي وار سبارڪ جي درگاه جي پرسن آهي. انهيءَ ئي نواب جي تعمير ڪرايل آهي.

حاکم يا نواب سنڌ ۾ اچڻ
جو نالو جو سال

ضروري احوال

نظم

خسرو دين پناه اڪبر شاه
هست کان تاج بخش ملڪستان
شاه انجم سپاه چرخ سرير
جامع شرع ، مقتداي زمان
بنده گانش چو قيصر و فغفور
چاڪرانش چوطغرل و خاقان
بسنده ڪمترين او يعني
جان جسم مستمند در دوران
سرور و نيڪ راي دريا دل
منيع الجود و مجمع الاحسان
چون فتح خان ڪم خون ريزش
ڪرد بنياد ظلم را ويران
مسجد جامع از براي ثواب
ساختم بر اميد قصر جنان
دل ڪشا همچو مسجد ڪعبه
جان فشا همچو روضه رضوان
تا بود گنبد فلڪ برپاي
باد سالم ز آفت دوران
سال تاريخ از خرد جستم
مسجد ڪم جنان گفت روان
ابجد جي حساب موجب
آخري مصرع مان ۹۹۳ هم
جو سال نڪري ٿو، جو

۱۵۸۵ع جي مطابق ٿو ٿئي.
اهو سال نواب فتح خان
جي حڪومت جو آخري
سال هو.

(نظام جو ترجمو)

(۱) شهنشاهه دين پناه اڪبر
بادشاهه سخي اهڙو جو تاج
۽ تخت بخشي ڇڏيندو آهي
۽ بهادر اهڙو جو ملڪ
فتح ڪندو آهي.

(۲) اهڙو بادشاهه جنهن جو
لشڪر ستارن جيترو (گهڻو)
آهي ۽ سندس تخت آسمان
جيڏو (بلند) آهي. شريعت
جو پابند ۽ زماني جو
پيشوا آهي.

(۳) سندس غلام (مرتبِي ۾)
روم ۽ چين جي بادشاهن
جهڙا آهن ۽ سندس خادم
سلجوق ۽ ترڪ تاجران
جهڙا آهن.

(۴) جمشيد هن جو ادنيٰ
غلام ۽ محتاج آهي.

سنڌ ۾ اچڻ
جو سال

حاڪم يا ثواب
جو نالو

خبروري احوال

(۵) سردار، سهڻي
سمجھ وارو ۽ سخي آهي.
سڄا جو سرچشمو ۽ نيڪيءَ
جو مجموعو آهي.

(۶) فتح خان جنهن جي
خونريز (ترار) ظلم جون
پاڙون پئي ڇڏيون آهن.

(۷) ثواب جي خاطر ۽
پهشت جي آسري تي مسجد
تعمير ڪرائي اٿس.

(۸) جا ڪعبي جي مسجد
وانگر دلڪشا (فرحت بخش)
آهي ۽ روضه رضوان
(بهشت) وانگر جان فزا
(زندگي بخش) آهي.

(۹) جيستائين آسمان جو
قبو (دنيا يا ڪائنات)
قائم آهي. شال اوستائين
زماني جي آفتن کان
محفوظ رهي.

(۱۰) پنهنجي عقل کان
سنڌس تعمير جو سال پڇيم.

حڪمر يا نواب سنڌ ۾ اچڻ ضروري احوال
جو نالو جو سال

تم منهنجي روح هيءَ جواب
ڏنو (۱) .

۷- نواب صادق خان ۹۹۴ھ مطابق
ع ۱۵۸۵

شاهي فرمان موجب ٺٽي
جي حڪمر مرزا جاني بيگ
تي ڪاهه ڪيائين. پهر يائين
هن کي عاجز ڪيائين. پوءِ
باد شاه جي حڪمر سان کيس
”عاجزيءَ“ کان آزادي
بخشيائين. چوتم مرزا جاني
بيگ باد شاه جي خدمت ۾
مناسب نذرانا موڪلي،
ڪانئس معافي گهري هئي.

۸- نواب اسماعيل ۹۹۲ھ مطابق
قلي خان ۱۵۸۷ع

۹- نواب شيرو ۹۹۷ھ مطابق
سلطان ۱۵۸۸ع

انهيءَ سال سڄي سنڌ ۾
ڏڪار پيو.

هميشه نشي ۾ مدهوش رهڻ
سبب کيس برطرف ڪيو ويو.

(۱) هن نظم جي ڪن بيتن (نمبر چوٿين، ڇهين، اٺين ۽ ڏهين) ۾
سقم آهن. خاص طور تي آخري بيت (نمبر ڏهين) جي سبب ٻئي،
جنهن جي ڪن لفظن (مسجد گرجان گهت) کي ماده تاريخ بنايو ويو آهي،
انها درج جي غلط لغو، غير موزون ۽ بي معنيٰ آهي. انهن لفظن مان
جيڪي عدد نڪرن ٿا، سي ۳۶ آهن. حالانڪ هت ۹۹۳ عدد گهريل آهن.

منهنجي خيال ۾ اهو قصور شاعر جو نه هوندو، بلڪ ڪاتب
کان نقل ڪرڻ وقت ڪوتاهي ٿي هوندي. البت شاعر کان اهو سقم
ضرور سرزد ٿيو آهي، جو اڪبر بادشاه جي مدح کانپوءِ فتح خان جي
ڪارگذاريءَ ڏانهن گريز ڪرڻ جو ڪو معقول طريقو اختيار ڪري نه
سگهيو آهي (مترجم).

ضوري احوال	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	حاڪم يا نواب جو نالو
تجربيڪار هجڻ سبب کيس دوباره مقرر ڪيو ويو.	۹۹۸ھ مطابق ۱۵۸۹ع	۱۰- نواب صادق خان
هن نواب جو مقبرو روھڙيءَ طرف درياءَ جي ڪناري تي آهي ۽ ”قاسم خاني“ جي نالي سان مشهور آهي.	۱۰۰۴ھ مطابق ۱۵۹۵ع	۱۱- نواب مير ابوالقاسم خان نمڪين
”خان اعظم“ شايد اشارو آهي خان خاتان نواب عبدالرحيم خان ڏانهن.	۱۰۰۵ھ مطابق ۱۵۹۶ع	۱۲- نواب مرزا نور ولد خان اعظم
بکر جي حالات کان واقف هجڻ سبب کيس ٻيو ڀيرو مقرر ڪيو ويو.	۱۰۰۷ھ مطابق ۱۵۹۸ع	۱۳- نواب مير ابوالقاسم خان نمڪين
شايد روھڙيءَ جي سيدن مان هو. واللہ-الم.	۱۰۰۹ھ مطابق ۱۶۰۰ع	۱۴- نواب سعد خان
انهيءَ سال اڪبر بادشاه فوت ٿيو. ”فوت اڪبر شه“ مان ابتداء جي حساب سان	۱۰۱۴ھ مطابق ۱۶۰۵ع	۱۵- نواب بقرا بيگ
۱۰۱۴ھ جو سال نڪري ٿو ۽ انهيءَ ئي سال کان سندس فرزند جهانگير جي سلطنت جو دور شروع ٿئي ٿو.		
قنڌار جي مهم ۾ قتل ٿي ويو.	۱۰۱۵ھ مطابق ۱۶۰۶ع	۱۶- نواب سردار خان
...	۱۰۱۶ھ مطابق ۱۶۰۷ع	۱۷- نواب قاضي خان

حاکم يا نواب جوناڻو	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	ضروري احوال
۱۸- نواب سيد قاج خان	۱۰۲۰ھ مطابق ۱۶۱۱ع	
۱۹- نواب بازيد خان	۱۰۲۵ھ مطابق ۱۶۱۲ع	
۲۰- نواب هوشيار خان	۱۰۲۸ھ مطابق ۱۶۱۸ع	هيءَ نواب ”خان جهان“ جو خواجه سرا هو.
۲۱- نواب مرزا علي محمد بيگ	۱۰۳۱ھ مطابق ۱۶۱۱ع	هيءَ نور جهان بيگم جي طرفان حاکم مقرر ٿيو هو. چو ته بکر جو علائقو نور جهان بيگم جي جاگير هو.
۲۲- محمد علي فوجدار	۱۰۳۸ھ مطابق ۱۶۲۸ع	هيءَ آصف جاهي خاندان جي پاران ”بکر جي فوجدار“ جي لقب سان مشهور هو. جو بکر انهيءَ خاندان جي جاگير هو. انهيءَ سال جهانگير بادشاهه وفات ڪئي ۽ سندس فرزند شاه جهان تخت نشين ٿيو. جهانگير جو مقبرو لاهور ۾ آهي (۱).
۲۳- مرزا حسيني	۱۰۳۹ھ مطابق ۱۶۲۹ع	بيگ محمد ولد زنده علي بيگ جي تحرير موجب، جا ”تاريخ معصوميءَ“ سان

(۱) نواب آصف جاه ملڪه نور جهان بيگم جو ڀاءُ ۽ لاهور جو گورنر هو.
(مترجم).

خبروري احوال	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	حاجي يا نواب جو نالو
لاحق ڪڙي اٿس، بسڪر، ڪنجا به (گندا واه) ۽ سبي مرزا حسينيءَ جي جاگير هئا. مگر شيرخان تيرين، ”پشنگ“ کان ڪاهه ڪري، گندا واه تي قبضو ڪيو، ۽ اهو شيرخان راقم الحروف يعني ”لُٽُپ تاريخ“ جي مؤلف خان بهادر خداداد خان جو پڙڏاڏو هو.		
هيءُ ”فوجدار“ جي لقب سان مشهور هو.	۱۰۴۱ھ مطابق ۱۶۳۱ع	۲۴- عزت خان فوجدار
هيءُ به ”فوجدار“ جي لقب سان مشهور ٿيو.	۱۰۴۳ھ مطابق ۱۶۳۴ع	۲۵- سيد محمد فوجدار
هيءُ پنهنجن پٽن سميت حڪمراني ڪندو هو. وٽس جاگيرون هيون.	۱۰۴۵ھ مطابق ۱۶۳۵ع	۲۶- نواب اسد خان
بهادر مڙس هو.	۱۰۴۶ھ مطابق ۱۶۳۶ع	۲۷- نواب محمد يوسف خان
...	۱۰۴۸ھ مطابق ۱۶۳۸ع	۲۸- نواب محمد خان
پرهيزگار انسان هو. سومر رات ۽ جمعي رات (مسڪينن کي) ماني ڪارائيندو هو.	۱۰۴۹ھ مطابق ۱۶۳۹ع	۲۹- نواب شاه قلبي خان

ضروري احوال	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	حاکم يا نواب جو نالو
وڏو بهادر ۽ شمشير زئي ۽ جو ماهر هو.	۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ع	۳۰- ميران سيد جاوڻ
هيءُ مشهور حاکم هو.	۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ع	۳۱- مرزا التفات بيگ
شهزاده مراد بخش جو ملازم هو ۽ ”فوجدار“ جي لقب سان مشهور هو.	۱۰۵۲ھ مطابق ۱۶۴۲ع	۳۲- مرزا زمان خان
شايد هيءُ اهوئي سعد خان آهي، جنهن جو احوال مٿي (نمبر ۱۴ ۾) بيان ڪيو ويو آهي ۽ شايد ٻيو دفعو سنڌ ۾ آيو آهي.	۱۰۵۴ھ مطابق ۱۶۴۴ع	۳۳- نواب سعد خان
پهريون فوجدار هو ۽ پويون ديوان. ٻئي چٽا شهزاده محمد دارا شڪوه جا ملازم هئا.	۱۰۵۸ھ مطابق ۱۶۴۸ع	۳۴- خواجہ لطف ۽ مير محمد ناظر
شهزاده محمد دارا شڪوه جو ملازم هو.	۱۰۶۱ھ مطابق ۱۶۵۰ع	۳۵- نواب خواجگي
مشهور حاکم هو.	۱۰۶۲ھ مطابق ۱۶۵۲ع	۳۶- شيخ احمد
هيءُ ”فوجدار“ جي لقب سان مشهور هو.	۱۰۶۵ھ مطابق ۱۶۵۵ع	۳۷- مرزا لعل بيگ
هن کي ”حاکم“ سڏيو ويندو هو ۽ وڏو ٻٽاڪي هو.	۱۰۶۶ھ مطابق ۱۶۵۶ع	۳۸- خواجہ عبدالواحد
هي ٻيو ڀيرو حاکم ٿي آيو.	۱۰۶۷ھ مطابق ۱۶۵۷ع	۳۹- شيخ احمد

لئب تاريخ سنڌ

۸۹

ضروري احوال	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	حاڪم يا نواب جو نالو
انهن ڏينهن ۾ شهر آده دارا شڪوه جي ڪري وڏو فساد برپا ٿيو.	۱۰۶۸ ھم مطابق ع ۱۶۵۸	۴۰- خواجہ محمد شريف
هن کي ”فوجدار“ جو لقب مليل هو. انهيءَ سال شاهجهان بادشاهه وفات ڪئي ۽ سندس وڏو فرزند اورنگزيب عالمگير تخت نشين ٿيو.	۱۰۶۹ ھم مطابق ع ۱۶۵۹	۴۱- باقر خان
هيءَ ”قلعدار“ جي لقب سان ملقب هو ۽ چئن مهينن بعد کيس تبديل ڪيو ويو. هن جو لقب ”فوجدار“ هو.	۱۰۷۰ ھم مطابق ع ۱۶۶۰	۴۲- عبداللہ خان
هن جو لقب ”قلعدار“ هو.	۱۰۷۰ ھم مطابق ع ۱۶۶۰	۴۳- خنجر خان
اڪثر معاملن ”گوپي نات“ پيشڪار جي معرفت سرانجام ڪندو هو.	۱۰۷۱ ھم مطابق ع ۱۶۶۱	۴۴- شيخ ابراهيم
شايد روهڙيءَ جي سيدن سان هو.	۱۰۷۴ ھم مطابق ع ۱۶۶۳	۴۵- نواب سيد عزت خان
هن جو اولاد اڃا تائين روهڙيءَ جي ڀرسان رهي ٿو ۽ ڪوٽ ۾ رهائش ٿور ڪئي.	۱۰۷۸ ھم مطابق ع ۱۶۶۷	۴۶- نواب سيد غلام مصطفيٰ خان
	۱۰۸۱ ھم مطابق ع ۱۶۷۰	۴۷- سيد مير يعقوب خان رضوي

ٲب تاريخ سنڌ

حاکم يا نواب	سنڌ ۾ اچڻ	ضروري احوال
جو نالو	جو سال	

جو سندس ئي نالي سان مشهور آهي. هن وقت هن خاندان جو سرڪردو سيد مير يعقوب خان پويون آهي. افسوس آهي جو غريب آهي، پر سرڪاري دربار ۾ ڪرسي نشين ۽ عزت وارو آهي.

۴۸-	سيد مير صادق علي خان ولد مير يعقوب خان	۱۰۸۵ھ مطابق ۱۶۷۵ع	پنهنجي والد جي وفات کانپوءِ بکر جو نواب ٿيو.

۴۹-	نواب خدايار خان	۱۰۸۷ھ مطابق ۱۶۷۷ع	...

۵۰-	مير محمد اڪرم حڪيم	۱۰۹۰ھ مطابق ۱۶۷۹ع	روھڙيءَ جي قاضين مان هو. سندس اولاد اڃا تائين قاضين جي محلي ۾ رهائش پذير آهي.

پڙهندڙن کي معلوم هجي ته تاريخن مان پتو پوي ٿو ته مير محمد اڪرم حڪيم کانپوءِ سنڌ جي گهڻن حصن تي عباسين يعني ڪلهوڙن جو غلبو ٿيو، جنهنڪري دهليءَ جي بادشاهن طرفان حاڪمن يا نوابن جو اچڻ بند ٿي ويو، ۽ جتي ڪٿي ڪلهوڙن جي طرفان حاڪم مقرر ٿيڻ لڳا، مگر اهي دهليءَ جي بادشاهن طرفان موڪليل نوابن جهڙا (با اختيار ۽ با اقتدار) نه هئا. انهيءَ ڪري انهن جا نالا لسڪن مناسب نظر نه ٿا اچن.

(ب) ترخان گهراڻو

مٿي تفصيل سان لکيو ويو آهي ته ۹۶۲ھ مطابق ۱۵۵۴ع ۾ مرزا شاه حسن ولد مرزا شاه بيگ ارغون جي، هن دنياءَ فاني مان عالم جاودانيءَ ڏانهن راهي ٿيڻ کانپوءِ، قرآن مجيد تي لکيل معاهدي موجب، سنڌ، مرزا عيسيٰ خان ترخان ۽ سلطان محمود خان ڪوڪلتاش بکريءَ جي درميان تقسيم ٿي. هاڻي سنڌ جي هيٺين اڌ حصي يعني لکيءَ کانوڻي سمنڊ تائين، جو مرزا عيسيٰ خان ترخان جي ماتحت هو، ان جو احوال لکيو ٿو وڃي!

تحفة الڪرام جي مؤلف جي قول موجب ”ترخان“ جي تعريف هن ريت آهي، ته هڪ ڏينهن صاحبقران امير تيمور ارڙهن ورهين جي عمر ۾ شڪار ڪندي، رستو ڀڃجي، پنهنجن ماڻهن کان وڇڙي ويو، ۽ حيران پڙيشان هڪ ڳوٺ ۾ پهتو. پهريائين ته ڳوٺ وارن ساڻس وڙهڻ جو ارادو ڪيو، جو آوندا هي رات هئي، پر پوءِ جڏهن سچاڻائونس، ته خوب خاطر تواضع ڪيائونس. سورهن سال پوءِ چوٿين ورهين جي عمر ۾ جڏهن صاحبقران تخت تي ويٺو، ته پهرئين ئي ڏينهن انهيءَ ڳوٺ جي ماڻهن کي گهراڻي، مٿن وڏيون مهر بانيون ڪيائين ۽ کين ”ترخاني“ جي خطاب سان نوازيائين، جنهن جو پهلوئي زبان ۾ مطلب آهي ”خدمت کان آزاد“، جو پوءِ هلي هلي ”ترخان“ ٿي ويو.

مطلب ته مرزا عيسيٰ خان ولد مرزا عبدالعلي ترخان مٿي ڄاڻايل سال (۹۶۲ھ مطابق ۱۵۵۴ع) ۾ ٽٽي شهر ۾ سنڌ جي حڪومت جي مسند تي جلوه افروز ٿيو. جيئن ته مرزا عيسيٰ خان زماني جي لاهين چاڙهين مان لنگهي چڪو هو ۽ دنيا جو وڏو تجربو رکندڙ هو، انهيءَ ڪري حڪومت جو ڪاروبار تمام سهڻي نموني سان هلائيندو رهيو، ۽ هر قوم جي اعليٰ ۽ ادلي، ارغونن خواه ترخانن ۽ رعيت خواه فوج کي خوب راضي رکيائين.

جيتوڻيڪ پنهنجي حڪومت جي زماني ۾، سلطان محمود خان ڪوڪلتاش جي مقبوض حصن تي ٻه ٽي ڀيرا پاڻ ۽ سندس وڏي فرزند مرزا محمد باقيءَ به حملا ڪيا، جي ناکام رهيا. اهڙي ريت سلطان محمود خان به سندن حدن ۾ گهڙي حملو ڪندو رهيو، پر انهيءَ دور جي چڱن مڙسن پنهنجي ڌرين ۾ صلح ڪرائي ڇڏيو.

هڪ دفعي مرزا عيسٰي خان جي عدم موجودگيءَ ۾ فرنگي ”گويم“ (گوا) کان سمنڊ جي رستي ٺٽي پهتا ۽ شهر کي ڦري ٺٽي، باه لڳايائون، ۽ مرزا فرخ جي جامع مسجد ۾، جتي شهر جا ماڻهو پنهنجن گهرن مان نڪري، پناه وٺڻ لاءِ اچي گڏ ٿيا هئا، انهن جو قتل عام ڪيائون، ۽ جڏهن مرزا عيسٰي خان جي واپسيءَ جو ٻڌائون ته فرار ٿي ويا.

واقع الحروف ضروري ٿو سمجهي ته ”فرنگي“ لفظ جي تشريح ڪري. هت فرنگيءَ جو مطلب آهي ”پورچوگيز“ جي هن وقت ’گوا‘ ۾ ٿا رهن، جا بمبئيءَ کان پاڻيءَ جي رستي هڪ ڏينهن جي پنڌ تي آهي، ۽ انهيءَ جزيري تي، پورچوگيزن جي حڪومت آهي. پورچوگيزن جي بادشاه جو تخت گاه يورپ ۾ آهي ۽ اڪثر ماڻهو (انهن جزيرن جا رهاڪو) جي يورپي آفيسرن وٽ بورچي، بئلا، ڪلارڪ ۽ گهرو نوڪر آهن، اهي به فرنگي سڏبا آهن.

مرزا عيسٰي ترخان ارڙهن سالن جي حڪمرانيءَ کان پوءِ ۹۸۰ھ مطابق ۱۵۷۲ع ۾ حڪومت جي تخت تان لهي، زوال جي تختي تي وڃي ويٺو (يعني انتقال ڪيائين). بيگلارنامي جي قول مطابق ۹۶۱ھ ۾ حڪمران ٿيو ۽ ۹۹۱ھ وفات ڪيائين. مگر اڪثر روايتن موجب مٿي ڄاڻايل سال صحيح نه آهي. مرزا عيسٰي جي مقبري جي ديوارين جي مٿان ۽ انهن جي چوڌاري پٿر تي ڪلام الله (جي آيات مقدسه) کان پوءِ فارسيءَ جا

جيڪي اشعار منشش آهن، اهي پڙهندڙن جي آگاهي ۽ عبرت لاءِ هت درج ڪيا وڃن:

مرزا عيسيٰ جي مقبري جي اولهائين پاسي کان هيٺيون
ٻه رابعيون آڪريل آهن:

(۱)

افسوس ڪم دور ڪامراني بگذشت،
دوران نشاط و شادماني بگذشت.
سرمایہ عمر و زندگي رفت ز دست،
شد عمر بم باده، زندگاني بگذشت.

(ترجمو)

[افسوس، جو ڪامرانيءَ جو زمانو گذري ويو،
خوشي ۽ مسرت جو زمانو گذري ويو،
عمر ۽ حياتي جو سرمايو هٿان نڪري ويو،
عمر برباد ٿي ۽ حياتي گذري وئي].

(۲)

ديريست ڪم صد هزار عيسيٰ ديد است،
طوريست ڪم صد هزار موسيٰ ديد است.
قصر يست ڪم ضد هزار قيصر ديد است،
طاقيست ڪم ضد هزار ڪسريٰ ديد است.

(ترجمو)

[هيءَ دنيا اهڙي گرجا آهي، جنهن لکين عيسيٰ ڏٺا آهن،
اهڙو طور سينا آهي، جنهن لکين موسيٰ ڏٺا آهن،
اهڙو شاهي محل آهي، جنهن لکين قيصر ڏٺا آهن،*
اهڙو مڃرا بدار محل آهي، جنهن لکين ڪسريٰ ڏٺا آهن].

(*) قيصر ۽ ڪسريٰ روم ۽ ايران جي بادشاهن جا لقب آهن (مترجم).

مقبري جي ڏاکڻي پاسي کان هيءُ اشعار آڪريل آهن: (۱)

مي رسد بيداد هر لحظه اجل از دست،
داد از دست اجل قسم باد اجل از دست.

يا رب تو ايمان ده ڪم داري مرا،
يا قول شهادت پيري جان مرا،
خوشنود ڪنسي جملہ خصمان مرا،
پر نور ڪفي تربت تاريڪ مرا.

گر من گناهي بر روي زمين ڪرده هستم،
اسيد ڪم لطف گيرد دستم،
گفتي ڪم بروز غم دست گيرم،
عاجزم ڪم ڪنون ترا ازين خواه هستم.

تربت جي چئني پاسن کان هيٺيون رباعيون، قطعا ۽ شعر درج آهن:

اي چرخ فلڪ را مسيرت ڪينم، تست،
بيداد گري شيوه ڏيڙينم، تست،
اي خاڪ اگر سينم، تو بشفافند،
بس گوهر قيمتي ڪم در سينم، تست.

(۱) هي اشعار نه آهن، بلڪ شعر جي مٿان هڪ غليظ ۽ بدترين تهمت آهن. پر جيئن ته ڪتاب جي متن ۾ شامل آهن، تنهنڪري انهن کي نقل ڪرڻو ٿو پوي، مگر سندن ترجمو نٿو ڪيو وڃي. هنن اشعارن ۾ ڪو ڪو شعر يا ڪا ڪا مصرع درست آهي، پر منهنجي خيال ۾ ”گاه“ ٻاشد ڪه ڪودڪي نادان، به غلط ٻه هدف زند تيري“ جي مصداق اها اتفاقي ڳالهه آهي (مترجم).

تا درنشد در رگي نم خون بود پوست،
از دوست مرا خود نخواهم جز دوست،
بستين اين جهان مستاع دل نکوست،
کم آنها هم فاني باقي هم اوست.

ای از رويي دیدن رویت مردم،
گاهی نظرت بود بسوي مردم،
تا چها جستم فاني از پی بستی،
شد بست در فیض بروي مردم.

اي آنکم قضا همیشه پر حذری،
بشنو حدیث از من به این بی خبری،
از سوی قضا نم باشدت راه گریز،
گر در حضری مقیم در سفری.

سالها ای چرخ! تدم درد... کاشتی،
عاقبت کردی بخاکم جاء درد دل داشتی.

تربت جي پيرانديء کان

غرض نقشیت کز ما یاسد مانند،
کم دنیا را نم می بینم بقائی،
مگر صاحب دلی روزی بر حمت،
کنند در کار درویشان دعائی.

تربت جي پيرانديء کان

مشتاق آفتاب جمال محمدیم،
ما بنده محمد و آل محمدیم،
پروانه وار سوخته از آتش فراق،
در آرزوي شمع جمال محمدیم.

مٿيان ٻئي قطعا درست آهن، تنهنڪري انهن جو ترجمو لکجي ٿو.

(۱)

ترجمو

[اسان جو مطلب اهڙو نقش ڇڏي وڃڻ آهي، جو اسان جو يادگار بڻجي. چوتمه دنياوي زندگيءَ کي ڪو به بقاء ڪونهي. شايد (ان کي ڏسي) ڪو اهل دل درويش ڪنهن ڏينهن مهر پائي ڪري اسان مسڪينن جي حق ۾ دعا ڪري].

(۲)

[اسان حضور محمد مصطفيٰ جي حسن و جمال جي آفتاب جهان تاب جا مشتاق آهيون. اسان محمد ۽ آل محمد جا غلام آهيون. پرواني وانگر جدائي جي آڳ ۾ جلڻ بعد، حضور محمد مصطفيٰ جي حسن و جمال جي شمع جي تمنا ۾ ٿا رهون].

ترت جي اويارين پاسي کان

دوستان ڏڪر حق فڪر سرخود را ڪنيد،
عاقبت مرڪب ياران فڪر ڪار خود ڪنيد،
بگذريد از فڪر خط و ڏڪر رخسار،
بتان بعد ازين انديشه ليل و نهار خود ڪنيد،
نام طاعت ڪم از دود گنم آمد سياه،
اين بچشم شست و شوئي اشڪبار خود ڪنيد،
ياد رخ همچو خزان خونگير آيد پربهار،
اين خزان خويش بسادي از بهار خود ڪنيد.

غم دنيا مخور اي همنيشن تا يڪ نفس مانده،
 ڪم يڪ ڪس مانده در دنيا ولي دنيا بڪس مانده.

تسني ڪم بسود وي را لباس حريـرڪـڻـڻان،
 بين ڪم جائي چسان ڪرده زيرسنگ گران،
 زمانم داشت هردو شان دو عيسي رفتند،
 يڪي يڪي بچرخ و در زمين گرفتند مڪان،
 دهان خاک چو شد پر ز لقمه تن او،
 نهاد دست فلڪ حسرتش بزهل منان،
 بسال نهصد و هفتاد و سمن سن هجري،
 جهان گذاشت بگرفت ملڪ جاويدان.

مٿي جيڪي اشعار لکيا ويا آهن، انهن مان اڪثر ناقص ۽
 بحر ۽ وزن کان خارج آهن. ازانسواءِ اهو به معلوم ٿو ٿئي
 ته شايد مقبرو مرزا عيسيٰ جي انتقال کانپوءِ تعمير ٿيو آهي.
 قصو ڪوتاهه، مرزا عيسيٰ ترخان جو وڏو فرزند مرزا
 محمد باقي انهيءَ ئي سال يعني ۹۸۰ھ مطابق ۱۵۷۲ع ۾ پنهنجي
 والد جي گاديءَ تي ويٺو. جيتوڻيڪ مرزا محمد باقيءَ جي
 ديوانگي ۽ ظلم و ستم جي عادت جي ڪري، سندس اڪثر
 عزيزن کي به ۽ رعيت جي ماڻهن کي به سندس مسند نشيني
 پسند نه هئي، پر سلطان محمود خان ڪوڪلتاش بکر کان ٺٽي
 آيو ۽ مرزا عيسيٰ جي گهرواري ماه ييگم سان، جا اصل ۾
 مرزا شاه حسن ارغون جي گهرواري هئي، ۽ سندس وفات کانپوءِ
 مرزا عيسيٰ جي نڪاح ۾ آئي هئي، همخيال ٿي، مرزا محمد باقيءَ
 کي گاديءَ تي ويهاريو.

”تاريخ طاهري“ جي مؤلف ”نسياني“ جي قول مطابق،
 جو انهن ڏينهن ۾ زندهه هو، ۽ ٺٽي ۾ موجود هو،

”مرزا محمد باقيءَ مسند نشينيءَ کانپوءِ ڪيترن ئي معزنن کي يڳناه قتل ڪرايو، ۽ ارغونن جي ننڍن وڏن جو قتل عام ڪرايائين.“ جيڪي باقي بچيا، مي گجرات ڏانهن پهچي ويا ۽ اڃا تائين اتي رهن ٿا.“

نيٺ الله جي حڪم سان پنهنجي ديوانگيءَ سبب هڪ رات پاڻ کي پاڻ ئي ڪٽي ڇڏيائين، ۽ اهڙيءَ ريت قدرت هن کان هن جي ظلم جو بدلو ورتو. تيرهن سال جي حڪمرانيءَ کانپوءِ ۹۹۳ھ مطابق ۱۵۸۵ع ۾ مشهور سندس مرڻ جو اهو سال جيئن راقم الحروف پنهنجين اکين سان مڪليءَ تي سندس مقبري جي مٿان لکيل ڏٺو آهي، هن ريت آهي: ”وفات يافت حضرت جنت المقام، الواصل الی جوار الملك الرحمن مرزا محمد باقي بن مرزا محمد عيسيٰ ترخاني بتاريخ هشتم روز شنبه شهر شوال ۹۹۳ھ“ (يعني بهشت ۾ رهندڙ ۽ مهربان بادشاهه (الله) جو پاڙيسري حضرت مرزا محمد باقي ولد مرزا محمد عيسيٰ ترخاني ۸- ماه شوال ۹۹۳ھ ۾ چنڇر ڏينهن وفات ڪئي).

مقبري جي مٿان مرزا محمد باقيءَ جي وفات جون هيٺيون تاريخون لکيل آهن، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته مقبرو شايد انهن ئي سالن ۾ تعمير ٿيو آهي. مرزا محمد باقي جيئن ته ظالم، چيڙاڪ ۽ پاڳل هو، تنهنڪري هنن تاريخي بيتن جو مضمون ڏسي تعجب ٿو ٿئي. بهرحال انهن اشعارن جا آخري شعر (جن ۾ تاريخي مادا آهن) هت درج ڪيا وڃن:

زغيب آمد ندا تاريخ او گفتم،
که گوئي سرور و سردار باقي.

ندا شد کم وي واصل خدا شد گفتم،
غمگين مباش که فردوس ساخته روشن.

پڄستم از خرد تارينخ او گفت،

ميرس ازم، پيرس از داغ دلها (۱) .

آخر مرزا محمد باقيء جو ڏهڻو مرزا جاني بيگ ولد مرزا پاينده بيگ (جنهن جو والد يعني پاينده بيگ ڪي قدر ديوانو هو) انهيءَ ئي سال يعني ۹۹۳ھ مطابق ۱۵۸۵ع ۾ اميرن ۽ رعيت جي صلاح سان مسند نشين ٿيو. هو بالڪل نوجوان، عقلمند، بهادر، سخي ۽ وڏي دل وارو هو. پنهنجي دور ۾ اعليٰ ۽ ادليٰ ڪي ڏاڍو خوش رکيائين ۽ پنهنجي ملڪ جي حدن جي ڏاڍي سهڻي نموني سنڀال ڪيائين. پر جيئن ته طبيعت ۾ سرڪشي هيس، تنهنڪري اڪبر بادشاه جي حڪم سان پهريائين بکر جي نواب محمد صادق خان ۹۹۴ھ مطابق ۱۵۸۶ع ۾ مٿس چڙهائي ڪئي. پر بادشاه جي حضور ۾ حاضر ٿي، ڏاڍي عاجزيءَ جو اظهار ڪيائين ۽ نذرانا ڏنائين، جنهنڪري بادشاه ڏڙڪو داپ ڪري، ڇڏي ڏنس. ان کانپوءِ جڏهن اڪبر بادشاه ۹۹۹ھ مطابق ۱۵۹۰ع ۾ لاهور تشریف فرما ٿيو، ته دوباره مرزا جاني بيگ جي سرڪشيءَ جون ڳالهيون ٻڌائين، جنهنڪري تنبيهه ڪرڻ، بلڪ ڪن گوشتي ڪرائڻ لاءِ ”خان خانان“ نواب مرزا عيڊالرحيم خان کي خاص احڪام ڏئي ٺٽي موڪليائين. مير محمد معصوم بکريءَ جي تحريرن مڪان معلوم ٿئي ٿو ته خان خانان ۲۲- شوال ۹۹۷ھ (۲) بکر پهتو ۽ ڪجهه ڏينهن

(۱) پهريان ٻه بيت بالڪل غلط ۽ غير موزون آهن. ٽيون بيت صوري لحاظ کان درست آهي ۽ سندس ٻي مصرع ته خاص طور تي دلڪش آهي. مگر معنوي اعتبار کان، اهو بيت به پهرين ٻن بيتن جهڙو آهي. يعني تاريخي مساده هجڻ جي لحاظ کان ٺٽي بيت هڪ جهڙا غلط ۽ فضول آهن. مرزا محمد باقيءَ جي وفات جو سال ۹۹۳ھ آهي ۽ هنن تاريخي ماڊن جا عدد (ترتيب وار) هيٺين ريت آهن ۱- ۱۰۵۰، ۲- ۳۴۶۰، ۳- ۱۷۱۷. (مترجم).

(۲) هيءَ سنه غلط معلوم ٿو ٿئي. جڏهن اڪبر، خان خانان کي ۹۹۶ھ ۾ موڪليو، ته خان خانان ۹۹۷ھ ۾ بکر ڪڍڻ پهتو (مترجم).

آرام ڪرڻ بعد سيوهڻ ويو ۽ اتان جو قلعو فتح ڪري، لڪيءَ وٽ مرزا جاني بيگ سان جنگ ڪيائين. مرزا شڪست کائي نصرپور پهچي ويو. خان خانان تعاقب ڪيس، بري ۽ بحري جنگ ۾ سخت شڪست ڏنائينس. مرزا جاني بيگ نصرپور مان پهچي انڙپور هليو ويو (ممڪن آهي ته موجوده دور ۾ پڙهندڙن مان ڪو اهو خيال ڪري ته نصرپور ۾ درياءَ ڪٿي آهي، جو اتي بحري جنگ ڪئي وئي. مان ان کي جواب ڏيندس ته نصرپور شهر جي هيٺئين پاسي ريگستان ڏانهن نهاريندا ته اوهان کي درياءَ جا نشان ڏسڻ ۾ ايندا. يعني اڳي اتان درياءَ وهندو هو، جو پوءِ ۱۱۷۳ھ مطابق ۱۷۶۰ع ۾ ميان غلام شاه ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ پنهنجو وهڪرو ڦيرائي ويو). مطلب ته خان خانان انڙپور پهچي، ساڻس معمولي جنگ ڪئي. ان کانپوءِ خان خانان ۽ مرزا جاني بيگ جي وچ ۾ صلح ٿيو. مرزا جاني بيگ انڙپور کان ٺٽي پهتو ۽ اتان پنهنجو اهل عيال ڪڍي، ”تعلق آباد“ ۾ وڃي رهائش پذير ٿيو، جو هن وقت مڪليءَ جي ڀرسان مٺيءَ جو هڪ ڊڙو آهي. خان خانان ڪجهه عرصو ”سن“ ۾ رهڻ بعد ٺٽي پهتو ۽ معزز ماڻهن کي خلعتن سان سرفراز فرمائڻ بعد، مرزا جاني بيگ سان گڏجي سمنڊ جي سِير ڪرڻ لاءِ سنڌ جي آخري چيڙي تائين ويو، ۽ پوءِ دارالسلطنت دهليءَ ڏانهن روانو ٿيو.

هن موقعي تي هڪ لطيفو بيان ڪيو ٿو وڃي. چيو وڃي ٿو ته هڪ ڏينهن نواب خان خانان، مرزا جاني بيگ کي طعنو هندي چيو ته ”ڏٺم، توکي ڪيئن نه حيلي (اٽڪل) سان هٿ ڪيم؟“ مرزا جاني بيگ وڏو عقلمند، با مذاق، بذلم سنج، بهادر ۽ شاعر هو. ۽ موسيقيءَ جي فن ۾ چڱو درڪ رکندو هو، خان خانان کي هڪدم جواب ڏنائين ته ”چڱو ٿيو جو پنهنجي حيلي (لڳيءَ) جو پاڻ ئي اعتراف ڪيم. خدا جو شڪر آهي جو اسان جي

طرفان ڪو حيلو (فريب) نه ٿيو" (يعني اسان ٺٻيءَ جو جواب ٺٻيءَ سان نه ڏنو).

روايت آهي ته خان خانان چونڊو هو ته مون کي سڄي عمر ۾ ايتري شرمساري ڪڏهن به نه ٿي جيتري مرزا جاني بيگ جي انهيءَ جواب سان ٿي.

قصوڪوٽه، نواب خان خانان ۽ مرزا جاني بيگ تمام جلد اڪبر بادشاه جي بارگاه فلڪ پاڳاه ۾ وڃي حاضر ٿيا، ۽ تحفة الڪرام جي قول موجب اهو سنه ۱۰۰۰ھ مطابق ۱۵۹۱ع هو. مرزا جاني بيگ جي غير حاضريءَ ۾ "دولت خان" نالي لوڌي قوم جو هڪ حڪمران (ٺٻي ۾) مقرر ڪيو ويو.

مير محمد معصوم بکريءَ جي قول موجب، اڪبر بادشاه جي درٻار ۾ شرفيافيءَ کان پوءِ خان خانان جي سفارش ۽ مرزا جاني بيگ جي پنهنجي بلاغت ۽ دانائي سبب مرزا کي سرويپاء ۽ پنج هزاري منصب سان نوازيو ويو، مگر کيس بادشاه جي حاضريءَ ۾ رهڻو پوندو هو. نيٺ مشيت ايزدي، جو مرزا، سرسام ٿي پوڻ سبب ۱۰۰۹ھ مطابق ۱۶۰۰ع ۾ فوت ٿي ويو. انهيءَ وقت هو دکن جي مهم ۾ بادشاه سان گڏ هو. سندس لاش ٺٻي آندو ويو، ۽ شاهي فرمان مطابق سندس فرزند مرزا غازي بيگ کي ننڍي عمر ۾ ٺٻي جو والي بڻايو ويو. نسياني جو قول موجب مرزا جاني بيگ پورا آٺ سال بادشاه جي خدمت ۾ رهيو، ۽ آخر شراب نوشيءَ جي ڪثرت سبب انتقال ڪري ويو. پوءِ سندس فرزند مرزا غازي بيگ جي مسند نشينيءَ جي باري ۾ شاهي فرمان پهتو، جنهن عمر جي انهيءَ وقت سورهن سال هئي.

بيگلارنامي جي مؤلف جي قول مطابق جڏهن مرزا جاني بيگ شهنشاه جلال الدين محمد اڪبر سان گڏ برهانپور پهتو، ته فاني جهان مان عالم جاودانيءَ ڏانهن انتقال ڪري ويو، ۽

اڪبر بادشاهه، سندس فرزند مرزا غازي بيگ کي شاددار خلعت ۽ ٺٽي جي اميريءَ جي سندن سان نوازيو.
تحفة الڪرام مطابق مرزا جاني بيگ پورا اٺ سال بادشاهه جي حضور ۾ رهيو ۽ ۱۰۰۸ھ ۾ جو شايد ۱۵۹۹ع جي مطابق ٿيندو، وفات ڪري ويو ۽ سندس لاش ٺٽي ۾ آڻي، مڪليءَ ۾ دفن ڪيو ويو ۽ شاهي فرمان مطابق سندس فرزند مرزا غازي بيگ ننڍي عمر هجڻ جي باوجود سندس جانشين ٿيو.
راقم الحروف، مرزا جاني بيگ جي وفات جي سلسلي ۾ مڪليءَ تي جيڪي پنهنجين اڪين سان ڏٺو آهي، ان تي مڪمل اعتماد رکي ٿو ۽ مٿي ڄاڻايل مؤرخن جي تحريرن تي، جي هڪ ٻئي کان مختلف آهن، ڪوبه اعتبار نه ٿو ڪري. مڪليءَ ۾ مرزا جاني بيگ جي مقبري تي پٿر جي مٿان لکيل آهي ته ۲۷-رجب ۱۰۰۹ھ تي فوت ٿيو. اهو سال ۱۶۰۰ع جي مطابق ٿيندو. مقبري جي تعمير ۱۰۱۰ھ مطابق ۱۶۰۱ع ۾ پوري ٿي.
آهي حاڪم يا نواب، جي شهنشاهه محمد اڪبر جي پاران

مقرر ٿي، دهليءَ کان ٺٽي آيا

حاڪم يا نواب	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	ضروري احوال
۱- مرزا غازي بيگ ۱۰۰۹ھ مطابق ولد مرزا جاني بيگ ۱۶۰۰ع ترخاني		پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ اڪبر بادشاهه جي حڪم سان ٻيٽ جو جانشين ٿيو. جيتوڻيڪ ڪن مؤرخن جو خيال آهي ته هو آزاد ۽ خود مختار حڪمران هو، پر جنهن صورت ۾ سندس حڪمرانيءَ جي سلسلي ۾ شاهي فرمان جو ثبوت موجود آهي،

ته پوءِ اهڙا خيال ڪرڻ
اجايا آهن. مرزا غازي بيگ
عمر ۾ ننڍو هو، پر
پنهنجي والد وانگر عقلمند،
بهادر ۽ وڏي دل وارو
هو. مثال طور ۱۰۱۳ هـ
مطابق ۱۶۰۴ع ۾ آگري
۾ چي بادشاه جي خدمت
۾ حاضر ٿيو، جتي کيس
تتئين ۽ آفريتن سان
توازيو ويو. جاگيرون
عطا ڪيون ويون ۽ ملتان
جي ٽواڻي ۽ قنڌار جي
صوبيداري ڏني وئي،
جنهنڪري ٻار ٻار اوزانهن
ويندو هو، ۽ سندس
عدم موجودگيءَ ۾ حڪومت
جو ڪاروبار امير خسرو
چرڪس جي معرفت هلندو
هو. مرزا غازي بيگ،
اڪبر يادشاه جي عهد
حڪومت ۾ وڏن منصبن
۽ عهدن تي فائز هو.
اڪبر يادشاه پوري جاہ جلال
۽ عزت ۽ عظمت سان
يادشاهي ڪرڻ بعد، جيئن
سندس سڄي مان ظاهر آهي؛

حاڪمر يا نواب
جو نالو

سنڌ ۾ اچڻ
جو سال

ضروري احوال

شه شاهان عالم شاه اڪبر
تعالیٰ شانه الله اڪبر
(اڪبر بادشاه دنيا جي
بادشاهن جو بادشاه آهي.
الله وڏو آهي ۽ سندس
شان به وڏو آهي).
آخر ۱۰۱۴ھ مطابق
۱۶۰۵ع ۾ جڏهن اڪبر
بادشاه انتقال ڪيو ته
سندس فرزند ارجمند جهانگير
مسند نشين ٿيو، ۽ مرزا
غازي بيگ کي هر طرح سان
اڳي کان به زياده نوازيائين.
مگر مرزا غازي بيگ حاسدن
جي حسد جو شڪار ٿي،
قنڌار جي پيرسان عبداللطيف
تالي هڪ غلام زاده جي
هٿان قتل ٿي ويو. هڪ
شاعر سندس تاريخ: ”از دست
غلام گل برون رفت دريغ“
چئي آهي. اگرچہ سندس
شهادت جو سال ابجد جي
حساب موجب انهيءَ مصرع
مان نٿو نڪري (۱) مگر

(۱) هن مصرع جا عدد ۳۷۴۵ آهن، جڏهن ته مرزا غازي بيگ جي
وفات جو سال ۱۰۳۱ھ آهي (مترجم).

حاڪم يا نواب
جو نالو

سنڌ ۾ اچڻ
جو سال

ضروري احوال

واري قول مطابق چرڪس
خان، چنگيز خان جي اولاد
سان هو. جنهن جي
حڪومت دشت قبچاق،
(توران ۽ ترڪستان جي
وچ ۾ هڪ صحرائي علائقو)
۾ هئي ۽ امير خسرو چرڪس
ان ڏانهن منسوب هو. هو
پهريائين ملا جاودانيءَ وٽ
هو. مرزا عيسيٰ ترخان،
هن کان وٺي، کيس پاڻ وٽ
” آفتاب جي “ (ڪونرو
پري ڏيڻ وارو) ڪري
رکيو. اڳيرو هلي (سندس
لياقتون ڏسي کيس، عملدار
بڻايائين. مرزا جاني بيگ
جي زماني ۾ هڪ معتبر
امير بڻيو. انهن ڏينهن ۾
ڪوبه امير، بلڪ ڪو
بادشاهه به هن جهڙو مستخير
ڪونه هو. ٽي سؤ سٺ
عمارتون مثلاً مسجدون، ۽
جامع مسجدون، مقبرا، پليون ۽
تلاءُ وغيره تعمير ڪرايائين،
جي ٿئي شهر ۾، ان جي
ٻاهران ۽ مڪليءَ تي آهن.
انهن جي تعمير تي لکها رپيا

خرچ ڪيائين. انهن عمارتن مان هڪ جامع مسجد آهي، جا هاڻي پراڻي ٿي وئي آهي ۽ ”مسجد دبرڪان“ (پرت پرينڊڙن جي مسجد) جي نالي سان مشهور آهي. ٺٽي شهر جي ٻاهران اڃا موجود آهي. ۹۷۷ھ مطابق ۱۵۸۸ع ۾ تعمير ٿي هئي. پراڻسوس آهي جو هن وقت سخت مرمت طلب آهي. شهر وارن کي ايتري توفيق ڪانهي، جو ان کي مرمت ڪرائي سگهن، جيئن هن جوان (امير خسرو چرڪس) جو نشان قائم رهي، ايترين عمارتن تعمير ڪرائڻ جو سبب هتي ٻڌايو ٿو وڃي، ته امير خسرو چرڪس هڪڙي ڏينهن پنهني گهر جي ڇت تي چڙهي، هيڏانهن هوڏانهن ٺهاري رهيو هو، ته اوچتو سندس نظر هڪ پاڙيسري عورت جي مٿان وڃي پئي، جا وهنجي رهي هئي. انهيءَ ڪري پهر يائين

حاڪم يا نواب
جو نالو

سنڌ ۾ اچڻ
جو سال

شب تاريخ سنڌ

ضروري احوال

خيال ڪيائين ته پنهنجن
اڪيون ڪڍي ڇڏي. مگر
علمائن منع ڪيس ۽
صلاح ڏنائونس ته اهڙيون
عمارتون تعمير ڪرائي،
انهيءَ گناه جو ڪفار
ادا ڪري. بيشڪ ديندار
انهيءَ کي چئبو آهي.
روايت آهي ته وفات
ڪان پوءِ ڪنهن درويش،
جو ڪشف جو صاحب هو،
ڪانئس پڇيو ته ايڏن نيڪ
ڪمن جو ڪهڙو بدلو
مليو؟ چيائين ته جيڪي
نيڪ ڪم حياتيءَ ۾ ڪيائين،
اهي دنيا ۾ رهجي ويا ۽
سون کي هت ڪم اچي
نه سگهيا سواءِ هڪ نيڪيءَ
جي، جو هڪ دفعي لکڻ
۾ مشغول هوس، ته ايتري
۾ هڪ مک، مس چوسڻ
خاطر حرفن تي اچي ويئي،
۽ مان هن جي آڏاسي وڃڻ
قائدين لکڻ ڪان قلم
وڌڪي ويهي رهيس. انهيءَ
سواءِ واريءَ جي دل رکڻ خاطر

ضروري احوال

سنڌ ۾ اچڻ جو سال

حاڪم يا نواب جو نالو

مون کي بخشيو ويو.
پيشڪ، الله رحمن، رحيم
۽ بخشڻهار آهي. هن کي
گهڻي ۽ ٿوري جي پرواه
نہ آهي. جڏهن چامي،
تڏهن بخشي ڇڏي، جو
بخشڻهار اهوئي آهي.

۳- مرزا رستم ولد ۱۰۲۳ ھ مطابق ...

سلطان حسين

۱۶۱۵ع

۴- مرزا مصطفيٰ ۱۰۲۵ ھ مطابق ...

خان

۱۶۱۶ع

۵- مرزا بايزيد ۱۰۲۸ ھ مطابق پھريائين بکر جو فوجدار

ھو.

۱۶۱۸ع

۶- شريف الملڪ جو پھريائين ۱۰۳۵ ھ مطابق

شريف خان جي

۱۶۲۵ع

نالي سان مشهور

ھو. پوءِ شريف

خان ”اندو“

مشهور ٿي ويو.

ناراض ٿي، حرمين شريفين

(زاد الله شرفها) وڃڻ

جي ارادي سان ٺٽي ۾

آيو ۽ مڪليءَ جي هيٺاهين

پاسي پل جي ڀرسان تنبو

هڻي، رهي پيو. نواب

(شريف الملڪ) بندوقون

حاڪم يا نواب
جو نالو

سنڌ ۾ اچڻ
جو سال

ضروري احوال

۽ توبون ڪئي، شهزاده
سان جنگ شروع ڪري
ڏني. شهزاده به ڪيترائي
ڀيرا حملا ڪيا، مگر
شڪست کائيندو رهيو.
هڪ ڏينهن شهزاده جي
بيگم، جا حامله هئي،
شهزاده کان ڏاڙهونءَ جي
گهر ڪئي. شهزاده
ڏاڙهونءَ سوڪل لاءِ
نواب کي پنهنجي هٿ سان
خط لکيو. نواب جواب
ڏنو ته اجهو ٿو ڏاڙهون
سوڪيان، پوءِ گولہ باري
ڪندڙن کي، جي فرنگي
هئا، حڪم ڏنائين ته بيگم
جي تنبوءَ تي گولہ باري
ڪئي وڃي، ۽ پاڻ دورين
اڪين تي رکي، تماشو
ڏسڻ لڳو، ۽ شهزاده کي
چواڻي موڪليائين ته هن
شهر ۾ هيڙا ڏاڙهون
(گولا) آهن.

جڏهن ته الله جي مرضي
ائين هئي، ته شهزاده کي
ڪو نقصان نه رسي،

ضروري احوال

سنڌ ۾ اچڻ

حاڪم ڀانواب

جو سال

جو نالو

تنهنڪري گولا نشانہ تي
نہ لڳا. البت بيگم جو
حمل ضايع ٿي ويو. ۽
بارود جي غبار، گرمي
۽ اکين مھڻ سبب نواب
جي اکين ۾ شورش پيدا
ٿي ۽ هڪدم اندو ٿي پيو.
اها روايت بہ آهي تہ
شھزادو شاھجھان جڏھن
بادشاھ ٿيو، تہ انڌي نواب
کي سندس رفيقن ۽ متعلقن
سميت بالڪل ختم ڪرائي
چڏيائين.

گهڻي عرصي کان بادشاھن
جو خاص خدمتگار رھندو
ٿي آيو. انهيءَ خدمتگداريءَ
جي صلہ ۾ ”شراڪت
داريءَ“ سان کيس ڪرنال
صوبي جو حڪمران بڻايو
ويو هو. جڏھن جھانگير
بادشاھ ۱۰۳۸ھ مطابق
۱۶۲۸ع ۾ نيسيءَ جي
تختي تان لهي، هستيءَ
جي تخت تي وڃي جلوہ
افروز ٿيو. يعني ھن

۲- مرزا عيسيٰ ۱۰۳۷ھ مطابق
خان نغايو ولد
مرزا جان بابا ولد
مرزا عيسيٰ
ترخان وڏو.

لشب تاريخ سنڌ

ضروري احوال

سنڌ ۾ اچڻ
جو سالحاڪم يا نواب
جو نالو

عالم جاودانيءَ ڏانهن راهي
ٿيو، تڏهن شاهجهان بادشاهه
کيس سنڌ جو نواب مقرر
ڪيو.

اهو ترخان گهراڻي جو
آخري نواب هو، جنهن
ڪمال حشمت سان حڪومت
ڪئي ۽ ارڙهن سالن جي
عرصي ۾ مڪليءَ تي پنهنجو
اهڙو مقبرو تعمير ڪرايائين،
جو اڳين حڪمرانن مان
ڪنهن به ايڏو خوبصورت،
پائيدار ۽ ڪشادو مقبرو
تعمير نه ڪرايو هو.
چيو وڃي ٿو ته پٿر ڪرنال
جي قلعي مان گهرايائين، پر
افسوس جو اڃا مقبري جو
ڪم پورو نه ٿيو هو.
جو ۱۰۵۴ع ۾ پاڻ ٿي
پورو ٿي ويو يعني وفات
ڪري ويو. راقم الحروف
اهڙو مقبرو نه ڏٺو آهي.
هن وقت مرمت نه هجڻ ۽
برساتن پوڻ سبب ڪجهه
خراب ٿي ويو آهي، نه ته

ضروري احوال

سنڌ ۾ اچڻ
جو سال

حڪم يا نواب
جو نالو

ڏسڻ جي لائق آهي. مقبري
جي مٿان قرآن مجيد جي
آيتن کان پوءِ هيٺيان
ايات لکيل آهن:

چو رحلت ڪرد از دار فنا
آن سرور ترخان
بم بستان جنان آسوده شد
در منزل اعلي
پورسيدم چو سال رحلت
اوگفت از سر واه
آسوده ميرزا بڪام ميرما واه
(۱)

۸- نواب امير خان ۱۰۵۴ھ مطابق هيءَ نواب، نواب قاسم خان
عرف ابوالبقا ولد ۱۶۶۴ع جو فرزند هو، جو بکر جو
نواب قاسم خان يارهون نواب ٿي گذريو
نمڪين ولد ملا مير
سبزواري
اجوال مٿي بيان ڪيو ويو
آهي. ٺٽي جي جامع مسجد
هن نواب جي ٺهرايل آهي،
جا شاهجهان بادشاه جي

(۱) ٻيو نمبر بيت ۽ خصوصاً ان جي ٻي مصرع، جا تاريخي مادو آهي،
بالڪل غلط آهي. انهيءَ بيت جي پهرين مصرع ۾ ”گفت“ جو فاعل
خائب آهي. ٻي مصرع غير مؤزن، لغو ۽ قطعي بي معنيٰ آهي ۽
تاريخي مادو نه آهي. چوٽه هت عدد گهربل آهن ۱۰۵۴، ۽ هن
مصرع جا عدد آهن ۷۰۸ (يا) ”واه“ جي پهرئين حرف (و) جي عدد
ملائڻ سان (۷۱۴) [مترجم].

ضروري احوال

سنڌ ۾ اچڻ

حاڪم يا نواب

جو سال

جو نالو

حڪم سان ٺهرائي هٽائين .
 محلي پٺاڻي خان واري
 مسجد شريف ۾ سنڌ سڻي
 تعمير ڪرايل آهي . اها
 مسجد اصل هندن جو مندر
 هو . مڪليءَ تي ڏاڍو سهڻو
 مقبرو ٺهرايائين . مير خاني
 سادات، جي ٺٽي ۾ ۽ ٻين
 هندن تي رهن ٿا، سندس ٽي
 اولاد آهن .

جيئن ته ٺٽي جي جامع مسجد شريف جي تعمير جو ذڪر
 ڪيو ويو آهي، ته شاهجهان بادشاه جي زماني ۾ ٺهي، جو خير
 جي ڪمن ۾ دنيا جي اکين ۽ پوين بادشاهن کان گوءِ کڻي
 ويو هو، تنهنڪري راقم الحروف کي گهرجي ته انهيءَ ذڪر خير
 کي اڌ ۾ ڇڏي، ٻئي ڪنهن احوال لکڻ لاءِ قلم نه هلائي، ۽
 جيڪي تاريخي ڪتابن مان يا مسجد شريف جي ديوارين، محراب ۽
 فرش مان معلوم ٿيو هجي، سو ذرو پُر زور بيان ڪري، ته
 جيئن پڙهندڙن کي آگاهي حاصل ٿئي .

تاريخن مان ثابت آهي ته حضرت شاهجهان بادشاه ۱۶۳۰ھ
 مطابق ۱۶۳۲ع ۾ مسجد شريف جي تعمير لاءِ ۹ لک رپيا
 شاهي خزاني مان ڏنا هئا . انهيءَ سال تعمير جو ڪم شروع ٿيو،
 ۽ ۱۶۴۹ھ مطابق ۱۶۳۹ع ۾ باقاعده هلڻ لڳو . نيٺ ۱۶۵۴ھ
 مطابق ۱۶۴۷ع ۾ مسجد جا ابتدائي حصا تيار ٿي ويا، جن جي
 تڪميل جي تاريخ ڪنهن شاعر هيٺين ريت چئي آهي:

نديدہ چشم فلڪ مسجدی بدین خوبی،
 کم آمدنسد ملائڪ برائي ڏيان فيض،
 پڄستم از خردمن چو سال تعميرش،
 بدريه کرد اشارت کم هست ”معدن فيض“.

۱۰۵۴

ترجمو

(آسمان جي اکين اهڙي خوبصورت مسجد نہ ٺهي آهي.
 هن خير جي ڪم کي ملائڪ بہ ڏسڻ اچن ٿا. مون
 پنهنجي عقل کان سندس تعمير جو سال پڇيو، تہ هڪدم
 اشارو ڪيائين تہ هيءَ ”معدن فيض“ (فيض جي
 کان، آهي).

ابجد جي حساب موجب مٿيون سال (۱۰۵۴ھ) ”معدن فيض“
 مان نڪري ٿو. باقي مسجد شريف جو پيو ڪم ۱۰۵۷ھ مطابق
 ۱۶۵۰ع ۾ مڪمل ٿيو. ڪنهن شاعر سندس تاريخ هن ريت
 چئي آهي:

چون ز صاحبقران شاهجهان،
 يافت ترتيب مسجد اعليٰ،
 هاتفم گفت سال اتمامش،
 گشت زيبا چو مسجد اقصيٰ.

ترجمو

(جڏهن صاحبقران شاهجهان جي پاران هيءَ اعليٰ درجي
 جي مسجد ٺهرائي، راس ڪرائي وئي تہ، مون کي
 غيبي فرشتي سندس تڪميل جو سال ٻڌايو، تہ مسجد اقصيٰ
 جهڙي سهڻي مسجد ٺهي آهي).

ابجد جي حساب موجب آخري مصرع مان مٿي ڄاڻايل
 سال (۱۰۵۷ھ) نڪري ٿو. مسجد شريف جو صحن، فرش ۽
 ٻيون ضروري تعميرات ۱۰۶۸ھ مطابق ۱۶۶۱ع ۾، شاهجهان

بادشاه جي فرزند اورنگزيب عالمگير جي سلطنت جي اوائل ۾
پوريون ٿيون. فرش جي تاريخ ڪنهن شاعر هيٺينءَ ريت
چئي آهي:

بادشاه زسان شاهجهان،

جامع تهته دلڪشا پرداخت.

مرتفع جامعي ڪم گنبد او،

سايه برقعه سما پرداخت.

خاص بهر خدائي ظل خدا،

خانهءِ رحمت خدا پرداخت.

فرش جامع بحکم شاهجهان،

زبده آل مصطفیٰ پرداخت.

رضوی انتساب مير جلال،

ڪم وزارت از و صفا پرداخت.

گشت فرشی ڪم سنگي آن ز به صفا،

رشڪ جام جهان نيا پرداخت.

سال تعمير آن دبیر خرد،

”فرش مطبوع و دلڪشا“ پرداخت.

۱۰۶۸

ترجمو

۱- دنيا جي بادشاه، شاهجهان ٿئي جي جامع مسجد

ٺهرائي آهي. جا دل فرحت بخشيندڙ آهي.

۲- اهڙي بلند ترين جامع مسجد جنهن جو گنبد آسمان

جي گنبد سان ٿو لڳي.

۳- ظل الهي (شاهجهان) خاص خدا ڪارڻ خدا جي

رحمت جو مرڪز تعمير ڪرايو آهي.

۴- شاهجهان جي حڪم سان جامع مسجد جو فرش آل محمد (سادات) جي هڪ برگزيده انسان ٺهرايو آهي.

۵- مير جلال جو رضوي خاندان جو فرد آهي ۽ جنهن جي طقيل وزارت جي منصب کي جيلاءِ ضيا عطا ٿي آهي.

۶- اهڙو فرش ٺهي تيار ٿيو آهي، جنهن جا پتر پنهنجي صفائي جي ڪري ”جام جهان نما (۱)“ جي لاءِ قابل رشڪ بڻجي پيا آهن.

۷- عقل جي منشيءَ فرش جي تعمير جو سال ”فرش مطبوع و دلڪشا“ (وڻندڙ ۽ ڏل ڪي فرحت بخشيندڙ فرش) ٻڌايو آهي.

آخري مصرع مان ايجاز جي حساب سان مٿيون سال (۱۰۶۸) ٿو نڪري. پڙهندڙن کي مٿين احوال مان معلوم ٿيندو ته مسجد شريف جو ڪم پنجويهن سالن ۾ پورو ٿيو (۱۰۴۳ هـ ۾ شروع ٿيو ۽ ۱۰۶۸ هـ ۾ پورو ٿيو) ٺهي جي جامع مسجد لمبائي ۽ ويڪرائي ۾ وڏي مسجد آهي ۽ تقريباً هڪ جريب، بلڪه ان کان به زياده زمين تي پکڙيل آهي. ۽ وڏا دروازا اٿس، ۽ هڪ هڪ ٽي جي هيٺيان هڪ هڪ سؤ ماڻهو نماز ادا ڪري سگهن ٿا. اندرين ۽ ٻاهرين محرابن جي مٿان نهايت ئي نفيس ۽ رنگين ڪاشيءَ جو ڪم ٿيل آهي، جنهن جي خوبصورتِي ۽ صفائي ڏسي حيرت ٿي ٿئي. اندريان ۽ ٻاهريان فرش اعلى قسم جي پٿر جا آهن ۽ نهايت مضبوط بنايا ويا آهن. مؤذن جي جاءِ به تمام موزون ۽ خطيب جو منبر به ڏاڍو دلڪش آهي. مطلب ته اهڙي سهڻي ۽ گهڻن خوبين واري ٻي مسجد سڄي سنڌ ۾

(۱) ”جام جهان نما“ ايران جي بادشاهه ڪيخسرو جو هڪ پيالو هو، جنهن مان ”نوروز“ جي ڏينهن دنيا جا حالات معلوم ڪندو هو (مترجم)

ڪٿي ڪانه آهي. بلڪ دهليءَ جي جامع مسجد کانسواءِ سڄي هندستان ۾ ڪانه هوندي، جا پڻ شاهجهان جي ئي تعمير ڪرايل آهي.

راقم الحروف کي ياد ٿو اچي ته ۱۲۷۲ھ مطابق ۱۸۵۵ع ۾ مرحوم سر ٻارٽل فريئر صاحب بهادر سنڌ جي ٻئي ڪمشنر پنهنجي حڪمرانيءَ جي زماني ۾، ڪن هنڌن جي پتڳت پٿر جي مرمت وغيره لاءِ سرڪاري خرچ سان ۽ ڪجهه اتان جي معزز ماڻهن جي مدد سان، سيد صابر علي شاه ۽ مرحوم الله بخش شاڪرائيءَ جي معرفت، جي ٺٽي جا معزز هئا، هن مسجد شريف جي مرمت ڪرائي هئي. آخري ڀيرو ۱۳۱۱ھ مطابق ۱۸۹۴ع ۾ آئريل مسٽر ايڇ. اي. ايم جيمس صاحب بهادر سنڌ جي تيرهين ڪمشنر ۲۵۰۰۰۰ رپيا سرڪاري خزانن مان، ۴۰۰۰۰۰ رپيا هزائٽس مير فيض محمد خان صاحب بهادر والي رياست خيرپور کان ۽ ۴۰۰۰۰۰ رپيا سنڌ جي ٻين معززن کان وٺي، خان صاحب رسول بخش ولد بشير محمد بختيار ڪارٽي جي معرفت مرمت ڪرائي. صاحب موصوف گهڻي رقم پنهنجي کيسي سان ڏني. مون راقم الحروف جي ڪجهه رقم به ان ۾ شامل هئي، ۽ جملہ رقم ۲۰۵۰۰۰ رپيا جمع ڪئي وئي هئي. انهيءَ مرمت جو سال ڏاکڻي دروازي جي مٿان ٻاهرين پاسي کان لکيل آهي، ۽ اميد آهي ته مرمت جو اثر هڪ سؤ سال تائين قائم رهندو.

حاکم یا نواب	سنڌ ۾ اچڻ	ضروري احوال
جو نالو	جو سال	

۹- مظفر خان عرف	۱۰۴۹ھ مطابق	مشهور نواب هو. ٺٽي جي
مير عبدالرزاق	۱۶۳۹ع	ڪودري بازار سندس تعمير
خان معموري.		ڪرايل آهي.

۱۰- سيد ابراهيم	۱۰۵۵ھ مطابق	...
خان ولد	۱۶۴۵ع	...

بايزيد بخاري

- حاکم ڀانواب سنڌ ۾ اچڻ - ضروري احوال جو سال
- ۱- لعل خان ۱۰۵۷ھ مطابق ... ع ۱۶۴۷
- ۱۲- ظفر خان ۱۰۶۳ھ مطابق مشهور ناظم هو. شهزاده دارا شڪوه کيس هفت هزار ڀانصيب تي رسايو. ۱۶۵۲ع ۾ انهن ڏينهن ۾ شهزاده جو نائب ٿيو هو. هيءُ شاهجهان بادشاهه جي دور ۾ جو آخري ناظم هو.
- ۱۳- قباد خان ۱۰۶۹ھ مطابق شاهجهان بادشاهه جي وڏي فرزند اورنگزيب عالمگير جي حڪم سان آيل هو.
- ۱۴- لشڪر خان ۱۰۷۱ھ مطابق ... ع ۱۶۶۰
- ۱۵- غضنفر خان ۱۰۷۵ھ مطابق ... ع ۱۶۶۷
- ۱۶- سيد عزت خان ۱۰۷۸ھ مطابق پهريائين بکر جي قلعي جو فوجدار هو. (مهر ٻائي ڪري بکر جي نوابن جي گهٽ ۾ ۲۴ نمبر تي نظر ڪريو). هيءُ نواب اورنگزيب عالمگير جو مامون هو.
- ۱۷- ابو نصرت خان ۱۰۸۲ھ مطابق ۱۶۶۴ع عرف عزت خان (؟)
- ۱۸- سعادت خان ۱۰۸۴ھ مطابق ۱۶۷۱ع ۱۶۷۳ع
- ۱۹- سندن سندس تربت جي مٿان هيٺيون ڪتبو لکيل آهي:

حاکم يا نواب جو نالو	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	ضروري احوال
۱۹- سيد عزت خان	۱۰۸۶ھ مطابق ۱۶۷۵ع	بگفتا بي حجاب از غيب هاتف سعادت جا ودائي يافت پي پي پيو پيرو نواب ٿيو.
۲۰- خان زاد خان	۱۰۹۰ھ مطابق ۱۶۷۹ع	...
۲۱- سرور خان	۱۰۹۵ھ مطابق ۱۶۸۳ع	...
۲۲- ميريد خان	۱۰۹۹ھ مطابق ۱۶۸۷ع	هڪ هندو زاجا جو پٽ هو. پوءِ مسلمان ٿيو ۽ مريد خان جي نالي سان مشهور ٿيو. مورخن لکيو آهي ته جڏهن نئون نئون آيو ۽ ٺٽي شهر جي ٻاهريان پهتو، ته کيس معلوم ٿيو ته وڏڪاسائن (گڻيون ڪڙهندڙن) جي بازار مان لنگهڻو پوندو. انهيءَ ڪري شهر جي قاضيءَ ڏانهن لکيائين ته سڃاڻي وڌي گوشت جي بازار بند ڪرائي وڃي. ڇو ته مونسان ڪي راڄپوت ساڻ آهن. مٿان انهن کي اها ڳالهه نه وئي قاضيءَ ان جي برعڪس

حاڪم يا نواب
جو نالو

سنڌ ۾ اچڻ
جو سال

ضروري احوال

هڪ ٽاڪيڏي حڪم جاري
ڪيو ته جيتريون گهڻون
روزانو ذبح ڪندا آهيو،
سڀاڻي انهن کان زياده
ذبح ڪجو. مسلمان بادشاه
جي حڪومت هجڻ سبب
قاضيءَ جو نالو ته ڪوبه
وٺي نه سگهيو، مگر راجپوت
پڻ مسلمانن کي ايڏائڻ لڳا،
جنهن ڪري سڀئي مسلمانن
گڏجي بادشاه جي خدمت
۾ هڪ عريضو موڪلي،
حقيقت پيش ڪئي. اتان
جواب آيو ته سندس نالي
(سريد) جي حرفن جا نقطا
هيٺان ڪڍي، مٿان رکو
(سرتيد) ۽ کيس موقوف
ڪري ڇڏيو.

۲۴- زبردست خان ۱۱۰۱ھ مطابق
۱۶۸۹ع
نئي ۾ فوت ٿيو. هڪ
شاعر سندس تاريخ وفات تي
اهڙو شعر چيو آهي، جو
تقدير تدبير جي مٿان
ڪلي ٿي.

ضروي احوال

سنڌ ۾ اچڻ
جو سالحاڪم يا نواب
جو نالو

سبوي زندگي خان زبردست
قضاينن از ڪسجا آورده
بشڪست (۱) =

ترجمو

زبردست خان جي عمر جو
گهڙو، ڏس ته تقدير ڪٿان
ڪٿي اچي ڪٿي پڳو.

۲۴- نصرت خان ۱۱۰۱ هـ مطابق پيو دفعو نواب ٿيو.

۱۶۸۹ع

هيءَ نواب، شاهجهان بادشاه
جي وزير نواب سعدالله
خان جو فرزند هو. سيوهڻ

۲۵- حفيظ الله خان
۱۱۰۳ هـ مطابق ۱۶۹۱ع

۾ جهولي جي جهڙپ اچڻ
(لُڪ لڳڻ) سبب فوت
ٿي ويو. هڪ شاعر سندس
وفات جو سال قرآن مجيد
جي هن آيت شريف مان
ڪڍيو آهي ”قلهم جنت
الماويل نزلا بما كانوا
يعملون“. جنهن مان سال
۱۱۱۲ هـ ٿون ڪري، جو سال
۱۷۰۰ع جي مطابق آهي.

(۱) هيءُ شعر مادہ تاريخ نه آهي، بلڪ قطعہ جو ڪو پيو شعر آهي.
چو ته هن جا عدد ۳۴۸۶ آهن، جڏهن ته زبردست خان جي وفات جو
سال ۱۱۰۱ هـ جي لڳ ڀڳ آهي (مترجم).

حاکم یا نواب	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	ضروري احوال
۲۶- سعد خان	۱۱۱۳ھ مطابق ۱۷۰۱ع	عرف خان زاد خان، سعيد خاني ۽ چنگيز خاني هو.
۲۷- سيد مير امين الدين خان حسين ولد سيد ابوالڪارم بن مير ابوالبقا الملقب به امير خان	۱۱۱۴ھ مطابق ۱۷۰۲ھ	هيءَ نواب به امير خاني، خاندان مان هو. هن جو ذڪر مٿي به دفعا ٿي چڪو آهي. نمبر ۸ ۾ ٿئي جي نوابن جي سلسلي ۾، ۽ نمبر ۱۱ ۾ بکر جي نوابن جي سلسلي ۾، مڪليءَ ۾ سندس تربت تي قرآن مجيد جي آيتن ۽ حديثن کانپوءِ هيٺيون قطعو لکيل آهي: خان باتمڪين اميرالدين امير عالي از حسن عمل درجات او چون سفر کرد از جهان بي ثبات سال فوتش "داخل الجنات او" ايجاد جي حساب موجب ان مان سال ۱۱۲۷ھ ٿو نڪري، جو ۱۷۱۵ع جي مطابق آهي.
۲۸- يوسف خان قبري	۱۱۱۵ھ مطابق ۱۷۰۳ع	...
۲۹- احمد يار خان ولد الله يار خان، جو لاهور، ملتان		هن نواب جي زماني ۾ بادشاه اورنگزيب عالمگير ۱۱۱۸ھ مطابق ۱۷۰۷ع ۾ هن فاني دنيا مان عالم

سب تاريخ سنڌ

ضروري احوال	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	حاڪم يا نواب جو نالو
جاودانيءَ ڏانهن انتقال ڪيو ۽ سندس فرزند ارجمند بهادر شاه پنهنجي موروثي تخت تي ويٺو.	۱۱۲۰ھ مطابق ۱۷۰۸ع	۽ غزنيءَ جي حڪومت جو به نواب هو.
بھادر شاه جي حڪم سان مقرر ٿيو.	...	۳۰- سعيد خان عرف عطر خان
...	۱۱۲۱ھ مطابق ۱۷۰۹ع	۳۱- مهين خان
...	۱۱۲۳ھ مطابق ۱۷۱۱ع	۳۲- شاڪر خان
ٻيو دفعو نواب مقرر ٿيو.	۱۱۲۳ھ مطابق ۱۷۱۱ع	۳۳- مهين خان
جڏهن ۱۱۲۴ھ مطابق ۱۷۱۲ع ۾ بهادر شاه بادشاه وفيات ڪئي ۽ سندس فرزند معزالدين جهانداد شاه تخت نشين ٿيو، ته هن نواب کي برطرف ڪري ڇڏيائين.	...	۳۴- خواجہ محمد خليل
معزالدين جهاندار شاه جي حڪم سان نواب مقرر ٿيو.	۱۱۲۵ھ مطابق ۱۷۱۳ع	۳۵- عطر خان
۲۹ نمبر نواب (احمد يار خان) جو فرزند هو. نوجوان ۽ ۽ بي تجرب به ڪار هو. آخر نواب لطف علي خان جي هٿان قتل ٿيو.	...	...

ضروي احوال	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	حاڪم يا نواب جو نالو
بکر جي ساداتن مان هو. پنهنجي شجاعت جي ڪري "شجاعت علي خان" جي لقب سان ملقب ٿيو. هن جي وفات کانپوءِ هڪڙي شاعر هن جو سال وفات ۱۳۵ هـ "ادخله في الجنات" مان ڪڍيو، جو ۱۷۳۲ع جي مطابق آهي (۱) اها تاريخ مڪليءَ تي سندس قبر جي مٿان لکيل آهي. وڏن کان ٻڌو ويو آهي ته هن نواب جو فرزند سيد مير ذوالفقار علي شاه حيدرآباد جي ٽالپر ميرن جي زماني ۾ مختيارڪار هو. ان جو فرزند سيد حاجي روشن علي شاه منهنجي ملازمت جي ڏينهن ۾ پهر يائين ڪراچيءَ جي غورث ۾ ناظر هو. پوءِ جهرڪن جو مختيارڪار ٿيو. سندس فرزند سيد غلام مرتضیٰ شاه زميندار آهي. شعر ۾ درڪ اٿس ۽ "مرتضوي" تخلص.	۱۱۲۵ هـ مطابق ۱۷۱۳ع	۳۶- نواب مير لطف علي خان

حاکم يا نواب جو نالو	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	ضروري احوال
۳۷- اعظم خان	۱۱۲۸ھ مطابق ع ۱۷۱۵	راقم الحروف جو دوست آهي ۽ تمام سئو ماڻهو آهي. بادشاه محمد شاه غازيءَ جي حڪم سان برطرف ٿيو. وزير اعظم عبدالرحيم خان الملقب بم ”خان خانان“ جو فرزند هو. بادشاه محمد شاه غازيءَ جي حڪم سان مقرر ٿيو. جڏهن ۱۱۲۵ھ مطابق ع ۱۷۲۲ ۾ فوت ٿيو ته سندس لاش لاهور نيو ويو، ۽ سندس پٽ کي ننڍپڻ ۾ سندس جانشين بنايو ويو.
۳۸- بهائي خان	۱۱۳۲ھ مطابق ع ۱۷۱۹	
۳۹- سلطان محمود خان	۱۱۳۵ھ مطابق ع ۱۷۲۲	هيءَ نواب بهائي خان (نمبر ۳۸) جو فرزند هو، جو ننڍي عمر ۾ نواب مقرر ڪيو ويو.
۴۰- سيف الله خان	۱۱۳۷ھ مطابق ع ۱۷۲۳	هيءَ نواب شيعو هو. شيعم مذهب کي فروغ ڏنائين ۽ هر قسم جي نشي تي بندش وڌائين. چيو وڃي ٿو ته هڪ ڏينهن هڪ نشئي وٽس آيو ۽ عرض ڪيائين ته نواب صاحب! منهنجي محبوب (پنگ) کي مون کان ڇو جدا ڪيو اٿئي.

حاڪم يا نواب

سنڌ ۾ اچڻ

جو نالو

جو سال

ضروري احوال

سان هن جي جدائي ۾ سخت
پريشان ٿي پيو آهيان.
جواب ڏنائينس ته تنهنجي
محبوبه يدرهه ٿي پئي هئي،
انهيءَ ڪري پردي ۾
ويهاريو اٿمانس.

آخر ۱۱۴۳ ھم مطابق
۱۷۳۰ع ۾ وفات ڪيائين
۽ کيس مڪليءَ تي
امامن سڳورن جي جلوه گاه
۾ دفن ڪيو ويو، جو
۱۱۴۰ ھم مطابق ۱۷۲۷ع
۾ پاڻ تعمير ڪرايو هئائين.
سندن تربت تي هڪ
دلڪش مصرع لکيل آهي:
”دست وي با دامن
آل عياست“

جڏهن مان سنه ۱۱۴۳ ھ
ٿون ڪري، جو سنه ۱۷۳۰ع
جي مطابق آهي.

وڏو پهلو ان هو، يعني
اسم باسمي.

مٿي ڄاڻايل نمبر ۴ نواب
(سيف الله خدان) جو
فرزند هو.

۱۱۴۳ ھم مطابق

۱۷۳۰ع

۱۱۴۵ ھم مطابق

۱۷۳۲ع

۴۱- نواب

دلير دل خان

۴۲- همت دل خان

حاکم یا نواب	سنڌ ۾ اچڻ جو سال	ضروري احوال
۴۳- صادق علي خان ۱۱۴۹ھ مطابق ۱۷۳۲ع		مئي ڄاڻايل نمبر ۳۹ نواب (سلطان محمود خان) جو فرزند هو. هيءُ هندوستان جي بادشاهن جو آخري نواب هو.

پڙهندڙن کي نڪ روشن هجي ته نواب صادق علي خان جي حڪومت جي زماني ۾ سنڌ جو وڏو حصو محمد شاه بادشاه جي حڪم سان ٺيڪي جي طريقي سان ميان نور محمد ڪلهوڙي جي تصرف ۾ هو. انهيءَ ڪري دهليءَ جي بادشاهن طرفان ٺٽي ۽ بکر ۾ حاڪمن ۽ نوابن جو اچڻ بند ٿي ويو. جيتوڻيڪ ميان نور محمد جي گادي ٺٽي يا بکر ۾ نه هئي ۽ هن جي طرفان به سرڪاري ڪاروبار جي سرانجاميءَ لاءِ عملدار مقرر ڪيل هئا، پر جيئن ته انهن کي ايتريون اختيارون نه هيون، تنهنڪري انهن جو ذڪر ڪرڻ ضروري نه آهي.

ڏهون طبقو

سنڌ جي مختلف حاڪمن ۽ انهيءَ زماني جي جدا جدا قومن ۽ ذاتين جو تفصيلي احوال

سنه ۹۶۲ھ مطابق ۱۵۵۴ع کان سنڌ جو ملڪ، ڪوڪلتاش ۽ ترخان گهراڻن جي حاڪمن جي وچ ۾ اڌو اڌ تقسيم ٿيو هو، ۽ مٿين حاڪمن جا دارالحڪومت بکر ۽ ٺٽو مقرر ٿيا هئا. جڏهن قادر مطلق ۽ حاڪم برحق (الله تعاليٰ) جي مرضيءَ سان انهن ٻنهي گهراڻن جون حڪومتون ختم ٿيون. جيئن مٿي بيان ڪيو ويو، تڏهن دهليءَ جي بادشاهن ائين بهتر سمجهيو، ته بکر ۽ ٺٽي جي حڪومتن لاءِ جدا جدا نواب

مقرر ڪيا وڃن. پڙهندڙن جي سهولت لاءِ اها ڳالهه هت وري
 دهرائي ٿي وڃي ته بکر جي نوابن جا حالات ۱۰۹۰ھ مطابق
 ۱۶۷۹ع تائين تاريخ جي ڪتابن مان، جي راقم الحروف وٽ
 موجود آهن، هت ڪري لکيا ويا ۽ ٺٽي جي حاڪمن جي
 باري ۾ ۱۱۴۹ھ مطابق ۱۷۳۶ع تائين، جي معلومات تحفة الڪرام
 ۽ ٻين ڪتابن تان، جيڪي ملي سگهيا، وٺي، کولي کولي
 قلمبند ڪئي وئي، ۽ اهو به ڄاڻايو ويو ته دهليءَ جي بادشاه
 اورنگزيب عالمگير جي دور حڪومت تائين نواب مقرر ٿي،
 ايندا رهيا. البت عالمگير کان پوءِ حڪومت جي ڪاروبار ۾
 بي روٽي، بي بندوبستي ۽ ڪمزوري پيدا ٿي پئي. جيئن چوڻي
 آهي ته ”ڪل يوم اتر“. ازانسواءِ سنڌ جو ملڪ جيئن ته
 دهليءَ جي دارالسلطنت کان گهڻو پري هو، تنهنڪري نوابن
 جي هٿان حڪومت جي انتظام ۾ خلل پيدا ٿيڻ لڳو. انهيءَ
 زماني ۾ هاڻوڪي زماني وانگر باقي ٽي هلندڙ جهاز، ريل گاڏي
 ۽ تار جو سرشتو ڪونه هو، جو انهيءَ خلل کي فوراً ختم
 ڪري سگهجي. نتيجو اهو نڪتو، جو ڪن جاگيردارن، پيرن
 ۽ زميندارن، جن جي قبضي ۾ وڏيون ايراضيون هيون، ۽ ڪن
 نالي وارن ڏاڍن مڙسن، انهن انتشار جهڙين حالتن کي پنهنجي
 مطلب جي موافق ڏسي ۽ وقت کي غنيمت سمجهي، انهيءَ
 دور جي بادشاهن ۽ علائقائي حاڪمن کان منهن موڙيو ۽ سنڌ
 جي اڪثر حصن تي قبضو ڪري، حڪمراني شروع ڪري
 ڏنائون. هنن پاڻ کي نوابن جو تابع سمجهڻ ڇڏي ڏنو ۽ کين
 دل ڏيڻ بند ڪري ڇڏيائون.

راقم الحروف هن موقعي تي مناسب ٿو سمجهي ته انهن
 قومن جو احوال لکي ۽ انهن ماڻهن جا نالا به، جي هن وقت
 انهن جا جانشين آهن.

لاڳاپه قوم جي سردارن، ملتان جي هيڏاهين علائقي
 وارين ايراضين تي مستقل قبضو ڪيو، جي اڳ ۾ ئي سندن

تصرف ۾ هيون. انهيءَ زماني ملتان ۽ ان جي اردگرد وارو علائقو بکر جي ماتحت هوندو هو. ماڇي قوم جي سردارن ”ماڇي“ جي علائقي تي قبضو ڪيو، جو هن وقت بهاولپور سان ملحق آهي. اڄ ڪالھ انهيءَ قوم جو سردار، سلطان خان ولد جهان خان ماڇي آهي. ناهرن ”نهرڪيءَ“ تي قبضو ڪيو، جا ڪشمور جي علائقي ۾ سنڌونديءَ جي ھنن ڀر آهي. هن انهيءَ قوم جي سردار، محمد بخش ولد الله رکيو ناهر آهي، جو بالڪل ڪمزور ۽ گمنام آهي. ڏاهرن (ڏهرن) ڏاهرڪي (ڏهرڪي) تي قبضو ڪيو، جا اباوڙي جي ڀرسان آهي. هن قوم جو رئيس ”ڄام ابوالخير پيو“ ننڍو ولد ڄام پنيو خان آهي، جو اول درجہ جو جاگيردار آهي ۽ خيرپور ڏهرڪي سندس نالي سان مشهور آهي. ماهرن (مهرن) جا سردار، جن جي سرداري انهيءَ زماني ۾ لسڪي شهر، شڪارپور ۽ سکر جي اوسي پاسي هئي ۽ هن وقت ”مهاره ڪي“ (مهرڪي) ۾، جا ميرپور مهاره (ميرپور ماڻيلي) ۽ گهوٽڪي تعلقن ۾ آهي، رهائش پزير آهن. اڄ ڪالھ سندن سردار ميان محمد بخش ولد حاجي خان مهر آهي، جو خانپور تعلقي ميرپور مهاره ۾ رهي ٿو ۽ تمام وڏو رئيس آهي. ڌاريجا، جي ان وقت سنڌ جي گهڻن حصن ۾ رهندا هئا، ۽ هن وقت به سڄي سنڌ جي اندر پکڙيل آهن. پر هن قوم سردار ڄام ارباب خان، جو هڪ ننڍو زميندار آهي، گهوٽڪي تعلقي جي شهر ”عادل پور“ ۾ رهي ٿو، ۽ سندس پيا عزيز ديهه ”دادلوءَ“ ۾ رهن ٿا. دادلوءَ جو زميندار هن وقت خان بهادر ابوالخير آهي، جو هڪ وڏو زميندار آهي.

سنڌونديءَ جي پرينءَ ڀر بلوچ سردار سزاري، بلدي يا بردي ۽ جتوئي ”سزارچم“، ”بلدڪ“ ۽ ”جتوئي“ تي قابض ٿيا. هن وقت انهن قومن جا سردار، نواب سرامام بخش خان صاحب بهادر حڪمران (؟) ”سزارچم“ ضلع (صوبه) پنجاب جي ماتحت ديره جات جو تمندار مير علي مراد خان بلدي يا بردي، ۽

وڌيرو فتح خان جتوئي ديھ ”دڙي“ تعلقو ڪشمور ضلع جيڪب آباد ۽ ٺيهر آباد (بجواناڀر) تعلقو شڪارپور آهن.

اهڙيءَ ريت پهنور، جي انهيءَ زماني ۾ زوهڙي ۽ گهوٺڪيءَ جي وچ تي ”پهنورڪيءَ“ ۾ رهندا هئا، جو هڪ ننڍو ڳوٺ آهي ۽ هاڻي به ”پهنورڪي“ جي نالي سان موجود آهي. ڪي پهنور جيڪب آباد جي اوسي پاسي، ڪي سنڌ جي هيٺاهين حصي سيوهڻ ۽ دادو تعلقي ۾ ان جي اوسي پاسي رهن ٿا. هن وقت انهيءَ قوم جو چڱو مڙس پيادو خان آهي، جو تعلقي دادوءَ جو هڪ ننڍو زميندار آهي.

ڪنڊياري، نوشهري فيروز ۽ موري ۾ سعتا يا سهتا ۽ هنگور جا رهندا هئا. هن وقت انهن قومن ۾ ڪو ناسور ماڻهو موجود ڪونه آهي، ۽ هر قوم، بلڪ هر ذات ۽ پاڙي جو پنهنجو پنهنجو سردار آهي. سنڌونديءَ جي ٻرين ۽ سبئي ۾ باروڙي پٺاڻ رهندا هئا، جا انهيءَ زماني ۾ بکر صوبي جي ماتحت هوندي هئي ۽ هن وقت بلوچستان ۾ شامل آهي. اڄ ڪالھ هن قوم جو سردار ”باروڙخان“ آهي، جو هڪ معزز ۽ سرڪار جو وظيفه خور آهي، ۽ اهو به اتي ئي (سبئي ۾) رهي ٿو.

بکر جي قلعي ۾ مغل رهندا هئا، جي ترخانين جي شاخ هئا، ۽ ڪي ارغون به، جي اکين حڪمرانن جي اولاد مان هئا ۽ بکر ۽ ان جي اوسي پاسي واري ايراضيءَ تي قابض هئا. هن وقت ٽٽي ۽ نصرپور ۾ جيتوڻيڪ ڪي غريب ۽ مسڪين ترخاني موجود آهن، پر ارغون جو نانءُ نشان ظاهر ڪونهي. شايد ٻين قومن سان گڏ جي سڏجي ويا هجن.

دائود پوٽن جا چڱا مڙس خانپور، لڪي ۽ شڪارپور جي ٿر ۾ رهندا هئا، پر نيٺ زماني جي انقلابن جو شڪار بنجي بعد ۾ اتان ڀڄي بهاولپور وڃي پهتا ۽ اتي خودمختيار بنجي ويسا. نواب بهاول خان پيو ولد مرحوم صبح صادق خان، جو گذشتہ

سال ۱۳۱۶ھ مطابق ۱۸۹۸ع ۾ وفات ڪري ويو، بهاولپور رياست جو حڪمران هو، جا پنجاب جي صوبي ملتان جي ماتحت آهي.

بلوچن جي هڪ قبيلي ”چانڊين“ جا سردار ”چانڊڪا“ ۾ رهندا هئا، جنهن جو تعلق لاڙڪاڻي، قنبر ۽ نصير آباد سان آهي. هن وقت چانڊين جو سردار غيبي خان پيو ولد وڏيرو محمد خان چانڊيو آهي، جو غيبي ڊيري تعلقي قنبر ۾ رهي ٿو. بالڪل دولتمند، وڏو جاگيردار ۽ وڏي عزت وارو آهي.

ڪلهوڙن جا چڱا مڙس ”ڪلهوڙڪي“ ۾ رهن ٿا. جيڪڏهن ڪلهوڙڪيءَ جي علائقي کي هن وقت لاڙڪاڻي، نصير آباد، ڪڪڙ ۽ جوهي تعلقن ۾ شامل سمجهيو وڃي ته مناسب آهي. انهن جو تفصيلوار احوال اڳيرو هلي بيان ڪيو ويندو.

”مگسي“ قوم جا سردار ”ڪچيءَ“ جي حدن ۾ رهن ٿا. هن وقت مگسين جو سردار وڏيرو قيصير خان مگسي آهي، جو ”جهل“ جي شهر (بلوچستان) ۾ رهي ٿو. قيصير خان کي سنڌ ۾ به زمينداري آهي. پر وڏي جاگير ۽ سرداري بلوچستان ۾ اٿس. جيڪڏهن کيس ننڍو حاڪم سمجهيو وڃي ته مناسب آهي. ڪوسا بلوچن جا سردار ”ڪوسڪيءَ“ ۾ رهندا هئا، جا جبل جي وٽ سان سنڌ جي سرحد تي آهي. هن وقت سندن سردار امام بخش خان آهي، جو تعلقي ”ڪڪڙ“ ۾ ٿو رهي. جاگيردار آهي ۽ ڪجهه زمين به اٿس.

”نهمبردي“ يا ”ٺوسري“ جو ڪيا ۽ ڪلماتي يا ڪرمتي قومن جا سردار سيوهڻ کان هيٺ جابلو ايراضي ۽ سمنڊ جي ڪناري تائين واري علائقي ۾ رهندا هئا. هن وقت انهن قومن جو سردار ملڪ صوبدار خان نهمبردي ساکن ٿاڻو احمد خان نهمبردي تعلقو ڪوٽڙي، ڄام مراد علي خان جنوڪيسو ساکن ڏيهم ملير

تعلقو ڪراچي ۽ ملڪ غلام شاه ڪرمڻي يا ڪلماتي آهن. اهي ٽئي ڄڻا اول درجہ جاگيردار ۽ وڏا معزز آهن. پراڻوسو آهي جو ٽنهي قومن ۾ بي اتفاقي آهي.

سنڌونديءَ جي هن ڀر ”جاتي“ واري علائقي تي ”جت“ قوم جو قبضو هو. هن وقت جتن جو سردار ملڪ غلام حسين ولد ملڪ جهان خان ساکن تعلقو جاتي آهي. ملڪ غلام حسين وڏو جاگيردار آهي، پر قوم ۾ گهڻي هلندي پڇندي ڪانهيس.

موري تعلقي کان هيٺ نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) جي سرحد تائين، انڙن کان سواءِ ٻي ڪا به مشهور ۽ معزز قوم ڪانه هئي. انڙ ”انڙڪڻي“ ۾ رهندا هئا. هن وقت گهڻا انڙ يا سندن رئيس ”قاضي احمد“ تعلقي سڪرنڊ ۾ رهن ٿا. انڙن جو رئيس الله رکيو خان وڏو زميندار آهي، پر ڪي قدر مسڪين آهي.

عمرڪوٽ جي اوسي پاسي ۽ ريگستان (رڻ پٽ) جي ڀرسان سوڍا، راهما ۽ راجپوت وغيره رهندا هئا. هن وقت راڻو صورت سنگهه ولد ڀوت سنگهه ساکن تعلقو عمرڪوٽ، انهيءَ علائقي جو جاگيردار ۽ بااختيار ماڻهو آهي. مگر اڳئين زماني ۾ کين جيڪي اختيارون هونديون هيون، سي هاڻي ڪين اٿن. انهيءَ علائقي ۾ جيڪي ٻيون قومون رهن ٿيون، انهن ۾ بااختيار شخصيت ”توڪاچي راهمون“ ساکن ديهم رهڻڪي بازار تعلقو ڏيپلو جي آهي، جو انعام يافتہ آهي ۽ وظيفو ملندو اٿس.

انهن کان علاوه ڪن ٻين قومن جا چڱا مڙس جهڙوڪ بلوچ ۽ ڏالپر وغيره به ڪن ايراضين تي قابض هئا. جيڪڏهن مٿئين احوال وانگر سڀني قومن جو تفصيلوار احوال بيان ڪبو، ته هڪ داستان تيار ٿي ويندو ۽ پڙهندڙن جو وقت ضايع ٿيندو. تنهنڪري انهيءَ احوال کي نظرانداز ڪندي، اصلي مقصد تي

اچڻ بهتر ٿو لڳي، ته جيئن پڙهندڙ مٿئين احوال کان آگاهي حاصل ڪرڻ بعد، هن حقيقت کان به باخبر ٿين ته مٿي ڄاڻايل قومن جي چڱن مڙسن پنهنجي قبضي ۾ آيل ايراضين تي اڪثاف نه ڪري، پاڻ ۾ وڙهڻ، هڪ ٻئي جي ايراضين تي قبضو ڪرڻ ۽ لڙڻ ڦرڻ شروع ڪري ڏنو. آخر ”تعزمن تشاء و تذل من تشاء“ جي اصول موجب اهڙو اتفاق ٿيو، جو ڪلهوڙا ڏينهنون ڏينهن زور وٺندا ۽ سنڌ تي قابض ٿيندا ويا، جنهن جو بيان اڳتي هلي ڪيو ويندو.

افسوس آهي جو راءِ بهادر سيڪ آلودل ”مختصر تاريخ (سنڌي) ۾ لکي ٿو ته ”مؤرخن هڪ صديءَ تائين سنڌ جو احوال لکيو ئي نه آهي.“ جيڪڏهن راءِ بهادر موصوف تحفة الڪرام ۽ فارسيءَ ۾ لکيل ٻين تاريخي ڪتابن جي مطالعي جي زحمت گوارا ڪري ها، ته جيڪي حالات جنهن انداز ۾ لکيا اٿس، اهي شايد ٻئي انداز ۾ لکي ها.

يارهون طبقو

ڪلهوڙا گهراڻي جي خودمختيار حڪومت

۱۱۳۱ ھ مطابق ۱۷۱۸ع کان

تحفة الڪرام واري جي قول موجب هيءَ عباسي (سنڌ جا ڪلهوڙا حڪمران) اصل ۾ حضور رسول اڪرم ذڪي آمي صلي الله عليه و آله، و اصحابه وسلم جي چاچي سائين حضرت عباس رضي الله تعالى عنه جي اولاد مان آهن. پهريائين مڪران ۾ رهندا هئا (پوءِ سنڌ ۾ آيا). جيتوڻيڪ تحفة الڪرام جي تشريح موجب سندن نسب جو شجرو تمام لمبو آهي، مگر راقم الحروف ايڏي لمبي شجري کي نظرانداز ڪندي، صرف هيٺين چند ستن لکڻ تي اڪثاف ٿو ڪري، انهيءَ گهراڻي جي ناسور ماڻهن ۽ حڪمرانن جي احوال تي مشتمل آهن.

تحفة الكرام جي قول مطابق دائود، جنهن جو اولاد ”دائود پوٽي“ جي نالي سان مشهور آهي ۽ بهاولپور ۽ ملتان جي اوسي پاسي واري علائقي جو حڪمران آهي، هن گهراڻي جو وڏو ڏاڏو آهي. اهڙيءَ ريت لاشاري، جي ”جت“ سڏبا آهن ۽ آٺ پاليندا آهن، سي پڻ انهن مان آهن. مگر سنڌ جي تاريخن مان معلوم ٿئي ٿو، ۽ سنڌ جي اڻڊر به ائين ئي مشهور آهي، ته ڪلهوڙا قديم زماني کان سنڌ جا ئي رهاڪو آهن. ميان آدم شاه، ولد گجن شاه، ولد ”ميان صاحب“، ولد ميان خان، ولد ميان طاهر، ولد ميان رانين، ولد ميان شاه محمد عرف شاهل، ولد ميان ابراهيم، ولد ميان محمد، ولد ڄام چنڊ، جو هن گهراڻي جو مئورث اعليٰ هو. ميان آدم شاه وڏو بزرگ ۽ خدا ترس هو ۽ اڪثر ماڻهو سندس مريد هئا. هن بزرگ جي رهائش ”چانڊڪا“ ۾ هئي، جا هن وقت تعلقي لاڙڪاڻي، نصيرآباد ۽ قنبر جي حدن ۾ شامل آهي. ۸۵۴ھ مطابق ۱۴۵۰ع ۾ شهرت حاصل ڪيائين. عمر ڊگهي هيس. نيٺ ڪن پاڙيسري زميندارن جي دشمنيءَ جو شڪار ٿيو. جن جو زمين جي معاملي تي ساڻس تڪرار هو. پڪر جي حاڪمن کيس گرفتار ڪري، ملتان موڪليو ۽ اتي ئي قيد جي حالت ۾ شهيد ٿي ويو. سندس لاش ملتان کان سنڌ ۾ آندو ويو ۽ سکر جي ٻاهران ٽڪري (آدم شاه جي ٽڪري) تي دفنايو ويو. اڃا تائين هن بزرگ جو مقبرو انهيءَ ٽڪريءَ تي جلوہ نما ۽ عوام جو زيارت گاه آهي.

ميان آدم شاه جي وفات کانپوءِ سندس فرزند ميان دائود پيو مسند نشين ٿيو. اگرچہ انهيءَ زماني ۾ ڪيتري ئي زمين ڪلهوڙن جي قبضي مان نڪري چڪي هئي، مگر مريدن جو اعتقاد منجهن وڌي ويو هو، جنهنڪري سندن اصلي زمين، بلڪ ان کان به زياده سندن قبضي ۾ اچي وئي. ميان دائود

مريدن جو تعداد وڌائي، طاقت حاصل ڪئي ۽ سندس حياتيءَ ۾ ڪابه تڪراري صورت پيدا ڪانه ٿي.

ان کانپوءِ هن جو فرزند ميان الياس پنهنجي موروثي مسند تي رونق افروز ٿيو ۽ هن پنهنجي زمينداري وڌائڻ ۽ مزيدن جي تعداد ۾ اضافي ڪرڻ جي جدوجهد ڪندي، حياتي گذاري. هن جو مقبرو گهاڙواهه جي ڪناري تي لاڙڪاڻي شهر جي پريٽن پاسي آهي (۱). جيتوڻيڪ هن وقت گهڻي قدر ڊهي ويو آهي. تاهم سندس اولاد بان ڪوبه ڪونه بچيو آهي، جو مقبري جي مرمت ڪرائي.

ميان الياس جي وفات کانپوءِ هن جو ڀاءُ ميان شاهي عرف شاهل محمد پنهنجي موروثي مسند تي ويٺو. هو وڏو پرهيزگار هو. مشهور آهي ته ”گهاڙواهه“ نالي وڏو واه، جو لاڙڪاڻي شهر وٽان وهي ٿو، سندس ڪوٽايل آهي. سانگين ۽ اٻڙن جي گهڻي زمين تي قبضو ڪيائين، جنهنڪري ميان شاهل محمد ۽ انهن قومن جي وچ ۾ هٿيار بند لڙائي لڳي، جنهن ۾ ميان شاهل محمد ۱۰۶۸ھ مطابق ۱۶۵۷ع ۾ مارجي ويو. کيس اولاد ڪونه هو. سندس ڀاءُ جي ڀرسان گهاڙواهه جي ڀرين ۽ ڀڙ لاڙڪاڻي جي ويجهڙائي ۾ آهي. مگر هن وقت ان جا فقط نشان باقي آهن (۲).

انهي ئي سال ميان نصير محمد ولد ميان الياس مسند نشين ٿيو. هو جيتوڻيڪ ظاهر ۾ فقير هو، پر وڏو دلير هو. ڪيترائي ڀيرا ”ميرپهنورن“ بکر جي مغلن ۽ سبئي جي ڀڃاڻ سان جنگ ڪري، مريدن جي زور تي سنڌ جي اڪثر حصن تي قبضو ڪيائين، جن جو تعداد انهيءَ وقت گهڻو هو. ۳۵ سالن کانپوءِ ۱۱۰۳ھ مطابق ۱۶۹۲ع ۾ رحلت ڪيائين. سندس مقبرو ”فولجي“ (ڦلجي) تعلقي جوهيءَ ۾ اولهائين ناري جي ڪناري تي آهي.

(۱) اها ڳالهه، درست نه آهي. مقبرو تعلقي ڏوڪريءَ ۾ آهي.

(۲) مقبرو هن وقت به صحيح سالم موجود آهي (ن. ب.).

جيڪڏهن پڙهندڙن کي ناگوار نه لڳي، ته راقم الحروف انهيءَ زماني جي هڪ عجيب و غريب ڳالهه هت بيان ڪري، ڇا عبرت کان خالي نه آهي، ۽ اها عجيب و غريب ڳالهه سنڌ جي باشندن ۾ اڳ ۾ ئي مشهور آهي.

تحفة الڪرام جي قول موجب ۱۰۶۷ ۽ ۱۱۰۳ھ مطابق

۱۶۵۷ ۽ ۱۶۹۲ع جي وچ ۾ سنڌ جي هيٺاهين حصي ۾ ٻه نيڪ طبيعت ڀائرن رهندا هئا، جيڪي ڪاشتڪاري ڪندا هئا. وڏو ڀاءُ عيالدار هو ۽ ننڍو ڀاءُ ڪنواڙو. خدا جي فضل سان هڪ سال ٻنهي ڀائرن جي فصل ۾ هميشه کان زياده برڪت پئي. وڏي ڀاءُ نيڪ نيتيءَ سان چيو ته ننڍو ڀاءُ چڙو آهي. جيڪڏهن وٽس ان ججهو هوندو ته شادي ڪري گهر ٻار وارو ٿيندو، ۽ ننڍي ڀاءُ خيال ڪيو ته وڏو ڀاءُ اهل عيال وارو آهي. جيڪڏهن وٽس ان گهڻو هوندو ته خوشحاليءَ سان وقت گذاريندو. اهي ڳالهيون سوچي، ٻنهي ڀائرن رات جي وڳڙي ۾ هڪ ٻئي کان لڪي، پنهنجي پنهنجي ٻار مان ان ڏوٽي، ٻئي جي ٻار ۾ وجهڻ شروع ڪيو. مگر الله جي قدرت، جو ٻنهي ڀائرن جون ٻاريون ڀرجي، اناج جا ايڏا وڏا ڪوڙ ٻڄي ويون، جو ٻنهي جي لاءِ اناج ڏوٽن مشڪل ٿي پيو. بهرحال هنن جو وقت ڏاڍو سڪيو گذرڻ لڳو. تانجو انهيءَ قادر مطلق جي قدرت سان اناج جا هي ڪوڙ، پتر جا ڍڳ ٻڄي پيا، جي اڃا تائين موجود آهن ۽ جهرڪن جي شهر کان سنڌونديءَ جي پرينءَ ۾ نظر ايندا آهن ۽ ”ٻڌڪي ٽڪريءَ“ جي نالي سان مشهور آهن. ڳالهه پراڻي آهي، پر نيڪ نيتيءَ جي تقاضا اها آهي ته حديث نبوي ”انما الا اعمال بالنيات“ جي مصداق ان جو ثمر اهڙو ٿي مٿو هڻڻ ڪهر جي.

ميان نصير محمد جي وفات کانپوءِ سندس وڏو فرزند ميان دين محمد انهيءَ ئي سال پنهنجي موروثي مسند تي ويٺو. ڪلهوڙن جي قبضي ۾ سنڌ جا جيڪي ٽڪرا هئا، انهن ۾

هر وقت واڌارو ٿيندو رهندو هو. مگر ميان دين محمد جي زماني ۾، جنهن مريدن جي زور ۽ تڪرار جي طاقت سان پنهنجو ۽ دائود پوٽن جي مٿان فتح حاصل ڪئي هئي، جيتوڻيڪ هنن جي هٿ ۾ حڪومت به هئي، فوج به ۽ قلعا به. تاهه نتيجو اهو نڪتو، جو سنڌ جو وڏو حصو ميان دين محمد جي قبضي ۽ اقتدار هيٺ اچي ويو، ۽ لسڪيءَ تي قبضي ڪرڻ بعد، دائود پوٽن جي شڪارگاه تي به قبضو ڪيائين ۽ ان کي آباد ڪري، مٿس ”شڪارپور“ نالو رکيائين. شڪارپور جي تعمير ۱۰۲۶ھ ۾ ٿي، جو ۱۶۶۷ع جي مطابق ٿو ٿئي ۽ سندس تعمير جو سال ”غوک“ جي لفظ مان ٿو نڪري، جنهن جا عدد ۱۰۲۶ آهن. تاريخ مان معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ جي سرحد تي قلات جي حڪمرانن جا جيڪي قلعا هئا، سي به هنن کان ڪسي، پنهنجي تصرف ۾ آندائين. نيٺ گهڻي فتوحات ۽ ڪيترن ئي ملڪن تي قبضي ڪرڻ بعد، مشيت ايزديءَ موجب ۱۱۱۱ھ مطابق ۱۷۰۰ يا ۱۷۰۱ع ۾ وفات ڪيائين.

ميان دين محمد جو ڀاءُ ميان يار محمد انهيءَ ئي سال عزت، عظمت ۽ حڪومت جي موروثي مسند تي جلوو افروز ٿيو، جيتوڻيڪ مسند نشينيءَ جي شروع ۾ ايتري طاقت ڪانه هيس، بلڪ سندس اصلي مملڪت جا چند ٽڪر به سندس قبضي مان نڪري ويا، مگر ٻن سالن بعد بروهين ۽ ٽالپر سردارن جي مدد سان، ۽ ”راجي ليڪي“ جي بيعت ۽ ٻين مريدن جي همت سان وڃايل ٽڪرن تي وري قبضو ڪيائين ۽ پنهنجي طاقت ۽ لڙائي سان پنهنجي علائقي کان زياده حصا به پنهنجي تصرف ۾ آندائين. ”خدا آباد“ جي نالي سان هڪ شهر تعمير ڪرايائين، جنهن جا آثار تعلقي دادوءَ ۾ اڃا به موجود آهن. خدا آباد ۾ هڪ جامع مسجد به ٺهرايائين، جا ملڪان ملڪ مشهور آهي ۽ اتي هڪ ننڍي ريلوي اسٽيشن به آهي. نيٺ تمام وڏين ۽ گهڻين

فتوحات سبب کيس دهليءَ جي بادشاه فرخ سير وٽان ”خدا يار خان“ جو خطاب عطا ٿيو. ۱۱۳۱ھ مطابق ۱۷۱۸ع ۾ انتقال ڪيائين. سندس تربت خدا آباد ۾ آهي.

هن تاريخ جا پڙهندڙ اهو سوال ڪندا ته ”ڇا، راجوليڪي ايڏو طاقتور هو، جو ميان يار محمد سندس بيعت وٺڻ شرط ايڏو زور ورتو، جو پنهنجي ملڪ جي وڃايل حصن کي وري حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو؟“ مان پڙهندڙن جي معلومات لاءِ واضح ڪرڻ ٿو گهران ته انهيءَ زماني ۾ اها قوم واقعي ايڏي طاقتور ۽ عزتدار هئي. ”راجو ديرو“ جو ”پٽ گل محمد لغاري“ ۽ ”نئي گاج“ جي پٽ سان آهي، انهيءَ قوم جو آباد ڪيل آهي، ۽ ”تاجپور“ جا مٽياريءَ جي پٽ سان آهي، راجوليڪي جي فرزند ”تاجي ليڪي“ جي وسيل آهي. هن زماني ۾ نوشهروفيروز تعلقي ۾ انهيءَ گهراڻي سان ”بلاول ليڪي“ اول درجو جو جاگيردار آهي، مگر آمدني معمولي اٿس. خدا جي قدرت، هيءَ گهراڻو ڪيڏو نه طاقت وارو هو ۽ هاڻي ڪهڙو نه ڪمزور ٿي ويو آهي!

ميان يار محمد جو پيو نمبر فرزند ميان نور محمد انهيءَ سال پنهنجي والد جو جانشين ٿيو. هن تاريخ جي پڙهندڙن کي چڱي طرح معلوم ٿي ويو هوندو، ته عباسي خاندان يعني ڪلهوڙا گهراڻو ميان آدم شاه کانوٺي ميان يار محمد تائين پيري مريديءَ جي سلسلي جي ڪري مشهور هو. جيتوڻيڪ ميان يار محمد پنهنجي پوئين زماني ۾ پنهنجي همت سان سنڌ جي اڪثر حصن تي قبضو ڪري، دهليءَ جي بادشاه جي پاران ”خدا يار خان“ جي خطاب سان سرفراز ٿيو هو، ۽ اهڙي ريت پيرن جي سلسلي مان نڪري، حاڪمن جي قطار ۾ شمار ٿيڻ لڳو هو. مگر اڪثر مؤرخ، ڪلهوڙا گهراڻي جي حڪومت جي ابتدا ميان يار محمد جي فرزند ميان نور محمد کان شمار ٿا ڪن، ۽ راقم الحروف به انهن جي راءِ سان اتفاق ڪندي، هن خيال جو

اظهار ٿو ڪري، ته ميان نور محمد پنهنجي والد جي بسمت گهڻو ملڪ هٿ ڪيو هو. اگرچہ هن جي زماني ۾ به ڪيترائي نامور سردار سنڌ جي ڪن حصن تي حڪمران هئا، پر مھرن جو سردار، دائود پوٽا ۽ پنهور، جي خودمختيار حاڪم هجڻ جي هام هڻندا هئا، سي ميان نور محمد جي زماني ۾ ٿورڙي وقت جي اندر نيست نابود ٿي ويا. ازانسواءِ ۱۱۵۱ھ مطابق ۱۷۳۹ع ۾ دهليءَ جي بادشاه جي مرضيءَ سان سنڌ جا ڪيترائي ٽڪرا ٽٽي جي والي نواب صادق علي خان کان ٺيڪي جي طريقي تي حاصل ڪيائين، ۽ ۱۱۵۲ھ مطابق ۱۷۳۹ع ۾ قلات جي مير عبداللہ بروهي تي فتحياب ٿيڻ سبب (بادشاه جي پاران) ”خدا يار خان“ جو خطاب حاصل ڪيائين ۽ ”صوبہ داري“ جي منصب تي فائز ٿيو. يعني مڪمل اختيار ۽ اقتدار سان سنڌ جو حاڪم بڻيو. ملتان جي هيٺاهين حصي کان وٺي سمنڊ، ڪڇ ڀڄ، ريگستان ۽ ڪوهستان وغيره سندس قبضي ۾ هئا. تان جو نادر شاه افغانستان ۽ ايران جو بادشاه ڪن عجيب و غريب ۽ گوناگون سببن جي ڪري، جيئن حافظ شيرازيءَ چيو آهي ته ”رموز مملڪت خويش خسروان دانند“ (يعني بادشاه پنهنجي بادشاهيءَ جون رمزون پاڻ سمجهندا آهن) ۱۱۵۲ھ مطابق ۱۷۳۹ع ۾ هندوستان جي مٿان آسماني آفت وانگر اچي ڪڙڪيو.

اي مؤلف! هاڻي جڏهن بادشاه کسي ”آسماني آفت“ سڏيو اٿئي، ته بهتر آهي ته ان جي وضاحت به ڪر، ته پڙهندڙن کي پتو پوي ته اهڙن سخت لفظن لکڻ جو سبب ڇا آهي؟ ها، پڙهندڙن هيٺين احوال سان، ساده تاريخ مان ۽ (خود نادر شاه جي) سجع مان ان جو سبب خود بخود سمجهي ويندا.

سنڌ ۾ نادر شاه جي اچڻ جو سال هن مصرع مان نڪري ٿو:
 ”ياد باد زماني ڪم قيامت است“ (۱) ۽ سندس سجع تي به
 غور ڪريو:

نادر دم درملڪ ايران، قادر دم برهرديار،
 لافتل الاعلىٰ، لاسيف الاذوالفقار.

ترجمو

(ايران ۾ نادر جي نالي سان مشهور آهيان ۽ دنيا جي
 هر هڪ ملڪ تي قادر آهيان. حضرت عليءَ کانسواءِ
 دنيا ۾ ڪوبه پهلو ان جوان ڪونهي ۽ ذوالفقار کانسواءِ
 ٻي ڪابه ترار ڪانهي).

(نادر شاه جي اچڻ سبب) هندوستان خواه سنڌ ۾ ايڏو شور شر،
 خوف هراس، بـدانتظامي ۽ بي مروتِي پيدا ٿي، جو ڪنهن به
 بادشاهه، اڳين توڻي پوين بادشاهن جي زماني ۾ نه ٿي هئي.
 سنڌ ۾ ته اڃا تائين اهو حال آهي جو ڪوبه ماڻهو ڪنهن
 خوف هراس ۾ مبتلا ٿيندو آهي ته هن کي چوندا آهن ته
 ”ايڏو ڊچين چوڻو، نادر پٺيان پيو اٿئي ڇا؟“ يا ڪنهن کي
 ڪو سخت حڪم ڏنو ويندو آهي ته ان کي ”نادري حڪم“
 سڏيو ويندو آهي.

قصو ڪوتاهه، نادر شاه، پهريائين دهليءَ پهتو ۽ محمد شاه
 بادشاه سان معمولي لڙائي ڪري، هن جي مٿان غالب پيو، جو
 ڏاڍو عياش ۽ جڪوٽ جي ڪاروبار کان بي خبر هو. ان کانپوءِ
 پاڻ ۾ صلح ڪيائون. ڪن مؤرخن جي قول موجب جڏهن
 پاڻ ۾ مليا ته هڪ ٻئي سان پڳڻ مٽائي، پاڻيءَ جو عهد ڪيائون.
 محمد شاه پنهنجو تاج نادر شاه کي ڏنو، جنهن جي قيمت لکها

(۱) هيءُ ناموزون مصرع آهي ۽ نه صحيح ۽ نه صحيح نثر، بلڪ هڪ
 مهمل ۽ لغو فقر آهي، ۽ سندس عدد به ۱۱۵۲ نه، بلڪ ۱۱۶۷ آهي.
 (مترجم)

رپيا هئي ۽ جنهن ۾ نهايت ئي قيمتي هيرا جواهر جڙيل هئا. نادر شاه پنهنجي ڪشميري شال محمد شاه کي ڏني، جنهن جي قيمت شايد سؤ رپيا کن مس هوندي. نادر شاه هن ”ديني ڀاڻي“ ۾ به حڪمت عملي ڏيکاري. دهليءَ ۾ فتح ۽ ڪامرانيءَ کانپوءِ سنڌ ۾ آيو. لاڙڪاڻي ۾ منزل ڪيائين. سنڌ جو حڪمران ميان نور محمد ڪلهوڙو نادري تاب جهلي نه سگهيو ۽ ڀڄي وڃي عمرڪوٽ ۾ لڪو. نادر شاه پهريائين هن کي پنهنجي هٿ سان هيٺيون حڪم لکي موڪليو:

اي سور ڪمزور ساکن زمين شور چون گور، بلند بيٺي
بگزار و خودي و خود پسندی از خود دور دار.
بايد و شايد کم قمری وار طوق اطاعت در گردن
انداختم، حاضر بشوی، ورنه بهم مسمم سمند میدان
آهن شکن پائمال خواهی شد.

ترجمو

(اي ڪمزور ڪول ۽ اي ڪلراڻي زمين جا
رهاڪو. جا قبر وانگر سوڙهي آهي، مٽي نهارڻ
۽ پاڻ کي ڪجهه ڀانئن ڇڏي ڏي. بهتر آهي ته
قمريءَ وانگر فرمان برداريءَ جو طوق گردن ۾ وجهي
حاضر ٿيءَ نه ته ميدان جنگ جي گهوڙي جي
سڀن هيٺان، جي فولاد کي به ٽوڙي ڇڏيندا آهن،
ڇيپائجي ويندين.)

جڏهن ميان نور محمد مٿئين حڪم سان حاضر نه ٿيو،
تڏهن نادر شاه اڪيلي سڙ فقط هڪڙو سونهون ساڻ ڪري
جنهن وٽ، هڪ تيز رفتار گهوڙو هو، پنهنجي نهايت ئي تيز
رفتار گهوڙي تي چڙهي، لاڙڪاڻي مان نڪتو ۽ عمرڪوٽ جو
رستو ورتائين. چيو وڃي ٿو ته نادر شاه جو گهوڙو هڪ
ڏينهن - رات ۾ سؤ ڪوه پنڌ ڪندو هو. نيٺ هڪ ڏينهن - رات
۾ عمرڪوٽ جي ڀرسان پهچي ويا، ۽ اتي نادر شاه جو گهوڙو

هٽڪيو به ۽ پيشاب به ڪيائين. نادر شاه سونهن کي چيو ته منهنجو گهوڙو سو ڪو پٺت ڪري آيو آهي. سندس هٽڪار ۽ پيشاب ان جي علامت آهي. سونهن عرض ڪيو ته ٿورو ترسڻ گهرجي. جڏهن سڄ اڀرڻ شرط عمرڪوٽ ۾ داخل ٿيا، ايتري ۾ ايندا. مطلب ته سڄ اڀرڻ شرط عمرڪوٽ ۾ داخل ٿيا، ايتري ۾ نادر شاه جو فاتح لشڪر به اچي پهتو. نادر شاه، ميان نور محمد کان هڪ ڪروڙ رپيا جرمانو ورتو ۽ سندس ٻه فرزند ميان محمد مراد ياب خان ۽ غلام شاه خان يرغمال طور پاڻ وٽ جهليائين. ان کانپوءِ لاڙڪاڻي موٽيو. ۽ ايران واپس وڃڻ وقت ميان نور محمد جي مٿان ساليانو ويهه لک رپيا شاهي نذرانو مقرر ڪيائين. ۽ کيس ”شاه قلي خان (شاهي غلام) جو خطاب ڏنائين.“ بکر جي قلعي جي اصلي صورت بدلائي، ٻئي نموني سان ٺهرايائين ۽ ان ۾ هڪ نواب مقرر ڪيائين (هيءُ پنجون دفعو هو، جو بکر جي قلعي ۾ ڦيرڦار ڪرائي وئي) بکر جي قلعي ۽ سنڌونديءَ جي اوڀر ۾ بکر واري علائقي کي سنڌ کان جدا ڪري ۽ ميان نور محمد جي قبضي مان ڪڍي، افغانستان ۽ ايران جي مملڪت سان ملحق ڪري ڇڏيائين. انهيءَ زماني کان وٺي انهيءَ پرڳڻي کي ”موغلي“ سڏيو ويندو آهي، ۽ شڪارپور شهر ۽ ان جي اوسي پاسي واري علائقي کي ۽ سبيءَ جي دائود پوٽن جي سرڪردن کي، باروئي افغانن جي حوالي ڪري، ٻئي سال افغانستان موٽي ويو، ۽ وڃڻ وقت هيٺين سڄي کي پنهنجي پهرئين ۽ اصلي سڄ سان شامل ڪيائين:

سڪم زدر هندو سندو طبلم زد بر روم و شام،
ٿاني سلطان سڪندر، شاه نادر ذوالسڪرام.

ترجمو

(نادر شاه، جو سلطان سڪندر جو ٿاني ۽ عزت ۽ عظمت وارو بادشاهه آهي، هند ۽ سنڌ ۾ پنهنجو سڪم هلايو ۽ روم ۽ شام ۾ ڏونڪو هيائين).

نادر شاه جڏهن موتي ويو، ته سنڌ جا باشندا چوڻ لڳو ته ”رسیده بود بلای ولی بخیر گذشت“ (يعني هڪ مصيبت اچي ڪڙڪي هئي، پر خير سان ٽري وئي). اميد آهي ته هن احوال معلوم ڪرڻ بعد پڙهندڙ، راقم الحروف کي ”آسماني آفت“ جي فقري لکڻ تي ميار نه ڏيندا.

نيٺ اهڙين بي واجبي ڪارگزارين بعد جمادي الاخر ۱۱۶۰ھ ۾ پنهنجي سالي ”علي“ افشار جي هٿان خراسان ۾ قتل ٿي ويو. اڪثر مؤرخن سندس قتل جو واقعو، ڪابل شهر ۾ لکيو آهي. مگر تاريخ احمديءَ جي مؤلف سر جان مالڪم لکيو آهي ته ڪابل جي ڀرمان ”فتح آباد“ ۾ قتل ٿيو. انهيءَ زماني جي شاعرن سندس قتل جي تاريخ ڏاڍي چڱي چڻي آهي ”رخت بست از تخت هستي شهر يار“ ۽ ”جن خراب شد“. ٻنهي مان اڀجد جي حساب سان ۱۱۵۹ ۽ ۱۱۶۰ھ جو سال نڪري ٿو، جو ۱۷۴۷ ۽ ۱۷۴۸ع جي مطابق ٿو ٿئي (۱).

نادر شاه جي قتل کان پوءِ انهيءَ سال ”احمد خان ابدالي“ جنهن پاڻ کي پوءِ ”احمد شاه دراني“ سڏايو، افغانستان جي تخت تي فائز ٿيو. مٿي لکيو ويو آهي ته نادر شاه سنڌونديءَ جي کاٻي ڪپ وارو (اوپاريون) علائقو سنڌ کان جدا ڪري ۽ بکر جي قلعي کي نئين نموني ٺهرائي، ان جي مٿان پنهنجي طرفان هڪ نواب مقرر ڪيو ۽ پاڻ افغانستان هليو ويو. تنهنڪري بهتر آهي ته جيئن مٿي هندوستان جي بادشاهن طرفان بکر ۽ ٺٽي لاءِ مقرر ڪيل حاڪمن ۽ نوابن جو احوال بيان ڪيو ويو آهي، تيئن بکر جي علائقي لاءِ خراسان جي بادشاهن طرفان موڪليل نوابن جو تفصيلي احوال به لکيو وڃي.

(۱) پهريون تاريخي مادو بالڪل غلط آهي. ان جا عدد ۱۱۶۱ھ آهن، نه ۱۱۶۰ (مترجم).

انهن نوابن، ناظمن، حاڪمن، قلعيڊارن ۽ صوبيڊارن جو تفصيل

جي وقت بوقت خراسان جي بادشاهن طرفان بکر جي

علائقي لاءِ مقرر ڪري موڪليا ويا

پهريون نواب سعادت خان، ٻيو نواب منصور خان،
ٽيون نواب مقصود خان (هن نواب جي باري ۾ مشهور آهي
تم هڪ ڏينهن ڪنهن مسجد جو پيش امام وٺس آيو. هن کان
پڇيائين ته تنهنجو نالو ڇا آهي؟ پيش امام جواب ڏنس ته
”آخوند ملا محمد معروف“. نواب کي ڪاوڙ لڳي، چيائينس
تم تون مسجد جو ملا آهين ۽ نالو ايڏو ڊگهو رکيو اٿئي.
مان جو بکر جي قلعي ۽ ان جي اوسي پاسي واري سڄي علائقي
جو نواب آهيان، پاڻ کي فقط ”مقصود خان“ سڏائيندو آهيان.
ان کان پوءِ (چوٿون) نواب ذوالفقار علي خان ۽ پوءِ
(پنجون) نواب غلام صديق خان آيو، جنهن بکر جي قلعي جي
آخري تعمير ڪرائي (جا چهين تعمير هئي) جيئن هيٺين نظم
(قطع) مان ظاهر آهي ته:

در زمان شاه عالم دين پناه،
خسرو عالم ز. ماهی تا بماه.

خاکپايش فخر اورنگ برين،
اوج فرقتش رتبہ تاج و کلاه.

ميکند گلشن گياه خشک را،
لالہ در شوره رويد از نگاه.

آتش از دريا برآرد تيغ او،
هرکجا انگيخت طوفان سپاه.

شاه تيمور آنکه با لطف خدا،
باد دائم بر سرش ظل الله.

ساختم از سر بنده صدیق خان،
 قلعم بکهر بحکم بادشاه.
 چون بخواهی سال تاریخش صفا،
 گو "بزیبد قلعم تیمور شاه".

۱۱۹۲

ترجمو

- ۱- دنيا جي بادشاه، دين جي پناه گاه جي زماني ۾، جو مڃيءَ کان وٺي چنڊ تائين (يعني زمين کان وٺي آسمان تائين) ساري ڪائنات جو بادشاه آهي.
 - ۲- جنهن جي پيرن جي پٺي هڪ بلند ترين تخت جي لاءِ فخر جو باعث آهي جنهن جي سر جي بلندي (عظمت) شاهانه تاج جي لاءِ عزت جو سبب آهي.
 - ۳- جيڪو سڪل گاه کي سر سبز باغ ۾ تبديل ڪري ٿو. ڇڏي ۽ جنهن جي نظر سان ڪلراڻي زمين ۾ گل لالا پيدا ٿا ٿين.
 - ۴- هن جو لشڪر ڪٿي وڃي ڪو طوفان برپا ٿو ڪري، ته هن جي ترار درياء مان به باه جا آلا ڪڍي ٿي ڇڏي.
 - ۵- اهو بادشاهه ٿيمور آهي، جنهن جي سر تي شال خدا جي فضل سان هميشه خدا جو سايو رهي.
 - ۶- هن بنده صديق خان (انهيءَ) بادشاه جي حڪم سان قلعو ٺهين سر ٺهرايو آهي.
 - ۷- جيڪڏهن توکي هن جي تعمير جو سال معلوم ڪرڻو هجي، ته چؤ "بزیبد قلعم تیمور شاه" (ٿيمور شاه جو قلعو سهڻو ٿو لڳي).
- هن قطع جي پوئين مصرع مان ابجد جي حساب سان ۱۱۹۲ هـ جو سال ٿو نڪري، جو ۱۷۷۸ع جي مطابق آهي.

ان کان پوءِ (چھون) نواب صادق محمد خان (ستون) نواب غلام خان (اٺون) نواب موسيٰ خان (ٺاٺون) نواب عطائي خان ۽ (ڏهون) نواب مولاداد خان آيا. هن نواب جو فرزند، جنهن جو نالو دلاور خان هو، گوسر جي تعلقي سکر ۾ پيداوار هو ۽ راقم الحروف کيس پنهنجين اکين سان ڏٺو هو. سندس پيو فرزند سمندر خان منهنجو داماد هو، جو هاڻي وفات ڪري ويو آهي. سندس ٻه فرزند غلام رسول خان ۽ غلام سرور خان اڃا تائين هن جا يادگار آهن. ان کان پوءِ (يارهون) نواب مدد خان وغيره آيا. هن يارهين نمبر نواب کي راقم الحروف پاڻ شڪارپور ۾ ڏٺو هو، جڏهن هو پوڙهو ٿي ويو هو. وڏو مٽي، زاهد ۽ پرهيزگار هو. سندس وفات کان پوءِ سندس فرزند محمد عمر هن جو يادگار آهي.

پڙهندڙن کي اها ڳالهه نه وڻندي، ته هندوستان جي بادشاهن طرفان آيل نوابن جو احوال ته تفصيل سان لکيو ويو، مگر خراسان جي بادشاهن طرفان آيل نوابن جي نالن لکڻ کانسواءِ ٻيو ڪوبه تفصيلي احوال بيان نه ڪيو ويو. کين معلوم هجڻ گهرجي ته هندوستان جي بادشاهن جي زماني جا نواب گهڻو ڪري پنج هزاري، چار هزاري ۽ ڪجهه گهٽ يا وڌ متصبن جا مالڪ هوندا هئا. کين وڏا اختيارات حاصل هوندا هئا. حڪومت جي مٿان، فوج جي مٿان، مالي معاملن جي مٿان ۽ فوجداري ڳالهين جي مٿان. مگر ان جي برعڪس خراسان جي بادشاهن جا موڪليل نواب رڳو نالي ماتر نواب هئا، يعني قلعدار ۽ فوجدار. انهيءَ ڪري هنن جا حالات تفصيل سان بيان ڪرڻ ضروري نه سمجهيا ويا.

جيئن ته نادر شاه جي بادشاهيءَ جو دور گذري چڪو آهي، ۽ هاڻي احمد شاه درانيءَ جو دور ٿو اچي، ۽ راقم الحروف به افغان قوم منجهان آهي، تنهنڪري بهتر آهي ته افغان

قوم جي ذاتين جو مختصر احوال لکيو وڃي، ته پڙهندڙن کي آگاهي حاصل ٿئي.

تاريخ احمدي خواه ٻين معتبر تاريخن مطابق قيس عرف عبدالرشيد، جنهن کي خالد بن وليد سڏيو ويندو آهي. اصل ۾ بني اسرائيل مان هو، جنهن جو نسب حضرت يوسف عليه السلام جي حقيقي ڀاءُ ”ابن يامين“ سان ٿو ملي. عبراني زبان ۾ ابن يامين آهڙي ٻار کي سڏبو آهي، جنهن جي پرورش پنهنجي ماءُ نه ڪئي هجي. قيس (خالد بن وليد) پيغمبر آخر زمان جي وقت ۾ اسلام جي سعادت سان مشرف ٿيو. کيس ٽي پٽ هئا سرين، سبهين ۽ غرغشت. سرين کي ٻه پٽ ٿيا هڪ شرف الدين عرف ”شير حيوان“ ۽ ٻيو خير الدين عرف ”خير شمون“. شرف الدين کي پنج پٽ ٿيا شيراني، ترين، بهريچ، ميان ۽ آوتره. ترين کي ابدال پيدا ٿيو. افغان ۽ ترين کيس پنهنجو وڏو سمجهندا آهن. جيتوڻيڪ سندس اصلي نالو ٻيو هو، مگر مشهور ابدال جي نالي سان ٿيو. ابدال کي ٻه فرزند هئا زيرڪ ۽ پنج باء. زيرڪ مان پوپل، الڪو ۽ بارڪ ٿيا. پوپل کي اسماعيل، حسن، بالي، غضب ۽ قلندر پيدا ٿيا. بالي کي پنج پٽ ٿيا. صدو، صالح، علي جان، رتڪ ۽ ادرك. صدو کي ٻه پٽ ٿيا هڪ خواجہ خضر، جو احمد خان جو ڏاڏو هو. ٻوہ احمد خان بادشاه پيدا ٿيو. احمد خان جي نسب جو باقي تفصيل موقعي اچڻ تي لکيو ويندو. راقم الحروف ترين قوم مان آهي. مطلب ته احمد خان جو والد محمد زمان خان پنهنجي ننڍي پٽ سان گڏ جي ملتان کان هرات ۽ قنڌار پهتو ۽ اتي ابدالي قوم جو سردار ٿيو. اتفاقاً احمد خان، نادر شاه جي خدمت ۾ شرف ياب ٿيو. سندس وڏي خدمت ڪيائين ۽ کيس سهڻيون صلاحون ڏنائين. هميشه بادشاه جي حضور ۾ رهندو هو. بادشاه هن کان ڏاڍو راضي هو. دوبار ۽ دوبار ۾ ميرن ۽ مصاحبن جي موجودگيءَ ۾ چوندو هو ته مان ايران، توران ۽ هندوستان ۾ احمد شاه ابداليءَ جهڙو سهڻي

سيرت ۽ سئين خصلتن وارو انسان نه ڏٺو آهي. بادشاهه کيس پاڻ کان پري نه ڪندو.

هڪ ڏينهن نادرشاهه سوني ڪرسيءَ تي ويٺو هو ۽ احمد خان پريروادب سان بيٺو هو. نادرشاهه حڪم ڪيس ته ”احمد اوري اڄ“ احمد خان ٿورو اڳتي وڌيو. نادرشاهه وري چيس ته ”اڃا اوزي اڄ“. جڏهن احمد خان ويجهو ويس، ته نادرشاهه چيس ته ”مون کانپوءِ بادشاهه تون ٿيندين“. پنهنجي اولاد سان چڱي طرح پيش اچجانءِ“. احمد خان عرض ڪيو ته ”قربان ٿيان، جيڪڏهن حضورجن، غلام ڪسي قتل ڪرڻ ٿا چاهين ته غلام حاضر آهي“. باقي انهيءَ باري ۾ ڪجهه به چوڻ جي ضرورت نه آهي“. نادرشاهه وري چيس ته ”مون کي يقين آهي ته مون کانپوءِ تون بادشاهه ٿيندين“. پنهنجي اولاد سان چڱو سلوڪ ڪجانءِ ۽ منهنجا حق بچا. آڻجانءِ“. نيٺ ائين ئي ٿيو. هن پيشنگوئي کي نادرشاهه جي ڪرامت سمجهڻ گهرجي. هونءِ به ”ڪلام الملوڪ، ملوڪ الڪلام“ (بادشاهه جو سخن، سخڻ جو بادشاهه) هوندو آهي. انهيءَ ڪري احمد خان، نادرشاهه جي وصيت پنهنجي دل تي نقش ڪري ڇڏي، ۽ بادشاهه بنجڻ بعد سندس اولاد جي عزت، احترام ۽ خاطر تواضع ۾ پنهنجي وسان ڪين گهٽايائين. شهيد مقدس، شاهه رخ مرزا ولد رضاقلي مرزا ولد نادرشاهه جي اختيار ۾ ڏئي ڇڏيائين. شاهه رخ مرزا فاطمه سلطان بيگم بنت سلطان حسن صفويءَ منجهان هو، ۽ احمد شاه پاڻ سندس معاون ۽ مددگار ٿي رهندو هو. احمد شاه جو سعادت مند فرزند تيمورشاهه به پنهنجي والد جي نقش قدم تي هلندي، انهيءَ عهد تي قائم رهيو.

تاريخ احمدِيءَ ۾ هڪ عجيب و غريب ڳالهه درج آهي، جا هت لکي وڃي ٿي. احمد شاه جي بادشاهه بنجڻ کان اڳ ۾ صابر شاه نالي هڪ درويش، نادرشاهه جي لشڪر ۾ آيو. پراڻين اڳڙين مان ننڍڙا تنبو ٺاهي زمين ۾ کوڙيندو هو ۽ چيڪيءَ مٽيءَ مان ننڍڙا گهوڙا ٺاهي تنهن جي اڳيان پڌي ڇڏيندو هو.

اهڙيءَ ريت ننڍڙن ٻارن وانگر سڄو ڏينهن ويٺو راند ڪندو هو. جڏهن احمد خان (يا احمد شاه) نادر شاه جي سلام تي وڃڻ وقت اتان لنگهندو هو، ته درويش کي سلام ڪندو ويندو هو. درويش چونڊو هوس ته ”احمد خان! مان توکي بادشاه بنائڻ جي تياريءَ ۾ لڳل آهيان“. احمد خان کي درويش جي انهيءَ ڳالهه تي يقين هو. جنهن ڏينهن نادر شاه قتل ٿيو. انهيءَ ڏينهن احمد خان درويش کي ساڻ ڪري لشڪر ۾ ڦهلجندڙ افراتفري، وڻ ۽ پڪڙ ۽ خونريزيءَ کان بچي، قنڌار روانو ٿيو. جڏهن نادر شاه جي لشڪر کان هڪ ٻه منزل پري لنگهي ويو، تڏهن درويش، احمد خان کي چيو ته ”هاڻي تون بادشاه ٿي“. احمد خان چيس ته ”حضرت! مون ۾ نه بادشاهيءَ جي لياقت آهي ۽ نه شاهانو ساز سامان آهي.“ درويش اُلي معيءَ مان تخت ٺاهي، احمد خان کي ان تي ويهاريو ۽ چيائينس ته ”هيءُ تنهنجو تخت آهي“، ۽ ساڻو گاهه کڻي سندس مٿي تي رکيائينس ۽ چيائينس ته ”هيءُ تنهنجو تاج آهي ۽ تون دراني بادشاه آهين“. احمد شاه انهيءَ ڏينهن کان وٺي پنهنجي قوم کي ”دراني“ جي نالي سان مشهور ڪيو، جو اصل ”دوراني“ آهي، ۽ پاڻ کي ”احمد شاه دراني“ جي نالي سان موسوم ڪيائين. مطلب ته ظاهر ۾ درويش جي دعا سان، جو ”اوليا اطفال حق اند“ جو مصداق هو، ۽ حقيقت ۾ ”توئي الملڪ من تشاء و تنزع الملڪ من تشاء“ جي امر سان هر طبقي جي ماڻهن هن ڏانهن رجوع ڪيو، جن ۾ اعليٰ ۽ ادليٰ به هئا ۽ جوان ۽ پوڙها به. احمد شاه قنڌار ۾ شاهي تخت تي جلوه افروز ٿيو. اهوئي سبب آهي جو قنڌار جي پراڻي شهر کي ”احمد شاهي“ سڏيو ويندو آهي.

ائين ٿو سمجهجي ته نادر شاه جي انتقال کان پوءِ ميان نور محمد ڪلهوڙي پنهنجي حڪومت کي مستحڪم ڪيو ۽ نادر شاه جي ٻاران مقرر ڪيل نذراني جي ادائگي ۾ دير ڪرڻ

لڳو. اڪرچم نئين بادشاهه کيس ”شاه نواز خاني“ جي خطاب سان نوازيو هو ۽ حڪومت جون واڳون به اصلي قول قرار موجب سندس هٿ ۾ ڏئي ڇڏيون هئائين. نيٺ هڪ دفعي صاحب اقتدار بادشاهه احمد شاه پنهنجي سلطنت جي حدن جي ملاحظي خاطر، جو چوندا آهن ته ”رسوز مملڪت خویش خسروان دانند“، اوچتو سنڌ ۾ اچي وارد ٿيو، ۽ سکر کان ٻيل جي رستي لنگهي، جا انهيءَ وقت تيار ڪئي وئي هئي، روهڙيءَ ۾ وڃي تنبو ڪوڙيائين. ڪن شاعرن سنڌ ۾ سندس اچڻ ۽ دريا جي ٻيل عبور ڪرڻ تي چيو ته (۱) فنڦخ فی الصبور“ ۽ (۲) ”دو طوفان اعظم“ هر هڪ فقري مان هجري سال ۱۱۶۷ ٿو نڪري، جو عيسوي سال ۵۴-۱۷۵۳ع جي مطابق ٿئي ٿو (۱). جيڪڏهن ڪو پڙهندڙ پڇي ته ”دو طوفان اعظم“ جو مطلب ڇا آهي؟ ته مان کيس اهو جواب ڏيندس ته (۱) بادشاهه جو اوچتو اچڻ ۽ درياءَ جي مٿان ٻيل ٻڌڻ هڪ طوفان آهي ۽ (۲) ميان نور محمد ڪلهوڙي جي ڀاڄ ۽ سندس وفات ٻيو طوفان آهي.

جڏهن بادشاهه روهڙيءَ جي ڀرسان هڪ ويران ميدان کي پنهنجي قيام گاه بنائڻ جو شرف بخشيو، ته ميان نور محمد ڪلهوڙي سڄي جي تاب کان ڄاڻو ۾ پناه وٺڻ لاءِ پڇي وڃڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه چارو نه ڏٺو ۽ جيسلمير جي رستي ۾ حقيقي شهنشاهه جي حڪم سان عالم جاودانيءَ ڏانهن راهي ٿيو. الله تعالیٰ مغفرت ڪريس.

(۱) هن فقري (جو قرآن مجيد جي هڪ آيت جو حصو آهي) جا عدد ۱۲۲۷ آهن، نه ۱۱۶۷. جيڪڏهن ”ونڦخ“ پڙهيو، جيئن اصلي آيت ۾ آهي، ته سندس عدد ۱۱۵۳ ٿيندا. ٻئي فقري جا عدد درست آهن. (مترجم).

انهيءَ سال (۱۱۶۷ھ ۾) ميان نور محمد جو فرزند ميان محمد مراد ياب خان پنهنجي موروثي مسند تي ويٺو، ۽ احمد شاه بادشاه گذريل سالن کان وهيل سمورو شاهي نذرانو وصول ڪرڻ ۽ اڳي کان وڌيڪ هاليانو نذرانو مقرر ڪرڻ بعد کيس ”سربلند خاني“ جي خطاب سان نوازيو، ۽ حڪومت جي سنڌ عطا ڪري، سندس پيءُ محمد عطر خان کي يرغمال ڪري، پاڻ سان وٺي ويو.

راقم الحروف ضروري ٿو سمجهي ته هن بادشاه عالم پناه جي ڪجهه تجريف ڪري. جيتوڻيڪ سندس مختصر تعريف مٿي ڪئي وئي آهي. سندس ٽڪسالي سيڪم، جو ملڪ ۾ رائج هو، هن ريت هو:

جڳم شد از قادر بي چون بم احمد بادشاه.

سنگم زد برسيم و زر از موج ماهي تا بماه.

۽ سندس سجعون (مُهرُون) هيٺين ريت هيون:

(۱) لِيَلَلِهُ الْحُكْمُ يَاهُو احمد شاه دور دراني يافتاح.

(اها سجع مٿور جي صورت ۾ نقش ٿيل هئي).

(۲) زمين لرزد، زمان خيزد، ڪشد چون تيغ احمد شاه.

مطلب ته بادشاه جي تشريف نيل کان پوءِ محمد مراد ياب خان ملقب بم سربلند خان سڀني انديشن کان بي فڪر ٿي، ”خدا آباد“ نالي هڪ شهر آباد ڪيو ۽ ان کي پنهنجو دارالحڪومت مقرر ڪيائين، جو هن وقت هالا شهر جي ڀرسان آترينءَ ڪنڊ کان هڪ ويڙو آهي. اتي ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جا مقبرا آهن ۽ ٻين ماڻهن جون قبرون به، محمد مراد ياب خان ”سربلند خان“ جي لقب ملڻ سبب پاڻ کي ايڏو سربلند سمجهڻ لڳو، جو اعلى ۽ ادنىٰ جي مٿان ظلم ڪرڻ شروع ڪري ڏنائين، پنهنجي عام ۽ خاص ماڻهو هن کان بيزار ٿي پيا ۽ کيس قيد ڪيائون. ڪنهن شاعر انهيءَ واقعي جي باري ۾ هڪ

عجيب ڇڏيو آهي، جنهن مان محمد مراد ياب خان جي قيد ٿيڻ جو سال ٿو نڪري:

بسم بين ڪار بد قوم با پير خوڻش،
 ڪم ڪردند با پير سرشدد مراد.
 چو پرسيدم از هاتفي سن بگفت،
 سرايان فراموش نمک آن نهاد.

آخري مصرع مان ايجد جي حساب سان هجري سال ۱۱۷۰ ٿو نڪري، جو عيسوي سال ۱۷۵۷ع جي مطابق آهي (۱).
 مؤرخن لکيو آهي ته محمد مراد ياب خان قيد جي حالت ۾ ئي فوت ٿي ويو. انالله وانا اليه راجعون.

محمد مراد ياب خان جي وفات کانپوءِ سندس پنجون نمبر ڀاءُ ميان غلام شاه انهيءَ سال (۱۱۷۰ هـ ۾) پنهنجي لياقت ۽ عام خاص ماڻهن جي ڪوشش سان، بلڪ الله جي حڪم سان حڪمرانيءَ جي سسٽم تي رونق افروز ٿيو. هن موقعي تي هڪ عجيب چوڻي، جا سرائڪي زبان ۾ آهي ۽ اڄ تائين مشهور آهي، ياد ٿي اچي ۽ بي زبان قلم ان جي لسڪن جي جرات ٿو ڪري، يعني ”گلان وچون گل پيدا ٿيا، ڪجهه ڪهليا هئ، ڪجهه ڪهلسي.“
 اهو اشارو آهي ميان غلام شاه جي والده ڏانهن، جا ”گلان“ نالي هڪ طوائف هئي. هن چوڻيءَ جو مطلب هيءُ آهي ته ”گلان منجهان هڪ گل پيدا ٿيو، جو ڪجهه ٿڙيو آهي ۽ ڪجهه ٿڙندو.“

ميان غلام شاه ڏاڍي سهڻي نموني حڪومت هلائي. اگرچہ پنهنجن ڀائرن جي شورش جي ڪري ٻار بار ڪڇ ۽ ڪن پٺن ملڪن ۾ وڃي رهڻو پوندو هوس، پر جيئن ته وڏو عقلمند ۽ ڊگهي نظر وارو هو، تنهنڪري پنهنجي حڪومت کي

(۱) هيءُ عجيب ڳالھ آهي جو عدد پورا آهن، مگر مصرع غير موزون، غلط ۽ بالڪل بي معنيٰ آهي (مترجم).

مستحڪم ڪرڻ ۾ ڪامياب رهيو. ۱۱۷۱ھ مطابق ۱۷۵۸ع ۾ انگريز واپارين کي وڏي خوشيءَ سان ٺٽي ۾ واپار جي اجازت ڏنائين. ۱۱۷۲ھ مطابق ۱۷۵۹ع ۾ ”شاهپور“ نالي هڪ شهر تعمير ڪرائي، ان کي دارالحڪومت بڻايائين، جو تعلقي سڪرنڊ ۾ هن وقت هڪ ننڍو ڳوٺ آهي. ۱۱۷۵ھ مطابق ۱۷۶۱ع ۾ خراسان جي بادشاهه احمد شاه کي مڻجهيل ۽ اهم ڪم حل ۽ مڪمل ڪري، اهڙو راضي ڪيائين، جو کيس ”شاه وردي خان“ جو لقب عطا ڪيو ويو ۽ کي تحفا به ڏنا ويا.

ميان غلام شاه جي حڪومت ڏينهنون ڏينهن ايتريقدر مستحڪم ٿيندي وئي، جو نيٺ سندس ڀائر ۽ ڀيون قومون جن شرارت تي سندرو ٻڌو هو، بالڪل ڪمزور ٿي ويون ۽ اُن مڃي، سندس فرمانبردار بڻجي پيون. پنهنجي ذاتي شجاعت سان سنڌ جي پاڙيسري حاڪمن جهڙوڪ ”ڪڇ ڀڄ“ جي راءِ کان ۷۷-۱۱۷۶ھ مطابق ۶۳-۱۷۶۲ع ۾ ”بست“ ۽ ”لڪوٽ“ جا بندر زوريءَ کسي، پنهنجي مملڪت ۾ شامل ڪري ڇڏيائين ۽ ساڻس داماديءَ جي نسبت به قائم ڪيائين يعني کانئس ڌيءَ جو سڱ ورتائين. بهاولپور جي نواب بهاول خان دائود پوٽي کان آڇ جو شهر ۽ سبزل ڪوٽ جو قلعو وٺي سنڌ ۾ شامل ڪيائين. اهڙيءَ ريت ڪراچي ۽ ان جي اوسي پاسي وارو علائقو خان قلات جي قبضي مان ڪڍي، پنهنجي قبضي ۾ آندائين. سنڌ جي حڪومت جي انهيءَ توسيع سبب ۱۱۷۸ھ مطابق ۱۷۶۴ع ۾ احمد شاه ابدالي کيس ”صمصام الدوله“ جو خطاب ڏنو ۽ ديري غازي خان ۽ ديري اسماعيل خان جو انتظام به سندس حوالي ڪيائين. ازانسواءِ ميان غلام شاه ۱۱۸۲ھ مطابق ۱۷۶۸ع ۾ حيدرآباد ۾، جو اصل ۾ نيرون ڪوٽ جي نالي سان مشهور هو، قلعو تعمير ڪرايو ۽ هڪ سهڻي ۽ مضبوط شهر پناه (فصيل) ٺهرائي، حيدرآباد کي پنهنجو دارالحڪومت بڻايائين. اهو قلعو اڃا تائين قائم آهي ۽ شهر به اونهين ئي آهي، بلڪ ان کان به خوش منظر آهي.

مؤرخن جو چوڻ آهي ته ميان غلام شاه واري قلعي جي ڀرسان ٻيو به هڪ ننڍڙو قلعو هو، جو هڪ ولي الله سيد مڪي رحمة الله عليه جو تعمير ڪرايل هو. جيئن ته اهو قلعو ميان غلام شاه جي قلعي کان گهڻو بلند نظر ايندو هو، انهيءَ ڪري ۱۱۸۵ھ مطابق ۱۷۷۱ع ۾ ان کي ڊهرائي ڇڏيائين. سيد محمد مڪيءَ جي مقبري ۽ سندس قلعي جي تاريخ هيئن ڏيکارين ٿا ته مان نڪري ٿي، ۽ اهو پتو به پوي ٿو ته اهو قلعو ميان غلام شاه واري قلعي کان اڳ جو هو:

ز عزت بنا يافت خوشهائي منظر،
 که از فيض حق می زند موج نور.
 بهشت آستان بسوس خدام او،
 ز خاک درش سرمه چشم حور.
 بجستم ز دل سال تعمير او،
 بگفتا خرد "زیب بزم حضور".

ترجمو

- ۱- هيءَ قلعو جو عزت ۽ احترام سان تعمير ٿيو. آهي، خوبصورت آهي، جو ان جي خداداد خوبصورتِيءَ مان نور جا شعاع ڦٽي ٿا نڪرن.
- ۲- بهشت، قلعي جي خدمتگارن جي چائو ٿو چمي ۽ سندس دروازي جي مٿيءَ کي حورون پنهنجين اکين ۾ سرمو ڪري ٿيون وجهن.
- ۳- پنهنجي دل کان سندس تعمير جو سال پڇيم، ته عقل جواب ڏنو ته "زيب بزم حضور" (حضور جي ڪچهريءَ جو سينگار).

آخري مصرع مان اڄد جي حساب سان قلعي جي تعمير جو سال ۱۰۸۳ھ جاري ٿو نڪري (۱) جو ۱۷۷۱ع سويءَ جي مطابق آهي.

عام ماڻهن جي روايت موجب جڏهن ميان غلام شل
جهڙي ڪم. آزار ۽ نيڪ خصائل حڪمران جي هٿان اهل الله
جي مقبري ۽ قلعي جي باري ۾ اهڙي بي ادبي سرزد ٿي، ته
انهيءَ ئي رات لقوي، فالج ۽ غشيءَ جي بيمارين ۾ مبتلا ٿي پيو
۽ نيٺ ۱۱۸۶ھ مطابق ۱۷۷۲ع ۾ سندس روح جو پڪي جسم
جي پيڇري مان پرواز ڪري ويو. ڪنهن شاعر سندس وفات جي
تاريخ ڪهڙي نه چڱي چئي آهي. ”جنات فيها خالد آ“. جنهن مان
ابجد جي حساب موجب مٿي ڄاڻايل سال نڪري ٿو.

پيشڪ. اهو هڪ اهل الله جي غيرت جو اثر آهي.
انسان جي لاءِ اولياءِ الله کان ڊڄڻ بهتر آهي. انهيءَ اهل الله
جو مقبرو اونئين ئي قائم آهي اعلى ۽ ادنلي، جوانن ۽ پوڙهن
لاءِ زيارتگاه آهي. هميشه ذوالحج جي ۹ تاريخ وڏو اجتماع
ٿيندو آهي ۽ پري پري کان ماڻهو اچي گڏ ٿيندا آهن.
ميان غلام شاه کي هڪ جدا مقبري ۾ دفنايو ويو، جو
حيدرآباد شهر جي اتر ۾ آهي ۽ عام خاص ماڻهن جي لاءِ
زيارتگاه آهي.

ميان غلام شاه جو فرزند ميان محمد سرفراز انهيءَ سال
۱۱۸۶ھ مطابق ۱۷۷۲ع ۾ پنهنجي سوروڻي مسند تي جلوہ افروز
ٿيو. مگر حڪومت جي ڪاروبار جي سرانجاميءَ ۾ پنهنجي
والد جي طريقي جي خلاف هلڻ لڳو.

بادشاه احمد شاه دراني ۱۱۸۷ھ مطابق ۱۷۷۳ع ۾ هن
فاني دنيا مان عالم جاودانيءَ ڏانهن راهي ٿيو. هڪ شاعر سندس
وفات جي تاريخ هن مصرع مان ڪڍي آهي:

ز دنياڻي دون شاه رحلت نمود

پوءِ احمد شاه جو وڏو فرزند تيمور شاه تخت نشين ٿيو.
انهيءَ به ميان سرفراز خان کي ”خدايار خان“ جي خطاب مان
سرفراز ڪيو. تيمور شاه جي سجع هيئن هئي.

حڪم شدد از عنايات اللهی،
بعالم دولت تيمور شاهي.

۽ سندس ٽڪسالي سيڪم هيءُ هو:

چرخ مي آرد طلاء و نقره از خورشيد و ماه،
تا زند بر چهره نقش سڪم تيمور شاه.

ميان محمد سرفراز خان جيتوڻيڪ پنهنجي والد جي روش
جي خلاف گهڻائي ڪم ڪيا، مگر هت چند گاليون بيان
ڪيون ٿيون وڃن:

۱- جن واپارين کي سندس والد ميان غلام شاه واپار
جي ترقيءَ لاءِ دلاسا ۽ دلداريون ڏئي، ٺٽي ۾ رهايو هو،
ميان سرفراز انهن کي ڪڍي ڇڏيو.

۲- پنهنجي وڏي وزير مير بهرام خان ۽ سندس فرزند
مير صوبدار خان کي بنا ڪنهن سبب جي شهيد ڪرائي ڇڏيائين.
ڪنهن شاعر مير بهرام خان جي شهادت جي تاريخ هيٺين قطع
جي آخري مصرع مان ڪڍي آهي:

زهي مير بهرام، بهرام رزم،
ڪم عزميش سر نيزه بر ماه زدم.

ببازيچم در عرصم گناه نبرد،
اگر رخ زدي بر رخ شياه زدم.

و گر نه ڪجا پيچد اهل خرد،
بکم با شير سر پنجم روباه زدم.

و ليکن چو تقدير بود اينچنين،
قضا از قضا تميغ ناگاه زدم.

بسال وصالش ملڪ بدر فلڪ،
بگفتا ”بفردوس خسرگاه زدم“.

(۱) سير بهرام خان واه جو (بھادر) هو. ميدان جنگ ۾ چڻ بهرام گور. سندس حوصلو ايڏو بلند هو، جو پنهنجي نيزي جي چڻهن چنڊ (جي سيني) ۾ چٽائيندو هو.

(۲) راند کيڏڻ وقت ميدان جنگ ۾ (شترنج جي بساط تي) جيڪڏهن رخ (گوت) هڻندو هو، ته شاه (گوت) جي منهن تي هڻندو هو (يعني ايڏو عالي ظرف هو جو راند ۾ به ”پيادي“ (گوت) ڏانهن متوجہ ٿيڻ بدران، شاه ڏانهن توجہ ڏيڻ پسند ڪندو هو).

(۳) دراصل ڪو سمجهه وارو ماڻهو هن سان هٿ اڻڪائڻ پسند نه ڪندو هو، ۽ ائين سمجهيو ويندو هو، چڻ لونڙيءَ شينهن سان هٿ اڻڪايو آهي.

(۴) پر جيئن ته تقدير ائين هئي، تنهنڪري قضا قدر وارن اوچتو از غيبي ترار وهائي ڪڍي.

(۵) فرشتي آسمان تان سندس وصال جو سال ٻڌايو ته ”بفردوس خرگاه زد“ (بهشت ۾ وڃي تنهنجو ڪوڙيائين).

انهيءَ فقري سان هجري سال ۱۱۸۹ھ ۾ ڪري ٿو، جو عيسوي سال ۱۷۷۵ع جي مطابق آهي. کيس نئين خدا آباد ۾ دفنايو ويو، جا هالن جي ڀرسان آهي.

نيٺ ميان سرفراز جي اهڙين حرڪتن سبب وڏي شورش برپا ٿي، ۽ سڀني ماڻهن يڪراءِ ٿي، کيس انهيءَ ئي سال قيد ڪيو ۽ سندس ڀاءُ محمد خان کي گاديءَ تي ويهاريائون. ميان سرفراز قيد جي حالت ۾ فوت ٿي ويو.

محمد خان ميان غلام شاه جو ٻيو نمبر فرزند ۱۱۸۹ھ مطابق ۱۷۷۵ع ۾ سنڌ جي حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو.

مگر حڪمرانيءَ جي معاملن کان بي خبر هو، جنهنڪري کيس انهيءَ ئي سال برطرف ڪيو ويو.

پوءِ ميان نور محمد جو فرزند ۽ ميان غلام شاه جو ڀاءُ ميان غلام نبي ۱۱۸۹ھ مطابق ۱۷۷۵ع ۾ اميرن ۽ معتبر ماڻهن جي صلاح سان گاديءَ تي ويٺو، ۽ حڪومت جو ڪاروبار نهايت ئي خبرداريءَ سان سرانجام ڪرڻ شروع ڪيائين. پر هن جي دل ۾ سخت شڪ پيدا ٿيو ته ميان ٽالپر سردار ڪانئس مير بهرام خان شهيد جي خون جو انتقام نه وٺن. آخر هيئن ٿيو، جو ۱۱۹۰ھ مطابق ۱۷۷۷ع ۾ جڏهن مير بجار خان بيت الله جي زيارت ڪرڻ بعد مڪه معظمه کان سنڌ ۾ واپس آيو، ته بلوچ ۽ ٻيا ماڻهو (غير بلوچ) گڏجي، ميان غلام نبيءَ سان جنگ ڪرڻ لاءِ ميدان ۾ نڪري آيا. ميان غلام نبي انهيءَ جنگ ۾ مارجي ويو ۽ سندس لاش حيدرآباد ۾ آڻي، سندس ڀاءُ ميان غلام شاه جي ڀرسان دفنا ويو. انا لله وانا اليه راجعون.

ميان غلام نبيءَ جو ڀاءُ ميان عبدالنبي پنهنجي شهيد ڀاءُ جي وصيت ۽ اميرن جي صلاح سان، بلڪ خود مير بجار خان ٽالپر جي مشوري سان ۱۱۹۱ھ مطابق ۱۷۷۸ع ۾ گاديءَ تي ويٺو. مگر حڪومت جي شروعاتي ڏينهن ۾ ئي پنهنجي خاندان (ڪلهوڙا گهراڻي) جي انهن ماڻهن کي، جي حڪومت جا خواهشمند هئا، اول قيد ڪيائين ۽ پوءِ کين قتل ڪرائي ڇڏيائين. اهي مقتول هئا ميان غلام شاه جا پٽ ميان محمد سرفراز خان، ميان محمد خان ۽ ميان عطر خان جو ننڍو ڀاءُ ميان محمود خان. انهيءَ موقعي تي هڪ سال جي اندر ڪُل پنج ڄڻا شهيد ٿيا هئا، جن ۾ ميان غلام نبي به شامل هو، جو اڳ ۾ ئي مير بجار خان جي هٿان جنگ ۾ مارجي ويو هو. ڪنهن شاعر سندن قتل تي ڏاڍي سهڻي مصرع ڇڻي آهي: ”از گل بساغ عباسي پنج ڪم“. هن مصرع ۾ شاعر صنعت ايهاڻ کان ڪم

ورتو آهي. ”عباسي“ هڪ مشهور گل جو نالو آهي ۽ سنڌ جا ڪلهوڙا حڪمران به عباسي هئا. هن خاندان جا پنج ڄڻا قتل ٿي ويا هئا. جيڪڏهن ”گل باغ عباسي“ جي فقري مان جنهن جا عدد ۱۱۹۶ آهن، پنج عدد گهٽ ڪبا، ته ۱۱۹۱ بچندا، جو انهن پنجن ڄڻن جي شهادت جو هجري سال آهي ۽ عيسوي سال ۱۷۷۸ع جي مطابق.

ميان عبدالنبي پنهنجن عزيزن کي قتل ڪرائڻ کان پوءِ ڏاڍي تسلي ۽ تشفيءَ سان حڪومت ڪرڻ لڳو. ۽ افغانستان جي بادشاهه جو نذرانو، جو ڪلهوڙا گهراڻي جا حڪمران سالها سال ادا ڪندا هئا، وساري ڇڏيائين. جنهنڪري ۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۹ع ۾ شاهي ڏن نه ڏيڻ سبب يا سنڌ جي حڪومت جي دعويٰ دار عزت خسان جي فرياد تي، افغانستان جي بادشاهه، محفوظ خان جي سپه سالارئي هيٺ سنڌ تي وڏو لشڪر ڇاڙهي موڪليو. ميان عبدالنبي به نهايت ئي رعب ۽ دٻدٻي سان پنهنجي وزيراعظم مير بجار خان کي ساڻ ڪري، افغان لشڪر سان دٻدٻو ٿيڻ لاءِ شڪارپور ۾ اچي سهڙيو. عزت ۽ ذلت يا فتح ۽ شڪست جيئن ته الله جي طرف کان آهي ۽ وڏي يا ننڍي سلطنت تي منحصر نه آهي، تنهنڪري قدرت، فتح جو جهنڊو ميان عبدالنبيءَ جي طرف کان بلند ڪيو. جيتوڻيڪ بعد ۾ بادشاهه تيمور جي طرفان هڪ ٻئي پٺيان گهڻو ئي لشڪر ايندو رهيو، مگر ميان عبدالنبي ۽ سندس اسيرن پنهنجين خطائن جي معافي وٺي ۽ شاهي نذرانو ڏئي، پنهنجا پلو آجا ڪري ڇڏيا، ۽ پوءِ پوري اطمينان سان حڪومت جي ڪاروبار ۾ مشغول ٿي ويو. تاهم ميان عبدالنبي، مير بجار خان جي حشمت، دانائي ۽ سياستدانيءَ کان اندر ئي اندر ڊڄندو رهيو، ته متان ڪنهن وقت وجهه وٺي کيس قتل نه ڪري. انهيءَ ڪري حوتپور جي راجا وٽان جلاد گهرائي، کيس پنهنجين اکين

اڪيان ڪهاڻي ڇڏيائين. ڪنهن شاعر سندس شهادت جي تاريخ هيئن ريت چئي آهي:
 از سر افسوس گفتا هاتقم،
 ”مير شد از جمدن هندو شهيد.“

ترجمو

(مون کي غيب جي فرشتي افسوس سان ٻڌايو ته
 ”مير بجار خان هڪ هندو جي خنجر سان شهيد ٿيو.“)
 (”افسوس“ جي الف جو عدد ٻي مصرع جي عددن
 سان شامل ڪيو).“

بي تاريخ هيءَ آهي:

”بمقتل شهدا جلوہ کرد مير بجار“

(مير بجار شهيدن جي محفل ۾ وڃي جلوہ افروز ٿيو).
 ٻنهي تاريخن مان هجري سال ۱۱۹۴ نڪري ٿو، جو
 عيسوي سال ۱۷۸۰ جي مطابق آهي.

نيٺ ميان عبدالنبيءَ انهيءَ انديشي (مير بجار جي قتل
 جي انتقام جو انديشو) جي ڪري قلات ويو ۽ اتان مدد
 وٺي آيو. مگر اميرن سندس غير حاضريءَ ۾ ميان صادق علي ولد
 ميان غلام حسين ڪلهوڙي کي سنڌ جي گاديءَ تي ويهاريو.
 پر ميان عبدالنبي قلات جي خان، بهاولپور جي نواب ۽ سردار
 مدد خان جي مدد سان ٻيهر گاديءَ تي ويٺو.
 جيڪڏهن پڙهندڙ ناگوار نه سمجهن ته سردار مدد خان
 ۽ سندس لشڪر جي ظلم و ستم جو مختصر احوال بيان ڪيو وڃي.
 سنڌ ۾ سندس اچڻ جي تاريخ هن مصرع مان ظاهر آهي:
 اي داد، از بي دادِيءَ ظالم منجوس.

ايڄد جي حساب موجب ان مان هجري سال ۱۱۹۴ ٿو نڪري،
 جو عيسوي سال ۱۷۸۰ جي مطابق آهي. غور ڪرڻ گهرجي
 ته جنهن جي بسم الله (ابتدا) ئي انهيءَ عنوان سان ٿي ٿئي، ته

سمجھڻ گهرجي ته جيڪو شخص ٻيهر ڪوٽ تائين منزل بمنازل وڃي پهتو هوندو، انهيءَ شخص ڦرلٽ، تباھي، بربادي ۽ غريبن جي گهرن ۽ جهوپڙين کي باھين لڳائڻ کان سواءِ ٻيو ڇا ڪيو هوندو. هن جي لشڪر جا ٻي لغام گهوڙا روزانو محض ڦرلٽ لاءِ بي ڌڙڪ گهمندا ڦرندا وڌندا هئا. اعليٰ ۽ ادنيٰ ۽ جوان ۽ پوڙها هن جي ظلم و ستم کان بيزار هئا ۽ ٻڄندا رهندا هئا. مطلب ته مدد خان جي اچڻ تي سنڌ ۾ ايڏي ڦرلٽ، خونريزي، خرابي ۽ ويراني ٿي جو ان جو مختصر احوال لکبو ته هڪ داستان تيار ٿي ويندو. پر جيئن ته هيءُ ڪتاب ”لَب تاريخ“ (تاريخ جو خلاصو) جي نالي سان موسوم آهي ۽ مان جيئن ته پڙهندڙن کي ڪندا چيائين (ذهني اذيت ڏيڻ) مناسب نه ٿو سمجهان، تنهنڪري ٻن چئن سٽن لکڻ ۽ هڪ شاعر جي هن شعر کي قلمبند ڪرڻ تي اکتفا ٿو ڪريان:

چنان هول درملڪ سنڌ اوفتاد

ڪم هول قيامت بداده. ياد

(يعني سنڌ ۾ اهڙو هراس پيدا ٿيو، جو قيامت جي دهشت گردي ياد اچي وئي).

پڙهندڙن کي چڱي طرح معلوم آهي ته سنڌ جا باشندا ڪنهن مصيبت اچڻ وقت، پوءِ قدرت جي طرفان هجي، خواه ڪنهن دنيوي حڪومت جي طرفان، دانھن ڪندا آهن ته ”گهوڙا، گهوڙا“ يا ”گهوڙاڙي گهوڙا“. اها علامت آهي مدد خان جي لشڪر جي، جنهن جا گهوڙا هر شهر، هر ڳوٺ، بلڪ گهر گهر ۾ گهوڙندا ڦرلٽ ڪندا وڌندا هئا. ماڻهو انهن گهوڙن کي ڏسي، ”گهوڙا، گهوڙا“ چوڻ لڳندا هئا، ۽ اهڙيءَ ريت چڻ ٻين کي به اطلاع ڏيندا هئا، ۽ پوءِ وئي پڄندا هئا. نيٺ اها دانھن هر ڪنهن جي زبان تي چڙهي وئي ۽ اڄ تائين چڙهيل آهي.

راڻو الحروف ڪيترائي ملڪ گهميو آهي، مثال طور خراسان، ايران، عرب، بلوچستان، پنجاب، هندوستان، مڪران، دڪن، ڪوڪن، ڪاٺياواڙ، ريگستان (ڪڇ جو علائقو)، مارواڙ ۽ گجرات وغيره. مگر مان ڪنهن به ملڪ ۾ ڪنهن به ماڻهوءَ جي واتان اهڙي دانهن نه ٻڌي آهي. هر ملڪ جون رسمون الڳ آهن (پن ملڪن ۾ اهڙن موقعن تي ٻيا الفاظ چيا ويندا هوندا). مون کي هن موقعي تي هڪ عجيب ڳالهه ياد ٿي اچي. ۱۲۸۵ھ مطابق ۱۸۶۸ع ۾ جڏهن مان، سنڌ جي ڪمشنر جناب مينسفيلڊ صاحب ۽ ڪن ٻين معززن سان گڏجي، ڪن خاص خدمتن جي بجا آوريءَ جي سلسلي ۾ دارالسلام بغداد پهتس، ۽ اتي درگاه فلڪ پايگاه غوث الاعظم حضرت شيخ عبدالقادر جيلاني قدس الله سره العزيز، جي زيارت فيض بشارت جي سعادت حاصل ڪيم، ته انهيءَ موقعي تي حضرت صاحبزاده والاتباز مرحوم پير مصطفيٰ شاه آفنديءَ جي قدم بوسيءَ جو شرف به نصيب ٿيو، جو انهيءَ زماني ۾ عالي جناب مولانا و مڪرمنا و معززنا حضرت مرحوم سيد علي شاه جي مسند امجد تي روٽق افروز هو، ۽ انهيءَ وقت صاحبزاده موصوف جي عمر يارهن ورهين کان زياده نه هئي، ۽ سندس گهڻو توجهه نه نه، غلط لکيم، بلڪ سندس لطف ۽ ڪرم افغانستان، هندوستان، ۽ انهن کان به زياده پنجاب ۽ سنڌ جي ماڻهن تي هو. قدنبوسيءَ کان پوءِ تعارف ڪرائڻ وقت جڏهن صاحبزاده صاحب کي منهنجي باري ۾ معلوم ٿيو ته مان سنڌ کان آيو آهيان، ته سرڪي فرمايائين ته ”منشي! مون کي تنهنجي ملڪ جي ٻولي ايندي آهي ”گهوڙا ڙي گهوڙا“. مون عرض ڪيو ته ”آما و صدقنا. اها ڳالهه درست آهي. بيشڪ، سنڌ جي باشندن جي ٻولي اهائي آهي.“

اها به علامت آهي، انهيءَ سردار مدد خان جي، جا سنڌ جي باشندن جو تڪيه ڪلام بڻجي وئي آهي ته جڏهن ڪو

ماڻهو پنهنجي ڪم سان ڪنهن پاسي تڪڙو ويندو آهي يا ڪنهن سختيءَ کان پڇندو يا ڊڄندو آهي، ته ٻيا ماڻهو طعني طور چوندا اٿس ته ”ايڏو پڇين چوڻو، يا ڊڄين چوڻو، ”مدد“ پٺيان پيو اٿئي ڇا؟“ هن چڙواڳ شخص (مدد خان) جي وڃڻ بعد هڪ شاعر چيو ته ”بشر بود رفت“ (۱) انهيءَ جملي مان هجري سال ۱۱۹۴ نڪري ٿو، جو عيسوي سال ۱۷۸۰ جي مطابق آهي. مدد خان بي اولاد فوت ٿيو ۽ پٺيان ڪوبه ڪونه بچيس.

ميان عبدالنبي جيتوڻيڪ سردار مدد خان ۽ ٻين نوابن جي مدد سان گاديءَ تي ويٺو، پر ۱۱۹۷ هـ مطابق ۱۷۸۲ع ۾ وجهم وٺي، مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان ٽالپرن کي، جي ٻئي معزز انهيءَ وقت ميان عبدالنبيءَ وٽ هئا، مير بجار خان وانگر مارائي ڇڏيائين. ٽالپرن، ٻين بلوچن ۽ انهيءَ وقت جي سردارن هن خون ناحق جي ڪري جوش ۾ اچي، لشڪر ۽ ٻيو ساز سامان گڏ ڪري، ميان عبدالنبيءَ سان جنگ ڪئي. انهيءَ وقت لشڪر جا سردار مير فتح علي خان، مير سهراب خان ۽ مير ٿارو خان هئا، جي هر قوم، هر ذات، بلڪه هڪ ڏاڏي جو اولاد هئا. هالاڻيءَ جي جنگ ۾ ميان عبدالنبيءَ کي شڪست ڏئي پڄاڻي ڪڍيائون. ميان عبدالنبي قلات جي خان ۽ افغانستان جي بادشاهه تيمور شاه وٽ التجا ڪئي ويو. مگر سنڌ جي گاديءَ تي ويهي نه سگهيو ۽ ۱۱۹۳ هـ مطابق ۱۷۷۹ع جو سڄو سال پڇندو رهڻ ۽ التجائن ڪرڻ ۾ گذاري، راه رباني وٺي ويو. الله جي مرضي اها هئي، جا پوري ٿي. هر ڪنهن کي واري واري سان عزت ۽ بادشاهي نصيب ٿيڻي آهي، جيئن هڪ شاعر چيو آهي:

(۱) هن جملي جون ٻه معنائون آهن (۱) هڪ ماڻهو (بشر) هو جو هليو ويو (۲) هڪ فساد (بشر) هو جو دفع ٿيو. (مترجم).

ڌرين نوبت گم صورت پرستي،
زند نوبت بنوبت ڪنوس هستي.
اگر عالم بم يڪ دستور مائدي،
بسمي انوار گمان دستور مائدي.
زمستان از چمن بارانم بندد،
زتائير بهاران گل نم خندد.

ترجمو

- ۱- دنيا جي هن تقارخاني ۾ هر شخص واري واري سان پنهنجي موجودگيءَ جو ڏونڪو هڻي ٿو.
- ۲- جيڪڏهن دنيا هڪ حال تي قائم رهي ها، ته گهڻائي عجائبات پوشيده رهجي وڃن ها.
- ۳- جيڪڏهن سيارو باغ مان ڪڍج ڪري، هليو نه وڃي ها، ته بهار جي اثر سبب گل نه ٿين ها.

ٻارھون طبقو

ٽالپرن جي حڪومت

۱۱۹۹ ھ مطابق ۱۷۸۴ع کان

ٽالپ پورن (عرف ٽالپرن) جي قوم، بلوچ قومن جي گهڻين شاخن مان هڪ شاخ آهي. بلوچن جي چوڻ موجب، هو حضور رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي چاچي حضرت امير حمزه رضي الله تعالى عنه جي نسل مان آهن، ۽ ائين معلوم ٿو ٿئي ته هندوستان جي شهنشاه محمد اڪبر جي زماني ۾ ۹۹۰ ھ مطابق ۱۵۸۶ع ڌاري حلب (شام) ۽ ٻين عرب ملڪن کان بلوچستان ۾ آيا ۽ اتي رهائش اختيار ڪيائون. هنن جي رهائش جي ڪري اهو ملڪ بلوچستان سڏجڻ لڳو. بلوچ اڃا تائين بلوچستان جي اندر وڏي تعداد ۾ رهن ٿا.

اتان سنڌ ۾ به آيا ۽ بلوچستان جي ويجهن علائقن ۾ به وڃي
مڪونت پذير ٿيا، ۽ مختلف ڌنڌن جهڙوڪ نوڪري ۽ ٻوڪ
۾ مشغول ٿي گذارو ڪرڻ لڳا.

”نالہ“ نالي هنن جو هڪ وڏو ٿي گذريو آهي. ”پٿور“
عجمي (فارسي) زبان ۾ پٽ کي سڏبو آهي. ”نالہ پور“ ڪثرت
استعمال سبب ”ٿالپر“ ٿيو آهي. ٿالپر قوم به گهڻين ئي شاخن
۾ تقسيم ٿيل آهي. مان پن کي ڇڏي، صرف انهن ٿالپرن جو
ذڪر ٿو ڪريان، جن سنڌ ۾ حڪومت ڪئي ۽ حيدرآباد،
ميرپورخاص ۽ خيرپور ۾ حڪمران ٿي رهيا. انهن ٽنهي
خاندانن جو وڏو ”ڪڪو خان“ عرف سليمان خان هو. اگرچہ
هن کي آٽ پٽ هئا، پر منهنجو واسطو هن جي فقط ٻن پٽن
نمبر پهرئين ۽ نمبر ٽئين سان آهي. تنهنڪري مان سندس ٻين
پٽن جي باري ۾ ڪجهه لکڻ بدران، فقط انهن ٻنهي جي باري
۾ ٿو لکان. پهرئين جو نالو ”هوٽڪ خان“ هو ۽ ٽئين جو
نالو ”مائڪ خان“. پهرئين مان هوٽڪ خان جي متعلق لکڻ
مناسب ٿو سمجهان.

هوٽڪ خان جي اولاد مان حيدرآباد ۽ خيرپور جي
ميرن جو خاندان وجود ۾ آيو. هوٽڪ خان کي شهداد خان
نالي هڪ نامور فرزند هو. جنهن شهدادپور جو شهر تعمير
ڪرائي آباد ڪيو. هو ۱۱۴۷ هه مطابق ۱۷۳۴ع ۾ هن فاني
دنيا مان عالم جاوداني ڏانهن راهي ٿيو ۽ شهدادپور ۾ دفنايو
ويو. اگرچہ شهداد خان کي ٻيا پٽ به هئا، مگر مون کي
فقط سندس ٻن پٽن مير چاڪرخان ۽ مير بهرام خان جو ذڪر
ڪرڻو آهي. پڙهندڙن کي معاموم هجڻ گهرجي ته ميرن جو
خيرپور وارو خاندان پهريائين ”شهدادائي“ سڏبو هو، پوءِ
”چاڪرائي“ جي نالي سان مشهور ٿيو. اهو چاڪرخان هڪ
نامور زميندار هو، جنهن جو ڪوٽايل واه ”چاڪر واه“ جي
نالي سان اڃا تائين تعلقي شهدادپور ۾ مشهور ۽ موجود آهي.

مير بهرام خان اهو آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪلهوڙن جي احوال ۾ ڪيو ويو، ۽ جيڪو ۱۱۸۹ هـ مطابق ۱۷۷۵ع ۾ ميان محمد سرفراز خان جي ڪوشش سان شهيد ٿيو هو. سندس تعريف ۽ تعارف به مٿي ڪرايو ويو آهي. مير بهرام خان کي به ڪيترائي پٽ هئا، مگر حيدرآباد جي ميرن جو خاندان سندس ٻئي نمبر پٽ مير صوبدار خان کان شروع ٿئي ٿو، جنهنڪري اهو ضروري نظر ٿو اچي ته هن جو احوال بيان ڪيو وڃي. اهو مير صوبدار خان اهو آهي، جو پنهنجي والد جي شهادت وقت شهيد ٿيو ۽ ٻئي پيءُ پٽ ٽئين خدا آباد ۾ دفنايا ويا. مير صوبدار خان کي چار پٽ هئا، پر پهرئين سندس وڏي پٽ مير فتح علي خان جو نالو لکيو ٿو وڃي، جو سنڌ جو فاتح هو. سندس ٻين پٽن جا نالا مناسب موقعي تي لکيا ويندا. مير چاڪر خان ولد مير شهادت خان کي اگرچہ ڪيترائي پٽ هئا، مگر هن جو نامور پٽ مير سهراب خان هو، جو فاتح سنڌ مير فتح علي خان جو ساٿي هو.

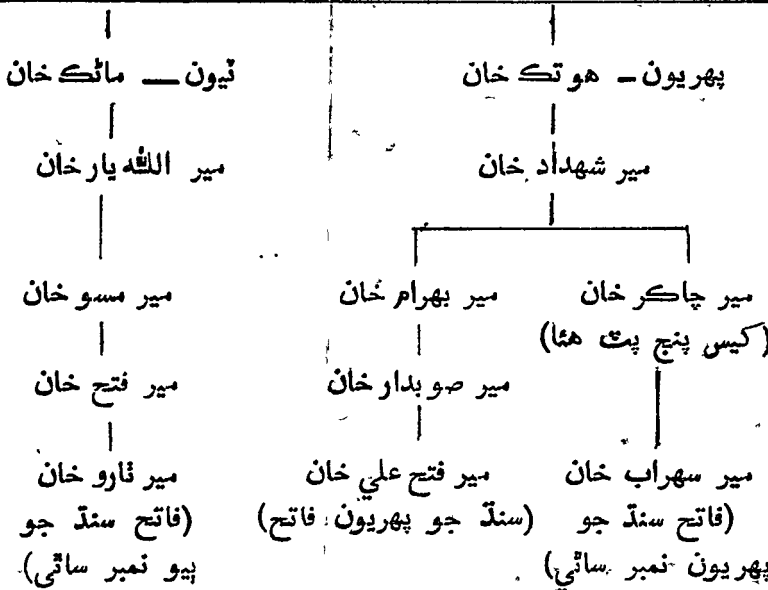
هاڻي ڪڪي خان جي ٽئين نمبر پٽ مائڪ خان جو احوال لکڻ ضروري آهي. مائڪ خان کي جيتوڻيڪ ڪيترائي پٽ هئا، ۽ ميرپورخاص جي ميرن جو خاندان به ”مائڪاڻي“ جي نالي سان مشهور آهي، مگر مون کي سندس وڏي پٽ مير الله يار خان جو ذڪر ڪرڻو آهي، انهيءَ ڪري ٻين جو ذڪر ترڪ ڪيو. ٿو وڃي. الله يار خان کي به ڪيترائي پٽ هئا، مگر منهنجي پيش نظر سندس وڏو پٽ مير مسو خان آهي. مير مسو خان کي به ڪيترائي پٽ هئا، مگر مون کي سندس وڏي پٽ مير فتح خان جو ذڪر ڪرڻو آهي. اهڙيءَ ريت مير فتح خان کي به ڪيترائي پٽ هئا، مگر سنڌ جي فتح ۾ سندس ٻئي نمبر پٽ مير ٺاري خان بهرو ورتو هو. اميد آهي ته پڙهندڙن کي سنڌ جا ٽي فاتح مير فتح علي خان،

نسب تاريخ سنڌ

مير سهراب خان ۽ مير ٺارو خان چڱي طرح معلوم هوندا. وڌيڪ وضاحت لاءِ سنڌن نسب جو شجرو ڏنو وڃي ٿو.

سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن جو مختصر شجرو

ڪڪو خان يا ڪڪ خان عرف سليمان خان ٽالپر ۽ سندس پٽ

پڙهندڙ مٿين شجري مان، جو مختصر هيٺ ڄڻ جي باوجود بالڪل واضح آهي، سنڌ جي حڪمرانن جي هڪ ٻئي سان ويجهي مائٽي، هڪ ذات، بلڪ هڪ ئي ڏاڏي جي اولاد هيٺ جو اندازو لڳائي سگهن ٿا.

مطلب ته ٺٽي سردار پاڻ ۾ پڪراءِ ٿي (جي اڪثر شهدادپور تعلقي ۾ رهندا هئا ۽ ڪي ٺٽين خدا آباد ۾) پنهنجن وڏن (مير بجار خان، مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان) جي قتل جو انتقام وٺڻ لاءِ پوري جوش خروش سان تيار ٿيا ۽ سڀني بلوچن ۽ ٻين قومن کي به پاڻ سان شامل ڪري، ترار جي زور سان سنڌ تي قبضو ڪيائون. ميان عبدالنبي ڪلهوڙو

۱۱۹۸ ھ مطابق ۱۷۸۳ع ۾ ڀڄي جوڌپور هليو ويو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. سندس اولاد اڃا تائين جوڌپور ۾ آهي ۽ اتي ”سنڌ جا صاحبزادا“ جي نالي سان مشهور آهي. پنجاب ۾ به ڪي جاگيردار ۽ زميندار ڪلهوڙن جو اولاد سڏبا آهن.

مٿي چاڻايل مير صاحبن سنڌ تي قبضو ڪرڻ بعد ڪابل جي بادشاهه تيمورشاه ڪسان پراڻي دستور موجب اول شاهي نذرانو ادا ڪري، پوءِ سنڌ تي حڪومت ڪرڻ جو پروانو حاصل ڪيو، ۽ ان کان پوءِ ۱۱۹۹ ھ مطابق ۱۷۸۴ع ۾ سنڌ کي ستن حصن ۾ ورهايائون، جن مان چار حصا مير فتح علي خان کي سندس ڀائرن ۽ ٻين بلوچن سميت ڏنائون. ٻي حصا مير سهراب خان کي ۽ هڪ حصو مير ٺاري خان جي حوالي ڪيائون، ۽ حيدرآباد، ميرپورخاص ۽ خيرپور ۾ مسند نشين ٿي، حڪومت هلائڻ لڳا. ڪابل جي بادشاهه جو نذرانو حيدرآباد ۽ ميرپورخاص جا حڪمران گڏجي ادا ڪندا هئا ۽ خيرپور جو حڪمران جدا ادا ڪندو هو. نيٺ خراسان جي بادشاهه ۽ خراسان جي اميرن جي وچ ۾ بي اتفاقي پيدا ٿيڻ سبب، ڳچ عرصي بعد سنڌ جي ميرن شاهي نذراني موڪلڻ جو سلسلو بند ڪيو ۽ سندن پويان خود مختار ۽ آزاد ٻنهي پياءَ جڏهن ۱۲۰۷ ھ مطابق ۱۷۹۲ع ۾ بادشاهه تيمور ۲۳ سالن جي بادشاهي ۽ حڪمراني کان پوءِ هن فاني دنيا مان عالم جاوداني ۽ ڏانهن راهي ٿيو، ته سندس ٽيون نمبر فرزند شاه زمان انهيءَ ئي سال ۲۳ سالن جي عمر ۾ پنهنجي موروثي تخت ۽ تاج جو وارث بڻيو، ۽ پنهنجي والد وانگر سنڌ جي والين سان سهڻي نموني سان هلندو رهيو. سندس سڪ تي هي شعر نقش هو.

طراز يافت به حڪم بخداي ۽ هر دو جهان،

رواج سڪم دولت بنام ششاه زمان.

۽ سندس سڃڻ هن ريت هئي:

قرار داد ز الطاف خويشتن يزدان،

نگين حڪم جهان را بنام شاه زمان.

جيڪڏهن پڙهندڙن کي ناگوار نه لڳي ۽ پنهنجي معلومات ۾ اضافو ڪرڻ پسند ڪن، ته سندس والده صاحبہ جي سڃڻ، جا نهايت ئي دلڪش آهي، هت درج ڪئي وڃي:

سپهر رشڪ برد از بلنديءِ جاسم،

ڪنيز فاطمہ و بسادر زمان شاهم.

ترجمو

منهنجي مرتبي جي عظمت ۽ بلندي ڏسي، آسمان کي ريس ٿي اچي، ڇو ته مان حضرت فاطمة الزهرا جي ٻانهي ۽ شاه زمان بادشاهه جي ماءُ آهيان.

شايد پيگم صاحب جو نالو ”ڪنيز فاطمة پيگم“ هو.

قصو ڪوتاهه، ٿئي ٿالهر حڪمران پنهنجين حدن ۾ نهايت ئي سهڻي نموني ۾ ۽ پوري رعب ۽ حشمت سان رهندا هئا. اکرچم سندن دلين ۾ هڪ ٻئي جي پاران ڪلدورت ڪانه هئي، تاهم ڪڏهن ڪڏهن سندن وچ ۾ خانہ جنگي جهڙي حالت پيدا ٿي پوندي هئي. هن موقعي تي مير سهراب خان ۽ مير فتح علي خان جي وچ ۾ هليل سوال جواب لکڻ مناسب نظر ٿو اچي:

مير سهراب خان

ما باد شحاليم وزيدم هم ڪس را،

ما گرگ درنديم، دريدم هم ڪس را.

ترجمو

مان اتر جو واڌ آهيان، سڀني جي مٿان گهاندو آهيان.
مان هڪ خونخوار بگهڙ آهيان، سڀني کي چيري ڦاڙي
چڏيو اٿم).

مهر فتح علي خان

پشم چمءَ بڻاشد ڪم ڀرڻ پيمش پيل،
گر ڀم هوا رفت، نه شد جبرئيل.
ور مگسسي زور دوبازو نمود،
طعم ڀم مرغ نه بڻايد رڀود.

ترجمو:

مڇر ڪهڙي حيثيت ٿو رکي، جو هاڻيءَ جي اکيان
آڏاڻ جي جرات ڪري. اگرچہ فضا ۾ مٿي اڏاڻو،
تہ بہ جبرئيل ٻڄي نہ سگهيو. مڇر ٻنهي هٿن جو
زور لڳايو، تہ بہ گهرڻ پڪ کان کاڌو کسي
نہ سگهي).

مطلب تہ (انهيءَ جي باوجود) ميرن جو پاڻ ۾ چڱو
اتفاق هو. جڏهن بہ دشمن هنن ڏانهن رخ ڪندو هو تہ پاڻ ۾
متحد ٿي، هن سان منهن ڏيندا هئا. ڪنهن وقت ڪنهن ملڪ
جو ڪو ٽڪرو هٿ ايندو هو، تہ پاڻ ۾ مٿي ڄاڻايل طريقي
سان ورهائي ڪڍندا هئا، ۽ صحيح ڪالهم هيءَ آهي تہ
ميان غلام شاه ڪلهوڙي جي زماني ۾ سنڌ جو جيڪو رقبو هو
۽ ميان غلام شاه جي پوين جي هٿان نڪري ويو هو، اهو سمورو
رقبو ميرن دوباره هٿ ڪيو. جهڙوڪ بهاولپور جي نواب
کان سبزل ڪوٽ، قلات جي خان کان ڪراچي ۽ ان جي
اوسي پاسي وارو علائقو، بمائن کان شڪارپور ۽ سندس ڀروارو
علائقو، ڀٽچ جي راجا کان لڪپت ۽ بست ۽ جوڌپور جي

راجا کان عمرڪوٽ ۽ ريگستان وغيره. مطلب ته سنڌ جا جيڪي حصا ڪلهوڙن جي هٿان نڪري ويا هئا، سي مير صاحبن ترار جي زور تي پهر حاصل ڪيا ۽ انهن تي چڱي طرح قابض رهيا.

سنڌ جي پهرئين فاتح جو مختصر احوال

(شهادادائي مير، جن جي گادي، حيدرآباد ۾ هئي)

۱- مير فتح علي خان تقريباً ارڙهن سال نهايت ئي آسودگي ۽ فارغ البالي سان حڪمراني ڪري، عالم بقا ڏانهن راهي ٿيو. سندس سجع هيءُ هئي.

داد نصرت خدا بم فتح علي،

بم مسدد گاري نسي و علي.

۽ ”جاڻي جنت نصيب فتح علي“ سندس وفات جي تاريخ آهي، جنهن مان هجري سال ۱۲۱۷ نڪري ٿو، جو عيسوي سال ۱۸۰۲ جي مطابق آهي. سندس جنازو خدا آباد ٺيڻي، سندس وڏن جي قبرستان ۾ دفنايو ويو، جو هنن جو اصلي قبرستان آهي. مير صاحب پنهنجي پٺيان هڪ فرزند ميرصوبدار خان ڇڏي ويو، جو سندس وفات وقت فقط هڪ ڏينهن جو معصوم ٻار هو ۽ وڏو ٿيڻ تي پنهنجي والد جي گاديءَ تي ويٺو.

۲- مير غلام علي خان ولد ميرصوبدار خان، جو حيدرآباد جي گاديءَ تي جلوه افروز ٿيو. سندس سجع هيءُ هئي:

ناصر من بود نسي و ولي،

منم از جان و دل غلام علي.

هن مير صاحب جي زماني ۾ ڪورو رپيو، جنهن جو وزن تيمور شاه جي سڪن کان گهٽ هو، ڏاڻيو ويو، ۽ سندس اياڪاريءَ ۾ ۱۲۲۴ هـ مطابق ۱۸۰۹ع ۾ سنڌ ايران ۽ برطانوي سرڪار جي عملدارن جي درميان هڪ معاهدو ٿيو.

نيٺ مير صاحب موصوف پنهنجي پٽيان مير محمد خان نالي هڪ
فرزند ڇڏي. ۱۲۱۷ هـ مطابق ۱۸۱۳ع ۾ رحلت ڪئي.
سندس جنازو نئين خدا آباد ۾ دفن ڪيو ويو. افسوس آهي جو
نه سندس تاريخ وفات جو قطع هٿ اچي سگهيو ۽ نه
سندس سچ.

۳- پوءِ مير ڪرم علي خان ولد مير صوبدار خان حيدرآباد
جي گاديءَ تي رونق افروز ٿيو. سندس سچ هي:
کرد با من ڪرم علي عظيم.

پاڻ کي ”سرڪار عظمت مدار“ سڏيائين. هن مير صاحب
جي زماني ۾ راجا رنجيت سنگهه شورش برپا ڪئي. مگر برطانوي
سرڪار جي محبت سبب ختم ٿي وئي. افغانستان جو بادشاهه
شاه شجاع الملڪ حيدرآباد ۾ اچي وارد ٿيو، مگر کيس راضي
ڪري روانو ڪيو ويو. سيد ثابت علي شاه سنڌيءَ جو مرثيه گو
شاعر، جو سيوهڻ جو رهاڪو هو. هن ئي مير صاحب جي زماني
۾ هو. مير صاحب موصوف ۱۲۴۴ هـ ۾ بي اولاد فوت ٿيو.
سندس جنازو حيدرآباد جي ويجهڙائي ۾ ڏکريءَ تي دفن
ڪيو ويو. سندس وفات جو هجري سال ”بادا بهشتش بارگاه“
مان نڪري ٿو، جنهن جا عدد ۱۲۴۴ آهن. اهو سال عيسوي
سال ۱۸۲۸ جي مطابق آهي.

۴- مير مراد علي خان ولد مير صوبدار خان انهيءَ ئي سال
پنهنجي ڀاءُ جي گاديءَ تي ويٺو. سندس سچيون هن
ريت هيون:

(۱) بحق حضرت نبي و ولي - يافت از حق هم مراد علي

(۲) بنده مصطفیٰ مراد علي.

هيءُ مير صاحب پهريائين پاڻ کي ”سرڪار بلند اقتدار“
سڏائيندو هو. پوءِ ”سرڪار جهان مدار“ سڏائڻ لڳو.
هن مير صاحب جي زماني (۱۲۴۸-۱۲۴۹ هـ مطابق ۱۸۳۳-۱۸۳۴ع) ۾

برطانوي سرڪار واپار جي واڌاري ۽ جهاز رانيءَ جي باري ۾ سائنس، مختلف معاهدا ڪري، کيس پابند بڻايو. سندس حياتيءَ جي پوئين سال ۾ شجاع الملڪ شڪارپور ۽ ان جي اوسي پاسي واري علائقي تي اچي قبضو ڪيو، جنهنڪري مير صاحبن ۽ شجاع الملڪ جي وچ ۾ سخت جنگ لڳي، جنهن ۾ حيدرآباد ۽ خيرپور جي ميرن جا ڪي ناسور سردار شهيد ٿي ويا. اها جنگ پراڻي سکر جي ٻاهران ڪرڙيءَ جي ميدان ۾ لڳي هئي. انهيءَ ڪري ”ڪرڙيءَ جي جنگ“ جي نالي سان مشهور آهي. ”ڪرڙي“ سکر شهر جي حدن اندر هڪ جڳهه جو نالو آهي، جا درياءَ جي هن ڀر آهي. جنگ جو نتيجو شجاع الملڪ جي حق ۾ نڪتو.

مير صاحب موصوف ۱۲۴۹ ھ مطابق ۱۸۳۳ع ۾ پنهنجي پٺيان چار فرزند (جن جا نالا موقعي آڇڻ تي لکيا ويندا). ڇڏي، راه رباني وٺي ويو، ۽ پنهنجي ڀاءُ مير ڪرم علي خان جي مقبري جي ڀرسان دفن ٿيو. افسوس آهي جو سندس تاريخ وفات جو قطع ملي نه سگهيو. هيءَ چارئي پائر ”چار يار“ سڏيا ويندا هئا، جن هڪ ٻئي پٺيان حيدرآباد سنڌ جي مٿان حڪومت ڪئي. بقا فقط الله جي ذات کي آهي.

جڏهن سکر جو ذڪر وچ ۾ آيو آهي ۽ راقم الحروف پاڻ به سکر جو باشندو آهي، تڏهن مناسب نظر ٿو اچي ته حضرت شاه خيرالدين رحمت الله عليه جي حالات ۽ ڪرامتن جو ذڪر ڪيو وڃي، جو بي فائدو نه ٿيندو.

حضرت شاه خيرالدين جا مختصر حالات ۽ سندس ڪرامات

(جنهن جو روضو مبارڪ پراڻي سکر جي وچ ۾ جلوه نما آهي)

صحيح روايت موجب حضرت شاه خيرالدين رحمت الله عليه حضرت احمد شاه رحمت الله عليه جو فرزند ارجمند آهي،

تعلقو روهڙي، فائز آهي، کان روايت آهي ته حضرت شاه خيرالدين رحمت الله عليه هڪ باڪمال ۽ صاحبِ حال بزرگ هو، جو سکر ۾ رهندو هو. هڪ ڏينهن سندس هڪ مريد، جو سنڌي هو، شهر جي ٻاهران خلوت ۾ پنهنجي پروردگار سان ويهي مشغول ٿيو (عبادت ڪرڻ لڳو). اتفاقاً انهيءَ خلوت گاه جي مٿان درياءُ وهي ويو ۽ ڪيتري ئي مدت تائين وهندو رهيو، چند سالن کان پوءِ درياءُ رخ بدلايو ۽ واريءَ جا ڍير ڇڏي ويو. هڪ ڏينهن حضرت شاه خيرالدين پنهنجي مريدن کان پڇيو ته ”فلاڻو مريد گهڻي عرصي کان نظر نه ٿو اچي، ڪا خبر اٿو ته ڪيڏانهن ويو؟“. مريدن عرض ڪيو ته شهر جي ٻاهران هڪ خلوت گاه ۾ ويهي الله جي عبادت ڪندو هو. پوءِ اتان درياءُ وهڻ لڳو ۽ ڪيترائي سال وهندو رهيو. هاڻي درياءُ ڇڏي ويو آهي ۽ واريءَ جا ڍير لڳا پيا آهن. فرمايائين ته ”منهنجي گهوڙي سنجي ڪاهي اچو.“ پوءِ گهوڙيءَ تي چڙهي واريءَ جي دڙن ڏانهن روانو ٿيو. گهوڙي هڪ هنڌ يهه پنهنجو پير لوڏڻ لڳي. حضرت شاه خيرالدين فرمايو ته هن دڙي کي ڪوٽيو. دڙو ڪوٺيو ويو ته اندران هڪ جڳهه جي پٽ ظاهر ٿي، جنهن ۾ هڪ دروازو هو ۽ ان کي تالو لڳل هو. دروازو کولي ڏٺو ويو ته اهو مريد اتر ڏانهن ويو ۽ ڏکڻ ڏانهن پير ڪيو سٽو پيو آهي ۽ آرام ۾ آهي. مريد جيئن ته فقط سنڌي ٻولي ڄاڻندو هو، تنهنڪري حضرت شاه خيرالدين سنڌيءَ ۾ کيس فرمايو ته :

نم تو ڪمبو، نم تو قبلو رهين منجهم سجدو،
ويساري پسان کي ماسين سان دريساه.

مريد جواب ڏنو ته :

ڪوه ڪندو ٿن قبلو جي سڃاڻو سلطان،
پرين اسين پاڻ، سجدو ڪريون ڪنهن کي.

حضرت شاه خيرالدين جي ڪرامتن جو ڪهڙو تفصيل بيان ڪريان. سندس هزارين مريد مٿي ڄاڻايل مريد کان به روحانيت ۾ وڏي درجي وارا هئا. انهيءَ مريد جو خلوت گاه اڃا تائين ”شاه پلي“ جي نالي سان مشهور آهي ۽ سکر جي ڀرسان آهي. حضرت شاه خيرالدين جڏهن ۱۱۶ ورهين جي عمر کي پهتو، ته جنهن هنڌ هن وقت سندس روضو مبارڪ آهي، اتي ترخاني مغلن جو محلو هو. انهن کان زمين جو اهو ٽڪرو وٺي، انهيءَ ٽڪريءَ تان، جا ”شاه جي ٽڪري“ جي نالي سان مشهور آهي، اچي اتي رهڻ لڳو. پاڻ وٽ فقط ٻه مريد ميان سڌو ۽ ميان جمال الدين رهائيندو هو. آخر جڏهن الله جو حڪم ٿيو ته ۱۰۲۷ هجريءَ رمضان شريف جي ۲۷ تاريخ بي اولاد وصال ڪيائين. ڪنهن شاعر هيٺيون قطعہ تاريخ چيو آهي، جو سندس روضي مبارڪ جي مٿان لکيل آهي:

شاه خيرالدين مهيم برج شرف،
مقبول درگاه ايزد سمرمدی،
سال تاريخ وصالش عقل گفت،
”مرشدی کامل طریق احمدی“.

ترجمو

(شاه خيرالدين، جو عزت ۽ عظمت جو برج جو چنڊ آهي ۽ هميشه الله جي بارگاه ۾ مقبول رهيو آهي. سندس وصال جو سال منهنجي عقل هيئن ٻڌايو آهي ته ”مرشدی کامل طریق احمدی“ يعني محمدي مسلڪ جو کامل رهنما آهي).

انهيءَ آخري مصرع مان اڄڻ جي حساب سان هجري سال ۱۰۲۷ ٿو نڪري، جو عيسوي سال ۱۶۱۸ جي مطابق آهي.

مرحوم ميان جمال الدين جي اولاد مان، ميان غلام محمد نالي هڪ سجاده نشين هو، جنهن پهرئين روضي کي، جو ننڍو هو، ڊهرائي، نئين سر ٺهرايو، جواڳئين روضي کان وڏو هو. روضي جي نئين سر تعمير جو سال هيٺين قطع جي آخري مصرع مان ظاهر ٿو ٿئي:

شهم خيردين سرور سالڪان،
ولي خدا، زبده عارفان.
زهي روضه اش مظهر نور حق،
بيابند فيض زيارت گان.
غلام محمد سجاده نشين،
ز سعيش بنا روضه نو نشان.
چو ساقی طلب کرد تاريخ آن،
بگفتا خرد ”درگم فيض دان“.

ترجمو

- ۱- شاه خيرالدين سالڪن جو سردار- الله جو ولي ۽ عارفن جو انتخاب (برگزیدو).
 - ۲- واه جو سندس روضو آهي، جو خدا جي نور جو مظهر آهي. جتان زيارت لاءِ اچڻ وارا فيض حاصل ٿا ڪن.
 - ۳- هيءُ نئون روضو غلام محمد سجاده نشين جي ڪوشش سان ٺهي راس ٿيو آهي.
 - ۴- جڏهن ساقی (شايد شاعر جو تخلص آهي) روضي جي تعمير جي تاريخ معلوم ڪرڻ چاهي، ته عقل بمٽايس ته ”درگم فيض دان“ (سمجهه ته فيض جو مرڪز آهي).
- آخري مصرع مان ايجڊ جي حساب سان هجري سال ۱۱۷۴ ۱۱۷۵ نڪري ٿو، جو عيسوي سال ۱۷۶۰ جي مطابق آهي.

هر سال رمضان شريف جي ۲۷ تاريخ مريدن ۽ زيارتين جو وڏو اجتماع ٿيندو آهي. مگر افسوس جو آخري سجاده نشين مرحوم ميان سعيد محمد کانپوءِ جو اسم يا مسملي هو (يعني جهڙو نالو چڱو هوس، پاڻ به اهڙوئي چڱو هو) ڪو مستقل سجاده نشين ڪونه آهي. مگر اوليائن جي حڪم (تصرف) سان سمورا ڪم بهرحال سهڻي نموني سان سرانجام ٿيندا رهندا آهن.

هاڻي اصلي موضوع:

مير مراد علي خان جي انتقال کانپوءِ سندس فرزند ارجمند مير نور محمد خان ۱۲۴۹ھ مطابق ۱۸۳۳ع ۾ حيدرآباد ۾ گاديءَ تي ويٺو، ۽ پيا مير صاحب هر هڪ مير نصير خان (سندس ڀاءُ) مير محمد خان ولد مير غلام علي ۽ مير صوبدار خان ولد مير فتح علي خان (فاتح اول) پنهنجن حصن تي قابض ۽ حڪمران هئا. سندن سڃي ۽ لقبن مان سندن عزت ۽ عظمت جا آثار تاريخ ۾ يادگار رهندا:

- (۱) ز نور محمد جهان روشن است
- (۲) علي و حسين و حسن دستگير - خدا يار و پاور محمد نصير
- (۳) مير محمد مهيه اوج ڪرم.
- (۴) ظل احمد تاج فرق صوبدار.
- (۵) صوبدار جهان ز فتح علي.

مٿي ڄاڻايل ميرن مان هر هڪ مير صاحب جدا جدا لقبن سان ملقب هو. مثال طور مير نور محمد خان جو لقب هو ”سرڪار عالي مدار“. مير نصير خان ”سرڪار فيض آثار“. مير محمد خان ”سرڪار عالي مدار“ ۽ مير صوبدار خان جو لقب ”سرڪار حشمت مدار“ هو. اگرچہ انهن مان هر هڪ مير صاحب پنهنجي پنهنجي حصي تي قابض ۽ حاڪم هو، پر دراصل صحيح معنيٰ ۾ ملڪ جو حاڪم، حيدرآباد جو گادي نشين مير نور محمد خان هو. جنهن پنهنجو دور حڪومت سهڻي نموني سان پورو ڪيو.

۱۲۵۵ھ مطابق ۱۸۳۹-۴۰ع ۾ پٺيان ٻه فرزند مير شهادت خان

ٽٻ تاريخ سنڌ

۽ مير حسين علي خان پنهنجا يادگار ڇڏي، هن دنيا فانيءَ مان عالم جاودانيءَ ڏانهن راهي ٿيو، ۽ کيس حيدرآباد ۾ پنهنجن وڏن جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو. مگر افسوس آهي جو سندس وفات جي متعلق قطعاً تاريخ ڪٿان به هٿ اچي نه سگهيو. مير صاحب مرحوم جا ٻئي فرزند تقسيم جي اصول تي پنهنجي پنهنجي حصي جا والي ٿيا، جنهن سندن سڃي مان معلوم ٿو ٿئي:

(۱) خاکپاڻي مرتضلي شهداد خان.

(۲) ڪرد روشن ز فيض لاهي زلي. آفتاب جهان حسين علي اهو آخري شهزادو حسين علي خان وڏو با اخلاق انسان هو. رانٿا الحروف جي ساڻس ڄاڻ سڃاڻ هئي.

سنڌ جو ٻيو فاتح خيرپور جو حڪمران

سنڌ جي ٻئي نمبر فاتح مير سهراب خان انتها درجه جي همت ۽ دانئي سان پنهنجي ملڪ ۾ توسيع ڪئي. جنهن جو تفصيل رانٿا الحروف جي ٻي تصنيف ”خيرپورنامي“ ۾ بيان ڪيل آهي. تنهنڪري دوباره بيان ڪرڻ بي سؤد آهي. رڳو هيٺو لکڻ ڪافي آهي ته مير سهراب خان ۷۴ سالن جي حڪمرانيءَ بعد پنهنجو ملڪ پنهنجن ٽن پٽن کي هينءَ ريت ورهائي ڏنو. ٻه حصا مير رستم خان کي، هڪ حصو مير مبارڪ خان کي، ۽ هڪ حصو مير علي مراد خان کي. پوءِ پاڻ وڃي گوشه نشيني اختيار ڪيائين. هڪ ڏينهن پنهنجي محل جي دريچي کان هيٺ ڪري پيو ۽ رحلت ڪري ويو. ڪن شاعرن سندس وفات جون تاريخون هن ريت چيون آهن:

(۱) طشت از بام افتاد

(۲) سخي ولي مير سهراب بود

ٻنهي مصرعن مان الڳ الڳ ۱۲۴۳ھ جو سال نڪري ٿو. جو ۱۸۳۰ع جي مطابق ٿو ٿئي. مير صاحب کي خيرپور جي ڀرسان دفنايو ويو.

مير رستم خان پنهنجي والد بزرگوار جي گاديءَ تي ويٺو. مير مبارڪ خان ۽ مير علي مراد خان انهيءَ وقت ننڍا هئا ۽ پنهنجي والد جي ڏنل حصن تي حڪمراني ڪري رهيا هئا. مگر مير علي مراد خان تنهي ڀائرن ۾ ننڍو هو، جنهنڪري ٻئي وڏا ڀائر ساڻس ڪوٺس ۽ خصومت ڪندا هئا، جنهن جو تفصيلي احوال ”خيرپورنامي“ ۾ لکيو ويو آهي. مير سهراب خان جو پيو نمبر فرزند مير مبارڪ خان ۱۲۵۵ هـ مطابق ۱۸۳۹ع ۾ وفات ڪري ويو ۽ سندس وڏو فرزند مير نصير خان سندس جانشين ٿيو ۽ پنهنجي حصي تي حڪمراني ڪرڻ لڳو، پر پنهنجي والد وانگر طاقتور نه هو. انهيءَ ڪري ناموري حاصل ڪري نه سگهيو.

سنڌ جو ٽيون فاتح ميرپورخاص جو حڪمران

مير فاري خان، فاتح سنڌ (مير فتح علي خان) جي ٽئين نمبر ساٿيءَ پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ميرپورخاص کي مقرر ڪيو هو ۽ وڏي همت سان ريگستان جون ڪي زمينون هٿ ڪري پنهنجي ملڪ ۾ شامل ڪري ڇڏيون هئائين. مير صاحب ۱۲۴۵ هـ مطابق ۱۸۲۹ع ۾ وفات ڪري ويو.

سندس فرزند ارجمند مير علي مراد خان انهيءَ ئي سال پنهنجي موروثي گاديءَ تي ويٺو. مير صاحب موصوف جي لاءِ مشهور آهي ته خدا ترس ۽ فقير-دوست هو. آخر پنهنجي پويان ئي فرزند هر هڪ مير شير محمد خان، مير شاه محمد خان ۽ مير خان محمد خان ڇڏي، ۱۲۵۲ هـ مطابق ۱۸۳۷ع ۾ هن عالم فانيءَ مان عالم جاودانيءَ ڏانهن انتقال ڪري ويو. انا لله وانا اليه راجعون.

مير شير محمد خان، جنهن کي عوام ”شير سنڌ“ سڏيندا هئا، بلڪ تاريخن ۾ به کيس شير سنڌ لکيو ويو آهي،

ڪمال جرات ۽ همت سان ميرپورخاص ۾ پنهنجي موروثي گاديءَ تي جلوو افروز ٿي حڪمراني ڪرڻ لڳو.

راقم الحروف کي اميد آهي ته پڙهندڙ مٿئين احوال مان چڱي طرح سمجهي ويا هوندا، ته ۱۲۵۸ ھ مطابق ۱۸۴۲ع ۾ حيدرآباد ۾ مير نصير خان ولد مرحوم مير علي مراد خان، مير مير محمد خان ولد مرحوم مير غلام علي خان، مير صوبدار خان ولد مرحوم مير فتح علي خان ۽ مير نور محمد خان جا فرزند ارجمند مير شهادت خان ۽ مير محمد حسين علي خان جدا جدا حصن تي حڪمران هئا. خيرپور ۾ مرحوم مير سهراب خان جا فرزند مير رستم خان، مير علي مراد خان ۽ مير نصير خان ولد مرحوم مير مبارڪ خان اگرچہ پنهنجن پنهنجن حصن تي حڪومت ڪري رهيا هئا، تاهم منجهن دلي محبت ڪانه هئي. ميرپورخاص ۾ مير مراد علي خان ولد مير شير محمد خان حاڪم هو. احڪم الحاکمين جي حڪمت، جا ”تعزمن تشاء و تدل من تشاء“ ۾ پوشيده آهي، وقت اچڻ تي ظاهر ٿي پئي. مگر ان جي ظهور ۾ اچڻ جا ڪي ظاهري سبب به هئا، جن مان ڪي هت بيان ڪجن ٿا:

۱۔ حیدرآباد ۽ خیروپور جي حڪمرانن ۾ دشمني ۽ گهرو لڙائي.

۲- مير صاحبين ڪن موقعن تي پنهنجن غير آزمودگار صلاحڪارن جي صلاحتن تي لڳي، برطانوي سرڪار جي عملدارن سان شوخي ڪئي ۽ هنن کي ڪاوڙائي ڇڏيائون.

۳۔ واجبي عهد ناسن کي غير واجبي سمجهي، مٿن دستخط ڪرڻ کان انڪار ڪيائون ۽ برطانوي سرڪار کي، جا وڏي دٻڊپي واري سرڪار هئي، ناراض ڪري وڌائون.

۴۔ ڪن موقعن تي برطانوي لشڪر جي سپاهين تي حملا به ڪيا ويا ۽ کين ڦيريو لڳيو به ويو.

۵- عهدنامن ۾ طي ٿيل ڪن شرطن جي خلاف ورزي ڪيائون.

مطلب ته تقدير ربانيءَ موجب مير صاحبن ۽ برطانوي سرڪار جي درميان، سواءِ مير علي مراد خان خيرپوريءَ جي، جنهن پنهنجن ڀائرن ۽ عزيزن جو پاسو ڇڏي، برطانوي سرڪار جو پاسو ورتو هو، محرم الحرام ۱۲۶۰ھ مطابق فيبروري ۱۸۴۳ع ۾ ۽ ماھ صفر ۱۲۶۰ھ مطابق مارچ ۱۸۴۳ع ۾ ٻه وڏيون جنگيون هڪ ”ميائي“ ۾ ۽ ٻي ”ڏي“ ۾ لڳيون، ۽ ٻنهي جنگين ۾ مير صاحبن کي شڪست نصيب ٿي، ۽ انگريزي لشڪر جي سالار ۽ (انگريز حڪومت جي ڀاڻ) مڪمل اقتدار جي مالڪ سرچارلس نيپئر کي فتح ۽ نصرت حاصل ٿي. حيدرآباد ۽ خيرپور جي ميرن هٿيار ڦٽا ڪري، برطانوي سرڪار جي تابعداري ۽ فرمان برداري قبول ڪئي، سواءِ مير شير محمد خان جي، جو شڪست کان پوءِ پهريائين ريگستان ڏانهن، پوءِ خراسان ڏانهن ۽ آخر ۾ پنجاب وڃي، نواب ليفٽيننٽ گورنر پنجاب جي پيش پيسو ۽ سندس فرمان برداري قبول ڪيائين. دستور موجب ميرن کي بروقت نظر بند ڪيو ويو. پهريائين بمبئي ۾، پوءِ ڀونئي، مسورت، ڪلڪتي، ۽ هزاري باغ وغيره هڻڻ تي برطانوي سرڪار جي عملدارن جي نظر هيٺ رهيا، گهڻا نظر بنديءَ جي حالت ۾ هن فاني جهان مان عالم جاودانيءَ ڏانهن راهي ٿيا، ۽ ٿورا جڙي ٿي پنهنجي وطن موٽي آيا، حيدرآباد جا حڪمران مير، جن جدا جدا هڻڻ تي وفات ڪئي، پڙهندڙن جي معلومات لاءِ انهن جا نالا، جن شهرن ۾ وفات ڪيائون، انهن جا نالا ۽ سندن وفات جا سال لکيا وڃن ٿا:

۱- مرحوم مير نصير خان. سال ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ع، ڪلڪتو.

لُڀ تاريخ سنڌ

۲- مرحوم مير صوبدار خان . سال ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۶ع
ڪلڪتو.

۳- مرحوم مير، مير محمد خان . سال ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۵ع
ڪلڪتو.

۴- مرحوم مير شهداد خان . سال ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ع
ڪلڪتو.

۵- مرحوم مير محمد حسين علي خان زندهايس آيو ۽
۱۲۹۵ھ مطابق ۱۸۷۸ع ۾ حيدرآباد ۾ رحلت ڪيائين
۽ کيس پنهنجن وڏن جي حيدرآباد واري قبرستان ۾
دفنايو ويو.

خيرپور جي مير صاحبن مان فقط هيٺيان ۾ حڪمران سنڌ
کان ٻاهر نظر بند هئا، جي اتي ئي فوت ٿيا:

۱- مرحوم مير رستم خان . ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۶ع پونو.

۲- مرحوم مير نصير خان . ۱۲۸۱ھ مطابق ۱۸۶۴ع پونو.
حيدرآباد ۽ خيرپور جي مير صاحبن جا لاش ٻاهران آئي
سنڌ ۾ سندن وڏن جي قبرستانن ۾ دفن ڪيا ويا.

مير شير محمد خان (ميرپور وارو) برطانوي سرڪار
جو نظر بند نه هو، بلڪ پنجاب ويل هو (۽ آزاد هو)
ميرپور خاص ۾ زندها پوئي آيو. نيٺ ۱۲۹۴ھ مطابق ۱۸۷۷ع
۾ رحلت ڪيائين.

مٿي لکيو ويو آهي ته مير علي مراد خان والي خيرپور
شروع ۾ ئي پنهنجن ڀائرن (مائٽن) جو پاسو ڇڏي، پاڻ کي
فاتح سڀ سالار سر چارلس نيپئر جي حوالي ڪيو هو، ۽ برطانوي
سرڪار جي فتحيائيءَ کان پوءِ پنهنجي والد جي ڏنل حصي تي
حڪمراني ڪندو رهيو ۽ آخر ۱۳۱۱ھ مطابق ۱۸۹۴ع ۾
انتقال ڪيائين. سندن لاش ڪربلا معليٰ ٺيئي، سيد الشهداء
(امام عالي مقام حضرت حسين عليه السلام) جي پاڙي ۾

دنياو ويو. هن وقت سندس ٽيون نمبر فرزند سر مير فيض محمد خان صاحب بهادر سندس جانشين آهي، جنهن جو تفصيلوار احوال راقم الحروف جي ٻي تصنيف ”خيرپور نامي“ ۾ درج آهي. جنهنڪري دوباره لکڻ غير ضروري نظر ٿو اچي.

مناسب معلوم ٿو ٿئي ته ٽالپر خاندان جي حڪمرانن جي اولاد جو احوال به پڙهندڙن جي معلومات لاءِ لکيو وڃي.

۱- مهزائينس مير محمد حسن علي خان سي. آء. اي
 فرزند ارجمند مير نصير خان حڪمران حيدرآباد کي برطانوي
 سرڪار وٽان ٽي هزار رپيه ماهوار پينشن ملندي آهي، ۽
 نهايت ئي عزت ۽ فرحت سان حيدرآباد جي ڀرسان سنڌونديءَ
 جي ڪناري تي قيام پذير آهي ۽ تمام سهڻو پنڳلو ۽ باغيچو اٿس.

۲- هزهائينس مير حاجي نور محمد خان فرزند ارجمند مرحوم مير محمد حسين علي خان (حيدرآباد جو آخري حڪمران) کي به برطانوي سرڪار وٽان ٽي هزار رپيه پينشن ملندي آهي ۽ حيدرآباد جي ڀرسان سنڌونديءَ جي ڪناري تي ڪمال عزت ۽ فرحت سان وقت گذاري رهيو آهي.

۳- هزهائينس مير عبدالحسين خان فرزند ارجمند مير عباس علي خان ۽ هزهائينس مير محمد حسن علي خان سي. ۱۹۰۶ اي جي پهرئين نمبر پرائمڻي کي برطانوي سرڪار وٽان ۸ سؤ رپيه پينشن ملي رهي آهي ۽ حيدرآباد جي سنڌونديءَ جي ڪناري تي نهايت ئي عزت ۽ فرحت سان وقت گذاري رهيو آهي.

۴- خير پور جي پهرئين حڪمران مرحوم مير رستم خان جي ڏهڻي مير رستم خان پٽي کي برطانوي سرڪار وٽان ۱۲ سؤ رپيه پينشن ملندي آهي. نهايت ئي خوش آهي ۽ تعلقي روڙيءَ جي ديهه ”جنو جي“ ۾ پنهنجن سڳن ڀائرن ۽ چاچي سميت رهائش پذير آهي.

۵- خيرپور جي حڪمران مرحوم مير نصير خان جي فرزند ارجمند هڙهائينس مير علي مدد خان کي برطانوي سرڪار

وٽان ۹۵۰ رپيه پينشن ملي رهي آهي ۽ تعلقي روھڙيءَ جي ديھ ”علي آباد“ ۾ تمام سٺو وقت گذاري رهيو آهي.

۶- ميرپور خاص جي حڪمران مرحوم حاجي مير شير محمد خان جي وڏي فرزند ارجمند هزهاڻينس مير حاجي فتح خان کي برطانوي سرڪار وٽان ٻه هزار رپيه پينشن ملندي آهي ۽ ميرپور خاص ۾ تمام خوشيءَ سان وقت گذاري رهيو آهي. اهي ڇھ ئي مير صاحب، سنڌ جي حڪمرانن جو اولاد آهن. انهن کان سواءِ ٽالپر خاندان جا اٽڪل هڪ سؤ کن ٻيا مير صاحب به آهن، جن مان گهڻن کي مناسب پينشن ملندڙ آهي ۽ ڪن کي جاگيرون ۽ زمينون عطا ڪيل آهن، جن جي تفصيل بيان ڪرڻ ۾ ڊيگهه ٿيندي، جا هن مختصر ڪتاب جي اصلي مقصد جي خلاف آهي. انهيءَ ڪري راقم الحروف طوالت کي ترڪ ڪري، اختصار کان ڪم ورتو آهي ۽ پڙهندڙن جي معلومات لاءِ ايترو ڪافي آهي.

باب ٽيون

انگريز سرڪار جي عملدارن جي حڪومت

(۶۰-۱۲۵۹ھ مطابق ۱۸۴۳ع کان)

ٽالپرن جي حڪومت جي احوال ۾ لکيو ويو آهي ته مرحوم سرمير علي مراد خان والي خيرپور کان سواءِ، جنهن انگريز سرڪار جو پاسو ورتو هو، سنڌ جي ٻين سڀني ٽالپرن حڪمرانن کي شڪست ملي ۽ سر چارلس نيپئر صاحب بهادر کي مڪمل فتح حاصل ٿي. ان کانپوءِ هندوستان جي فرمان روا ۽ گورنر جنرل جناب لارڊ ايلنبرو صاحب بهادر جي حڪم مطابق سر چارلس نيپئر سنڌ جو گورنر نامزد ٿيو. کيس ڪي نائب ۽ مددگار (اسسٽنٽ) به ڏنا ويا ۽ سياسي، فوجي ۽ مالي اختيارين سان به سرفراز ڪيو ويو. سر چارلس نيپئر سنڌ تي قبضي ڪرڻ بعد اهو حصو، جو مرحوم مير سهراب خان پنهنجي فرزند سر مير علي مراد خان کي ڏنو هو، ڇڏي، باقي سڄي سنڌ جي مٿان حڪمراني ڪرڻ لڳو.

سنڌ جي گورنر جي گادي ڪراچي ۾

انهيءَ زماني ۾ سنڌ جون حدون، جن تي ٽالپر حڪمران هئا، هيٺين ريت هيون:

اوڀر ۾ سبزل ڪوٽ تائين. اتر ۾ خانڳڙھ (جيڪب آباد) تائين ڏکڻ ۾ ننگر پارڪر ۽ ڪڇ جي رڻ تائين ۽ اولهه ۾ سمنڊ تائين. جيتوڻيڪ انگريزن جي حڪومت ۾ سرڪاري ڪاروبار دستوريءَ ريت ڏاڍي سهڻي نموني سان سرانجام

ٿيندو رهندو هو، پر ڪي اهر ۽ عجيب ڳالهيون به ٿينديون، جي مختصر طور تي هت لکيون وڃن ٿيون:

۱- ڪي اشتهار ڪيا ويا، جن مان ڪن جو مطلب بيان ڪجي ٿو (مثال طور) سنڌ جو ملڪ، جو ٽالپر حڪمرانن جي قبضي ۽ حڪومت هيٺ هوندو هو، هاڻي انگريز سرڪار جي قبضي ۽ حڪومت هيٺ آهي. انهيءَ ڪري زرعي زمين وغيره جي ڍل انگريز سرڪار جي عملدارن کي ڏيڻ گهرجي. جيڪڏهن سنڌ جي رهاڪن مان ڪوبه ماڻهو انگريز سرڪار جي خلاف ڪنهن به قسم جي ڪاروائي ڪندو، اهو جاني ۽ مالي نقصان جو مستحق ٿيندو. جاگيردار ۽ اهي ماڻهو، جن کي ڍل معاف ڪيل آهي ۽ هو ۱۷- فيبروري ۱۸۴۳ع تائين انهن زمينن تي قابض هئا، حاضر ٿي، سلامتيءَ جو پروانو حاصل ڪن ۽ پنهنجين ڍل معاف ڪيل زمينن تي قابض ٿين.

۱۷- فيبروري ۱۸۴۳ع جي تاريخ، سنڌ جي فتح جي تاريخ هئي، ۽ سلامتيءَ جا پروانا انگلينڊ جي ملڪ معظم ۽ هندوستان جي قيصره (ملڪ وڪٽوريم) جي يوم ولادت (سالگره) تي جاري ڪيا ويا ازانسواءِ مير شير محمد خان جي گرفتاريءَ جي باري ۾ به، جو ڀڄي ويل هو، ڇڱين رٿن تي عمل ڪيو ويو.

۲- ڪراچي ضلع جي لاءِ ميجر هنري پريڊيءَ کي مڪمل اختيارون ۽ مناسب عملو ڏئي، ڪليڪٽر ۽ (ضلع) مئجسٽريٽ مقرر ڪيو ويو. اهڙيءَ ريت حيدرآباد ضلع ۾ ڪيپٽن رٿورن کي ۽ شڪارپور ضلع ۾ ڪيپٽن گولڊنيءَ کي (ڪليڪٽر ۽ مئجسٽريٽ) مقرر ڪيو ويو، ۽ اهي صاحب سپرد ڪيل ذميداريون خوش اسلوبيءَ سان بجا آڻڻ لڳا.

۳- ڪم ڪار ۾ سهولت لاءِ سڄي سنڌ جي اندر ڪليڪٽرن جي هيٺان ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ڪيا ويا.

٤- ٲٲٲٲ ڪلڪٽرن جي هيٺان ٲٲٲٲ ڪارڊار ۽ سزادل ڪار مقرر ڪيو ويو، ۽ سڀئي ٲٲٲٲٲٲ فرانس جي بجا آوريءَ ۾ مصروف ٿي ويا.

٥- ٲوليس ملازمن جو بندوبست ڪيو ويو، جن ۾ سوار بم هئا ۽ ٲيادا بم، جي ٲهرو بم ڏيندا هئا ۽ چور بم ٲڪڙيندا هئا. ٲوليس جي ڪاٲي جون اختياريدون ڪيٲٲن مارسٽن صاحب ڪي ڏنيون ويون ۽ سندس هٿ هيٺ هر ضلع ۾ ”ضلع عملدار“ ڊسٽرڪٽ سپرنٽينڊنٽ ٲوليس، الڳ مقرر ڪيا ويا، جن ڪي ”ڪيٲٲن“ سڏيو ويندو هو. ۽ سندن بالا عملدار (ڪيٲٲن مارسٽن) ڪي ”ڪمانڊنگ ٲوليس“.

٦- سال ١٢٦٤ هـ مطابق سال ١٨٤٨ع ۾ افغانستان جي والي امير دوست محمد خان جي فرزند ۽ افغانستان جي وزيراعظم سردار محمد اڪبر خان جي انتقال ٲٲٲٲل جي خبر مشهور ٿي. ٧- جڏهن حڪومت جو زياده تر ڪاروبار جهڙوڪ مالي، انتظامي ۽ سياسي سهڻي نموني سان سرانجام ٿيڻ لڳو ۽ شورش، فتنو ۽ فساد ختم ٿيو، تڏهن يعني ١٢٦٣ هـ مطابق ١٨٤٧ع جي آخر ۾ سرچارلس نيٲٲر سنڌ جو گورنر ولايت (انگلينڊ) روانو ٿي ويو ۽ اٲي وڃي ٲٲٲٲٲٲ خدمتن کان سبڪدوش ٿيو (رٽائر ڪيائين).

ٲٲٲون ڪمشنر مسٽر ٲرننگل صاحب بهادر

سال ١٢٦٣ هـ جي آخر ۾ ۽ سال ١٨٤٧ع جي شروع ۾ مسٽر ٲرننگل، جو بمبئي (صوبي) جي چيف سيڪريٽريءَ جي عهدي تي فائز هو، ڪراچيءَ آيو. انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي گورنريءَ جي عهدي ۾ تخفيف ڪري، ڪيس ڪمشنريءَ ۾ تبديل ڪيو ويو، ۽ سنڌ جو ڪمشنر، بمبئي جي گورنر جي ماتحت رهي، ڪم ڪرڻ لڳو. انهيءَ وقت بمبئي جو گورنر سرجارج ڪلارڪ هو. اگرچہ هن ڪمشنر (مسٽر ٲرننگل

جي ڏينهن ۾ حڪومت جو ڪاروبار تمام سهڻي نموني سان هلي رهيو هو، مگر هڪ وڏي ڳالهه جا انهيءَ وقت تي سا اها هئي، جو خيرپور جي والي سر مير علي مراد خان، سنڌ جا ڪي ٺڪرا، جي دراصل انگريز سرڪار جا هئا، پنهنجي قبضي ۾ رکيا هئا، جنهنڪري سرڪاري صلاحڪارن جي اڳيان انهيءَ حقيقت جي ڄاڻ لاءِ رت پيش ڪئي وئي. ڄاڻ جو نتيجو اهو نڪتو، جو انهن ٺڪرن تي انگريز سرڪار جو حق ثابت ٿيو، جنهن جي رپورٽ مٿي (انگريز سرڪار کي) ڪئي وئي. انهيءَ ڳالهه جو تفصيلوار احوال ”خيرپورنامي“ ۾ درج ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪري دوباره ان جي لکڻ جي ضرورت نه آهي. جيڪڏهن هن ڪتاب جي پڙهندڙن کي انهيءَ ڳالهه معلوم ڪرڻ جي خواهش هجي، ته ”خيرپورنامو“ صفحي ۳۶ کان ۴۱ تائين ڏسڻ.

۲- سال ۱۲۶۶ هـ مطابق سال ۱۸۴۹ع ۾ هندوستان جو فرمانروا ۽ گورنر جنرل لارڊ ڊلهوزي صاحب بهادر سنڌ مان درياءَ جي رستي لانگهاڻو ٿيو.

۳- مٿي ڄاڻايل سالن ۾ پهرين ۽ ٻي پلٽڻ ”بلوچي“ ۽ ”سنڌي“ قائم ڪرڻ جي رٿ تي عمل ڪيو ويو. اهي پلٽڻون اڃا تائين ساڳيءَ ريت قائم آهن ۽ گهڻو ڪري سنڌ جي اندر ئي رهن ٿيون.

۴- سال ۱۲۶۶ هـ مطابق سال ۱۸۴۹ع ۾ ملتان جو قلعو ۽ پنجاب جو صوبو انگريز سرڪار جي قبضي ۾ آيو. ڪيترن ئي معاملن جي سرانجاسي بعد سال ۱۲۶۷ هـ مطابق سال ۱۸۵۰ع ۾ هي ڪمشنر به ولايت (انگلينڊ) ويو ۽ اتي وڃي گهر ويهي رهيو (رٽائر ڪيائين).

ٻيو ڪمشنر سر بارٽل فريئر صاحب بهادر

۱۲۶۸ هجري مطابق ۱۵۸۱ عيسويءَ جي شروع ۾ بمبئيءَ کان ڪراچيءَ آيو ۽ سنڌ جي ڪمشنريءَ جي چارج

ورتائين ۰ پھريائين مسٽر ايليس صاحب ۽ مسٽر بيلاس صاحب سندس اسسٽنٽ هئا. هنن ڪمشنر جي زماني ۾ اڳڀر ۾ گهڻا ڪم سرانجام ٿيا، پر بطور ”مشتي نمونہ از خرواري“ هٿ ڪن اهم ڪمن جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو. جي ظاهر آهن ۽ انهن جو اثر اڃا تائين قائم آهي:

۱- ۱۲۶۹ هـ مطابق ۱۸۵۲ع ۾ هندوستان جي فرمانروا ۾ گورنر جنرل جناب مارڪوئيس آف ڊلهوزي صاحب بهادر جي حڪمنامي جي تعميل ڪئي وئي، جو سنڌ جي انهن ديھن جي واپسيءَ جي باري ۾ هو، جي سر مير علي مراد خان جي قبضي ۾ هيون، ۽ جن جي باري ۾ مٿي (انگريز سرڪار کي) رپورٽ ڪيل هئي. گورنر جنرل صاحب بهادر پنهنجي فوج ظفر موج سميت روھڙيءَ جي ويجهو اچي منزل انداز ٿيو ۽ انهن ديھن جي واپسيءَ لاءِ مناسب انتظام ڪيائين. ۽ اهي ٽڪرا واپس وٺي، شڪارپور ۽ حيدرآباد ضلعن ۾ شامل ڪري ڇڏيائين، جن تي انگريز سرڪار جي عملدارن جو عمل دخل رھيو. جو اڃا تائين ساڳيءَ ريت قائم آهي. اهي ديھون هيءَ آهن (۱) ڏھرڪي (۲) مھرڪي (۳) ماٿيلو (۴) بلدڪو (۵) موغليجا (۶) ساھتي (۷) لڏوگاڳن (۸) چڪھزارچو ۽ (۹) روپا وغيره.

۲- مٿي ڄاڻايل سالن ۾ سنڌ جي رهاڪن جي سھولت خاطر سنڌي اکر عربي رسم الخط ۾ لکڻ جو فرمان جاري ٿيو ۽ سنڌ ۾ مڪتب ۽ مدرسا (اسڪول) قائم ڪري، سنڌي ٻوليءَ ۾ تعليم ڏيڻ جو رواج وڌو ويو. سرڪاري دفتر، جن ۾ فارسي زبان رائج هئي، انهن ۾ فارسيءَ جو رواج بند ڪري، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي رسم الخط رائج ڪيو ويو. سنڌ جا رهاڪو انهيءَ سھولت جي ڪري، جاڪين لکپڙھ ۾ مسٽر ڪري ڏني وئي، ڏاڍو خوش ٿيا. هن ڪم ۾ مسٽر ايليس جي صلاح ڪي وڏو دخل هو.

۳- مٿين سالن ۾ سنڌ جي هر ضلع جي اندر ٽپيدار، ڪاردار، مختيارڪار ۽ انهن جي مٿان دفتر دار مقرر ڪيا ويا.

انهن سرڪاري ملازمن سرڪار جي حصي (ڍل) وصول ڪرڻ سان گڏوگڏ زميندار ۽ آبادگارن سان به اهڙو سهڻو ۽ سهولت ڀريو سلوڪ ڪيو، جو رعيت نهايت ئي خوش ٿي.

۴- مٿين سالن ۾ نواب بهاول خان والي رياست بهاولپور جي وفات جي خبر آئي ۽ انگريز سرڪار، مرحوم نواب صاحب جي فرزند جي وڏي ٿيڻ تائين رياست جو انتظام پنهنجي هٿ ۾ رکيو.

۵- انهن سالن ۾ ديواني مقدمن نيبرڻ ۽ قرضخواهن ۽ قرضدارن سان انصاف ڪرڻ لاءِ حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾، جي سنڌ جا سڀ کان وڏا شهر هئا، منصف مقرر ڪيا ويا، جن تمام سهڻي نموني ۾ انصاف ٿي ڪيو. انهن شهرن جا بالا عملدار مئجسٽريٽ صاحب هوندا هئا. انهن منصفن کي هن زماني ۾ سبارڊينيٽ جج سڏيندا آهن، جي اڪثر شهرن ۾ مناسب موقعن تي انصاف جي طالبن سان انصاف ڪندا آهن.

۶- انهن ئي سالن ۾ سنڌ جي وڏن شهرن ۾ ”قاعده نمبر ۱۲۶ سال ۱۸۵۲ع“ جاري ڪيو ويو، جنهن جو مطلب هو انهن شهرن ۾ صفائي ۽ روشني. انهيءَ اداري کي، جنهن جي هٿ ۾ صفائي ۽ روشنيءَ جو بندوبست آهي، ”ميونسپالٽي“ سڏيو وڃي ٿو، ۽ اهو ادارو هاڻي ڪيترن ئي قسمن جي قاعدن تي مشتمل آهي.

۷- انهن ئي سالن ۾ هارين، ڪاتيدارن ۽ زميندارن جي آباديءَ ۾ واڌاري لاءِ وڏي ناري (اوپارين واه) جي ڪاٺيءَ صفائي ۽ ويڪرائي جو بندوبست ڪيو ويو، جو اڃا تائين قائم آهي.

۸- سال ۱۲۷۰ھ مطابق سال ۱۸۵۳ع ۾ حيدرآباد ۽ ميرپور خاص جي مير صاحبن منجهان اڪثر مير صاحب آزاد ٿي، سنڌ ۾ پنهنجين جڳهن تي واپس آيا، جي ڪلڪتي، هزارلي باغ، پوني ۽ لاهور وغيره شهرن ۾ انگريز سرڪار جي نظر بنديءَ

هيٺ هئا. اهي سڀئي مير صاحب پنهنجي حيثيت ۽ درجہ آهر انگريز سرڪار کان وظيفا، زمينون ۽ عطيا حاصل ڪري، گذارو ڪري رهيا آهن.

۹۔ سال ۱۲۷۱ھ مطابق سال ۱۸۵۴ع ۾ جاگيرن جا معاملو مڪمل ٿيا. اگرچہ ان کان اڳ ۾ به سنڌ جي جاگيردارن جي جاگيرن جا معاملو مرحوم ڪيپٽن اسٽاڪ صاحب بهادر اسسٽنٽ ڪمشنر (براني جاگيرت) ٺيڙيا هئا. مگر صاحب موصوف جي وفات کانپوءِ ڪيپٽن (هاڻي ”سر“) فرديرڪ گولڊ اسمڊ صاحب بهادر نائب اول (سينئر اسسٽنٽ) ۽ ڪيپٽن (هاڻي ”سر“) ليونٽس بيلي صاحب بهادر، نائب دوم (جونيئر اسسٽنٽ) ڪي انهيءَ ڪم لاءِ انگريز يدان ۽ فارسي دان عملو ۽ دفتر ڏئي، مقرر ڪيو ويو. انهيءَ عملي ۾ راقم الحروف به شامل هو. مان اگرچہ ان کان ڪي مهينا اڳ ۾ شڪارپور جي ڊپٽي مئجسٽريٽ صاحب جي آفيس ۾ منشي ٿي ڪم ڪيو هو، مگر مون کي پڪي نوڪري مٿين سالن ۾ پندرهن ورهين جي عمر ۾ ملي، جيئن هيٺين نوٽ جي ترجمي مان ظاهر ٿو ٿئي، جو اصل ۾ انگريزيءَ ۾ آهي:

منشي خداداد خان چڱي چال جو سرٽيفڪيٽ ٿو گهري.
ماڻهو هٿيار ٿو ڏسجي ۽ سمجهجي ٿو ته آفيس جي
ڪم لاءِ ڪارائتو ٿيندو، بشرطيڪ مٿس نظر رکي وڃي.

صحيح

ميجر گولڊ اسمڊ صاحب بهادر
اسسٽنٽ ڪمشنر جاگيرت سنڌ

سال ۱۲۷۳ھ مطابق سال ۱۸۵۶ع جي شروع ۾
سر بارٽل فرير صاحب بهادر آب هوا جي تبديليءَ خاطر ارڙهن
مهينن جي موڪل تي ولايت (انگلنڊ) هليو ويو.

ٽيون ڪمشنر: جنرل جيڪب صاحب بهادر

گهڻي عرصي کان سرحد سنڌ (جيڪب آباد) ۾ سياسي معاملن ۽ سرحدي رسالي (فوجي دستي) جي سربراه جي حيثيت ۾ معزز عملدار رهيو. مٿي ڄاڻايل سال (۱۸۵۶ع) ۾ جيڪب آباد کان اچي، سنڌ جي ايڪٽنگ ڪمشنر جي عهدي کي رونق بخشيائين. انهن ڏينهن ۾ پهريائين آنريربل گبس ۽ شالسنوئرٽ صاحب سندس اسسٽنٽ هئا. سرڪاري ڪم ڪاريون تمام سهڻي نموني ۽ وڏي جرات سان سرانجام ڪندو هو. چوتم فوجي ماڻهو هو. هن جو بهترين ڪارنامو اهو هو، جو اناج جي قيمت دڪاندار جي مرضيءَ تي ڇڏيائين ۽ مزدورن ۽ ڪاريگرن جي اجرت مزدورن ۽ ڪاريگرن جي خواهش تي ڇڏيائين. ان جو مطلب اهو هو ته دڪاندار ۽ ڪم ڪندڙ پنهنجي مرضيءَ سان اگهه ۽ اجرتون وٺن. انهيءَ صورت ۾ ڪنهن جي مٿان به ڪو زور زبردستي نه رهي. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو آزاديءَ جي انهيءَ تجويز جي ڪري گهڻا ماڻهو خوش ٿيا ۽ پنهنجا ڪم پنهنجي مرضيءَ موجب ڪرڻ لڳا.

۲- انهيءَ سال (۱۸۵۶ع) سر مير علي مراد خان والي خيرپور انصاف حاصل ڪرڻ لاءِ انگلنڊ ويو پر پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب نه ٿيو.

۳- پنجاب کان هڪ سروي آفيسر ڪيپٽن ميگڊالن پنهنجي عملي سميت سنڌ ۾ آيو، جنهن سنڌ جي اڪثر حصن، شهرن ۽ گهرن جي سروي ڪئي ۽ حدون مقرر ڪري، برج ۽ منارا ٺهرائي ڇڏيائين، جن مان گهڻن جا نشان اڃا تائين ظاهر آهن.

۴- سال ۱۲۷۴ھ جي آخر مطابق ۱۸۵۷ع جي شروع ۾ ايران جي ”بوشهر“ ۽ ان جي اوسي پاسي برپا، ٿيل فساد کي منهن ڏيڻ لاءِ، پنهنجي اسسٽنٽ سر ليوئس بيلي سميت روانو ٿيو، ۽ سنڌ جي ڪمشنريءَ جي ذمہ داري مسٽر ايليس جي

سپرد ڪري ويو، جو دکن ۾ ڪمشنر هو (اهو عارضي انتظام هو). ان کانپوءِ سر بارنل ڪريئر موڪل ڪري موٽي آيو ۽ وري ڪمشنريءَ جي عهدي تي فائز ٿيو.

۵- سال ۱۲۷۴ھ مطابق سال ۱۸۵۷ع ۾ هندوستان جي ڪيترن ئي شهرن ۾ وڏو فساد ۽ عام غدر برپا ٿيو، ۽ ان جو اثر سنڌ جي وڏن شهرن جهڙوڪ ڪراچي، حيدرآباد، شڪارپور ۽ جيڪب آباد تي پيو. جنهنڪري جدا جدا پلٽڻ جا آفيسر ۽ سپاهي بيم، انهيءَ شورش ۽ فساد ۾ شريڪ ٿيا ۽ نافرماني ٿي پيا. مگر (سنڌ ۾) آنرڊيل سوگس صاحب بهادر جڊيشل اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ، ۽ انهيءَ وقت جي ٻين بالاعملدارن جي دانائي، لياقت ۽ صلاحيت جي ڪري، اها سخت ۽ اهم ترين مهل هن طريقي سان ختم ٿي، جو فسادي گرفتار ٿيا ۽ پنهنجن بڙن اعمالن سبب سزاياب ٿي ويا. انهن مان ڪن کي توڻ سان آڏايو ويو ۽ ڪن کي ڦاسيءَ جي تختن تي لٽڪايو ويو. اهڙيءَ سختيءَ جي وقت ۾ جن ماڻهن (انگريز سرڪار جي) مدد ۽ خيرخواهي ڪئي، انهن کي انعام اڪرام ڏنا ويا. پيشڪ هرڪم خدمت ڪرد، او مخدم شد (جنهن خدمت ڪئي، اهو مخدم ٿيو).

راقم الحروف کي ياد ٿو اچي ته انهيءَ سختيءَ جي وقت ۾ سنڌ جي جتوئين جي سردار امام بخش خان ۽ خان بهادر الف خان ترين (پٺاڻ) جي مٿان انگريز سرڪار سان بدخواهي ڪرڻ ۽ سندس مدد کان انڪار ڪرڻ جا الزام رکيا ويا. مڃ چيو اٿن ته هرڪم خود را ديد، او محروم شد (جنهن پاڻ کي ڪجهه پانيو، اهو بي نصيب ٿيو). سردار جتوئي کي سزا طور سال ۾ هزارها روپين جي آمدنيءَ جي جاگير وڃائي پئي ۽ الف خان کي ساليانو هڪ هزار روپين جي وظيفي کان محروم ڪيو ويو، ۽ اهڙيءَ ريت ٻئي چٽا سرڪار جي نظرن کان ڪري پيا. هن وقت سردار امام بخش خان جو پٽ فتح خان جتوئي ۽ الف خان جو پٽ

پير بخش خان ترين شڪارپور تعلقي جا زميندار آهن، جي پنهنجي زمينداريءَ جي آمدنيءَ تي گذارو ٿا ڪن ۽ پنهنجن وڏن جا يادگار آهن.

انگريز سرڪار مسٽر ٻارٽل فريئر کي ”سر“ جي خطاب سان نوازيو، جو پنهنجي حڪمرانيءَ جون ذمہ داريون نهايت ئي هوشياريءَ سان ۽ عوامي ڀلائي جي خيال کان سرانجام ڪري رهيو هو.

۶- انهي ئي سال يعني ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ع ۾ ڪراچيءَ کان ڪوٽڙيءَ تائين ”آگ گاڏي“ (ريل) جي منظوري ملي، جنهن جو سنگ بنياد سر ٻارٽل فريئر رکيو. سندس ڪمشنريءَ جي ڏينهن ۾ ريل گاڏي (ڪراچيءَ کان) ملير تائين هلندي هئي. ببلڪ هن عوامي سهولت جي ڪري بيحد خوش ٿي.

۷- انهيءَ سال سنڌ ۾ مستط جي امام سيد سيوڻي (؟) صاحب جي وفات جي خبر آئي.

۸- سال ۱۲۷۶ھ مطابق ۱۸۵۸ع جي آخر ۽ ۱۸۵۹ع جي شروع ۾، ميجر (پوءِ ”سر“) فريڊرڪ گولڊ اسمبلي ڪي عمرڪوٽ جي رستي جيسلمير ڏانهن ۽ اتان ڀوڪران ۽ مارواڙ جي ٻين حصن ڏانهن خبر چار لهن واسطي ۽ ڪن ٻين مصلحتن سانگي موڪليو ويو. جيئن چيو ويو آهي ته ”رموز مملڪت خويش خسروان دانند“ (بادشاه پنهنجي بادشاهيءَ جا راز پاڻ ڄاڻندا آهن). کيس جيسلمير جي والي مهاراول رنجيت سنگهه ۽ ڀوڪران جي ٺاڪر ڀٻوت سنگهه سان ملڻ جو حڪم ڏنو ويو. انهيءَ سفر ۾ ڪيپٽن ڊڪنسن کي فوجي دستي ”سنڌ هارس“ سميت سندس ماتحت مقرر ڪيو ويو. راقم الحروف کي به سندس خدمت ۾ رهڻ جو حڪم ڏنو ويو. مارواڙ ۾ اٽڪل ٽي مهينا گذاري. روهڙي (سنڌ) ۾ واپس آياسين. هن سفر جو احوال ڪتاب ”وقائع سير جيسلمير“ (مطبوعه ۱۲۸۴ھ مطابق ۱۸۶۷ع) ۾ درج

ڪيو ويو آهي، جو راقم الحروف جو تصنيف ڪيل آهي. پڙهندڙ اهو ڪتاب ملاحظو ڪن.

هن خطرناڪ سفر سبب راقم الحروف کي آفرين نامو، ترار، ٻم ٿان ٻيچي زري يعني ٻڳ ۽ بنارسي شال عطا ڪري، مسرت بخشي وئي. بيشڪ، اهي سهڻيون عادتون انهن سخي سردارن جون هونديون آهن، جي ڪنهن جي خدمتگاريءَ جو حق ضايع نه ڪندا آهن. جيڪا تحرير (آفرين نامو) هن خاص خدمت جي عيوض راقم الحروف کي عطا ڪئي وئي آهي، اها ڪنهن مناسب موقعي تي پيش ڪئي ويندي.

اگرچہ سر بارٽل فرير جو ذڪر انتظامي ڪمن جي سرانجامي جي باري ۾ تفصيلوار ۽ تعريفِي انداز ۾ ڪيو ويو آهي، تاهم (هيءَ ڳالهه به قابل ذڪر آهي ته) ۱۲۷۶ھ مطابق ۱۸۵۹ع ۾ جڏهن ڪيمس سپريم ڪائونسل ڪلڪتي جي ممبريءَ جو اعزاز عطا ڪيو ويو، ته ڪلڪتي رواني ٿيڻ وقت سنڌ جي ڪن معزز ماڻهن کي، جن جو تعداد ڏيڍ سؤ کن هو، موڪلائيءَ جا خط لکيائين، جن جو نقل هيٺ ڏجي ٿو. اهي ماڻهو سندس حسن ڪارڪردگي، نيڪ نيتي، بُرد باري ۽ خوش خليقيءَ سبب، سندس ٿورائتا هئا. ماڻهن ۾ انهيءَ چڱي اثر جي ڪري ڪائون چنڊو وٺي گڏ ڪيائين ۽ ڪراچيءَ ۾ ”فرير هال“ جي نالي سان هڪ عاليشان عمارت تعمير ڪرائي، پنهنجو يادگار ڇڏيائين، جا اڃا موجود آهي. انهيءَ چنڊي ۾ راقم الحروف جي ٿورڙي رقم به شامل هئي.

موڪلائيءَ جي خط جو نقل

جيئن ته حضور ملڪ محترم صاحب بهادريه دام اقبالها و اجلالها (۱) جي سرڪار بلند اقتدار مون کي سپريم ڪائونسل ڪلڪتي جو ممبر مقرر فرمايو آهي، تنهنڪري پنهنجي راءِ جي اظهار کان سواءِ

(۱) عظمت ۽ حشمت واري راڻي، مجلسِ بخت ۽ مرتبو هميشه قائم رهي.

جا، مان سنڌ جي باشندن جي باري ۾ رکان ٿو (هيترو ضرور چونڊس ته) مان سنڌ کي ڇڏڻ نٿو چاهيان. نون سالن جو عرصو سنڌ ۾ گذارين اٿم ۽ هميشه سنڌ جي پلائيءَ جي خواهش پئي رکي اٿم. انهيءَ ڪري چاهيان ٿو ته وڃڻ کان اڳ ۾ دل جي خوشي ۽ مسرت سان، اوهان سان ملي، اوهان جي نمڪ حلائي ۽ چڱي هلت چلت جو اظهار ڪريان. پر جيئن ته سرڪار جي حڪم موجب مون کي جلدي روانو ٿيڻو ٿو پوي، تنهنڪري هيءَ چند سئون بطور ”وداع ناسي“ (موڪلائيءَ جو خط) جي لکيون وڃن ٿيون، ته سنڌ رهن ۽ (انهي جي ذريعي) سنڌ کي ۽ سنڌ جي سردارن کي ”خدا حافظ“ چئجي. مان جتي به هوندس، انشاء الله سنڌ جي پلائي لاءِ ڪوشش ڪندو رهندس. اوهان جي چڱي هلت چلت سبب، جيئن منهنجي اياڪاريءَ ۾ هئي، انگريز سرڪار کي اطمينان رهيو آهي. اميد آهي ته مان اوهان جي باري ۾ هميشه ائين ٻڌندو رهندس، ته اوهان مون کانپوءِ منهنجي جانشين سان به اونهين ئي (وفاداريءَ سان) پيش ايندا رهيا آهيو.

تاريخ ۱۷ - آڪٽوبر ۱۸۵۹ع (مطابق ۱۲۷۶ھ).

صحيح

سر بارٽل فرير، صاحب، بهادر

ڪمشنر سنڌ.

پڙهندڙن خيال ڪندا هوندا ته مٿي ڄاڻايل موڪلائيءَ جو خط جيئن ته سنڌ جي معزز ماڻهن ڏانهن لکيل آهي، انهيءَ ڪري ئي ان مان سر بارٽل فرير جي خوش خلقيءَ جو اظهار ٿو ٿئي. پڙهندڙن کي جيڪڏهن ناگوار نه لڳي، ته سر بارٽل فرير کي غريبن، پوڙهن ۽ مفلس ماڻهن سان چيڪا همدردي هوندي هئي، بي زبان ۽ عاجز قلم انهيءَ باري ۾ به ڪجهه لکڻ جي جرات ڪري، ته جيئن پڙهندڙن کي حقيقت جو پتو پوي.

۱- ڪراچيءَ جي مهاڻن جي محلي ۾ هڪ پوڙهو رهندو هو، جنهن جو نالو ”ٻڙو“ هو. تمام مسڪين ۽ عيالدار هو. ۽ سندس گهر جو خرچ به وڏو هيو. سر بارٽل فريئر ان کي ”بابا ٻڙو“ سڏيندو هو ۽ هن جي مسڪيني حال تي سهر ٻائيءَ جي نظر ڪري هن جي ٻن ٻيڙين جو محصول معاف ڪري ڇڏيو هئائين. ائين ڏهن ڏينهن يا ڪڏهن مهيني مهيني وٽس ويندو هو، هن کان حال احوال وٺندو هو ۽ هن جي پٽ کي ڪجهه پئسا ڏئي ايفندو هو. جنهن کي پنهنجو پاڻ سڏيو هئائين ۽ سندس زال کي ماءُ سڏيو هئائين.

۲- سليمان نالي هڪ درڙي هو، جنهن جو دڪان ڪلاتين جي مسجد جي ڀرسان سيٺ نائون مل جي محلي جي ويجهڙائي ۾ هوندو هو. اهو درزي تمام وڏي عمر جو ۽ نهايت ئي مسڪين ۽ نادار هو. سر بارٽل فريئر کي هن جي مسڪينيءَ جي خبر پئي ته هميشه هن جي دڪان تي وڃڻ لڳو ۽ هر دفعي روڪ رقم ڏئي، هن جي مدد ڪندو رهيو.

ٽيون شخص هڪ پوڙهو برهمڻ فقير هو، جو ڪنهن ڪم جي سانگي سندس خدمت ۾ اچي عرضگذار ٿيندو هو، پر جيئن ته هن جو ڪم قانون جي دائري کان ٻاهر هو، انهيءَ ڪري (پورو نه ٿيو، ۽ هو) هميشه صاحب بهادر جي پٺيان ڦرندو رهندو هو. صاحب بهادر کيس ”چوڊار بابا“ سڏيندو هو ۽ ڪانئس پئڪڙا وغيره وٺي کائيندو هو. سر بارٽل ڪراچيءَ کان وڃڻ وقت انهن ٽنهي ڄڻ جون تصويرون پاڻ سان کڻي ويو. بيشڪ، ائين ئي ٿيڻ ڪيندو هو، جو چيو ويو آهي ته: ڪم حق شرم داد ز موچي سفيد (الله تعاليٰ) اچن وارن کان شرم ڪندو آهي.

۴- جنرل جان جيڪب صاحب بهادر، سرحد سنڌ جو پوليتيڪل سپرنٽنڊنٽ ۽ سنڌ جي فوجي رسالي جو ناظر ۱۸۵۹ع ۾ هن جهان ڀر ملال سان انتقال ڪري ويو.

چوٿون ڪمشنر: مسٽر انوار ريتي صاحب بهادر

مسٽر انوار ريتي ۱۲۷۶ھ مطابق ۱۸۵۹ع جي آخر ۾ ڪراچيءَ پهتو ۽ سنڌ جي ڪمشنريءَ جي ڪرسيءَ تي جلوھ افروز ٿيو. پھريائين پنھنجن اسسٽنٽن ۱- مسٽر شالاسٽوئرن ۽ ۲- آئريبل مسٽر گبس جي صلاح سان سرڪاري ڪاروبار جي سرانجامي ڪندو هو ۽ پوءِ ميجر فريڊرڪ گولڊاسمل جي صلاح سان. مگر اھڙا ڪم، جن جو اثر اڃا تائين ظاهر آھي يا اھڙيون عجيب ڳالھيون، جي سندس حڪمرانيءَ جي زماني ۾ ٿيون، مختصر طور تي ھت لکيون وڃن ٿيون:

۱- ۱۲۷۷ھ مطابق ۱۸۶۰ع ۾ آگ گادي يعني ريل ”داپچي“ جي اسٽيشن تائين ھلڻ لڳي، ۱۲۷۸ھ مطابق ۱۸۶۱ع جي شروع ۾ بمبئي جو گورنر سر جارج ڪلارڪ صاحب بهادر ڪراچيءَ پهتو ۽ انوار ريتيءَ سان گڏجي ريل تي چڙهي داپچيءَ پهتو ۽ اتان بهاري اٿن تي (۱)، جي مرحوم خان بهادر مراد خان مھيا ڪيا ھئا، سوار ٿي، گھاري ۾ منزل انداز ٿيا، ۽ اتان گھوڙا گاڏين تي چڙهي مڪليءَ جي ڏکريءَ تي آيا، ۽ مڪليءَ کان مھاري اٿن تي سوار ٿي، درياءَ تائين آيا، جتي جهاز لنگرانداز هو. جهاز تي چڙهي، سيوهڻ پهتا ۽ منڇر ڏندي تي سير شڪار ڪيائون. پوءِ حيدرآباد آيا، ۽ قلعي واري بنگلي ۾ دربار منعقد ڪري، جاگيردارن کي پشت به پشت جاگيرن جون سندون عطا ڪيائون.

(۱) ”بهاري“ جي نسبت ”سهره بن حيدان“ ڏانهن آهي، جو يمن جو قبائلي هو ۽ اٿن جي خوب خدمت ۽ پرورش ڪندو هو. سنڌ ۾ عرب حڪومت جي زماني ۾ سهره بن حيدان جا اٺ آيا هئا، جي، ”سهارت اٺ“ جي نالي سان مشهور ٿيا. هن زماني ۾ به ”مهري اٺ“ مشهور آهن، جي ساريءَ جي ڪم ايندا آهن ۽ نهايت تيز رفتار هوندا آهن. (ن. ب.).

انهيءَ سڄي سفر ۾ راقم الحروف به (پيو پيرو) صاحب بهادر جن سان گڏ هو. راقم الحروف کي هڪ عجيب لطيفو ياد آيو اچي. جيڪڏهن ٻڌندڙ ناگوار نه سمجهن، ته ان کي هت لکڻ جي جرأت ڪري:

سر جارج ڪلارڪ صاحب بهادر ڪيترائي سال افغانستان ۾ رهيو هو، جنهنڪري فارسي زبان ۾ چڱو درڪ رکندو هو. حسن اتفاق اهڙو ٿيو، جو سيوهڻ جي سردارن مان هڪ سردار ڏانهن سر جارج ڪلارڪ جي طرفان فارسيءَ ۾ هڪ خط راقم الحروف کان لکايو ويو، جو انهيءَ موقعي تي خدمت ۾ حاضر هو. صاحب موصوف خط جي عبارت ۾ لکڻ جو انداز ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ مون کان فارسيءَ ۾ پڇيائين ته ”اي ٻچو! از سرڪار بتوجه سي رسد؟“ (پٽ! توکي سرڪار وٽان ڇا ملندو آهي؟). انهن ڏينهن ۾ راقم الحروف جي پگهار ۲۵ رپيا هئي. جن مان انڪم ٽيڪس جي عيوض اٺ آنا ڪاٺيا ويندا هئا. انهيءَ ڪري راقم الحروف جواب ۾ عرض ڪيو ته ”سائين! ۲۴ رپيا اٺ آنا“ انهيءَ جواب تي ٺهڪ ڏئي ڪليو ۽ ميجر گولڊ اسمڊ کي، جو انهيءَ جهاز ۾ هو، گهرائي پڇيائين. ميجر صاحب تفصيل سان سڄي حقيقت عرض ڪئي، ۽ پوءِ راقم الحروف کي ڪجهه ڪاوڙ مان چيائين ته ”گورنر صاحب بهادر جي حضور ۾ ڪوڙ ڳالهائڻ مناسب نه هو.“ راقم الحروف عرض ڪيو ته ”مون ڪوبه ڪوڙ ڪونه ڳالهائيو آهي. مون کي سرڪار وٽان جيڪي ملي ٿو، سو عرض ڪيو اٿم.“ قصو ڪوتاهه انهيءَ وقت پنجن رپين جي ترقي ڏئي، پگهار ٽيهه رپيا ڪئي وئي. بيشڪ، ڪڏهن ڪڏهن تجاھل (اڻ ڄاڻ بنجن) به ترقي ۽ خوشيءَ جو سبب ٿيندو آهي، جيئن بيان ڪيو ويو.

۲- ۱۲۷۸ھ مطابق ۱۸۶۱ع ۾ ميجر هنري گرین صاحب بئسادر پولیٽيڪل سپرنٽنڊنٽ اپر سنڌ فرنٽيئر ۽ سنڊس ڊپٽي وليم گرین صاحب بهادر خاص ڊيوٽيءَ تي ڪراچي بندر

کان گوادر بندر (جو مسقط جي ماتحت هو) روانا ٿيا. راقم الحروف کي به (ٽيون ڀيرو) سندن ماتحتيءَ ۾ مقرر ڪري موڪليو ويو. ٻئي صاحب موصوف گوادر جي والي خدا بخش ڪورائي بلوچ سان چند سياسي معاملن تي ڪري، ۽ سامونڊي سفر جو تمام سخت هو، پورو ڪري ڪراچيءَ واپس آيا. هن موقعي تي راقم الحروف کي هڪ عجيب لطيفو ياد ٿو اچي ۽ چاهي ٿو ته ان کي هت لکيو وڃي:

سامونڊي بندرگاهن جي بڻڻن کي معلوم هوندو ته اپريل، مئي ۽ جون جي مهيني ۾ اتان جا ماڻهو سمنڊ کي ”آخر“ سڏيندا آهن. جيئن ته مٿين صاحبن جو وڃڻ ”جون“ ۾ ٿيو هو، جو خاص طور تي ”آخري“ مهينو آهي، ۽ انهيءَ وقت سمنڊ ۾ سخت شور ۽ چوليون هيون. انهيءَ ڪري گوادر جا ماڻهو مون کان پڇڻ لڳا ته ”هن آخر ۾ تنهنجو اچڻ ڪيئن ٿيو آهي؟“. راقم الحروف مسخريءَ ۾ هنن کي جواب ڏنو ته ”مون کي اچڻ آخر ۾ آندو آهي.“

هنن چند ستن لکن جو مطلب هيءُ آهي ته پڙهندڙن کي خبر پوي ته انهن مهينن ۾ سمنڊ جي اندر سخت شور هوندو آهي، جنهن ڪري سامونڊي سفر ۾ بي پرواه ٿيڻ ٺيڪ نه آهي.

۳- مٿي ڄاڻايل سالن (۱۲۷۸ هـ مطابق ۱۸۶۱ع) ۾ ميجر (پوءِ ”ميجر جنرل مر“) فرڊرڪ گولڊ اسمڊ صاحب بهادر کي مڪران جي ڪناري تي، ڪراچيءَ کان استنبول تائين تار (ٽيليگراف) لڳائڻ جو بندوبست ڪرڻ لاءِ خاص طور تي مقرر ڪيو ويو. ڪيپٽن ڪيماڻ صاحب بهادر ”رسالي هارس سنڌ“ جو ڪمانڊر ۽ ڊاڪٽر لال صاحب بهادر سندس ماتحت مقرر ڪيا ويا. راقم الحروف به (چوٿون ڀيرو) سندن خدمت ۾ ساڻن گڏجي روانو ٿيو.

ڪراچيءَ کان روانا ٿي، ”سون مياڻي“ (لس پيلي) پهتائين ۽ اتان جي حاڪم ڄام مير خان صاحب وٽ آرام ڪري، پسني (مڪران) وياسين ۽ اتي ڪلمتين (يسا ڪرستين) جي سردار مير بهرام خان سان عهدنامو ٿيو. پوءِ ”اورماره“ وڃڻ ٿيو. جتي مير فقير محمد بڙنجي سان (جو خان قلات جي ماتحت ڪيچ جو نائب هو، پڪو بندوبست ڪري، گوادر بندر وياسين. جتي امام مسقط جي وڪيل ملا عيسا خان سان گڏجي، جو صاحب بهادر جي وڃڻ کان اڳ ۾ معطل (نوڪريءَ کان برطرف) هو، گوادر جي واليءَ سان ملڻ ٿيو ۽ ساڻس عهدنامو ڪيو ويو. اهو پورن ٻن مهينن جو سفر هو. جهاز تي سوار ٿي سمنڊ جي رستي ڪراچيءَ واپس آياسين.

راڻو الجروف کي انهيءَ خدمتگداريءَ جي عيوض لونگي عطا ڪئي وئي. انهيءَ سفر جو تفصيلوار احوال ڪتاب ”مڪران نامي“ ۾ تاريخوار لکيل آهي، جو منهنجوئي تصنيف ڪيل آهي. جيڪڏهن پڙهندڙن سان ڪنهن کي انهيءَ سخت ۽ اڻانگي سفر جو احوال معلوم ڪرڻو هجي ته انهيءَ ڪتاب مان معلوم ڪري، جو نهايت ئي عجيب ۽ دلچسپ آهي.

۴- ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۶۲ع جي شروع ۾ ”ننگر پارڪر“ شهر (ريگستان) جي راڻن ۽ اوسي پاسي جي جاگيردارن چند ماڻهو گڏ ڪري، انگريز سرڪار جي خلاف شورش ۽ فساد برپا ڪيو، تارون ڪاٺياڻون، مختيار ڪاريءَ مان سرڪاري خزانو لٽيائون، شهر کي باه ڏنائون ۽ ڪن ماڻهن کي قتل ڪيائون ۽ ڪن کي زخمي ڪيائون. ان کانپوءِ ”جبل ڪاراه“ ۾ وڃي لڪا، جو ننگر شهر جي ڀرسان ”پيڇ“ ۽ ”ديسم“ جي سرحد تي هڪ وڏو جبل آهي. ڪمشنر صاحب بهادر پاڻ پنهنجي عملي، حيدرآباد جي ڪليڪٽر ۽ سپرنٽينڊنٽ پوليس، بلوچ رجمنٽ ۽ ٻين ڪيترن ئي عملدارن، ٺاڪرن ۽ زميندارن سان گڏجي سرزمين تي پهتو، ۽ ڏوهارين کي گرفتار ڪرائي سزائون ڏنائين. جن ماڻهن

هن مهم ۾ انگريز سرڪار جي مدد ڪئي، انهن کي جاگيرون، باراني زمينون، ترارون ۽ لونگيون وغيره انعام ۾ ڏئي خوش ڪيائين. پوءِ ڪراچيءَ واپس آيو. راقم الحروف کي، جو ڪيپٽن ٿيرون صاحب جي خدمت ۾ هو، آفرين نامو ڏنو ويو، جو اڳيرو هلي هيٺ ڄاڻايل تجزيون سان پڙهندڙن جي ملاحظي ۾ ايندو.

۵- مٿين سالن ۾ ڪي تعميري ڪم به ڪرايا ويا، جن ۾ وڏي بيگاري ۽ مٽڙاڻو واهن جي کاڌي ڪرائڻ ۽ کين ڪشادو ڪرائڻ به شامل آهي. سمنڊ جي پاڻي جي روڪ لاءِ هڪ مضبوط ۽ وڏو بند به ٻڌايو ويو، جو اڃا تائين قائم آهي ۽ ان جي ڪري جهازن کي سهولت ٿيندي آهي.

۶- مٿين سال ۾ چند مصور يورپ کان سنڌ ۾ آيا ۽ ڪن معزز مردن ۽ عورتن جون تصويرون ڪڍي ويا. ڇاڪاڻ ته کين لنڊن جي هڪ جلسي ۾ انهن جي نمائش ڪرڻي هئي. جيئن ته انوار ريتي صاحب وقت بوقت چڱيون خدمتون بجا آنديون هيون. انهيءَ ڪري ۱۸۶۲ع جي آخر ۾ سندس درجو وڌايو ويو ۽ کيس بمبئي ڪائونسل جو ميمبر بنايو ويو. سيجر جنرل، سر فرڊرڪ گولڊ اسمڊ صاحب (جو سنڌ جي ڪمشنر جو اسسٽنٽ هو) موڪل وٺي ولايت (لنڊن) ويو ۽ راقم الحروف کي سنڌ جي انهن معوزن جي احوال ٻڌائڻ لاءِ پاڻ سان بمبئيءَ وٺي ويو، جن جون تصويرون ڪڍيون ويون هيون، جيئن مٿي لکيو ويو آهي. راقم الحروف جي اها مخصوص مقرري پنجون ڀيرو ٿي، جا پوري ڪري، خيريت سان ڪراچيءَ موٽي آيس.

ڪتاب ”مڪران نامو“ سنڌ جي ڪمشنر مسٽر انوار ريتي صاحب بهادر جي ايامڪاريءَ ۾ لکيو ويو آهي، جو ڇپجڻ کانپوءِ جلد يعني ۱۸۶۲ع ۾ منظر عام تي ايندو.

انهن تحريرن جو تفصيل، جن مان راقم الحروف جي

خدمتن جو ثبوت ملي ٿو

(انگريزيءَ تان ترجمو)

۱- هيءَ تحرير هن لاءِ لکي ٿي وڃي، ته منشي خدا داد خان مئي ۱۸۶۱ع (۱۲۷۸ھ) ۾ مون سان گڏجي مڪران هليو ۽ پاڻ کي هر طرح سان مفيد ثابت ڪري ڏيکاريا ٿين. تاريخ ۳- جون ۱۸۶۱ع.

۲- منشي خدا داد خان! مون کي اوهان جي عريضي ملي آهي. مون وٽ ڪابه جاءِ خالي نه آهي. البت تيار (ٽيليگراف) جا، مڪران کان لنگهڻ واري آهي. ان جو بندوبست منهنجي ڀاءُ ميجر مالڪم گرڻ صاحب جي هٿ هيٺ ٿيندو. جيڪڏهن هن کي ڪنهن وڌيڪ منشيءَ جي ضرورت هوندي ته منهنجو خيال آهي ته اوهان انهيءَ نوڪريءَ لاءِ بالڪل لائق ثابت ٿيندو. مگر اها نوڪري هڪ هنڌ رهي ڪرڻ جهڙي نه ٿيندي، بلڪ اوهان کي سفر ۾ رهڻو پوندو. جيڪڏهن مون وٽ ڪا جاءِ خالي ٿي ۽ مون سمجهيو ته اوهان انهيءَ جي لاءِ لائق آهيو، ته سان اوهان کي نه وساريندس. تاريخ ۲- مئي ۱۸۶۲ع (۱۲۷۹ھ). ڪيمپ جيڪب آباد.

صحيح

ميجر هنري گرڻ صاحب بهادر

پوليٽيڪل ايجنٽ بلوچستان

ميچر گولڊاسمڊ صاحب بهادر اسسٽنٽ ڪمشنر فيروري

۱۸۶۲ع (۱۲۷۹ھ) ۾ حڪمران جي معاملن بابت سنڌ جي

ڪمشنر صاحب بهادر جي خدمت ۾ هڪ رپورٽ پيش ڪئي

جنهن جي آخري پيرا جو ترجمو درج ڪيو وڃي ٿو.

۳- مون جيڪو حالات جو اختصار پيش ڪيو آهي، هيءَ ڳالهه ان کان الڳ آهي. مان چاهيان ٿو ته اوهان پنهنجي آفيس جي ڪلارڪ منشي خداداد خان کي پنجاهه رپيا روڪ يا اوتري رقم جي لونگي ڏيو. هو تازي سفر ۾ سنهنجي لاءِ ڏاڍو مفيد ۽ ڪارائتو ثابت ٿيو، ۽ هن نوجوان ڪيترائي پيرا اهم ۽ خاص خدمتون بجا آنديون آهن، جن مان ڪن جو هٿ اظهار ڪريان ٿو: ۱۸۵۹ع (۱۲۷۴ھ) جي شروع ۾ عمر ڪوٽ کان جيسلمير ۽ پوڪران تائين مون سان گڏجي هليو، ۽ گوادر ۽ اورمارا تائين ميچر هنري گرڊن صاحب سان گڏجي ويو. اهڙي ماڻهوءَ کي سرڪاري اخراجات ۾ ڪفايت سبب هن وقت تائين ٿوري پگهار تي رکيو ويو آهي.

صحيح

ميچر گولڊاسمڊ صاحب بهادر

اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ

۴- منشي خداداد خان جاگيري ۽ سياسي معاملن جي سلسلي ۾ سنڌ جي اندر ۸ سالن کان زياده عرصو نوڪري ڪئي آهي. ازانسواءِ تعليمي معاملن ۾ به مون کي مدد ڏني اٿس. مان هن کي ۱۸۵۳ع (۱۲۷۰ھ) کان وٺي سڃاڻان ٿو. مان ڏاڍو خوش ٿيندس. جڏهن ٻڌندس ته هن کي ان کان زياده پگهار ملي ٿي. جا هن وقت کيس ملي رهي آهي ۽

جنهن جو هو مستحق آهي. انهن مخصوص خدمتن کان علاوه جن جي سرانجامي لاءِ هو مون سان گڏجي چيسلمير ۽ پوڪران هليو هو، جيڪي به ڪم هن کي سونپيا ويندا آهن، هو انهن جي تڪميل لاءِ هر وقت تيار ۽ حاضر رهندو آهي. تاريخ ... اپريل ۱۸۶۲ع (۱۲۷۹ھ).

صحيح

ميجر گولڊ اسمبل صاحب بهادر

اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ

(بمبئيءَ کان)

پنجون ڪمشنر: مسٽر ايس. مينسفيلڊ صاحب بهادر

سال ۱۲۷۹ھ مطابق سال ۱۸۶۲ع جي آخر ۾ بمبئيءَ کان تشریف فرما ٿيو ۽ ڪمشنريءَ جي ايوان کي روشن ڪيائين. شروع ۾ مسٽر ميڪس ملر صاحب ۽ مسٽر ارسڪين صاحب سندس اسسٽنٽ هئا. پوءِ مسٽر جان سور ٿيو. گهڻائي سرڪاري ڪم سهڻي نموني سان نباهيائين، مگر سندس دورحڪومت ۾ جيڪي وڏا ۽ عجيب ڪم ٿيا، جي اڃا تائين ظاهر آهن، انهن مان ڪن جو ذڪر هت ڪيو وڃي ٿو:

(۱) جڏهن مسٽر مينسفيلڊ سنڌ ۾ نئون آيو، تڏهن راءِ بهادر وامن راءِ برهمڻ جي معرفت، رجو حيدرآباد جي ڪليڪٽر جو دفتردار هو، اڪثر تعلقي آفيسن اچي ڪارڪردگي وغيره جي تحقيقات ڪرايائين، جنهن جي نتيجي ۾ ڪيترن ئي ديسي آفيسرن کي نقصان رسيو. نيٺ وامن راءِ جي هٿان ڪي اڻ وڻندڙ ڪم سرزد ٿيڻ لڳا، جنهنڪري هن نالائق کي برطرف ڪيو ويو ۽ هو ڀڄي ويو، ۽ ڪيترن ئي سرڪاري ملازمن کي بي عزت ٿيو پيو. انهيءَ دور کي سنڌ جا باشندا ”وامن گردِي“ سڏيندا آهن.

۱۲۸۰ ھ مطابق ۱۸۶۳ع ۾ سيد مراد علي شاهه روھڙيءَ وارو ۽ مير امير علي خان ٽالپر ڪڙيلا معلمي ۽ نجف اشرف جي زيارت لاءِ روانا ٿي ويا.

(۲) ۱۲۸۰ ھ مطابق ۱۸۶۳ع جي شروع ۾ تار (ٽيليگراف) جي لائين جي بندوبست جي سلسلي ۾ (ڪمشنر صاحب) چند عملدارن ۽ ٻين صاحبن سان گڏجي جهاز جي ذريعي خليج فارس روانو ٿيو ۽ راقم الحروف کي به پنهنجو ماتحت ڪري ڪنڀائين ۾ اهو ڇهون ڀيرو هو، جو راقم الحروف کي مخصوص خدمت جي لاءِ منتخب ڪيو ويو. جهاز ڪراچيءَ کان لنگر ڪٽي، پهريائين اورمارا بندر (مڪران) پهتو. اتي لنگر هنيائين. صاحب لٽا ۽ ٽيليگراف آفيس ۾ پهتا. اتان جي رپورٽ سرڪار (بمبئي سرڪار) کي موڪلڻ بعد گوادر بندر ويا، جو مسقط جي امام جي تحت هو. ڪيپٽن راس صاحب بهادر کسي، جو افهيءَ سفر ۾ ساڻ هو ۽ فارسي زبان ڄاڻندو هو، اتي بلوچستان ۽ مسقط جو نائب پوليتيڪل ايجنٽ مقرر ڪري، مسقط شهر ۾ وڃي لٿاسين. اتي مسقط جي امام ۽ پوليتيڪل ايجنٽ سان ملي، سندن مشوري سان جبلن جي وچان، جي مڪران ۽ عرب جي ڪناري تي هئا، گهمندا ڦرندا، سامونڊي بندرگاهه ڏسندا، سير سياحت ڪندا ”ٻيو شهر“ وڃي پهتاسين، جو ايران جو هڪ شهر آهي. اتي جهاز تان لهي (برطانوي) سفارتخاني وياسين، جتي ڪمشنر صاحب بهادر، اتان جي امين الملڪ ۽ پوليتيڪل ايجنٽ سان، جو سرلوئيس بيلي صاحب هو، ملاقات ۽ ٽيليگراف لائين جي باري ۾ تبادلہٴ خيالات ڪيو. پڙهندڙن کي معلوم هجي ته سرلوئيس بيلي صاحب اهوئي آهي، جو شروع ۾ ڪجهه سال روھڙي سب ڊويزن جو ڊپٽي ڪليڪٽر هو، ۽ ان کان پوءِ سنڌ جي اسسٽنٽ ڪمشنر (برائي جاگيرت) جو اسسٽنٽ مقرر ٿيو. راقم الحروف سان چڱي ڄاڻ سڃاڻ هيس.

بلڪ منهنجي خدمات ۽ سهڻين ڪارگزارين جي باري ۾ سندس تحرير ۾ مون وٽ موجود آهي انهيءَ ڪري مون سان وڏي مهربانيءَ سان پيش آيو. مطلب ته ”بوشهر“ مان سمورا ڪم ڪاريون پورا ڪري، جهاز تي چڙهياسين ۽ جهاز لنگر کڻي ”مهاسره“ يا ”محاصره“ وڌان لنگهي، بصري جي بندرگاه تي وڃي لنگر انداز ٿيو. آخر بصري ۾ اتان جي حاڪم ۽ پوليتيڪل ايجنٽ سان ملي، ٽيليگراف لائين جو مناسب انتظام ڪري، وڏي جهاز کي ننڍي جهاز سان بدلائي، دجلي درياءَ جي رستي دارالسلام بغداد شريف پهتاسين. پورن ٽن ڏينهن تائين رات ڏينهن جهاز هلائڻ بعد بغداد شريف جي بندرگاه ۾ داخل ٿياسين. جهاز تان لهي، ڪمشنر صاحب بهادر، سفارتخاني تشریف فرما ٿي ويو ۽ اتي ”باليوز“ يعني سرڪار جي سفير ۽ سلطان الاسلام جي نائب عرف ”پاشا“ سان ملاقات ڪري، ٽيليگراف جي باري ۾ تبادله خيال ڪيائين. ان کانپوءِ عراق جون عجيب و غريب ۽ قديم جاينون جهڙوڪ ”نوشيروان جي سراءِ“، ”هابل ۽ بابل جو ڪوه“ (۱) ۽ ڪاظمين شريفين جي زيارت ڪئي وئي، ۽ باليوز جون دعوتون کائي ڪراچيءَ واپس آياسين.

راقم الحروف حضرت مولانا و سيدنا شيخ عبدالقادر جيلاني قدس الله سره العزيز، امامين شريفين ڪاظمين، حضرت شيخ جنيد بغدادی، حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي ۽ ٻين اوليائن ڪرامن جي زيارت جو شرف حاصل ڪيو ۽ حضرت مولانا سيد سعد علي صاحب سجاده نشين جي بيعت جي سعادت به حاصل ڪيائين ۽

(۱) ”هابل ۽ بابل جو ڪوه“ صحيح نه آهي، بلڪ ”هاروت ۽ ماروت جو ڪوه“ صحيح آهي. ان کي ”هابل جو ڪوه“ به سڏيو ويندو آهي. ڇو ته ”بابل“ شهر ۾ آهي، جو ڪوفي جي ڀرسان آهي. هن ڪوه ۾ هاروت ۽ ماروت نالي ٻه فرشتا قيد آهن. ”هابل“ جو هن ڳالهه سان ڪوبه واسطو نه آهي. هابل حضرت آدم جو پٽ هو، جنهن کي سندس ڀاءُ قابيل قتل ڪيو هو (مترجم).

واپسيءَ جي وقت، بصري ۽ بغداد جي وچ ۾ هڪ بندرگاهه آهي، جتي حضرت عزيز بيغمبر عليه السلام لُجبي مزار مبارڪ آهي، اتي جهاز تان لهي، زيارت جو شرف حاصل ڪيو ويو. مسلمانن کي چڱي طرح معلوم هوندو ته حضرت عزيز عليه السلام اهو بيغمبر آهي، جنهن کي يهودي ”ابن الله“ (الله جو پٽ) سڏيندا هئا. نعوذ بالله منها.

اگرچہ سمنڊ وغيره جو هيءُ سفر عجائبات منجهان هو ۽ ان جي تفصيلوار احوال بيان ڪرڻ ۾ وڏي ڊيگهه ٿئي ها، پر جيئن ته هيءُ ڪتاب ”لب تاريخ“ (تاريخ جو خلاصو) آهي، تنهنڪري اختصار کان ڪم ورتو ويو. البت ڪتاب ”خليج ناسي“ ۾، جو راقم الحروف جو لکيل آهي ۽ انهي ئي زماني ۾ ڇپجي چڪو آهي، ان ۾ سڄو احوال روزنامي جي طرز تي تفصيل سان درج ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن هن ڪتاب جي پڙهندڙن مان ڪنهن کي اهڙي حالت معلوم ڪرڻ جو شوق هجي، ته اهو ڪتاب پڙهي سگهي ٿو.

۳- ۱۲۷۹ھ مطابق ۱۸۷۳ع ۾ امير ڪبير مرحوم دوست محمد خان (والي افغانستان) جي باري ۾ خبر آئي ته هرات ۾ وفات ڪيائين. انا لله وانا اليه راجعون.

۴- ۱۲۸۰ھ مطابق ۱۸۶۴ع ۾ راقم الحروف کي گوناگون خدمتن جي عيوض پنجاه رپين جي اضافي سان روپيو کاتي ۾ ”هيڊ منشيءَ“ جي پوسٽ تي ترقي ڏني وئي ۽ ٽيهه رپيا رجسٽريشن کاتي مان عطا فرمايائون. جملي اسي رپيا ماهوار مقرر ڪيائون، جيئن اڳيرو هلي سرڪاري ڪاغذن مان ثابت ٿيندو.

۵- مٿي ڄاڻايل سالن ۾ سياري جي موسم ۾ ڪمشنر صاحب بهادر، سنڌ جي سرحد تي پهتو. يعني سبزل ڪوٽ ۾ ۽ ماڇڪي جي جهنگل ۾ سهڻي نموني سان شينهن جو شڪار ڪري، واپسيءَ وقت ”لادڪانه“ (لاڙڪاڻي) ڏانهن رخ رکيائين ۽ اتي انگريزي ۽ فارسيءَ ۾ ڪم ڪندڙ سڀني سرڪاري ملازمن کي

حڪم ڏنائين ته ڪراچيءَ هلي، سرڪاري ڪاروبار درست ڪري ڏيو. يعني پراڻي رڪارڊ ۽ ڪاغذن وغيره جي ترتيب ۾ مدد ڪريو. اهو ڪم، روزمره جي ڪم کان علاوه آهي. ڪمشنر صاحب بهادر پنهنجن اسسٽنٽن ۽ راقم الحروف کي پاڻ سان گڏ رکيو. گويا مون کي ستون ڀيرو خاص خدمت سپرد ڪئي وئي. مطلب ته لاڙڪاڻي کان نصير آباد، پيرگودڙي ديدار ۽ ڪرچم جي رستي ”دارهاره“ جبل (جنهن کي سنڌ ۾ عام طرح ”ڏاڙهيالو جبل“ سڏيو ويندو آهي) جي مٿان جا، خان قلات جي حد آهي، تنبو هٿائي ڪيمپ قائم ڪرايائين. اهو تمام وڏو جبل آهي، جن آسمان سان ڳالهون ڪري رهيو آهي، نهايت ئي خشڪ ۽ سرد آهي. انهيءَ زماني جي عملدارن جي تجربي موجب شملي جي پهاڙ جهڙو سرد آهي، هميشه بارش ٿيندي آهي ۽ گهڙو وسندو رهندو آهي. جبل جي اوسي پاسي گهڻائي ماڻهو رهن ٿا، جي ”چمٽا“ قوم جا سنڌي آهن. باقي ٻي ڪابه آبادي ۽ وسندو ڪانهي. البت جهنگلي ميوا جهڙوڪ: توت، انجيز ۽ لوھري (جي هو بهو ڦارون وانگر آهن). گهڻي مقدار ۾ پيدا ٿين ٿا. مگر انهن ميون جو ذائقو خراسان ۽ ياغستان جي ميون جهڙو نه آهي. ڪٿو ڪٿو جا وڻ، جي تمام گهرا ۽ مضبوط هوندا آهن ۽ سندن ڪاٺي بالڪل قيمتي ٿيندي آهي، گهڻا، بلڪ تمام گهڻا هئا، اتان جا ماڻهو انهن ڪاٺين کي عام ڪاٺين وانگر پاريندا آهن.

قصو ڪوتاه، ڪمشنر صاحب اونهاري جي مند نهايت ئي خوشي ۽ مسرت سان شڪار ڪندي گذاري. انهيءَ علائقي جي ماڻهن جو گذران برسات تي هو. جڏهن برسات پوندي هئي، ته ماڻهو برسات جي پاڻيءَ سان دلا، مشڪون ۽ ٻيا ڏانو پيئن، رڌ پچاءَ ۽ ٻين گهرجن لاءِ پري رکندا هئا، ته جيئن ضرورت جي وقت ڪم اچي. انهيءَ ڪري ڪمشنر صاحب، راقم الحروف جي معرفت هڪ هزار رپين جي خرچ سان انهيءَ جبل جي مٿان

هڪ وڏو، ويڪرو ۽ آونهو تلاءُ ٺهرايو، ته اتان جي ماڻهن کي به ۽ ايندڙن ويندڙن يعني مسافرن کي به سهولت ٿئي. جيڪڏهن پڙهندڙ هن احوال جي ڊگهي ٿي وڃڻ کان تنگ نه اچن ته انهيءَ علائقي جون ڪي عجيب ڳالهيون لکيون وڃن:

”دارهاره“ جبل جي مٿان هڪ ٻيو جبل آهي، جنهن کي اتان جا ماڻهو ”ڪٽي جي قبر جو جبل سڏيندا آهن، جنهن جو احوال هن ريت آهي ته اڳئين زماني ۾ ڪنهن شخص وٽ چڱن گئڻ وارو هڪ ڪتو هوندو هو، جو سندس گهر جي چوڪيداري ڪندو هو. هڪ ڏينهن اتفاق سان انهيءَ گهر جي مالڪ جو هڪ دوست آيو، ۽ پنهنجي گهر جي چوڪيداريءَ لاءِ انهيءَ ڪٽي جي خواهش ڪيائين، ڪتو جيئن ته پنهنجي اصلي مالڪ کي پنهنجن گئڻ جي ڪري پيارو هوندو هو، انهيءَ ڪري پنهنجي دوست کي ڏيڻ لاءِ آماده نه ٿيو. پر ساڳئي وقت پنهنجي دوست کان انڪار ڪرڻ به مناسب نه ٿي سمجهيائين. نيٺ مجبوراً ٿورن ڏينهن لاءِ ڪتو، دوست جي حوالي ڪيائين. اهو دوست ڪتو ڪاهي ويو ۽ پنهنجو گهر ڪٽي جي سپرد ڪري، کيس ننگهائيءَ لاءِ مقرر ڪيائين. هڪ دفعي ڇا ٿيو، جو هڪ چور رات جو گهر کسي ڪاٺ هڻي، مال اسباب چورائي ويو ۽ ٻن ڪوهن جي فاصلي تي وڃي زمين ۾ پورائين. صبح جو گهر جو مالڪ اها حالت ڏسي ڏاڍو حيران پريشان ٿيو ۽ هيڏانهن هوڏانهن ڦيرڻ لڳو. مگر اهو هوشيار ڪتو، چور جي انهيءَ سڄي ڪارروائي کان واقف هو. جنهنڪري گهر جي مالڪ کي پيرن جي نشانين ۽ پنهنجي مخصوص آوازن سان آگاهه ڪري، انهيءَ جاءِ تي وڃي ويو ۽ سمورو مال اتان ڪڍي ڏنائينس. گهر جو مالڪ ڪٽي جي اهڙي هوشيار ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ عارضي ميعاد پوري ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي ڪٽي کي سندس اصلي مالڪ

وت موٽي وڃڻ جي موڪل ڏنائين، ۽ رخصت ٿاڻو لکي سندس ڪچيءَ ۾ ٻڌي ڇڏيائين. ڪٿو جڏهن پنهنجي اصلي مالڪ جي گهر کي ويجهو وڃي پهتو، ته مالڪ پري کان ئي ڏسي چيس ته ”ملعون، بي وفا! جلدي موٽي آئين. سون کي منهنجي دوست جي اڳيان شرمسار ڪيئي.“ اهي اکر ٻڌڻ شرط ڪٿو زمين تي ڪيري پيو ۽ مري ويو. مالڪ جڏهن کيس مثل ڏٺو، تڏهن سندس ويجهو آيو ۽ ڪچيءَ ۾ ٻڌل ڪاغذ کولي ڏٺائين ته سخت پشيمان ٿيو ۽ ”افسوس، افسوس“ ڪرڻ لڳو. پوءِ يادگار خاطر جبل جي مٿان قبر ٺهرايائينس. صحيح علم الله کي آهي. ڳالهه، پراڻي آهي. مگر مشهور آهي. سچ ۽ ڪوڙ راويءَ جي گردن ۾ آهي. اگرچہ عقل اعتبار نه ٿو ڪري ته اها ڳالهه ائين هوندي، پر ڪڏهن ڪڏهن يورپ وارن جا ڪي سهڻا ڪٿن وارا، فرمانبردار ۽ تربيت يافتہ ڪٿا ڏسجن ٿا، ته سمجهجي ٿو ته اڳئين زماني ۾ به اهڙا فرمانبردار ڪٿا ضرور موجود هوندا.

۶- ۱۲۸۱ھ مطابق ۱۸۶۵ع ۾ فوجداري ۽ ديواني ڪم، جي سنڌ جي ڪمشنر جي ماتحتيءَ ۾ سندس اسسٽنٽ سرانجام ڪندا هئا، اهي هاڻي سنڌ جي جلديشنل ڪمشنر ۽ چيف ڪورٽ جي حوالي ڪيا ويا.

انهيءَ سال بمبئي جي گورنر سر بارٽل فرير صاحب بهادر پنهنجي تشریف آوريءَ سان سنڌ کي بهشت جو باغ بنايو، ۽ ريگستان (ٿرپارڪر) ۾ ڪيترائي نوان واھ کوٽيا ويا جهڙوڪ ”عمر واھ“ ”ٿر واھ“ ۽ ”مٿڙو واھ“ وغيره. ٿر جا ماڻهو جي پيئڻ جي پاڻيءَ لاءِ حيران هوندا هئا، سي هاڻي پاڻيءَ جي آل جال هجڻ سبب ڏاڍو خوش ٿيا. آباديون ڪرڻ لڳا ۽ روزگار جي ڪشادگيءَ سبب نهايت ئي خوشحال ٿي پيا، جي اڃا تائين خوشحال آهن.

۷- ۱۲۸۱ھ مطابق ۱۸۶۵ع ۾ زميندارن ۽ ڪاشتڪارن کان هڪ رپيو لوڪل فنڊ وصول ڪرڻ جو قاعدو جاري ڪيو ويو ۽ جو اڃا تائين جاري آهي.

۸- مٿئين سال ۾ سلاسيءَ لاءِ پندرهن توبون رياست خيرپور جي واسطي جاري ڪيون ويون. توبن چوڙڻ جو اهو دستور اڃا تائين جاري آهي. اهو عطيو ڏئي، رياست جي واليءَ کي خوش ڪيو ويو.

۹- ۱۲۸۲ھ مطابق ۱۸۶۷ع جي آخر ۾ قنڌار جو والي (گورنر) سردار شيرعلي خان، افغانستان جي والي امير شيرعلي خان صاحب جو هڪ خط کڻي، رهڪي بازار ضلعي ٿرپارڪر ۾ آيو. سرڪار جي پاران ميزبانيءَ لاءِ راقم الحروف کي مقرر ڪيو ويو، ۽ سردار موصوف کي جيڪو (جواني) خط ڏنو ويو، سو جيئن ته سياسي مسائل جي باري ۾ هو، انهيءَ ڪري ان جو متن هت درج نٿو ڪيو وڃي.

ڪمشنر صاحب بهادر دوره تان موٽڻ بعد، ڇهن مهينن جي موڪل تي ولايت (انگلنڊ) روانو ٿي ويو.

ڇهون ڪمشنر: مسٽر ايڊي رابرٽس صاحب (ايڪٽنگ)

مسٽر مينسفيلڊ جي غير حاضريءَ ۾ (سندس موڪل تي وڃڻ سبب) بمبئيءَ کان ڪراچيءَ آيو ۽ سنڌ جي ڪمشنريءَ جا فرائض بجا آڻڻ لڳو. انهن ڏينهن ۾ مسٽر جان مور سندس اسسٽنٽ هو. دستور ۽ معمول مطابق سرڪاري ڪم تمام سهڻي طريقي سان سرانجام ڪيائين. پر جيئن ته فقط ڇهن مهينا رهيو تنهنڪري سندس ايامڪاريءَ جو تفصيلوار احوال نٿو لکجي. مگر سي. آءِ. اي جي لقب جو تمغو، جو انگريز سرڪار سيٺ ٽائون مل جي لاءِ موڪليو هو، سو فريئر مڃل عرف فريئر هال ۾ هڪ شاندار درٻار منعقد ڪري، سيٺ ٽائون مل کي پنهنجي هٿ سان ڏنائين. سيٺ ٽائون مل جي

خدمتگذاريءَ جي باري ۾ جيڪا تقرير انگريزيءَ ۾ ڪيائين،
واقف الحروف سندس حڪم تي خوش الحانيءَ سان ان جو ترجمو
سنڌيءَ ۾ ڪري ٻڌايو. اها تقرير هيءَ آهي:

جناب ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جي انگريزي تقرير

جو ترجمو جا تاريخ ۲۹ - آڪٽوبر ۱۸۶۶ع (۱۲۸۲ھ)

تي فريئر هال ڪراچيءَ ۾ ڪئي وئي

سيٽ ناٿون مل صاحب!

مان نهايت ئي خوشيءَ سان هيءَ تحرير اوهان جي سپرد
ڪريان ٿو، جنهن جي سپرد ڪرڻ جي ذمہ داري منهنجي ئي
مٿان آهي. هن تحرير ۾ درج آهي ته اوهان انگريز سرڪار
جون وڏيون خدمتون ۽ گهڻيون ئي خير خواهيون ڪيون آهن،
جنهنڪري جنابه ملڪم معظم وڏي شفقت سان اوهان کي
سي. آءِ. اي (ڪمپنين آف دي موسٽ ايگزالٽيڊ آرڊر آف دي
اسٽار آف انڊيا) جي لقب عطا ڪرڻ سان عزت بخشي آهي.
اوهان کي هن کان اڳ ۾ به اهڙين خدمتن ۽ خير خواهين جي
ڪري مناسب انعام عطا ڪيا ويا آهن. جيئن ته سال ۱۸۵۲ع
(۱۲۶۱ھ) ۾ هڪ سؤ رپيا پيشن، ۽ سال ۱۸۶۰ع (۱۲۷۷ھ)
۾ اها پيشن، جا اوهان جي لاءِ ساري حياتيءَ تائين هئي، سا وڌائي
ٻن پيڙهين تائين ڪئي وئي. پڻ اوهان کي ٻارهن سؤ رپين
جي آمدنيءَ واري جاگير به عطا ڪئي وئي آهي. صديءَ
جو چوٿون حصو گذريو آهي، يعني پنجويھ سال ٿيا آهن،
جو اوهان جون خدمتون شروع ٿيون آهن. اوائل ۾ اوهان
اهڙيون خدمتون بچا آنديون، جن کان هن زماني (موجوده
نسل) جا ماڻهو واقف نه آهن. انهيءَ ڪري مان اوهان جي
اجازت سان مختصر طور تي انهن جو ذڪر ڪريان ٿو:

اوهان جي خدمتن جي شروعات سال ۱۸۳۹ع (۱۲۵۶ھ) کان ٿئي ٿي. مون کي معلوم ٿيو آهي ته جنهن وقت (انگريز سرڪار جو) لشڪر، شاه شجاع الملڪ جي مدد لاءِ بنگال کان افغانستان روانو ٿيو، ۽ ٻيو لشڪر پهرئين لشڪر جو ساٿ ڏيڻ لاءِ بمبئيءَ کان روانو ٿيو هو، انهيءَ وقت اوهان وڏي ڪوشش ڪري، ڪاڌي ڀٽي جو سامان ۽ باربرداريءَ جا جانور مهيا ڪري ڏنا. وري جڏهن ڪابل ۾ خونريزيءَ کانپوءِ (انگريز سرڪار جي) لشڪر جا ماڻهو (فوجي سپاهي) قيد ڪيا ويا، ۽ انهن قيدين جي ڇڏائڻ لاءِ ٻيو لشڪر روانو ڪيو ويو، ۽ اهو لشڪر سنڌ مان لنگهيو، ته انهيءَ وقت به اوهان وڏي مدد ڪئي.

سال ۱۸۴۳ع (۱۲۶۰ھ) ۾ جڏهن سنڌ جي مير صاحبن ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ لڙائي لڳي. اگرچہ انهيءَ وقت اوهان کي جاني ۽ مالي خطرو هو، تاهم اوهان ڪوشش ڪري مير صاحبن جي باري ۾ اهڙيون خبرون ڏنيون ۽ اهڙيون تجويزون پيش ڪيون، جن جي آڌار تي انگريز سرڪار جا عملدار پنهنجي لشڪر ۾ ڦيرڦار ڪري سگهيا.

اسٽورڪ صاحب، پائيجر صاحب ۽ آئوٽرم صاحب جي زماني ۾ اوهان جيڪي خيرخواهيون ڪيون، انهن کي غدر جي ايڏائي سالن واري عرصي ۾ ثابت ڪري ڏيکاريو، ته اوهان جي مٿان انگريز سرڪار جون جيڪي مهربانيون هيون انهن ۾ پنهنجي لائٽي ۽ چيگمڙسيءَ سان اضافو ڪيو.

مون اڳ ۾ ئي ظاهر ڪيو آهي ته انهن خدمتن جي عيوض سرڪار جي پاران اوهان کي جاگير ۽ پينشن عطا ڪيل آهي، ۽ هاڻي جو سرڪار مهرباني فرمائي اوهان کي هي لقب عطا فرمايو آهي، مون کي يقين آهي ته اوهان جهڙو ايماندار ۽ خيرخواه ان کي گهٽ نه سمجهندو. منهنجي تمنا آهي ته اوهان جي حياتي وڏي ٿئي.

پوءِ دربار برخواست ٿي.

۱- سال ۱۲۸۲ ھ مطابق ۱۸۶۶ع ۾ جناب حاجي ملباري ”ڪوڪن“ جي حڪومت جو وڪيل ڪراچيءَ پهتو، جو استنبول وڃي رهيو هو، مسٽر ايڊي رابرٽس، صاحب ڪمشنر جي حڪم سان، هن نيازسند ميزبانيءَ جا فرائض ادا ڪيا. صاحب موصوف ڏاڍو خوش ٿيو.

انهيءَ سال ۱۲۸۲ ھ مطابق ۱۸۶۷ع جي آخر ۾ مسٽر ايس. مينسفيلڊ صاحب موڪل پوري ڪري موٽي آيو ۽ وري سنڌ جي ڪمشنريءَ جي چارج ورتائين.

۲- ڪمشنر صاحب عمرڪوٽ ۾ هڪ دربار منعقد ڪري، مرجوم مير شير محمد خان ساڪن ميرپورخاص کي ”ستاره هند“ جي لقب ۽ تعفي سان خوش ڪيو. نيٺ (ڪمشنر صاحب) پنهنجين بهترين خدمتن سبب بمبئي ڪائونسل جي ميمبريءَ تي سرفراز ٿيو ۽ سال ۱۲۸۳ ھ مطابق ۱۸۶۷ع ۾ بمبئي روانو ٿي ويو ۽ وڃڻ وقت راقم الحروف کي هڪ تحرير، جا هن نيازمند جي نيڪ ناسيءَ تي مشتمل آهي، عطا ڪيائين، جنهن جو ترجمو هت درج ڪيو ٿو وڃي، جنهن مان پڙهندڙن کي واقفيت ٿيندي.

۳- ڪتاب ”خليج نامو“ جو خليج فارس ۽ بغداد شريف وغيره جي سفر جي حالات تي مشتمل آهي، فارسيءَ ۾ لکي، ڇپايو ويو.

مسٽر ايس. مينسفيلڊ ڪمشنر سنڌ جي انگريزي

تحرير جو ترجمو

هيءَ تحرير خدا داد خان جي باري ۾ آهي، جو سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس ۾ منشي آهي. هو بالڪل محنتي ۽ هر ڪم توجہ سان ڪرڻ وارو آهي ۽ گذريل پنجن سالن ۾

پنهنجي آفيس جا ڪم خواه ملڪي ڪم چڱي طرح سان ڪيا
اٿس. فقط تاريخ ۱۰- مئي ۱۸۶۷ع (۱۲۸۳ ھ)

صحيح

ايس. مينسفيلڊ صاحب ڪمشنر سنڌ

ازانسواءِ ٻه دفعا خاص خدمتون (مٿي ڄاڻايل نمبر ڇهون
۽ ستون) راقم الحروف، صاحب موصوف جي ايامڪاريءَ ۾ بجا
آنديون. پڙهندڙ خليج فارس ۽ دالهاره جبل جي خطرناڪ
سفر جو اندازو، انگريزي تحرير جي هيٺين ترجمي مان
لڳائي سگهندا.

مون کي پنهنجي هيءَ راءِ ظاهر ڪندي، خوشي ٿي ٿئي
تم منشي خدا داد خان هڪ هوشيار ۽ ڪارائتو منشي آهتي ۽
هو مسافريءَ ۾ پند ۽ ٻي تڪليف جو بالڪل فڪر نه ڪندو
آهي. انهيءَ ڪري هن جون خدمتون قيمتي آهن بنسبت هندو
منشين جي، جي ايتريقدر ڪارائتيون ثابت نه ٿيون آهن.
هو ڪرنل گولڊ اسمڊ صاحب بهادر سان مڪران جي ڏکڻي
سفر ۾ گڏ هو. ان کان پوءِ مون سان ۽ سنڌ جي ڪمشنر سان
خليج فارس ۽ بغداد هليو. پوءِ سنڌ جي اولهائين جبلن ڏانهن
هلي، اسان سان گڏ پنج مهينا گذاريائين. انهن ڏينهن ۾ هن
سڄو انتظام يعني سنڌ جي ڪمشنر جي سنڌي ۽ فارسي دفترن
جو پورو ڪاروبار سڀاليو. اگرچہ انهن ڏينهن ۾ هن شخص
جا خيالات منتشر هوندا هئا. مگر عقل ۽ تحمل جي زور تي
نمورين ذميدارين کي سهڻي نموني سان پورو ڪيائين.

فقط. تاريخ ۱۳- مئي ۱۸۶۶ع (۱۲۸۲ ھ).

صحيح

ايس. ملير صاحب

رجسٽرار جنرل ۽ فرسٽ ڊپٽي

اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ.

ستون ڪمشنر: هيولاڪ مرحوم صاحب بهادر (ايڪنگ)

سال ۱۲۸۳ھ مطابق ۱۸۶۷ع جي آخر ۾ ڪراچيءَ ۾
وارد ٿيو ۽ سرڪاري ڪمن ڪارين سرانجام ڪرڻ ۾ مصروف
ٿي ويو. مسٽر جان مور صاحب سندس اسسٽنٽ هو. زياده تر
ڪاروبار دستوريءَ ريت تمام سهڻي نموني سان ڪندو رهيو.
مگر ڪي وڏا ۽ اهم ڪم، جن جو نتيجو اڃا تائين ڏسڻ ۾
اچي ٿو يا اهڙيون ڳالهيون، جي سندس ايامڪاريءَ ۾ ٿيون،
هت درج ڪيون ٿيون وڃن.

انهيءَ سال پوليس جي اڳوڻي طريقي ۾ ڪجهه ڦيرڦار
ڪئي وئي ۽ پوليس جون پگهارون به وڌايون ويون.
پهرين پوليس جي ضلع آفيسرن کي، جي يورپين هوندا هئا،
”پوليس ڪپتان“ سڏيو ويندو هو، ۽ ڊيسي آفيسرن کي
رسالدار، صوبيدار، جمعدار، حوالدار، ٺاڪ، سپاهي ۽ سوار
سڏيندا هئا، ۽ وڏن شهرن جي پوليس عملدارن کي ”فوجدار“
چوندا هئا. هاڻي نئين رت موجب پوليس جي ضلعي عملدارن کي
جي يورپين هئا، ”ڊسٽرڪٽ سپرنٽنڊنٽ پوليس“ سڏيو ويو ۽
ڊيسي عملدارن کي (جي انهن جي ماتحت هئا) انسپيڪٽر،
چيف ڪنسٽيبل ۽ هيڊ ڪنسٽيبل جهڙا لقب ڏنا ويا. وڏن شهرن
جي پوليس عملدارن کي ”ٽائون انسپيڪٽر“ نالو ڏنو ويو.
مطلب ته فارسي ٻوليءَ جي لقبن کي انگريزي ٻوليءَ جي
لقبن سان بدلايو ويو. بيشڪ ائين ئي ٿيڻ کپي. هر حاڪم ۽
بادشاهه پنهنجي ٻوليءَ کي رائج ڪرڻ ۾ مصلحت سمجهندو آهي.

۲- ۱۲۸۳ھ مطابق ۱۸۶۷ع جي آخر ۾ بمبئي جو گورنر
سرفٽزجيرالڊ صاحب بهادر ۽ بمبئي ڪائونسل جو ميمبر مسٽر
مينسفيلڊ صاحب ڪراچيءَ تشریف آور ٿيا ۽ وري حيدرآباد کي
پنهنجي تشریف آوري ۽ دربار دربار (جتان موتين جي بارش ٿئي).
منعقد ڪرڻ سان شرف بخشائون ۽ پبلڪ کي خوش ڪيائون.

۳- مئي سال (۱۲۸۳ھ) ۾ صبح جي وقت آسمان کان زمين تي ڪي ستارا ڪيريا. اهو پنجنين بجي صبح جو وقت هو. سڄي زمين تي ڏينهن جهڙي روشني ڦهلجي وئي. راقم الحروف کي چڱي طرح ياد آهي، جو مان انهيءَ وقت جا ڳي رهيو هوس.

۴- ۱۲۸۳ھ مطابق ۱۸۶۷ع ۾ راقم الحروف کي، سنڌ جي اسسٽنٽ ڪمشنر جان مور صاحب جي سفارش تي چند سئڻ خدمتن جي سرانجاميءَ جي صلي ۾ ڪمشنر صاحب جي آفيس جي ايوان ۾ دربار منعقد ڪري، هڪ سوني ولايتي ترار جي عظيم سان عزت بخشي وئي ۽ (ڪمشنر صاحب) هڪ دلپزير تقرير ڪئي، جا نهايت ئي فيصيح اردوءَ ۾ هئي، جنهن جو سنڌي ترجمو عوام جي واقفيت لاءِ جونيئر اسسٽنٽ ڪمشنر ايڇ روزير صاحب ڪيو. پڙهندڙن کي ان جو پتو هيئن تحريرن مان پوندو:

منشي خداداد خان کي انعام

(سنڌي اخبار ”سنڌ سڌار“ مؤرخه پهرين آڪٽوبر

۱۸۷۷ع مطابق ۱۲۸۳ھ تان ورتل)

۱۹- سيپٽمبر ۱۸۶۷ع مطابق ۱۲۸۸ھ ۾ چنڇر ڏينهن ڪمشنر صاحب بهادر جي آفيس جي منشيءَ کي سئڻ خدمتن بجا آڻڻ سبب، سرڪار جي پاران هڪ خاص ترار، جنهن تي سونڀري ڪم ٿيل هو، مسٽر جان مور صاحب بهادر جي سفارش تي، سنڌ جي ايڪٽنگ ڪمشنر مسٽر هيولاڪ صاحب بهادر عطا فرمائي. ان وقت مسٽر جان مور صاحب جو سفارش نامو، جو انگريزيءَ ۾ فصيح هندوستانی زبان ۾ ترجمو ڪري ٻڌايو ويو، جنهن جو اختصار بيان ڪيو ٿو وڃي:

(۲۰- سيپٽمبر ۱۸۶۷ع مطابق ۱۲۸۳ھ).

”منشي خداداد خان ۱۸۵۳ع (۱۲۷۰) جي شروعات کان سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڙيو آهي. پهرين هو جڊيشل

ميجسٽريٽ صاحب شڪارپور جي آفيس ۾ ڪلارڪ مقرر ٿيو. ۱۸۵۴ع (۱۲۷۱ھ) ۾ ڪرنل گولڊ اسمڊ صاحب جي آفيس ۾ جاگيري شعبي ۾ داخل ٿيو، جتي ۱۸۵۷ع (۱۲۷۴ھ) تائين رهيو. جڏهن کان وٺي اها آفيس سنڌ جي ڪمشنر صاحب بهادر جي آفيس ۾ شامل ڪئي وئي آهي، تڏهن کان منشي خداداد خان اتي نوڪري ٿو ڪري. ڪمشنر صاحب جي آفيس ۾ انهيءَ آفيس جي شامل ٿيڻ وقت کيس ماهوار ٽيهه رپيا پگهار ملندي هئي. ان کانپوءِ ۱۸۶۴ع (۱۲۸۰ھ) کان کيس ويهه رپيا زياده ملڻ لڳا آهن. سال ۱۸۵۹ع (۱۲۷۶ھ) ۾ هو ميجر گولڊ اسمڊ صاحب سان گڏ جي جيسلمير ۽ پوڪران (سارواڙ) ويو. پوءِ ۱۸۶۱ع (۱۲۷۸ھ) ۾ ميجر هنري گرڀن صاحب سان گوار ۽ اورساره (مڪران-بلوچستان) ويو. ساڳئي سال جڏهن ميجر گولڊ اسمڊ صاحب هڪ خاص ۽ اهم ترين ڪم سان مڪران ويو. ته به هو ساڻس گڏ هو. سال ۱۸۶۳ع (۱۲۷۹ھ) ۾ هو، سنڌ جي ڪمشنر مسٽر مينسفيلڊ صاحب بهادر سان گڏ جي خليج فارس ۽ دجلي درياءَ مان لنگهي بغداد ويو، جتي هن نهايت ئي اهم خدمتون بجا آنديون. مثلاً فارسي، عربي، مڪراني ۽ بلوچي زبانن جي ترجماني. سال ۱۸۶۴ع (۱۲۸۰ھ) ۾ هيءُ ڪلارڪ انهيءَ ڳالهه جي لائق سمجهيو ويو، جو سنڌ جي ڪمشنر مسٽر ايس. مينسفيلڊ صاحب بهادر کيس منتخب ڪيو ۽ هن کي پاڻ سان گڏ ”دارهاره جبل“ (بلوچستان) ڏانهن وٺي ويو. جتي پنج مهينا رهي پاڻ کي وڌيڪ لائق ثابت ڪيائين ۽ اتي مقرر ڪيل ۽ ان مقرر ڪيل (ڊيوٽي کان علاوه) خاص خدمتون بجا آندائين. انهن خدمتن جي عيوض کيس پنجاهه رپيا انعام ڏنا ويا آهن. اسسٽنٽ ڪمشنر جي خيال ۾ اهو انعام پورو نه آهي، ۽ منشي خداداد خان رڳو انهيءَ انعام جو مستحق نه آهي. هيءُ منشي هڪ بااخلاق ماڻهو آهي ۽ وٽس اهي تحريرون موجود آهن، جي وقت بوقت اعليٰ عملدارن، سندس نيڪ ناسي خاطر

کيس لکي ڏنيون آهن، جن جي ماتحت رهي، هن نوڪري ڪئي آهي. جڏهن ڪمشنر صاحب بهادر جي آفيس جي اصلاح جي اسڪيم پيش ٿي هئي، ته ان ۾ منشي خداداد جي لاءِ اسي روپيا ماهوار رٿيا ويا هئا. مگر اها اسڪيم منظوريءَ کان رهجي وئي؛ جنهنڪري کيس اڄ تائين اها ئي اصلي پگهار ملندي رهي ٿي، جا اڳ ۾ ملندي هيس. جيڪڏهن ڪنهن وقت کي اهم مشڪل ڪم درپيش اچن يعني ڪنهن غير آباد ملڪ جون ڊگهيون ۽ وڏيون منزلون طئي ڪرڻيون پون، ته اهوئي ماڻهو يعني خداداد خان آهي، جنهن کي منتخب ڪرڻ گهرجي. هن جي منهن تي هميشه مسرڪ هوندي آهي ۽ هو نيازڪيشن ۽ يامروت (اوبلائيچنگ) ماڻهو آهي. انهيءَ ڪري اسسٽنٽ ڪمشنر صاحب سفارش ٿو ڪري ته اهڙين خدمتن جي عيوض هن کي هڪ ترار انعام ۾ ڏئي، هن جي عزت افزائي ڪئي وڃي، ته سندس دل خوش ٿئي.

صحيح

جان مور صاحب اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ
هت ايڪٽنگ ڪمشنر صاحب بهادر جا تاثيرات به بيان
ڪيا ٿا وڃن:

”مان نهايت ئي خوشيءَ سان مسٽر جان مور جو تجويز ڪيل انعام ڏيان ٿو. پر ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها، جو اهو انعام اڳيون ڪمشنر صاحب بهادر (مسٽر ايس. مينسفيلڊ) ڏئي ها، جو منشي خداداد خان جي خدمتن کان چڱي طرح واقف هو. اها ڳالهه سهڻي به لڳي ها ۽ منشي خداداد خان کي به زياده خوشي ٿي ها.“

صحيح

مسٽر هيولاڪ صاحب بهادر
ايڪٽنگ ڪمشنر سنڌ

انهيءَ فصيح، بليغ ۽ دلپذير تقرير کان پوءِ دربار ۾ موجود مسٽر ايڇ. ر. وزير صاحب (اسسٽنٽ ڪمشنر) ڏانهن منهن ڪري فرمائين ته ”سڀني حاضرين کي واضح ڪري ٻڌايو ته جيڪو به شخص انگريز سرڪار جي چڱي طرح خدمت ڪندو، اهڙي عزت افزائي جو لائق ٿيندو.“ ان کان پوءِ پنهنجي هنٿ سان منشي خداداد خان کي ثرار ڏنائين، جنهن تي منشي خداداد خان انهيءَ انعام جو، ۽ ٻنهي عالي شان صاحبن (ڪمشنر ۽ اسسٽنٽ ڪمشنر) جي مهربانين جو هيٺين ريت شڪريو بيجا آندو:

منشي خداداد خان جي، اردو ۾ ڪيل شڪرگذاري

واري تقرير جو ترجمو

”مان، حضور ڪمشنر صاحب بهادر ۽ جناب مسٽر جان مور صاحب بهادر جي مهربانين لاءِ نهايت ئي شڪرگزار ۽ حد کان زياده احسانمند آهيان، جو مون جهڙي غريب ۽ عاجز کي منهنجن همسر ۽ هر جنس دوستن جي موجودگيءَ ۾ سرفرازي ۽ سربلندي عطا ڪري، عزت افزائي عطا فرمائي اٿن. الله تعاليٰ اهڙن سردارن (حاڪمن) کي هميشه اهڙي بخت سان نوازي، جو سدائين قائم رهڻ وارو هجي. مان اميد ڪريان ٿو ته هميشه ايمانداري، خبرداري ۽ نمڪ حلالي سان نوڪري ڪندس. مون کي اڄوڪو مبارڪ ڏينهن ياد رهندو، جڏهن مان پاڻ کي پنهنجن هر جنسن ۾ ممتاز ٿو سمجهيان.“

ان کان پوءِ ڪمشنر صاحب بهادر، منشي خداداد خان کي مخاطب ٿي فرمايو ته ”جيئن اڳين عالي شان عملدار صاحبن (ڪمشنرن) جون خدمتون، اوهان ايمانداري ۽ هوشياريءَ سان بيجا آنديون آهن، هن کان پوءِ به آوڻين ئي بيجا آڻيندا رهندا.“

منشي خدا داد خان ادب سان عرض ڪيو ته ”انشاء الله تعاليٰ جيستائين جئرو هوندس، انگريز سرڪار جي نوڪرن ۾ شامل رهندس ۽ خدا جي فضل ۽ اوهان سردارن (حاڪمن) جي توجهه جي برڪت سان ڪنهن به قسم جي بڪوتاهي نه ڪندس.“
پوءِ دربار درخواست ٿي ۽ سڀئي ماڻهو پنهنجين جاين تي ويا. معلوم ٿو ٿئي ته منشي خدا داد خان کي سيپٽمبر ۱۸۶۷ع (۱۲۸۳ھ) جي پهرين تاريخ کان ٽيهه رپيا پن ڪاتن مان اضافو ڏنو ويو ۽ هڪ سؤ رپيا مسٽر جان مور صاحب بهادر جي طرفان اڳين خدمتگذارين جي سبب انعام ڏنو ويو. بيشڪ، ”هر ڪم خدمت ڪرد، اومخدوم شد.“

هڪ سال کان زياد عرصي تائين عارضي ڪمشنريءَ جي ڪاروبار سرانجام ڪرڻ بعد مسٽر هيولاڪ بمبئي ڏانهن واپس ويو ۽ وڃڻ وقت راقم الحروف جي باري ۾ پنهنجي آفيس جي خاص ذاتي فائل ۾ هيٺيان اکر لکي ويو:

”منشي خدا داد خان هڪ هوشيار منشي آهي ۽ هر خدمت بجا آڻڻ ۾ چالاڪ ۽ امڙس ماڻهو. منهنجي خيال ۾ ائين ٿو اچي ته وڏي آفيسريءَ جون ذم داريون جهڙوڪ پوليس آفيسري، هن جي هٿان چڱي طرح سان سرانجام ٿي سگهنديون.“ جولاءِ ۱۸۶۸ع (۱۲۹۴ھ).

صحيح

مسٽر هيولاڪ صاحب بهادر

ايڪٽنگ ڪمشنر سنڌ

راقم الحروف جي باري ۾ پوليس آفيسريءَ جي تجويز هن ڪري ڏني اٿس، جو هڪ ڏينهن راقم الحروف، جهاز تان ٽپ ڏئي ڪناري تي پهتو ۽ سندس حڪم جي تڏمبل ڪيائين. انهيءَ وقت ڪوبه پوليس آفيسر اتي موجود ڪونه هو. انهيءَ صورت ۾ مان ائين نه ڪريان ها، ته سرڪاري ڪم ۾ گڙب پيدا ٿئي ها.

اڏون ڪمشنر: سر وليم ميرڊي ويڊر صاحب بهادر

سال ۱۲۸۴ھ مطابق ۱۸۶۸ع جي آخر ۾ حبش جي ملڪ (افريقا) ۾ فتحياييءَ کانپوءِ ڪراچيءَ ۾ وارد ٿيو ۽ سنڌ جي ڪمشنريءَ جي ڪرسيءَ کي زينت بخشياڻين. جان مور صاحب بهادر سندس پهريون نائب (فرسٽ اسسٽنٽ) هو. سر وليم ميرڊي ويڊر صاحب بهادر، حشمت جو صاحب ۽ جنگجو عملدارن منجهان هو. سنڌ کان چڱي طرح واقف هو. شروع ۾ سنڌ فتح ڪرڻ وقت ”ميائي“ ۽ ”دڙي“ جي جنگين ۾ شريڪ رهيو. ڪيترائي سال سرحد سنڌ (جيڪب آباد) ۾ وڏي عهدي تي فائز هو. پنجاب، بلوچستان ۽ حبش ۾ وڏيون خدمتون بجا آنديون هئائين. جنهنڪري (يعني آزمودگار هجڻ سبب) ڪمشنريءَ جو ڪاروبار نهايت ئي جرات ۽ همت سان بجا آڻيندو رهيو. پر ڪي وڏا ڪم، جي سندس عملداريءَ ۾ سرانجام ٿيا ۽ دنيا ۾ يادگار رهجي ويا، يا ڪي عجيب و غريب ڳالهيون، جي سندس حڪومت ۾ ٿيون، پڙهندڙن جي لاءِ مختصر طور تي هت درج ڪيون ٿيون وڃن:

۱- پهريائين سنڌ ۾ تشريف آوريءَ شرط راقم الحروف کي سوني ترار عطا فرمايائين (۱). ان جي سنڌ جو نقل پيش ڪيو ٿو وڃي:

مهر: محڪم محتشم صاحب
والا مرتب ڪمشنر صاحب بهادر
سنڌ

نمبر ۵ جديشيل ڊپارٽمينٽ
۱۸۶۸ع - ۱۲۸۴ھ

مان وارا منشي خداداد خان سلامت هجو

نهایت ئي مهرباني ۽ خوشيءَ سان پنهنجي مهربان مسٽر جان مور صاحب بهادر اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ، جي سفارش تي

(۱) هت هيءَ اکر وڌائڻ ڪپندا هئا ”جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي“ (ن.ب.).

هڪ سني ولايتي ترار، اوهان جي لائقيءَ جي ڪري ۽ اوهان جي انهن خدمتن جي ڪري اوهان کي انعام ڏني وئي آهي، جي اوهان سنڌ ۾ خواهه ٻين ملڪن ۾ ڪمال هوشياريءَ ۽ ايمانداريءَ سان بجا آنديون آهن. اميد آهي ته اوهان هن انعام عطا ٿيڻ بعد، جو سرڪار جي پاران زياده عزت افزائي ۽ مهربانيءَ جو سبب آهي، سچائي ۽ وفاداريءَ کي پنهنجي مٿان واجب سمجهي هميشه سرڪار جي خيرخواهيءَ ۾ مشغول رهندا.

فقط. تاريخ ۱۶ - سيپٽمبر ۱۸۶۸ع (۲۸ - جمادي اول ۱۲۸۴ھ).

صحيح

سر وليم ميري ويدر صاحب بهادر

ٺي. پي. ايس. آءِ.

ڪمشنر سنڌ

۲- مٿين سالن ۾ سنڌ جي اندر ”آفیشل گزٽ“ جاري ٿي، جنهن جي ذريعي اڃا تائين آفيسرن کي سرڪاري خبرون ملنديون رهن ٿيون ۽ ان مان کين وڏو فائدو ٿو ٿئي.

۳- روهڙي ۽ سکر جي بندرن (پٽن) تي پيڙين جي عيوض جهاز مقرر ڪيا ويا، جن ۾ وڏو آرام ۽ ماڻهن جي جان ۽ مال جي سلامتي آهي. اڃا تائين ساڳي ريت اهي جهاز مقرر آهن، جنهنڪري ماڻهو، مهران (سنڌونديءَ) جهڙي خطرناڪ درياءَ کان امن امان ۾ آهن ۽ سرڪار کي دعاڻون ڪندا ٿا رهن.

۴- سال ۱۲۸۵ھ سال ۱۸۶۹ع ۾ مارواڙ ۾ ڏڪار پيو. جنهنڪري اتان جا ماڻهو عمرڪوٽ، ريگستان ۽ ان جي اوسي پاسي (سنڌ ۾) اچي ويا ۽ بڪ جي ڪري پنهنجا ٻار وڪڻڻ لڳا، اگرچہ هنن کي سرڪار جي پاران خوراڪ جي امداد ڏني ٿي وئي، مگر انهن ماڻهن جي وڌيڪ امداد لاءِ ڪيترائي تعميراتي ڪم شروع ڪيا ويا. جهڙوڪ ريگستان، ۾ ڪي نوان واھ

کونايا ويا ۽ ڪشمور ۾ (درياء تي) بند ٻڌايو ويو، جنهنڪري ماڻهو مزدوري ڪري، پنهنجو گذارو ڪرڻ لڳا. (سنڌ ۾) سرڪاري ملازمن کي سندن لياقت آهر ڏکار جي ڪري اضافي (ڏکار الاونس) ڏنا ويا.

۵- مٿين سالن (۱۲۸۵ھ مطابق ۱۸۶۹ع) ۾ راقم الحروف کي هڪ سؤ پنجڙيهن رپين ماهوار پگهار سان ڪمشنر صاحب جي آفيس ۾ پهرئين درجي جي منشي گيري (هيڊ منشي) جي جاءِ ڏني وئي. ازانسواءِ رجسٽريشن ڊپارٽمينٽ ۾ به منشيءَ جي جاءِ ڏني وئي، جنهن جو ثبوت انهيءَ تحرير مان ملندو، جنهن جو ذڪر مناسب موقعي تي ڪيو ويندو. ان کان علاوه ڪن اسڪول ۾ استخائن جي موٽي تي جيڪا مدد مون کان ورتي ويندي هئي، انهيءَ جي عيوض به ڪجهه ملندو رهندو هو.

۶- مٿين سالن ۾ فريئر هال (ڪراچي) ۾ هڪ عجيب نمائش منعقد ڪئي وئي، جا سنڌ ۽ ان جي اوسي پاسي وارن ماڻهن جي گهرو هنر جي باري ۾ هئي. ۽ هڪ هفتي تائين جاري رهي. جنهنڪري ماڻهن ۾ عجيب و غريب هنرن جو شوق پيدا ٿيو ۽ هو مختلف قسمن جي شين جي خريداري و فروخت ڏانهن متوجہ ٿيا.

۷- مٿين سالن ۾ هڪ حڪم صادر ڪيو ويو، ته سنڌ جي اندر خواه ڪوهستان ۽ ان جي اوسي پاسي قديم ۽ مشهور مسجدن، مقبرن، عمارتن، شهرن ۽ عجائبات وغيره جي مختصر تاريخ خداداد خان (راقم الحروف) جي هٿان تيار ٿيڻ گهرجي. انهيءَ حڪم جي ڪري، ڪراچي ضلعي مان (۱) پير حاجي منگهي (۲) شاه بلاول (۳) لاهوت لامڪان (۴) دروات ۽ (۵) رني ڪوٽ وغيره — حيدرآباد ضلعي مان (۱) نصرپور (۲) ٽنڊو فضل ڏالپر (۳) مخدوم نوح (۴) رهمڪي بازار ۽ (۵) آڏيرولعل وغيره — ۽ شڪارپور ضلعي مان (۱) خواجہ خضر (۲) معصوم شاه جو منارو (۳) شاه خيرالدين (۴) قاسم خاني ۽ (۵) بکر جي قلعي وغيره

جو احوال درجي بدرجي لکي، ڪمشنر صاحب جي خدمت ۾ عرض رکيو ويو، جو سرڪار جي مترجم کان انگريزي ۾ ترجمو ڪرائي ڇپايو ويو، ۽ سنڌ جي عملدارن کي ڏنو ويو ۽ لنڊن ڏانهن سر بارٽل فرير صاحب بهادر کڻي موڪليو ويو. جنهن جا ڪيترائي نسخا (ڪاپيون) سنڌي خواه انگريزي ۾ راقم الحروف وٽ موجود آهن.

۸- سال ۱۲۸۶ھ مطابق ۱۸۷۰ع ۾ بلوچستان جي سردارن بولان جي دره ۽ مٺيءَ جي وچ ۾ خان صاحب واليءَ قلات جي خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو. افغانستان ۽ بلوچستان جي سوداگرن ۽ قافلن کي ڦريائون لٽيائون، جنهنڪري هندوستان جي سرڪار بلند اقتدار (وائسرائه) جي حڪم موجب انهن جهڳڙن جي بيميه لاءِ خاص طور تي (سنڌ جي ڪمشنر صاحب کي) مقرر ڪيو ويو. اٽڪل چار مهينا جيڪب آباد ۾ تنبو ڪوڙائي، انهن ۾ قيام ڪيائين ۽ خان قلات جي وزير ملاولي محمد شاه غاصبي (اشڪ اڦاسي) ۽ سردارن جي سردار ملا محمد رئيساني جي روپرو تمام سهڻي نموني سان (سڀئي جهڳڙا) فيصل ڪيائين. ايتريقدر جو سڀئي ڌريون سندس فيصلن تي راضي ٿيون، ۽ انهيءَ مشڪل معاملي ۾ راقم الحروف کي خصوصيت سان خدمتگذاريءَ لاءِ مقرر ڪيو ويو. اهو انون پيرو هو، جو راقم الحروف کي انهيءَ خاص خدمت لاءِ مامور ڪيو ويو.

۹- مٿين سالن ۾ سرحدِي علائقي ۾ رهندڙ بلوچ قومن لاءِ جرگي جا قاعدا تيار ڪري، انهن جي منظوري (هند سرڪار کان) ورتائين، جن سان اڃا تائين فائدو حاصل ڪيو پيو وڃي. بلوچستان جا ماڻهو انهن تجويزن جي ڪري بي حد خوش آهن.

۱۰- انهن ئي ڏينهن ۾ ”شهادت واھ“ عرف ”سکر واھ“ ۾ جيڪا ڦير گهير ڪرڻي هئي، سا پوري ٿي ۽ واھ ڪوليو ويو.

۱۱- سال ۱۲۸۷ھ مطابق ۱۸۷۱ع جي شروع ۾ جڏهن ويلي صاحب بهادر سنڌ (ڪمشنر صاحب جو) اسسٽنٽ هو، ”ڪشمور بند“ تان آفيس جي سڀني ملازمن کي حڪم ڪيو ته سکر پهچي، اتي ترسن ۽ انتظار ڪن ۽ پاڻ (ڪمشنر صاحب) جهاز جي ذريعي ٻين صاحبن سان گڏجي ۽ راقم الحروف کي ساڻ ڪري (اهو ناٿون پيرو هو، جو راقم الحروف کي خاص خدمت لاءِ ماسور ڪيو ويو) بهاولپور جي شهر ”ڇاڇڙان“ ۾ پهتو ۽ اتي پنجاب جي ليفٽيننٽ گورنر صاحب بهادر سان ملي (ٻئي ڄڻا) مٿن ڪوٽ ۾ آيا ۽ سنڌ جي حدن جي مقرريءَ جو فيصلو ڪري (سنڌ جو ڪمشنر) سکر ۾ موٽي آيو. مٿن ڪوٽ ۾ پنجاب جي مزارعي قوم جي سردار ۽ تمندار نواب سر اسام بخش خان صاحب بهادر مهمانداريءَ جا فرائض بجا آڻي، خوش ڪيو.

۱۲- مٿين سال جي آخر ۾ (ڪمشنر صاحب) ڪراچيءَ کان ڪن معززن سان گڏجي ۽ راقم الحروف کي ساڻ ڪري، ڪوٽڙيءَ پهتو ۽ اتان جهاز تي سوار ٿي، ڏينهن رات سفر ڪندي، ملتان جي ڀرسان شير شاه بندر (پٽڻ) تي لنگرانداز ٿيو، ۽ اتان ريل تي چڙهي ملتان آيو ۽ هندوستان جي فرمان فرما (گورنر جنرل وائسراءِ) جناب لارڊ نارٿ بروڪ صاحب بهادر سان ملاقات جو شرف حاصل ڪيائين. انهن ڏينهن ۾ مسٽر جيمس صاحب بهادر سندس اسسٽنٽ هو. ملتان کان عزت مآب وائسراءِ صاحب بهادر سان گڏجي ”پنگ بهاره“ جي ڪيمپ ۾ پهچي، رات جو بهاولپور جي والي خان صاحب صبح صادق صاحب بهادر جا مهمان ٿيا. پوءِ ڪشمور جي بندر (پٽڻ) تي پهتا، ۽ اتان خشڪيءَ جي رستي ارادو ڪيائون ته جيڪب آباد کي پنهنجي تشريف آوريءَ جي شرف سان نوازين، مگر اتفاق اهڙو ٿيو، جو صاحب موصوف کي تب ٿي پيو، جنهن کي

”ويگو“ سڏيو ويندو آهي، جنهنڪري جهاز تي سوار ٿي، سکر جي بندر (پٽ) تي پهتا ۽ اتي قلات جي والي خان خداداد خان صاحب بهادر ۽ خيرپور جي والي مير علي مراد خان صاحب بهادر سان ملاقاتون ڪري ۽ سوکڙيون پاڪڙيون ڏني وئي، انهيءَ ئي جهاز ۾ حيدرآباد جي بندر (پٽ) تي پهتا، ۽ اتان گهمي ڦري، ڪراچيءَ ۾ رونق افروز ٿيا ۽ ”فريئر هال“ ۾ دربار منعقد ڪري، عزت مآب گورنر جنرل ۽ وائسراءِ صاحب بهادر بمبئيءَ تشریف فرما ٿي آيو، ۽ باقي صاحب سنڌ ۾ پنهنجين جاين تي برقرار رهيا. انهيءَ سفر ۾ راقم الحروف ساڻ هو ۽ اها منهنجي نائين خصوصي خدمت هئي.

۱۳- سال ۱۲۸۸ھ مطابق ۱۸۷۲ع ۾ هندوستان جي فرمان فرما گورنر جنرل ۽ وائسراءِ لارڊ ميو صاحب بهادر جي قتل جي خبر سنڌ ۾ مشهور ٿي.

۱۴- مٿئين سال ۾ لس ٻيلي جو حڪمران ڄام مير خان، خان قلات جي وزير ملاولي محمد شاه غاصبيءَ جي جنگ کان ڀڄي، ڪراچي آيو ۽ سنڌ سرڪار جي نظر بنديءَ هيٺ رهيو.

۱۵- سال ۱۲۸۹ھ مطابق سال ۱۸۷۳ع ۾ بلوچستان جا ڪي حصا، جي سنڌ فتح ٿيڻ واري زماني کان وٺي، سنڌ جي ڪمشنر جي ماتحت هئا، سنڌ کان جدا ڪري، بلوچستان جي اي. جي. جي (بلوچستان ۾ هندوستان جي گورنر جنرل جي ايجنٽ) جي ماتحت ڪيا ويا، ۽ انهن ڏينهن ۾ هندوستان جو فرمان فرما (گورنر جنرل ۽ وائسراءِ) لارڊ ليٽن صاحب بهادر پنجاب کان جيڪب آباد سنڌ ۾ تشریف آور ٿيو، ۽ سنڌ کي عزت بخشيا ٿين.

۱۶- سال ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۴ع جي آخر ۾ بمبئيءَ جو گورنر سر فلپ ووڊ هائوس صاحب بهادر پنجاب کان ڪشمور ۾ تشریف آور ٿيو ۽ خشڪيءَ رستي سنڌ جي وڏن

شهرن جهڙوڪ جيڪب آباد، شڪارپور، لاڙڪاڻي، ميهڙ ۽ سيوهڻ جو سير ڪري، سيوهڻ جي بندر (پٽڻ) تان جهاز تي سوار ٿي حيدرآباد پهتو ۽ اتان جون اهم جڳهين، عجيب و غريب شيون ۽ ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۳ع وارو ميدان جنگ ڏسي، ڪراچيءَ آيو ۽ اتي عام دربار منعقد ڪري، بمبئيءَ روانو ٿي ويو، ۽ سنڌ جا عملدار پنهنجي پنهنجي جاءِ تي قائم رهيا.

۱۷- انهيءَ ئي سال ڪوٽڙيءَ کان وٺي ملتان تائين مهراڻ درياءَ (سنڌوندي) جي کاٻي ڪپ تي ريل گاڏي هلڻ شروع ٿي.

۱۸- سال ۱۲۹۰ھ مطابق ۱۸۷۵ع ۾ سرڪار بلند اقتدار، مقروض جاگيردارن ۽ زميندارن کي قرض کان آزادي ڏيارڻ خاطر قاعدو منظور ڪيو. پهريون ڀيرو انهيءَ قاعدي جي شروعات ايڇ. اي. ايم. جيمس صاحب بهادر جي ڪوشش ۽ محنت سان ٿي، جڏهن هو ضلعي ميونسٽان (سيوهڻ) جو اسسٽنٽ ڪليڪٽر هو. ان جي ڪري ڪيترن ئي جاگيردارن، زميندارن ۽ ڪاشتڪارن کي فائدو حاصل ٿيو، جنهنڪري هو سرڪار نامدار جي، ان وقت جي عملدارن جا ڪڻ ڪاٺڻ لڳا. مگر شروعاتي جي مدت تمام ٿوري يعني ڇهه مهينا کن مس هئي، انهيءَ ڪري سڀئي مستحق جاگيردار ان مان پورو فائدو حاصل ڪري نه ٿي سگهيا ۽ ڪي محروم رهجي ٿي ويا.

۱۹- سال ۱۲۹۰ھ مطابق ۱۸۷۵ع ۾ سر مير علي مراد خان پنهنجي مختصر عملي سميت پرنس آف ويلس صاحب بهادر سان ملاقات لاءِ بمبئيءَ ويو.

۲۰- سال ۱۲۹۱ھ مطابق ۱۸۷۶ع ۾ راقم الحروف جي لاءِ هندوستان جي سرڪار نامدار کي نيڪ ناسيءَ جي پرواني

عطا ڪرڻ جي سفارش ڪيائين، ڄا هينن تحرير مان، ڄا انگريزيءَ جو ترجمو آهي، پڙهندڙن کي معلوم ٿيندي.

پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽ، نمبر ۷۴۶، مورخه ۲۶ - سيپٽمبر ۱۸۷۶ع

آفيس ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ، ڪراچي

پحوالہ مراسلہ نمبر ۷۳۲، مورخه ۲۱ - سيپٽمبر ۱۸۷۶ع (۱۲۹۱ھ).

ڪمشنر صاحب بهادر رقم طراز آهي، ۽ منشي خداداد خان ولد راضو خان جو نالو پيش ٿو ڪري، جو سنڌ جي ڪمشنر صاحب بهادر جي آفيس جو وڏو منشي آهي. ته هند سرڪار جي ڀاران هن جي لاءِ نيڪ ناميءَ جو پروانو صادر ڪيو وڃي. چوٽه هيءُ منشي گهڻي عرصي کان نهايت ئي سهڻي نموني سان خدمتون بجا آڻيندو رهيو آهي. مثلاً سال ۱۸۵۸ع (۱۲۷۶ھ) ۾ سر فريڊرڪ گولڊ اسمبلي سان گڏجي جيسلمير ۽ ڀوڪران (مارواڙ) ويو، سال ۱۸۶۱ع (۱۲۷۸ھ) ۾ ساڳئي عملدار کي خاص خدمتن جي بجا آوريءَ لاءِ مڪران (بلوچستان) جي ساحل ڏانهن موڪليو ويو، ته هيءُ منشي هن سال گڏ هو. انهن ٻنهي خدمتن لاءِ هن کي خاص طور تي منتخب ڪيو ويو هو. ان کان پوءِ مخصوص خدمتن جي لاءِ بار بار منتخب ٿيندو رهيو ۽ مسٽر ايس. مينسٽرليڊ ڪمشنر سنڌ سان گڏجي خليج فارس ۽ دجله درياءَ عبور ڪري بغداد ويو. انهن خدمتن جي عيوض مسٽر هيولاڪي جڏهن هو سنڌ جو ڪمشنر هو کيس هڪ اعليٰ درجي جي ترار عطا ڪري نوازيو هو. منشي خداداد خان ڪيترائي ڀيرا فارسي، عربي، مڪرائي ۽ بلوچي زبانن جي مترجم ڄا فرائض بجا آندا آهن ۽ ڪراچيءَ ۾ سنڌي مهتحن جي جماعت جو ممبر رهيو آهي، ڄا تعليم کاتي جي ماتحت آهي. اهي خدمتون خواهه ٻيون ڪيتريون ئي خدمتون، جي سياسي معاملن سان واسطو رکندڙ هيون، بجا آنديون اٿس، جن کي تفصيلوار قلمبند ڪرڻ ضروري نظر نٿو اچي. انهن سڀني ڳالهين کي نظر ۾ رکندي، سنڌ جو

ڪمشنر صاحب بهادر سمجھي ٿو ته منشي خداداد خان هن ڳالهه جو مستحق آهي ته کيس نيڪ ناميءَ جو پروانو عطا ڪيو وڃي. انهيءَ ڪري مٿس مهربانيءَ جي خيال کان سفارش ٿي ڪجي، ته سرڪار کيس نيڪ ناميءَ جو پروانو عطا ڪري.

صحيح

ڪرنل سر وليم ميري ويدر صاحب بهادر

ڪمشنر سنڌ

۲۱- سال ۱۸۷۵ع جي آخر ۾ بمبئيءَ جو گورنر سر رچرڊ ٽيمپل صاحب بهادر، جو تمام سٺو فارسي دان هو ۽ عجيب و غريب حالات جو شائق ۽ ڳولائو، ريگستان (رن ڪچ) جي رستي عمرڪوٽ پهتو، ۽ اتان سنڌ جي اڪثر شهرن جو سير ڪرڻ بعد قنڌار روانو ٿي ويو. انهن ڏينهن ۾ ريل گاڏي شال ڪوٽ (ڪوئٽ) تائين هان لڳي هئي. جيڪب آباد ۽ ڪوئٽ جي وچ ۾ ”ٽيمپل ديره“ جي نالي سان جا ريلوي اسٽيشن مشهور آهي، انهيءَ صاحب ڏانهن منسوب آهي. ڇو ته اتي ٿوري دير ترسي ناستو ڪيو هئائين. سردار شيرعلي خان والي قنڌار کان هن خاکسار راقم الحروف کي معلوم ٿيو ته گورنر صاحب قنڌار ۾ سردار صاحب موصوف جو مهمان هو، ۽ اتي افغان سردارن وانگر هيٺ ويهي ماني کاڌي هئائين. بيشڪ، ائين ئي ٿيڻ کپي. هر ملڪ ۽ هر شهر ۾ اتان جي رسم رواج مطابق هلڻ عقلمندن جو ڪم آهي. قنڌار کان واپسيءَ تي ”نيم گاج“ جو ملاحظو ڪرڻ بعد، جا ڪوهستان جي ڪناري تي آهي، ڪراچيءَ آيو ۽ اتي هڪ عام جلسو ڪري، ملير کان پائين رستي ڪراچيءَ پاڻي پهچائڻ جو افتتاح ڪيائين، ۽ ان کان پوءِ بمبئي تشریف فرما ٿي ويو.

۲۲- سال ۱۲۹۲ھ مطابق ۱۸۷۷ع ۾ صدر مير علي مراد خان دهليءَ ويو ۽ اتي نوابن، اميرن ۽ راجائن جي جلبي ۾ شامل ٿيو. جتي کيس پرچم ۽ ڪي ٻيون شيون عطا ڪري، نوابن ويو.

آخرڪار (سنڌ جو ڪمشنر) پنهنجي سهڻي ڪارگذاريءَ جي ڪري سال ۱۲۹۲ھ مطابق سال ۱۸۷۷ع جي آخر ۾ انگلينڊ جي پارليامينٽ جو ميمبر مقرر ڪيو ويو ۽ ڪراچيءَ کان بمبئي روانو ٿي ويو. ان کان اڳ ۾ ڪوبه ڪمشنر برطانوي پارليامينٽ جو ميمبر نه ٿيو هو. سنڌ جي باشندن چندوگڏ ڪري، جنهن ۾ راقم الحروف جي ڪجهه رقم به شامل هئي، بندر روڊ جي مٿان ڪراچي شهر جي آخري چيٽري تي (سندس يادگار) هڪ وڏو برج ٺهرايو، جو ”ميري ويدر ٽاور“ جي نالي سان مشهور آهي ۽ اڃا تائين قائم آهي. سمند جي ڪناري تي ٻيو هڪ وڏو برج به آهي، جو ”ميري ويدر اسٽيشن“ (۱۹) جي نالي سان مشهور آهي، ۽ هڪ باغيچو به، جو ”ڪراچيءَ جي باغيستان“ ۾ داخل، ۽ سرڪار جي پاران مير صاحبن جي رهائش لاءِ مقرر ڪيل آهي، ”ميري ويدر گارڊن“ جي نالي سان مشهور آهي. بيشڪ، نامور سردار هميشه زنده رهندا آهن، توڻي جو دنيا فانيءَ مان عالم جاودانيءَ ڏانهن رحلت ڪري وڃن، ته به مندن نانءُ نشان قائم رهندو آهي.

پنهنجي حڪمرانيءَ جي زماني ۾ راقم الحروف جي لاءِ پنهنجي آفيس ۾ ڪي حڪمناما ڇڏيا اٿس، جي راقم الحروف وٽ موجود آهن. جيڪڏهن اهي سڀئي حڪمناما ڪاغذ جي ميدان تي آندا وڃن (نقل ڪيا وڃن) ته لازمي طور تي انهن جي لاءِ هڪ جدا داستان مرتب ڪرڻو پوندو. مگر ”مشتي نمونن“ از خرواريءَ جي مصداق انهن مان فقط ٽي حڪمناما هت درج ڪيا ٿا وڃن، جن مان پڙهندڙن کي، راقم الحروف جي مٿان ڪمشنر صاحب جي شفقت، مهرباني ۽ عنايتن جو پتو پوندو.

هن تاريخ جي پڙهندڙن کي نڪ روڻ هجي ته گهڻائي اسسٽنٽ ڪمشنر، راقم الحروف جي مٿان مهربان هئا. هنن کي جڏهن منهنجي عهدي ۽ پگهار جي باري ۾ معلوم ٿيندو هو، ته هن خاڪسار جي مسڪيني حال تي رحم ڪري، سنڌ جي ڪمشنر صاحبن کي سفارشون ڪندا هئا. انهن منجهان جيڪي سفارشون سر وليم ميري ويدر صاحب جي خدمت ۾ ڪيون ويون. ڪجهه هٿ درج ڪجن ٿيون، ۽ ٻين صاحبن کي ڪيل سفارشون شايد ٻئي ڪنهن موقعي تي درج ڪيون وڃن.

اسسٽنٽ ڪمشنر صاحبن جي تحريرن تي سنڌ جي

ڪمشنر سر وليم ميري ويدر صاحب بهادر جا جواب

۱- خداداد خان مون کي چڱي طرح ياد آهي. ڪنهن مناسب موقعي تي سندس بهترين خدمتگداريءَ جي باري ۾ سوچيو ويندو. اڃا وقت پيو آهي.

۲- خداداد خان کي ٻه سؤ پنجاه رپيا ماهوار پگهار، هڪ سؤ ويهه رپيا ماهوار الاونس ۽ سنڌ جي پوليس انسپيڪٽريءَ جو عهدو قبول نه ڪرڻ گهرجي. مان خداداد خان کي سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس ۾، پگهار جي اضافي سان رهڻ جي صلاح ڏيندس. خداداد خان جهڙي هوشيار ۽ لياقت، قابليت رکڻ واري مشيءَ لاءِ اهو عهدو (پوليس انسپيڪٽري) هڪ ڪارو داغ آهي.

اسسٽنٽ ڪمشنر صاحب بهادر جي تجويز

مان. خداداد خان جي لاءِ سفارش جي جرات ڪندي، هن حقيقت جو اظهار ٿو ڪريان ته جوانن ۽ ٻين (سرڪاري ملازمن) کي ترقي ملندي رهي ٿي ۽ خداداد خان اڃا تائين اتي جو اتي آهي. تي الحال ٽن مهينن لاءِ ڪيس (عارضِي) ترقي ڏيڻ مناسب نظر اچي ٿي، ته فيض محمد جي جڳهه تي اسسٽنٽ ڪليڪٽر يعني سينئر ڊپٽي ڪليڪٽر ٿي ڪم ڪري ۽ ڪمشنر صاحب

جي آفيس ۾ رهي، ته سندس کيسي ۾ پئسا اچن. هو قادر داد کان يا ڪنهن اهڙي شخص کان گهٽ ناهي، جنهن جي جڳهه تي هو ڪم ڪندو (اهو اشارو فيض محمد ڏانهن هو، جو انهن ڏينهن ۾ زنده هو).

ڪمشنر صاحب جو جواب

مان خداداد خان جي پگهار ۾ اضافي لاءِ وقت اچڻ تي مناسب تجويز پيش ڪندس. اوهان هن جي واسطي جنهن عهدي جي سفارش ڪئي آهي، سو ڪمشنر جي آفيس ڇڏڻ کانسواءِ حاصل ٿي نٿو سگهي.

ڪيتريون ئي ٻيون تحريرون به موجود آهن، ۽ سيپٽمبر ۱۸۷۷ع مطابق ۱۲۹۲ھ ۾ روانگيءَ وقت راقم الحروف جي هٿ ۾ جيڪا نيڪ ناميءَ جي تحرير ڏنائين، ۽ پنهنجي آفيس ۾ جيڪا تحرير ڇڏيائين، سي هيٺ درج ڪيون ٿيون وڃن (انگريزيءَ جو تحت لفظي ترجمو پيش ڪيو ٿو وڃي):

۱- منشي خداداد خان تمام سٺو خدمتگذار آهي ۽ هن جي ڪارگذاريءَ ۾ نهايت ئي همت ۽ چستِي آهي. وڏي منشيءَ جي جڳهه جا ديوان منگهارام جي وڃڻ سبب خالي ٿي هئي، سا اٺن سالن کان هن جي هٿ ۾ آهي. هن فارسي زبان جي تعليم حاصل ڪئي آهي ۽ سنڌي لکڻ ۾ وڏو هوشيار آهي. ٻين به ڪيترن ئي زبانن کان واقف آهي. مان ڏاڍو خوش هوس ته هن کي ڪنهن مناسب موقعي تي ڪنهن وڏي عهدي تي وسائيندس. پر حالتن جي ناساز گاريءَ سبب اهڙو موقعو ملي نه سگهيو. انهيءَ ڪري اها ذم داري پوري اعتماد سان پنهنجن جاننهن جي مٿان ٿو رکي. هو تمام جلد فرائض جي بجا آوريءَ ۾ هن جي بهترين ڪارگذاريءَ کان واقف ٿيندا، ۽ جڏهن کين موقعو ملندو ته وڏي خوشيءَ سان هن کي ڪنهن عهدي تي ترقي ڏئي، سرفراز ڪندا. مون کي هن وقت ۽ ههڙين حالتن

۾ سٺو نه ٿو لڳي، هن کي ”خان بهادريءَ“ جي لقب ڏيڻ لاءِ خصوصي درخواست ڪريان، ۽ اهو چڱو نه ٿيندو ته سرڪار نامدار وڌان انهيءَ درخواست جو انڪاري جواب اچي.

صحيح

ڊبليو. ايل. سر وليم سيري ويدر
صاحب بهادر. ڪمشنر سنڌ

۲- انهيءَ تحرير جو مختصر ترجمو، جا پنهنجي آفيس ۾ رڪارڊ ٿي ڇڏي ويو:
منشي خداداد خان، سٺو منشي، چڱو تعليم يافتو ۽ لياقت وارو آهي.

اهڙيءَ ريت وڃڻ وقت هڪ ولايتي ترار، جنهن جي قيمت ٽي سؤ روپيا هئي، پنهنجي جانشين مسٽر ايف. ڊي. ميلول صاحب بهادر جي روبرو پنهنجي هٿ سان ڏنائين، ۽ هن کي انگريزيءَ ۾ منهنجي لاءِ تمام سٺي سفارش ڪيائين. پوءِ مون کي اردوءَ ۾، جا نهايت ئي فصاحت سان ڳالهائيندو هو، فرمايائين ته ”تنهنجي لاءِ منهنجي سٺي صلاح اها آهي ته ڪمشنر صاحب بهادر جي آفيس کي جلد ڇڏڻ چڱو نه ٿيندو. چوٽي آخر توکي هتان ئي فائڊو رسندو.“ بيشڪ، ائين ئي آهي، جو بادشاهه جو سخڻ، سخڻ جو بادشاهه هوندو آهي.

هيئن تحرير ترجمو آهي مسٽر جان مور صاحب بهادر اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ جي تحرير جو، جنهن جو وعدو مٿي فقري نمبر پنجين ۾ ڪيو ويو هو، جتي سر وليم سيري ويدر صاحب بهادر جون ڪارگزاريون درج ڪيون ويون هيون. هيءَ تحرير هن ڪتاب جي پڙهندڙن لاءِ درج ڪئي ٿي وڃي.

”مان منشي خداداد خان کي اٺن سالن جي عرصي کان چڱي طرح سان سڃاڻان. چوٽي مان اهو سڄو عرصو سنڌ

لُٻ تاريخ سنڌ

۾ رهيو آهيان. انهيءَ غرضي ۾ هن پاڻ کي سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس ۾ وڏي منشيءَ جي ذمہ داريءَ جهڙي جڳهه تي نهايت ئي محنت ۽ لياقت ۽ وڏي ڪوشش سان پهچايو آهي. خداداد خان مسافريءَ جي زماني ۾ جڏهن ڊگهيون ۽ ڏکيون منزلون درپيش اينديون آهن، انهن ڊگهين منزلن جي ڏکيائي برداشت ڪري سگهڻ وارو آهي، ۽ اهڙن موقعن تي هن سرڪاري ملازم جو قدر (۱) حد کان زياده قيمتي آهي، جو سندس فارسي داني ۽ عربي داني بي حد فائدي مند ثابت ٿي هئي، جنهن وقت اسين خليج فارس وٽان لنگهي ۽ دجله ۽ فرات عبور ڪري، بغداد ويا هئاسين. هيءُ شخص اسان سان دارهاره جبل ڏانهن به هليو هو. اتي اسان کي جيڪا به ضرورت پيش آئي ٿي، سا وڏي خوشيءَ سان پوري ٿي ڪيائين. ازانسواءِ سنڌ جي سفر ۾، جڏهن مون کي سنڌ جي اسڪولن جي امتحانن وٺڻ لاءِ وڃڻو پيو، ته هن وٽان تمام چڱي مدد ملي. مان ڏاڍو خوش ٿيندس، جيڪڏهن هن کي پنهنجي حياتيءَ ۾ هاڻوڪي عهدي کان ڪنهن وڏي عهدي تي فائز ڏسندس، ۽ جا ڳالهه مون کان لکڻ واري وئي آهي، سا هاڻي ٿو لکان، ته ”خداداد خان انسپيڪٽر جنرل، صاحب بهادر جي برانچ ۾ رجسٽريشن جي معاملن ۾ سڄو سال وڏي مدد ڏني آهي.“

صحيح

جان مور صاحب بهادر اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ

سنڌ جي اسڪولن ۽ انسپيڪٽر صاحب بهادر جي

برانچ جو ناظره

(۱) هٿ ”قدر“ جي بدران ”موجودگي“ هجڻ گهرجي (مترجم).

ٺاڻون ڪمشنر: مسٽر ايف. ڊي ميلول صاحب بهادر

ايڪنگ

سال ۱۲۹۲ هـ مطابق ۱۸۷۷ع جي آخر ۾ جانشين ۽ ايڪنگ ڪمشنر ٿيو. سندس اسسٽنٽ مسٽر ڊبليو. بي. وارنر صاحب بهادر هو. ميلول صاحب ان کان اڳ ۾ سنڌ جو جڊيشل ڪمشنر ۽ سنڌ جي چيف ڪورٽ جو جج هو. سندس ڪمشنريءَ جي زماني ۾ اگرچہ چند معمولي ڳالهين سرانجام ٿيون، پر ڪيترائي عدالتي معاملو، جن کان هو چڱيءَ طرح واقف هو، اصلاح پذير ٿيا ۽ چڱي طرح سان هلڻ لڳا.

انهيءَ زماني ۾ افغانستان ۾ ٽين جنگ هلي پوري ٿي هئي ۽ سنڌ ۾ گهوڙن، ڍڳن، خچرن ۽ گڏهن جي خريد و فروخت ۽ ڏيسارن ۾ سندن سوڪل سخت مشڪل ٿي پيو هو ۽ ڪڙپ (جوئر جو گاه) جي تڪليف تمام وڌي وئي هئي. انهن مشڪلاتن کي ميلول صاحب ڏاڍي سهڻي نموني سان حل ڪيو.

ڏهون ڪمشنر: مسٽر ايڇ. اين. بي ارڪين صاحب بهادر

سال ۱۲۹۳ع مطابق ۱۸۷۹ع ۾ ڪراچيءَ ۾ وارد ٿي، ڪمشنريءَ جو عهدو سنڀاليائين. ان کان اڳ ۾ سنڌ جي اسسٽنٽ ڪمشنر ۽ ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر جي عهدي تي رهي چڪو هو. پهرين سر چارلس اليوٽ صاحب بهادر، پوءِ ڊاڪٽر جان پالن صاحب بهادر ۽ ان کان پوءِ مسٽر ايجرلي صاحب بهادر درجي بدرجي سندس اسسٽنٽ ٿي رهيا. سندس ايامڪاريءَ ۾ اڪثر سرڪاري معاملو سهڻي نموني سان سرانجام ٿيندا رهيا. هت انهن مان ڪي ڳالهين ”يڪ مشٽ نمونہ“ خرواري“ (۱) جي طور تي درج ڪيون وڃن.

(۱) ”مشتي نمونہ“ از خرواري“ صحيح آهي (مترجم).

هڪي عجيب و غريب ڳالههون، جي سندس حڪمرانيءَ جي زماني ۾ ٿيون، سي لکيون وڃن ٿيون، جن مان پڙهندڙن کي پتو پوندو ته هو صاحب ڪهڙيءَ ريت سرڪاري ڪاروبار هلائيندو هو.

۱- انهيءَ سال افغانستان جو والي مرحوم امير شيرعلي خان صاحب وفات ڪري ويو. سندس سڃع هيءَ هئي:

امير دوست محمد خان ڪم مڃيل ازلي است،
نظام مملڪتش از انتظام شيرعلي است. (۱)

۱- جاگيرون، جي اڳين بادشاهن جون ڏنل هيون، يا چڱين خدمتن سبب نئين سرڪار جون عطا ڪيل هيون، انهن جا معاملا اڪثر ان ريتيا ۽ ان پورا هئا، جنهنڪري نموني جي سرڪار وٽان وقت بوقت انهن جي تصنيف لاءِ احڪام ايندا رهندا هئا. انهيءَ ڪري هن سلسلي ۾ سرڪار کي هڪ رپورٽ ڪيائين، جنهن جو ترجمو درج ڪيو ٿو وڃي. جنهن مان پڙهندڙن کي معلوم ٿيندو ته انهيءَ رپورٽ جو نتيجو راقم الحروف جي فائدي ۾ آهي.

باسمي سرڪار کي موڪليل رپورٽ ۱۰- آڪٽوبر ۱۸۸۰ع

مطابق ۱۲۹۴ھ جو تصديق شده ترجمو

منهنجا سائين!

هيءَ ڳالهه اوهان صاحبن جي ڌيان مبارڪ تي آڻڻ گهران ٿو ته سنڌ جي ايڪسٽرا اسسٽنٽ ڪليڪٽرن (عارضي)

(۱) اهو شعر هيئن هئڻ گهرجي:

امير دوست محمد ڪم مڃيل ازلي است

نظام مملڪتش ز انتظام شير علي است

منجهان هڪ ايڪسٽرا اسسٽنٽ ڪليڪٽر جو عهدو خالي آهي. جنهنڪري عرضگذار آهيان ته اوهان صاحب انهيءَ عهدي تي هڪ سرڪاري ملازم مقرر ڪرڻ فرمايو ته مان تعميل ڪريان (اوهان جي مقرر ڪيل ماڻهوءَ کي رڪان). پنهنجن پيش روَن جي راءِ سان اتفاق ڪندي، اوهان صاحب جي ڌيان مبارڪ کي خان صاحب خداداد خان ولد راضو خان ڏانهن موڙڻ ڏوڪهران. هيءُ ماڻهو ڪيترن ئي سالن کان سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس جو وڏو مشي ٿي رهيو آهي، ۽ اڃا تائين آهي.

خان صاحب خداداد خان سال ۱۸۵۴ع (۱۲۷۰ھ) جي شروع کان سرڪاري ملازمت ۾ آهي ۽ (اڳين) سڀني عملدارن، جن جي هٿ هيڪ هن ڪم ڪيو آهي. هن جي لاءِ وڏي عزت سان شائدار ۽ عزت افزائي جا الفاظ استعمال ڪيا آهن. سال ۱۸۵۵ع (۱۲۷۱ھ) ۾ هو جاگيري ۽ سياسي شعبي ۾ سر فرڊرڪ گولڊ اسمڊ صاحب بهادر جي ماتحت رهيو آهي. ان کانپوءِ هو ساڳئي عملدار سان هڪ خاص ڊيوٽي تي مڪران (بلوچستان) ۽ جيسلمير (مارواڙ) ويو. سر فرڊرڪ گولڊ اسمڊ صاحب، سر ليوئس بيلي صاحب سر هٿري گرڻ صاحب، مسٽر هيولاڪ صاحب، مسٽر ميلول صاحب ۽ سر وليم ميري ويدر صاحب سڀني هن جي بهترين خدمات ۽ وڏي لياقت جي تعريف ڪئي آهي، ۽ سندس پگهار ۾ اضافي جي سفارش ڪئي اٿن. سال ۱۸۶۷ع (۱۲۸۳ھ) ۾ سندس سهڻين خدمتن جي عيوض کيس هڪ سوني ترار عطا ڪري، ڪمشنر صاحب بهادر جي آفيس جي سڀني اهلڪارن جي درسيان اعزاز ۽ استياز بخشيو ويو. سر وليم ميري ويدر صاحب بهادر سنڌ مان روانگيءَ وقت هن ريت لکيو.

”مان ڏاڍو خوش ٿيان ها، جيڪڏهن ڪنهن مناسب موقعي تي هن جو عهدو ۽ پگهار وڌائي، هن کي سرفراز ڪريان ها. پر وقت جي ناسازگاريءَ سبب مون کسي

اهڙو مناسب موقعو ميسر نه ٿيو، انهيءَ جي باوجود مان پوري اعتماد سان هن کي پنهنجن جانشينن جي حوالي ڪري ٿو وڃان”.

مون کي خداداد خان جي حالت ۽ لياقت جي باري ۾ زياده لسڪن جي ضرورت نه آهي. مان هن جي ڪارڪناريءَ جي باري ۾ پنهنجي هڪ سال جي ذاتي تجربي جي آڌار تي فقط هيٺرو چوندس ته منهنجي راءِ به پنهنجن پيش روَن جي راءِ سان شامل آهي، جا هن بابت ڏني اٿن. مان پوري يقين سان چوان ٿو ته هو پگهار ۾ اضافي جو لائق آهي، جنهن لاءِ مان اوهان صاحبن جي خدمت ۾ سفارش ٿو ڪريان.

هن وقت هڪ سبب آهي، جو مان خان صاحب خداداد خان جو انتخاب ٿو ڪريان، ته هو هن بخالي عهدي تي عارضي طور ڪم ڪري، جنهن لاءِ اوهان جي ڌيان مبارڪ تي آڻيان ٿو ۽ اوهان صاحبن کي ياد ٿو ڏياريان ته ڪجهه عرصي کان سرڪار جي اها خواهش پئي رهي آهي ته سنڌ جي زمينن جي معافيءَ جو مسئلو هٿ ۾ کنيو وڃي، ۽ ان باري ۾ رپورٽ ڪئي وڃي. مگر انهيءَ معاملي ڏانهن توجهه ڏيڻ ۽ رپورٽ ڪرڻ ۾ وڏيون مشڪلاتون پيش ٿيون اچن. جنهنڪري ناممڪن آهي ته سمورين زمينن يا ڪن ٽڪرن جي باري ۾ صحيح يادداشت هٿ اچي سگهي. مگر انهيءَ جي باوجود هن معاملي کي نظر انداز نه ڪيو ويو آهي ۽ هن باري ۾ ضروري معلومات حاصل ڪرڻ جو ڪم جاري آهي. تاهه اهو امڪان آهي ته اها ڄاڻ (سروي) جلد پوري ٿي نه سگهي ۽ تنهنڪري بهتر ائين نظر ٿو اچي ته هن معاملي جي لاءِ هڪ خاص آفيسر مقرر ڪريان، ۽ منهنجي خيال ۾ ائين ٿو اچي ته انهيءَ عهدي تي، جو خالي آهي، هڪ آفيسر (جلد ۽ ضرور) مقرر ڪيو وڃي، ۽ مون کي چڱي طرح معلوم آهي ته سنڌ ۾ پڇو اهڙو ماڻهو ڪونهي، جو هن ملازمت جي لاءِ گهربل هوشياري، قابليت ۽ لياقت رکندڙ هجي، سواءِ

انهيءَ معزز ماڻهوءَ جي، جنهن جو نالو اوهان صاحبن جي خدمت ۾ پيش ڪيو ويو آهي. هو جاگيري شعبي ۾ پنهنجي پهرئين تجربن کي چڱي طرح استعمال ڪري سگهندو.

آڪٽوبر ۱۸۸۰ع (۱۲۹۴ھ) مان آهيان اوهان صاحبن جو
ڪراچي تاعدار ايج. اين. بي ارسڪين
ڪمشنر سنڌ

انهيءَ سفارش تي بمبئي سرڪار وٽان جيڪو حڪمنامو
(انگريزيءَ ۾) آيو، ان جو ترجمو هيٺين ريت آهي:

نمبر ۵۷۷۱ سال ۱۸۸۰ع (۱۲۹۴ھ)

روينوڪاٽو، بمبئي ڪائونسل، تاريخ ۳۰ آڪٽوبر

۱۸۸۰ع (۱۲۹۴ھ) سرڪاري حڪمنامو

جناب گورنر صاحب بهادر نهايت ئي خوشيءَ سان مقرر ٿو
ٿيندڙ خان صاحب خداداد خان ولد راضو خان، سنڌ جي ڪمشنر
صاحب بهادر جي آفيس جي وڏي منشيءَ کي سندس ڪارڪنداريءَ
سبب ”سيڪنڊ ڪلاس ايڪسٽرا اسسٽنٽ ڪليڪٽر سنڌ“
خان بهادر مير ولي داد خان جي جاءِ تي، ته هو سنڌ ۾ ايڪسٽرا
اسسٽنٽ فرسٽ ڪلاس جا فرائض بجا آڻي.

صحيح

جان نيوجنٽ صاحب بهادر

ايڪٽنگ سيڪريٽري

اها يارهين مقرري آهي، جا راقم الحروف جي لاءِ
خصوصي خدمت جي واسطي ڪئي وئي آهي.

۳- سال ۱۲۹۵ھ مطابق ۱۸۸۱ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽرن
۽ مختيارڪارن جي عهدن لاءِ وڌايل پگهارن جي باري ۾

هڪ نئين رٿ عمل ۾ آڻي ۽ ضلعن جا آفيسر، جي ”ڊپٽي ڪليڪٽرن“ جي نالن سان مشهور هئا، سي هاڻي چڱن عهدن ۽ وڏين پگهارن سان ”اسسٽنٽ ڪليڪٽرن“ جي نالي سان سڏجڻ لڳا، ۽ اهڙن عهدن حاصل ڪرڻ لاءِ قاعدا مقرر ڪيا ويا، جي اڃا تائين جاري آهن ۽ انهن عهدن لاءِ اميدوار آفيسر انهن جي پابندي ڪندا آهن.

۴- انهيءَ سال (۱۸۸۱ع ۾) مالي معاملن جي باري ۾ چند قاعدا جاري ڪيا ويا ۽ سڀني زميندارن ۽ آبادگارن کي انهن کان آگاه ڪيو ويو. مثلاً ڏسڻ جي وڌولي، آباد ۽ غير آباد زمينن جي ورهاست (ڪٽ)، مالڪاڻو وٺڻ، معافي ڏيڻ، شفعه جو حق، لاڳيتيون زمينون، زمين جي حدن تي پٿر ڪوڙي نشان لڳائڻ، مسافرن جي آرام ۽ آسائش لاءِ عام رستن تي وڻ ٻوڪائڻ، هوڙي (۱)، ڪوچن (۲)، دريا بتردي، دريا غوردي (پائيندڙ سبب لڙهي ويل زمين) ۽ درياءَ جي ڇڏي ويل زمين (ڪڇي) جي باري ۾ اهڙا سٺا قاعدا مقرر ڪيا ويا، جن سان اڪثر قاعدا اڃا تائين ساڳيءَ ريت جاري آهن، ۽ ”آئين اڪبريءَ“ وانگر مشهور آهن.

۵- انهيءَ ئي سال (۱۸۸۱ع ۾) مرحوم سردار شير علي خان صاحب واليءَ قنڌار پنهنجن واسطيدار ماڻهن سميت ڪراچيءَ ۾ آيو. کيس رهائش لاءِ جاءِ ۽ گذاري لاءِ مناسب امداد ڏني وئي، جنهنڪري سڄي حياتي آرام ۽ آسائش سان وقت گذاريندو رهيو.

- (۱) ”هوڙي“ يا ”هوڙي“ سنڌي ٻوليءَ جو اکر آهي. جنهن جي معنيٰ آهي زمين جو اهڙو ٽڪرو جتي ٻيڙ جا وڻ گهڻا هجن.
- (۲) زمين جو اهڙو ٽڪرو، جتي سر سبز وڻ ۽ جانورن لاءِ سائو ڪاه هجي. (ن.ب).

۶- سال ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۳ع ۾ سرمير علي مراد خان واليءَ رياست خيرپور کي سلاميءَ لاءِ ٻه توپون وڌيڪ عطا ڪيون ويون.

۷- انهيءَ ئي سال (۱۸۸۳ع ۾) واقف الحروف جي لاءِ وري سفارش ڪئي وئي ته خداداد خان کي اصلي پگهار کان زياده هڪ سؤ رپيا اضافو، روزانو پتو ۽ ٻه ڪلارڪ ڏنا وڃن، جي انگريزي چانڊڙ هجن (۱) حشمت راءِ (جوهن وقت ڊپٽي ڪليڪٽر آهي) ۽ (۲) سندس پٽ آڌارام مترجم. اهي ٻئي ڪلارڪ خط و ڪتابت لاءِ سندس ماتحتيءَ ۾ رهڻ گهرجن.

انهيءَ سفارش جو اظهار انگريزي مراسلي نمبر ۱۲۵۱، مؤرخه ۵- جون ۱۸۸۳ع (۱۲۹۷ھ) جي آخري فقري سان ظاهر آهي. اهو مراسلو سنڌ جي ڪمشنر مسٽر ايڇ. اين. بي. ارسڪين صاحب بهادر، بمبئي جي گورنر ۽ ڪائونسل جي صدر جيمس فرگوسن صاحب بهادر جي خدمت ۾ موڪليو، جنهن جو ترجمو هيءُ آهي:

فقرو نمبر ۵۵. انهيءَ ڪري اها تجويز پيش ٿو ڪريان ته اهي معاملات سنڌ جي ڪمشنر صاحب جي سياسي شعبي جي وڏي منشي مسٽر خداداد خان جي هٿان، اسسٽنٽ ڪمشنر جي نظرداريءَ هيٺ سرانجام ٿيڻ گهرجن. چوٽيه مسٽر خداداد خان فارسيءَ جي لسڪڙهه ۽ جاگيرن جي نقشن وغيره کان چڱي طرح واقف آهي ۽ وڏو تجربڪار آهي. سندس خدمتون شروع کان وٺي سرڪار کي پسند آهن؛ تنهنڪري اها سفارش ٿو ڪريان ته هو انهيءَ خصوصي خدمت تي مقرر رهي. کيس هڪ سؤ رپيا ذاتي پگهار کان زياده ڏنو وڃي ۽ روزانو لوازمو (پتو) به. ازانسواءِ هن ڪم لاءِ ٻه انگريز يدان هڪ ستر رپيا ماهوار پگهار سان ۽ ٻيو چاليهه رپيا ماهوار پگهار سان هن جي ماتحتيءَ ۾ ڏنا وڃن، ۽ دستور موجب هنن کي به مسافريءَ جو پتو ڏنو وڃي. مان سمجهان ٿو ته اهو ڪم پوري هڪ سال جي عرصي ۾ پورو ٿيندو.

جنهن وقت هيءَ ڪتاب (تواريخ جاگيرت) تيار ٿي ويندو، ته پوءِ هميشه لاءِ فائديمند ثابت ٿيندو ۽ جيڪا غير ضروري لڪڻوڙه ٿيندي رهي ٿي، سا هڪدم بند ٿي ويندي. ان کانپوءِ ڪابه غلطي نه ٿيندي ۽ جاگيري زمين جي باري ۾ سنڌ جي اندر هروڀرو جيڪي شڪ شيها ۽ مشڪلاتون پيدا ٿينديون رهن ٿيون، سي پڪدم بند ٿي وينديون.

انهيءَ سفارش تي بمبئي سرڪار جي پاران انگريزيءَ ۾ جيڪو حڪم نمبر ۹۴۹۶، مورخه ۲۱-ڊسمبر ۱۸۸۳ع مطابق ۱۲۸۷ھ، پهتو، ان جي آخري فقري جو ترجمو پڙهندڙن جي واقفيت لاءِ هت درج ڪجي ٿو:

ڪمشنر صاحب جاگيرن جي معامن، سندن عطا ڪرڻ ۽ نقش جي تياريءَ جي باري ۾ جيڪا تجويز پيش ڪئي آهي، اها وڏي خوشيءَ سان پاسي ڪائونسل جي اجلاس ۾ منظور ڪئي ٿي وئي. مگر معلوم ٿو ٿئي ته وڏي منشي (خداداد خان) کي ماهوار هڪ سؤ رپيا اصلي پگهار ملي ٿي، ۽ ان کان سواءِ ٻه رجسٽريشن جي شعبي مان ٽيهه رپيا ماهوار ڪشي ٿو. هاڻي جڏهن هو هن خاص ڊيوٽيءَ تي رهندو، ته کيس فقط هڪ سؤ رپيا اصلي پگهار مقرر ڪيل ماهوار الاونس سميت وٺڻ گهرجي، نه آهي ٽيهه رپيا، جيڪي کيس رجسٽريشن شعبي سان ملندا آهن. چوڻ اها دائمي پگهار نه آهي.

صحيح

چيف سيڪريٽري بمبئي سرڪار

جڏهن سال ۱۸۸۶ع (۱۲۹۹ھ) ۾ ”تواريخ جاگيرت“ مڪمل ٿي، ۽ ڇپجي وئي، ته انهيءَ وقت ڊاڪٽر جان پالن صاحب نائب ڪمشنر سنڌ، ان جي پهرئين جلد جي صفحي نمبر ۴ تي لکيو ته ”خان صاحب خداداد خان هن تاريخ مڪمل ڪرڻ ۾ وڏي مدد ڪئي آهي، جنهنڪري سندس شڪر گذاري ڪئي ٿي وڃي.“

راقم الحروف جي پاران اها ٻارهن خصوصي خدمت آهي.

۸- مٿين سالن (۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۳ع) ۾ مرحوم خان بهادر محمد مراد خان افغان جي ڪراچيءَ ۾ وفات حسرت آيات ٿي. مرحوم وڏو نامور انسان هو. اصل ۾ قلاتي هو. پوءِ ڪراچي ۾ اچي سڪونت پذير ٿيو. سندس لاش ڪراچيءَ مان ڪٽائي، حب نديءَ جي علائقي ۾ دفنايو ويو. جتي سندس جاگير هئي. انا لله وانا اليه راجعون. تمام چڱو ماڻهو هو.

۹- سال ۱۲۹۸ھ مطابق ۱۸۸۴ع ۾ آنريل سيد امير علي شاه (۱) باجارجن (تعلقي سيوهڻ) جي سيدن جي گهرائڻ تي ڪلڪتي کان ڪراچيءَ تشریف آور ٿيو. باجارجي سيد قتل جي تهمت ۾ گرفتار هئا. سيد امير علي، آنريل خان بهادر محمد حسن علي صاحب (۲) سان گڏجي سيدن جي وڪالت ڪئي ۽ کين، خون جي ناحقي تهمت کان آزاد ڪرائي ثواب ڪمائين.

۱۰- سال ۱۲۹۹ھ مطابق ۱۸۸۵ع ۾ مدرسته الاسلام ۽ ڌيارام ڪاليج (۳) قائم ٿيا، جن مان اڃا تائين پبلڪ فائڊو وٺي رهي آهي.

۱۱- سال ۱۳۰۰ھ جي آخر (۽ ان جي مطابق) سان ۱۸۸۷ع جي شروع ۾ سنڌ جي سڀني وڏن ۽ ننڍن شهرن ۾ خوشيءَ جون محفلون ۽ مجلسون منعقد ٿيون. چراغان ڪيا ويا ۽ عجيب و غريب تماشا ٿيا، جو انگلستان جي ملڪه معظمه ۽ هندوستان جي قيصره جي بلند شوڪت سلطنت جا پنجاه سال پورا ٿيا. سنڌ جا ڪيترائي امير، سردار ۽ معزز ماڻهو فريئر هال ڪراچيءَ ۾ اچي گڏ ٿيا ۽ سنڌ جي

(۱) سيد امير علي تاريخ اسلام جو مصنف (۲) حسن علي آفندي سنڌ مدرسته الاسلام جو باني (۳) ڊي. جي سنڌ ڪاليج.

ڪمشنر صاحب بهادر سان ملاقات جو شرف حاصل ڪيائون. اها دربار دربار ايتريقدر شاندار هئي، جو خاڪسار راقم الحروف جي ڪوششن سان اگرچہ سوين دربارون منعقد ٿي چڪيون آهن، ۽ هميشه دربارن منعقد ڪرائڻ جي انتظام جو تعلق راقم الحروف سان ئي رهيو آهي، مگر مون اهڙي دربار اک ۾ ڪڏهن به اڪين سان نه ڏٺي هئي. بيشڪ، ائين چوڻ هجي، جو هيءَ دربار دربار سڀني دربارين ۾ ممتاز هئي.

۱۲- مئٿين سال ۾ راقم الحروف کي ”خانصاحبي“ جي خطاب عطا ڪرڻ جي سفارش ڪئي وئي، جا هيئن تحرير مان ظاهر آهي:

انگريزي مراسلي جي تقري ۸۴۷ جو ترجمو

نمبر ۲۵، مؤرخہ ۳۰-جنوري ۱۸۸۷ع (۱۳۰۰ھ)

جو بمبئي سرڪار کي موڪليو ويو

(ستون قرو) پيو، هيءَ منهنجي خواهش آهي، جا مان اوهان صاحب جي ڌيان مبارڪ تي ٿو آڻيان، ۽ خداداد خان ولد راضو خان کي ”خان صاحب“ جو لقب عطا ڪرڻ جي سفارش ٿو ڪريان، ته اهو لقب هن جي لاءِ ”ذاتي لقب“ جي طور تي مقرر ڪيو وڃي.

(انون قرو) مون کي انهيءَ ڳالهه جي گهڻي ضرورت محسوس نه ٿي ٿئي ته هن قديم ملازم جي باري ۾ زياده چوان. مگر هيٺو ڪري سگهان ٿو ته هن پنهنجين خدمتن جي تاريخ، جا سال ۱۸۸۲ع (۱۲۹۸ھ) ۾ منهنجي واقفيت لاءِ تيار ڪئي هئي، ان جي باري ۾ ڪجهه لکان. مان اهو به ضروري نٿو سمجهان ته اڳين حاڪمن، هن جي باري ۾ جيڪي لکيو آهي، ان جو اظهار ڪريان. البت اهو لکڻ چاهيان ٿو ته خداداد خان جيڪو عهدو چند سالن کان وٺي پنهنجي تصرف ۾ رکندو ٿو اچي، سنڌ ڪميشن جي حالات ۽

ڊپٽي ڪليڪٽرن جي يادداشت ۾ ڦير گهير سبب تخفيف ۾ اچي ويندو. انهيءَ ڪري بهتر نظر ٿو اچي ته کيس ”خان صاحب“ جو لقب عطا ڪيو وڃي. هونءَ به اهو لقب رواج ۽ سندس عزت جي ڪري ڪيترن ئي سالن کان وٺي هن جي لاءِ استعمال ٿيندو ٿو رهي.

اوهان صاحب جو ٽايعدار

صحيح: مسٽر ايڇ. اين. بي ارڻڪين صاحب بهادر
ڪمشنر سنڌ

۱۳ - سال ۱۳۰۰ هـ مطابق ۱۸۸۷ ع ۾ جناب لارڊ ري صاحب بهادر گورنر بمبئي، ۽ سر مير علي مراد خان صاحب بهادر واليءَ خيرپور، شڪارپور ۾ گهوڙن جي سڀلي جي موقعي تي رونق افروز ٿيا، سنڌ ۽ ان جي اوسي پاسي جا اڪثر معزز ماڻهو ۽ واپاري به انهيءَ موقعي تي اچي گڏ ٿيا. انهيءَ درٻار درٻار جو تمام سهڻو بندوبست ڪيو ويو هو ۽ اها درٻار سنڌ جي اڪثر درٻارن کان بهتر هئي، جا راقم الحروف جي ڪوشش سان منعقد ٿي هئي. انهيءَ ڳالهه جو ثبوت انگريزي خط جي هيٺين ترجمي مان ملندو ۽ پيون ڪيتريون ئي تحريرون، جي هن درٻار جي حالات تي مشتمل هيون، نظر انداز ڪيون ويون آهن.

خان صاحب خداداد خان ڏانهن،

مان نهايت ئي شڪر گذاري ۽ احسانمنديءَ سان اوهان جي انهيءَ مدد جي باري ۾ لکڻ ٿو، جا هزهائينس مير واليءَ رياست خيرپور ۽ هڙيڪسيلينسي گورنر بمبئي جي تشريف آوريءَ جي موقعي تي اوهان مون سان ڪئي. اوهان کان سواءِ مون کي اها خبر نه پوي ها، ته مان هن باري ۾ ڇا ڪريان. چوڻه مان ايترو عرصو زڳو آفيس جو ڪم ڪندو رهيو آهيان. انهيءَ ڪري مان اوهان جو وڏو احسانمند آهيان ۽ منهنجي

ٺٽ تاريخ سنڌ

دلي، خوشي جو ثبوت هيءَ آهي جو مان اوهان جي مدد جو اعتراف ٿو ڪريان، جا اوهان مون سان ڪئي آهي.

فقط تاريخ ۱۴ - جنوري ۱۸۸۷ع (۱۳۰۰ھ)

اوهان جو مخلص دوست

ڪرنل مير صاحب بهادر پوليتيڪل ايجنٽ
اسسٽنٽ خيرپور ۽ ڪليڪٽر ضلع شڪارپور

۱۴ - نيٺ انهيءَ سال (۱۸۸۷ع ۾) مسٽر ارسڪين صاحب بي شمار ڪارگزارين بعد ولايت (انگلنڊ) روانو ٿي ويو ۽ اتي سرڪاري نوڪريءَ کان رٽائر ڪري، پينشن وٺي آرام سان گذارڻ لڳو. سندس سهڻين خدمتن سبب ڪراچي شهر ۾ ۽ ڪراچي بندر تي هڪ باغيچو ۽ هڪ بندر ”باغيچو-ارسڪين“ ۽ ”بندر ارسڪين“ جي نالن سان تعمير ڪيا ويا. بيشڪ، نيڪ سردارن ۽ حاڪمن جي نيڪين ۽ نيڪ ڪارگزارين جو يادگار زماني ۾ هميشه قائم ٿو رهي. چيو اٿن ته ”نوшиروان ته مردڪه نام نڪو گذاشت“ (نوшиروان مئو نه آهي، جو چڱو نالو چڙي ويو آهي). وڃڻ وقت راقم الحروف جي باري ۾ سر چارلس پرچرڊ صاحب کي سفارش ڪندي، چيائين ته ”هيءَ شخص هميشه ڪمشنر صاحبن سان گڏ هوندو آهي، ۽ جيئن چوندو آهي، ڪمشنر صاحب گهڻوڪري اونئين ڪندا آهن. چوٽه صحيح چوندو آهي“.

يارهون ڪمشنر: سر چارلس پرچرڊ صاحب بهادر

سال ۱۳۰۱ھ مطابق ۱۸۸۸ع جي شروع ۾ بمبئيءَ کان ڪراچيءَ آيو ۽ سنڌ جي ڪمشنري جي چارج وٺي، ڪم شروع ڪيائين. پهريائين ڊاڪٽر پالن صاحب بهادر، پوءِ مسٽر سيولس صاحب بهادر ۽ ان کانپوءِ مسٽر ايجرلي صاحب بهادر واري واري سان سندس اسسٽنٽ هئا. دستوري ڪاروبار سهڻي نموني سان سرانجام ڪندو رهيو. مگر اهڙا (وڏا) ڪم، جن جو نتيجو اڃا تائين ظاهر

آهي، يا ڪي عجيب ڪالهيون، جي سندن ايامڪاريءَ ۾ ٿيون. نموني طور هت قلمبند ڪجن ٿيون:

(١) سال ١٣٠١ھ مطابق ١٨٨٨ع ۾ هندوستان جو حڪمران

۽ گورنر جنرل جناب لارڊ ڊفرن صاحب بهادر سنڌ ۾ رونق افروز ٿيو، ۽ ڪراچيءَ ۾ ٽي ڏينهن ترسي، دربار ۽ خاص ملاقاتون وغيره ڪري، ۽ سنڌ مدرسته السلام ۽ ڏيارام ڪاليج جو بنگ بنياد رکي، جهاز رستي بمبئي روانو ٿي ويو.

٢- سال ١٣٠١ھ مطابق ١٨٨٨ع ۾ سردار محمد ايوب خان،

مرحوم امير شير علي خان صاحب افغانستان جو ٻيو نمبر فرزند، ٻين سردارن ۽ واسطيدارن سميت، جن ۾ مرد به هئا ۽ عوتون به،

۽ پارهن سون کان زياده ماڻهو هئا، ايران کان گهوڙن سميت ڪراچيءَ آيو. ڪرنل رينالڊس صاحب بهادر پوليتيڪل ايجنٽ

اولهه بلوچستان جي خواهش مطابق، راقم الحروف، ڪمشنر صاحب بهادر جي حڪم سان سندن ڪم ڪار ۽ مهمانداريءَ وغيره لاءِ

مقرر ٿيو. گويا اها تيرهين خصوصي خدمت هئي، جا راقم الحروف جي سپرد ڪئي وئي. مهمانداريءَ جو اهو معاملو بي حد نازڪ ۽

تمام مشڪل هو. چوٽه اڪثر پٺاڻ، جي سردار صاحب جي عملي جا ماڻهو هئا، ڏاڍا تيز، تند ۽ سخت سرڪش هئا، بهرحال

خداءَ ذوالجلال جي فضل ۽ برطانوي باشندن جي دائمي بخت جي صدقي اهو اهم ڪم خيرخوبيءَ سان ٺهي ويو. مهمانن جو

بندوبست ڪراچيءَ کان وٺي ريتي اسٽيشن تائين، جا سنڌ جي سرحد تي آهي، راقم الحروف جي ڏسي هو. انهيءَ بندوبست ۾

خراسان، هندوستان ۽ سنڌ جي رسمن رواجن مطابق اعليٰ درجي جو ۽ هر قسم جو طعام به شامل هو ۽ هر قسم جا شربت، برف

۽ ميوا وغيره به، جي سردارن جي ضروريات زندگيءَ ۾ داخل آهن. سڀئي مهمان ريل گاڏيءَ جي فرسٽ ڪلاس ڪمپارٽمنٽ ۾ سوار هئا. راقم الحروف هڪ هفتي جي اندر ڪراچيءَ کان

ريتيءَ تائين پنج دفعا ويو ۽ واپس آيو. اگرچہ سردارن جي

خواهش مطابق اعليٰ قسم جا طعام هر وقت ريل گاڏيءَ ۾ پهچايا
ٿي ويا، مگر سندن کائن جا وقت ڪوٺڙي، سگر ۽ ريتي
۾ مقرر ٿيل هئا، جتي کين تمام سهڻي نموني سان کاڌ و ڪارايو
ٿي ويو.

انهيءَ نازڪ ڪم ۽ خوش اسلوبيءَ سان ان جي تعميل ۽
تڪميل جو احوال، هيٺين انگريزي تحرير جي ترجمي مان
پڙهندڙن کي معلوم ٿيندو:

انگريزي مراسلي مؤرخه ۱۴ - مئي ۱۸۸۸ع (۱۳۰۲ھ) جي

فقري بهرئين ۽ ٻئي جو ترجمو (ڪراچيءَ کان)

منهنجا پيارا ميهو صاحب!

(۱) سنڌ جي ڪمشنر صاحب بهادر ڪمال مهربانيءَ سان، خان صاحب
خداداد خان کي منهنجن حڪمن جي تعميل لاءِ منهنجي ماتحت مقرر
ڪيو آهي، ته جڏهن سردار ايوب خان ۽ سندس ماڻهو سنڌ مان لنگهن،
ته هو سندن طعام وغيره جو بندوبست ڪري.

(۲) اسيد آهي ته مهرباني ڪري اوهين منهنجن ماتحت آفيسرن
کي هدايت ڪندا ته هو خداداد خان جي هر طرح سان مدد ڪن..
جيئن ته سکر ۽ ريتيءَ ۾ کاڌي جو انتظام ٿي ريل گاڏين جي اندر
ڪيو ويندو ۽ ٿي ريل گاڏيون ٿين ڏينهن ۾ پهچنديون ۽ هر هڪ
ريل گاڏيءَ ۾ ٽن سون کان گهٽ ۽ پنجن سون کان زياده ماڻهو نه هوندا

صحيح

ٽي. ٽوالمين رينالڊس صاحب بهادر
پوليٽيڪل ايجنٽ اولهه بلوچستان

ساڳي ڳالهه ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر ڪرنل ڪرافورڊ
ڏانهن لکيل مراسلي ۾ به هئي، پر جيئن ته ٻنهي جو مطلب
هڪ جهڙو هو، تنهنڪري فقط هڪ مراسلي تي اکتفا ڪئي وئي.

ریتی، (تعلقو اپاوڙو) کان

۱۶- مئي ۱۸۸۸ ع (۱۳۰۲ھ)

سنڌ جي ڪمشنر صاحب بهادر جي پاران خداداد خان کي مقرر ڪيو ويو هو سردار محمد ايوب خان ۽ سندس ساٿين کي گھڙو پهچائڻ لاءِ جڏهن هنن ڪراچيءَ کان سٿين ملڪن ڏانهن سفر ڪيو. هو جنهن خدمت لاءِ مقرر ڪيو ويو، اها تمام سهڻي نموني سان بجا آندائين. کيس ٽن کان زياده ڏينهن لاءِ کاڌي جو بندوبست ڪرڻو هو، ٽن جدا جدا جڳهن تي، ۽ کائڻ وارا هڪ هزار کان زياده هئا. سردار صاحب موصوف ۽ سندس ساٿين نهايت ئي مسرت ۽ احسانمنديءَ جو اظهار ڪيو ۽ تمام راضي هئا، جو هنن جي خاطر ايتري تڪليف ورتي وئي. انهيءَ لاءِ سان خداداد خان جو بي حد شڪرگذار آهيان جو چڱي مدد ڪئي اٿس ۽ وڏي محنت کان ڪم ورتو اٿس.

صحيح

ايوانس گارڊن صاحب

نائب پوليتيڪل ايجنٽ

ریتی ۱۶- مئي ۱۸۸۸ ع مطابق ۱۳۰۲ھ

منهنجا پيارا ڪرنل رينڊال صاحب!

خداداد خان ٽنهي اسٽيشن تي کاڌي جو انتظام چڱي نموني ڪيو هو ۽ مان هن کان ڏاڍو خوش آهيان.

صحيح

ايوانس گارڊن صاحب

نائب پوليتيڪل ايجنٽ

ڪراچي ۲۴ - مئي ۱۸۸۸ع مطابق ۱۳۰۲ھ

منهنجا پيارا ايجرلي!

مان ٻهيءَ پرچي خان صاحب خداداد خان کسي ڏيان ٿو. هو منهنجي لاءِ نهايت ئي ڪارائتو ثابت ٿيو. مان اوهان جو به تمام گهڻو احسانمند آهيان، جو مون کي اهڙو سٺو خدمتگذار ڏنو.

صحيح

ٽي. ٽوالين رينالڊس صاحب بهادر

جنهن وقت اها چئي ڪمشنر صاحب بهادر کي ڏني وئي، ته ڏاڍو خوش ٿيو.

انگريزي مراسلي نمبر ۷۲۹، مؤرخه ۲۰ - جون ۱۸۸۸ع

(۱۳۰۲ھ) جي فقري پنجين جو ترجمو، جو هندستان

سرڪار جي ٻاهرين معاملن جي وزير ڏانهن جناب

پوليٽيڪل ايجنٽ اولهه پاڪستان، لکيو

فقرو پنجون

ايوانس گارڊن صاحب جي اچڻ تي، اسين ڪمشنر صاحب سان ملاقات ڪرڻ لاءِ وياسين. هن صاحب مهرباني ڪري پنهنجي پوليٽيڪل منشي صاحب خداداد خان کي، منهنجن حڪمن جي تعميل لاءِ منهنجي حوالي ڪيو. منهنجا ملازم ٿورا هئا ۽ اهي ڪراچيءَ ۾ ضروري ڪمن جي انتظام ۽ تياريءَ ۾ ايتريقدر مصروف هئا، جو انهن مان هڪڙي چئي کي به سپرد ڪيل ڪمن جي بجاءِ ڪاڏي پيتي جي مٿان نظرداريءَ جي لاءِ مقرر ڪري نه ٿي سگهيس، جا سنڌ ۾ نارٿ ويسٽرن ريلوي جي ٺهڻي اسٽيشنن تي ڪرڻي هئي. انهيءَ ڪري مان، خان صاحب جي اطمینان بخش ڪم کان، جو منهنجي مرضيءَ جي مطابق

خوش آسلاوبيءَ سان ڪيائين، ڏاڍو خوش ٿيس. مان ڪمشنر صاحب جو شڪريو ادا ٿو ڪريان، جو مون کي ضلع عملدارن سان بندوبست ۾ مدد ڪرڻ لاءِ لکپڙهه ڪرڻ جي خاص اجازت ڏنائين. مان ڪراچي ۽ شڪارپور جي ڪليڪٽر صاحبين ڪرنل ڪرافورڊ صاحب ۽ ڪرنل ميهو صاحب جو به شڪر گذار آهيان، جو مهرباني ڪري ڪوٽڙي، سکر ۽ ريتي (آباوڙو) جي مختيارڪارن کي، سنڌ مان سردار ايوب خان جي لنگهي وڃڻ وقت مدد ڪرڻ جو حڪم ڪيائون. هن خط موڪلڻ وقت ڪرنل رينالڊس صاحب به، ڪمشنر صاحب کي، درخواست ٿو ڪري ته اها حقيقت پنهنجي ڌيان تي رکي ته سردار ايوب خان جي، راولپنڊيءَ ڏانهن سفر ڪرڻ وقت خان صاحب خداداد خان سهڻيون خدمتون بجا آنديون.

انهن ڏينهن ۾ راقم الحروف جو وڏو پاءُ الله داد وفات ڪري ويو. انا لله وانا اليه راجعون.

۳- سال ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۸ع ۾ ”ڊينسو محل“ (ڊينسو هال) ڪراچيءَ ۾ هڪ عالي شان دربار منعقد ڪئي وئي. انهيءَ دربار دربار ۾ راقم الحروف کي ”خان صاحب“ جي لقب جي سَندَ عطا ڪئي وئي، جنهن لاءِ سفارش جو احوال مٿي مسٽر ارسڪين صاحب بهادر جي ڪارگزارين ۾ بيان ڪيو ويو آهي. وڏي سرڪار حشمت مدار (هند سرڪار) وٽان سَندَ آيل هئي، جا عطا ٿي. انهيءَ موقعي تي سرچارلس پرچرڊ صاحب بهادر، راقم الحروف جي باري ۾ انگريزيءَ ۾ جيڪا تقرير دلچسپ ڪئي، انهيءَ جو ترجمو ۽ انهيءَ سَندَ بابت تحريرن جو ترجمو پڙهندڙن جي لاءِ درج ڪيو وڃي ٿو. انهيءَ دربار ۾ مرحوم حسن علي ۽ مرحوم غلام دستگير کي به لقبن چوڻ سَندون عطا ڪيون ويون.

روزليوشن نمبر ۱۳۹، پوليٽيڪل ڊپارٽمينٽ جو حڪم

مؤرخه پهرين جنوري ۱۸۸۸ع

آنهن معززن جي لاءِ لقبن جون سنڌون موڪلائڻ، جن کي
لقبن ڏيڻ جي بناري ۾ تجويزون پهتل هيون. سنڌ جي
ڪمشنر صاحب جي آفيس جي وڏي منشي خان صاحب خداداد
ولد راضو خان جي لاءِ سنڌ، سنڌ جي ڪمشنر ڏانهن.

صحيح

مسٽر ڊبليو. بي. وارنر صاحب
سيڪريٽري بمبئي سرڪار.

نمبر ۱۲۲۶، مؤرخه ۲۰ - آگسٽ ۱۸۸۸ع (۱۳۰۲ھ)

خان صاحب خداداد خان کي اطلاع

تم، جناب گورنر جنرل صاحب بهادر هندوستان وٽان،
خان صاحب خداداد خان جي لاءِ ”خانصاحب“ جي لقب جي
سنڌ آيل آهي، جا جناب ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جي هٿان
ڏني ويندي. انهيءَ ڪري درخواست ٿي ڪجي ته هو
۲۱ - آگسٽ ۱۸۸۸ع مطابق ۱۳۰۲ھ خميس ڏينهن پنجين بجي
اچي حاضر ٿئي.

صحيح

ڪرنل ڪرافورڊ ڪليڪٽر ڪراچي.

مٿئين لکڻي موجب راقم الحروف خداداد خان دربار ۾
حاضر ٿيو. جناب ڪمشنر صاحب بهادر دربار دربار ۾ سر وٺند
ٿي (آئي پي) هيٺين ريت تقرير پڙهي ملاحظه ٿي. اخبار
”سنڌ گزٽ“ انگريزي مؤرخه ۲۴ - آگسٽ ۱۸۸۸ع مطابق
۱۳۰۲ھ جنهن انهيءَ تقرير جي ڪاپي ورتي هئي، جا

سرچارلس پرچرڊ صاحب بهادر ڪمشنر سنڌ، ڊينسو محل ۾ اڱاري ڏينهن (۱) ”خانصاحبي“ جي لقب جي سنڌ ڏيڻ وقت ڪئي. اها سنڌ هندوستان جي حڪمران ۽ گورنر جنرل صاحب بهادر وٽان، خان صاحب خداداد خان جي لاءِ آيل هئي ۽ تاريخ ۲۱- آگسٽ ۱۸۸۸ع تي کيس ڏني وئي. تقرير هيءُ آهي:

”خان صاحب خداداد خان سرڪار جو پراڻو خدمتگار آهي. سندس نوڪريءَ جو عرصو پنجويهه سال آهي. هن جو گهڻو واسطو سنڌ جي ڪشتر جي آفيس سان رهيو آهي. جوانيءَ جي زماني ۾ هن شخص اهڙا اهم ڪم سرانجام ڪيا آهن، جو ڪن حالتن ۾ سندس جان خطري ۾ پئجي وئي. سندس نوڪريءَ جا آخري سال اهوئي ريت گذريا آهن، جو مان وڏي خوشيءَ سان چئي سگهان ٿو ته اهڙن خدمتن جي بجا آوري هميشه ڪري نه سگهي آهي (جيئن هن ڪئي آهي). ڪمشنر صاحب جي آفيس جي سياسي شعبي جي ذميداري هن وقت تائين هن جي سپرد رهي آهي، ۽ هو اصل کان وٺي ”خان صاحب“ جي لقب سان مشهور رهيو آهي. مگر اهو هن جو تعظيمي لقب آهي، جو خاص خدمتن بجا اٿڻ سبب حاصل ڪيو اٿس. جنهن ملڪه معظمه قيصره هندوستان جي جيليءَ جي موقعي تي سرڪار کي درخواست ڪئي وئي هئي ته هن معزز شخص کي خطاب عطا ڪيو وڃي، جو هن جو حق آهي. مگر اهو خطاب هن جو آخري انعام نه آهي، ۽ اڃا هن جي خدمتگذاري جاوي آهي، جا پوري نه ٿي آهي. هيءُ لقب هن جي خدمتگذاري ۽ ايمانداريءَ کي پسند ڪرڻ جي هڪ علامت آهي، جا سلطنت بلند مرتبت جي تاج جي ماتحت سرانجام ڪئي اٿس.

(۱) مٿي (تحرير ۱۲۲۶ ۾) ”خميس“ لکي وئي آهي، ۽ هت ”اڱارو“. اها ڀُل ٿي ڀانئجي (مترجم).

ستند جي فرمان جو ترجمو

خداداد خان سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس جا وڏا منشي! اوهان جي لاءِ هن فرمان جي ذريعي "خان صاحب" جو خطاب مقرر ڪيو وڃي ٿو.

صحيح

فورت وليم (ڪلڪٽر) لارڊ ڊفرن صاحب بهادر فرمان فرما ۽

گورنر جنرل هندوستان

۲- جنوري ۱۸۸۸ع

۴- سال ۱۳۰۳ھ مطابق سال ۱۸۸۸ع جي آخر ۾ مسٽر پارومل خوبچند سيوهاڻيءَ تي، جو جيڪب آباد ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر هو، رشوتخوريءَ جو ڪيس ٿيو ۽ انگواريءَ ۾ مٿس ڏوهه ثابت ٿيو، جنهنڪري ڪيس نوڪريءَ کان برطرف ڪيو ويو. آخر بيڪاريءَ جي زماني ۾ رنج، تڪليف ۽ بي عزتي سبب مري ويو. سندس اولاد سيوهڻ ۾ موجود آهي.

۵- مٿين سالن ۾ آبڪاريءَ جا معاملو، جي بالڪل بي ضابطي هئا، سڌريا ۽ سهڻي نموني هلائڻ لڳا.

۶- سر مير علي مراد خان صاحب لاءِ ٻه توپون زياده منظور ٿيون. گويا جملي آڻويهه توپون ٿيون، جي سندس حياتيءَ تائين سر ٿينديون رهيون.

۷- مٿين سالن (۴-۳-۱۳۰۳ھ مطابق ۸۹-۱۸۸۸ع) ۾ راقم الحروف جي پگهار هڪ سؤ پنجاهه رپيا مقرر ڪئي وئي. جا ڳالهه هيٺين تحرير مان، جا انگريزيءَ جو ترجمو آهي، پڙهندڙن کي معلوم ٿيندي. پڙهندڙن کي مٿي ڄاڻايل تحريرن مان چڱي طرح معلوم ٿي ويو هوندو، ته سنڌ جي ايڪسٽرا اسسٽنٽ ڪليڪٽرن جي عهدن ۾ تخفيف کانپوءِ راقم الحروف پوري هڪ سال تائين جاگيري معاملن جي ڊيوٽيءَ تي رهيو هو، جنهن جي پگهار ٻه سؤ رپيا آهي. ان کانپوءِ راقم الحروف هڪ سؤ رپيا پگهار سياسي شعبي مان ۽ ٽيهه رپيا رجسٽريشن جي شعبي مان جملي هڪ سؤ ٽيهه رپيا پگهار ڪڍندو هو. وري

جڏهن رجسٽريشن ڊپارٽمنٽ ختم ڪئي وئي، ته سر ڀرچرڊ صاحب بهادر ڪمشنر سنڌ قدرداني ۽ حق شناسيءَ جي خيال کان مهرباني فرمائي، بمبئيءَ سرڪار سان لسڪيڙهه ڪري، جنهن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو، هڪ سؤ پنجاهه رپيا پگهار ۽ فورٽ ڪلاس عهدو ڏياريو، جنهن تي مان (چوٿون درجو) مختيارڪاريءَ جو هن وقت فائز آهيان. اها لسڪيڙهه هيءَ آهي:

ڪراچي. نمبر ۳۳۴. سال ۱۸۸۸ع مطابق سال ۱۳۰۲ھ

پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽ سنڌ جي ڪمشنر سر ڀرچرڊ صاحب

بھادر جي پاران گورنر ۽ باسبي پريزيڊنسيءَ جي صدر

جناب لارڊ ري صاحب بھادر جي خدمت ۾

منهنجا سائين! مان هيءَ ڪالهم اوهان صاحبن جي ڌيان مبارڪ تي آڻڻ ٿو گهران، ته سرڪار جي حڪم نمبر ۱۹۶۰۱، مؤرخه ۱۳- آگسٽ ۱۸۸۵ع مطابق ۱۲۹۹ھ موجب، سنڌ جي ڪمشنر صاحب جي آفيس جي سياسي شعبي جي وڏي منشي خان صاحب خداداد خان کي، رجسٽريشن جي شعبي مان الونس طور جيڪي ٽيهه رپيا ڏيڻ منظور ڪيا ويا هئا ۽ کيس ملندا رهندا هئا، سي هاڻي انسپيڪٽر جنرل رجسٽريشن سنڌ جي آفيس بند ٿي وڃڻ بعد، کيس ملڻ بند ٿي ويندا، انهيءَ ڪري مان اوهان صاحبن جي خدمت ۾ درخواست ٿو ڪريان انهيءَ ان مقرر ٿيل بندوبست جي باري ۾، ته ان جي ذريعي هڪ پراڻي ۽ اعتماد جوکي ملازم کي بچايو وڃي، ۽ سرڪار کي انهيءَ بندوبست جي ڪري زياده خرچ به ڪرڻو نه پوندو.

(۲) مان اها حقيقت وضاحت سان عرض ٿو ڪريان، ته

وڏو منشي خان صاحب خداداد خان دوري جي وقت سنڌ جي ڪمشنر صاحبن جي درٻارن جو انتظام تمام سهڻي نموني ۾ ڪندو آهي، ۽ جڏهن سنڌ جا چونڊ ۽ معزز ماڻهو ملاقات لاءِ

ايندا آهن، ته ڪالهائين ٻولھائين وقت ترجمان جا فرائض بجا آڻيندو آھي، ۽ ھي ۽ وڏو منشي ٻين منشين جي ڀيٽ ۾ عزت ڀرڻي نموني سان رھندو آھي ۽ سفر جي حالت ۾ ٺھات ٿي عزت سان ھلندو آھي. ھو جڏھن نوڪريءَ جي بوجھ کان سڪدوش ٿيندو، انھن جي سرانجاسيءَ جي ذمہ ڌاري کيس دفتردار جي حوالي ڪرڻي پوندي، جنھنڪري مان هن تجويز کي ان مقرر ٿيل طريقي سان (غير رسمي طور تي) پيش ڪريان ٿو، ته منظور ڪئي وڃي.

(۳) مان اوهان صاحب کان اجازت ٿو گهران ۽ منظوري ٿو وٺان خان صاحب خداداد خان کي چوٿين درجي جو مختيارڪار مقرر ڪرڻ ۽ هڪ سؤ پنجاه رپيا پگهار ڏيڻ جي باري ۾. انهيءَ عرصي ۾ هو پنهنجي ڊيوٽي آفيس (ڪمشنر جي آفيس) ۾ ڏيندو رهندو، ته جيئن نوڪريءَ جي سلسلي سان ڳنڍيل رهي. ۽ سندس اصلي پگهار کان، جا هڪ سؤ رپيا آهي، کيس تيسرائين پنجين درجي جي مختيارڪار جو الاونس زياده ڏنو وڃي، جيستائين هو نوڪريءَ کان رٽائر ڪري، جا ٽن يا شايد چئن سالن جي عرصي ۾ پوري ٿيندي. ان کانپوءِ اها غير رسمي ۽ غير مستقل تجويز پاڻ مرادو بند ٿي ويندي.

(۴) سفر يا ريل گاڏيءَ وغيره جو الاونس، جو خان صاحب خداداد خان کي ملي ٿو، اوتروئي مختيارڪار کي به ملي ٿو. انهيءَ صورت ۾ سرڪار کي ڪوبه نقصان نه رهندو.

(۵) هن تجويز سبب سرڪار جو خرچ زياده نه ٿيندو ۽

فقط پنجين درجي جي هڪ مختيارڪار جو عهدو زياده ٿيندو، ۽ انهيءَ بددوست ۾ ڪابه تڪليف نه ٿيندي، ۽ نه ڪنهن ٻئي طريقي سان مشڪل صورت حال پيدا ٿيندي. بلڪ جيڪو آفيسر ٻه سؤ پنجاه رپيا پگهار سان ايڪسٽرا اسسٽنٽ (ڊپٽي ڪليڪٽر)

جي عهدي تي رهي ٿو، ۽ باريار تخفيف جي زد ۾ اچي نقصان برداشت ٿو ڪري، ان کان چٽي پوندو، ۽ هن کانپوءِ

جيڪڏهن سرڪار جائز طريقي سان (قاعدي مطابق) تخفيف ڪندي ته هن کي انهيءَ تجويز سبب ڪوبه نقصان نه رهندو.

(۶) مان منظوري وٺڻ کان سواءِ هن کي مختيارڪاريءَ جو عهدو ڏئي سگهان ٿو، مگر منهنجو اصلي مطلب هيءُ آهي، ته هو پوءِ به هن ئي آفيس ۾ سرڪاري نوڪري ڪندو رهي، جيئن هاڻي ڪري ٿو. انهيءَ ڪري مان تجويز پيش ٿو ڪريان ته هن کي مختيارڪاري ڏني وڃي ۽ هن جي ڊيوٽي هن آفيس ۾ مقرر ڪئي وڃي، جيئن هاڻي آهي، ۽ هن جي اصلي پگهار تي ٻيو هڪ مختيارڪار مقرر ڪرڻ ۾ اچي. مون کي پورو پورو يقين آهي ته سمورين حالتن کي نظر ۾ رکن بعد، منهنجي استدعا کي هر ڀيرو رد نه ڪيو ويندو ۽ منظوري ڏني ويندي.

اطلاع نمبر ۲۲، مؤرخه ۲ - جنوري ۱۸۸۹ع (۱۳۰۶ھ) ڪيمپ

مورو (ضلعو حيدرآباد) مراسلي نمبر ۸۳۵۸، مؤرخه ۱۴ - ڊسمبر

۱۸۸۸ع (۱۳۰۶ھ) جي جواب ۾

خدمت ۾ عرض ڪيو وڃي ٿو ته اڪائونٽ جنرل صاحب پنهنجي مراسلي جي فوري نمبر ۷ ۽ ۸ ۾ جيڪي لسڪيو آهي، مان ان تي پنهنجي راءِ جو اظهار ٿو ڪريان، ته خان صاحب خداداد خان چوٿين درجي جو مختيارڪار ٿئي ۽ پنهنجي ڊيوٽي سنڌ جي ڪمشنر صاحب جي آفيس ۾ ڏيندو رهي. انهيءَ بندوبست منجهان اهو مطلب نه آهي ته خان صاحب خداداد خان کي رجسٽريشن ڊپارٽمنٽ جي ختم ٿيڻ سبب جيڪو نقصان پهتو آهي، ان کان کيس بچايو وڃي، پر اصلي مطلب هيءُ آهي ته اهڙو لائق ۽ تجربيدار آفيسر، جو ايڏائي سؤ رپيا پگهار سان ايڪسٽرا امسٽنٽ ڪليڪٽر جي عهدي تي فائز ٿيو آهي، هن کي اهو اضافو سرڪاري سببن جي ڪري يعني سنڌ جي ڪمشنر صاحب جي آفيس ۾ رهڻ، بار بار تخفيف ڏيڻ اچڻ کان

بيچن، آفيس جي ملازمن جي اصلاح ڪرڻ ۽ آفيس کي نه ڇڏڻ سبب ڏٺو ويو آهي. هن ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته جيڪڏهن خان صاحب خداداد خان کي ڪمشنر صاحب جي آفيس مان مختيارڪاريءَ جي عهدي تي وڃڻ ڏنو وڃي ها، ته هو اڄ کان اڳ ۾ چند سالن جي اندر ”پهرئين درجي جي مختيارڪار“ بلڪ ”غير مستقل ڊپٽي ڪليڪٽر“ جي عهدي تي پهچي وڃي ها. پر جيئن ته هن جي خاص خوين جي ڪري، جو جاگيراتي ۽ سياسي معاملن کان پوري واقفيت رکي ٿو، هن کي ڇڏي نٿو سگهجي، ۽ ائين ڪرڻ سبب هن کي پگهار جو به ۽ عزت جو به نقصان برداشت ڪرڻو پوي ٿو، جنهنڪري اهو بندوبست ڪيو ويو آهي ته هن کي مختيارڪار جو گريڊ ڏئي، پراڻي دستور موجب هن جي ڊيوٽي منهنجي ڪمشنر جي آفيس ۾ رکي وڃي.

(۲) اڪائونٽنٽ جنرل صاحب اها حقيقت سمجهڻ ۾ غلطي ٿو ڪري ته خان صاحب خداداد خان کي جيڪا پگهار رجسٽريشن جي شعبي مان ملندي هئي، اها مخصوص هئي ۽ پينشن جو حق نه هو. حالانڪ رجسٽريشن جي شعبي مان هن کي ملندڙ پگهار به ٻين پگهارن وانگر هئي ۽ پينشن جو حق رکندڙ هئي.

(۳) سنڌ جي ڪمشنر صاحب جي نظر ۾ انهن مشڪلاتن کي دفع ڪرڻ جو فقط هڪڙو رستو آهي، ته خان صاحب خداداد خان کي چوٽين گريڊ جي مختيارڪار جي عهدي تي مقرر ڪيو وڃي، ۽ هو پنهنجي ڊيوٽي ڪمشنر صاحب جي آفيس ۾ ڏيندو رهي. اڪائونٽنٽ جنرل صاحب پنهنجي مراسلي جي فقري نمبر ۸ ۾ جو ڪجهه لکيو آهي، ان تي توجهه ڏئي نٿو سگهجي. خان صاحب خداداد خان پير مرد آهي، جنهنڪري هن کان اها تقاضا ڪرڻ ته هو ”جڊيشل“ امتحان پاس ڪري، مناسب نه آهي. ازانسواءِ هن کي ضلعي کان ٻاهر به موڪلي نٿو سگهجي. جتي آهي، اتي ئي هن جو رهڻ ضروري آهي ۽

جنهن هنڌ هن جي ڊيوٽي آهي، اها تمام فائديمند آهي. خان صاحب خداداد خان کسي ڪمشنر جي آفيس مان ڇڏڻ ۽ کيس ٻين مختيارڪارن جي گروه ۾ شامل ڪرڻ سبب، پگهار جي گهٽ وڌائي يا ريل گاڏيءَ جي الاونس جو سوال پيدا نه ٿو ٿئي.

۴- انهيءَ ڪري سنڌ جو ڪمشنر هن باري ۾ التجا ٿو ڪري ته اصلي بندوبست برقرار رکيو وڃي. جيڪڏهن سرڪار، اڪائونٽنٽ جنرل جي مراسلي جي فقري نمبر ستين تي ڌيان ڏئي، ته به چوٿين گريڊ جو هڪ مختيارڪار وڌي ٿو. انهيءَ صورت ۾ پگهارن جي باري ۾ جيڪا تجويز آهي، سا هڪ جيتري ٿي ٿئي. انهيءَ مراسلي ۾ هن مراسلي سان گڏ يادداشتون موڪليان ٿو. مگر سنڌ جو ڪمشنر سمجهي ٿو ته شروع ۾ ڇا ڳالهه تجويز ڪئي وئي آهي، ان ۾ اعتراض جهڙي ڳالهه ڪانه آهي، ۽ اسيد اها آهي ته مراسلي نمبر ۳۵۴، مؤرخه ۱۴ - سيپٽمبر ۱۸۸۸ع (۱۳۰۶ھ) ۾ جيڪا منظوري گهري وئي آهي، اها نظر انداز نه ڪئي ويندي ۽ منظوري ڏني ويندي.

صحيح

سر چارلس پرچرڊ صاحب

ڪمشنر سنڌ

سنڌ جي ڪمشنر صاحب بهادر جي آفيس جي وڏي هوشي خان صاحب خداداد خان جو چوٿين گريڊ جي مختيارڪار جي عهدي تي مقرر ٿيڻ، ۽ پنهنجي ڊيوٽي ڪمشنر صاحب بهادر جي آفيس ۾ جاري رکڻ.

نمبر ۱۱۴۸. ملڪي کاتو. بامبي پريزيڊنسي.

فيبروري ۱۸۸۹ع (۱۳۰۱ھ)

سنڌ جي ڪمشنر جو مراسلو نمبر ۳۵۴، مؤرخه ۱۴ - سيپٽمبر ۱۸۸۸ع (۱۳۰۶ھ) جنهن ۾ معقول سبب بيان ڪري، منظوري

گهري وئي آهي ته سندس آفيس جي وڏي منشي خان صاحب خداداد خان کسي چوئين گريڊ جي مختيارڪار جي عهدي تي هڪ سؤ پنجاه رپين پگهار سان مقرر ڪري، سندس ڏيوتي ڪمشنر جي آفيس ۾ جاري رکي وڃي، ۽ سندس اصلي پگهار هڪ سؤ رپين تي پيو هڪ پنجنين گريڊ جو مختيارڪار مقرر ڪيو وڃي، ته جيئن خان صاحب خداداد خان سرڪاري نوڪريءَ ۾ قائم رهندو اچي.

۱- سموري لکچر ۾ آخري فيصلي لاءِ مراسلي نمبر ۱۶۰۶،
مؤرخه ۳- آڪٽوبر ۱۸۸۸ع سان گڏ، پوليٽيڪل ميڪريٽريءَ
وٽان پهتي.

۲- اڪائونٽنٽ جنرل جو مراسلو ۲۲۶۹۲، مؤرخه
۲۸ پهتو.

۳- ڪمشنر سنڌ جو مراسلو نمبر ۲، مؤرخه ۲- جنوري
۱۸۸۹ع پهتو.

بمبئي سرڪاري جو حڪم

سنڌ جي ڪمشنر صاحب جيڪو انتظام ڪيو آهي ته خان صاحب خداداد خان چوئين گريڊ جو مختيارڪار ٿئي ۽ ڏيوتي سندس آفيس ۾ ڏئي، اهو بندوست قاعدن موجب، جي سرڪار جي حڪمن نمبر ۳۷۳، مؤرخه ۱۸- ڊسمبر ۱۸۸۶ع (۱۳۰۴ھ) ۽ نمبر ۸۴۰۸، مؤرخه ۱۵- ڊسمبر ۱۸۸۸ع (۱۳۰۶ھ) تي جاري ڪيل آهن، ناجائز آهي. ڇو ته انهن قاعدن ۾ صاف ڄاڻايل آهي ته جيڪو آفيسر ڏيوتي هڪ جاءِ تي ڏيندو هجي، ته اهو پگهار پي جاءِ تان کڻي نٿو سگهي. مگر ڪمشنر سنڌ جي آفيس جي وڏي منشيءَ جي پراڻي ملازم هجڻ ۽ سندس بهترين خدمتگذاريءَ سبب، گورنر صاحب بهادر نهايت خوشيءَ سان پگهار ۾ اهو اضافو هڪ سؤ رپي جي بجاءِ هڪ سؤ پنجاه رپيا

منظور ٿو ڪري، ۽ هن بندوبست جي ڪري جيڪو زياده خرچ ٿيندو، اهو سمورو (واپس) ملندو، جو پنجن گريڊ جو مختيارڪار چوٿين گريڊ جي مختيارڪار جي جاءِ تي مقرر ٿيندو.

۸- سال ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶-۸۷ع ۾، بمبئي جو گورنر جناب لارڊ ري صاحب بهادر پيو پيرو بمبئي کان ڪراچيءَ آيو، ۽ ڪراچيءَ کان (درياءَ جي) ٻل جي افتتاح ڪرڻ ۽ ان کي جاري ڪرڻ لاءِ سکر پهتو، ۽ سر چارلس پرچرڊ صاحب ڪمشنرسنڌ، راقم الحروف کي تجربيڪار ڏسي، منتخب ڪيو ۽ پاڻ سان گڏ وٺي هليو. خاص خدمت لاءِ راقم الحروف جي اها چوٿين مقرري هئي. آخرڪار انهن عالي شان صاحبن سان گڏجي سکر پهتس ۽ اتي درٻارن، تماشن ۽ جلوسن وغيره جو تمام سهڻو بندوبست ڪيو. انهيءَ ٻل جو نالو ”لینس ڊائون ٻل“ رکيو ويو. چوٽه اهو نالو هندوستان جي، انهيءَ زماني جي حڪمران (گورنر جنرل) جو آهي. هيءَ ٻل پنهنجي ساخت ۾ نهايت ئي مضبوط ۽ ڏسڻ ۾ تمام سهڻي آهي، جا يورپ جي ڪاريگرن (انجنيئرن) جي ڪوشش سان ۽ چاليهه لک رپين جي خرچ سان تيار ٿي آهي.

اتان فارغ ٿي، ريل گاڏيءَ جي رستي ڪوئٽه (شال ڪوٽ) پهتا ۽ اتان جون عجيب و غريب شيون ڏسي، قنڌار جي نزديڪ چمن ۽ شالاباغ ويا. راقم الحروف انهيءَ سفر جي سموري سرگذشت ڪتاب ”ٻل نامي“ ۾ تفصيلوار ۽ تاريخوار درج ڪئي آهي. جيڪڏهن پڙهندڙ انهيءَ سياحت جو احوال معلوم ڪرڻ چاهين ته انهيءَ ڪتاب ۾ ملاحظه فرمائين. چوٽه مختصر تاريخي ڪتاب ۾ اهو احوال دوباره لکڻ مناسب نظر نه ٿو اچي. تاهم هڪ جملو، جو بهرحال پرچرڊ صاحب بهادر جي حسن اخلاق جي باري ۾ آهي، لکڻ ضروري آهي ۽ اهو هيءُ آهي ته سفر جي دوران اڪثر اسٽيشن تي لهي،

پنهنجي ڪمپارٽمنٽ جي دروازي تي بيٺي، جو سيڪنڊ ڪلاس ڪمپارٽمنٽ هو، انگريزيءَ ۾ پڇندو رهيو ته ”خانصاحب! خوش باش آهين نه؟“. بيشڪ، اها سهڻي عادت نيڪ فطرت سردارن جي هوندي آهي، سفر خواه حاضر ۾ پنهنجي ڪيولر جيتري حيثيت رکندڙ زبردستن جو حال احوال معلوم ڪندا رهندا آهن. مطلب ته جناب گورنر صاحب بهادر بمبئي ۽ ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ، پنهنجي عملي سميت اهو ڏکيو سفر ڏهاڪو ڏينهن ۾ پورو ڪري ڪراچيءَ واپس تشریف فرما ٿيا. انهيءَ صبح ڪلن وٺي اڪثر انگريز، پارسي، مسلمان ۽ هندو وغيره، گورنر صاحب بهادر بمبئي جي زيارت جو شرف حاصل ڪرڻ لاءِ ڪمشنر صاحب بهادر جي بنگلي تي حاضر ٿيندا رهيا. انهيءَ موقعي تي گورنر صاحب بهادر، جناب خان بهادر حسن علي (افندي) کي مخاطب ٿي فرمايو ته ”مسٽر حسن علي صدر انجمن مسلمانان سنڌ! ۽ مسٽر غلام دستگير انسپيڪٽر پوليس! اوهان کي ”خان بهادر“ جي لقب سان ملقب ڪيو ويو آهي ۽ مسٽر خداداد ڀٽڻ کي، جو سنڌ جي ڪمشنر صاحب جو هڪ ايماندار مددگار آهي، ”خانصاحب“ جي لقب سان سرفراز ڪيو ويو آهي“. جيڪڏهن پڙهندڙن کي يقين ڳالهه ۾ شڪ نظر اچي ته مهرباني ڪري ڪراچيءَ جي انگريزي اخبار ”فينڪس“ جي ۱۷ اپريل ۱۸۸۹ع (۱۳۰۶ھ) واري اشاعت پڙهي ڏسن ته سندن شڪ دور ٿي ويندو.

۹- ڪمشنر صاحب سال ۱۸۸۹ع مطابق ۱۳۰۶ھ ۾ عمرڪوٽ کان مختصر عملي سميت جنهن ۾ راقم الحروف به شامل هو، آزمائش طور مرسيل گاڏيءَ تي سوار ٿي، سنڌ جي سرحد تائين ويو. آخر اها گاڏي ”شادي پلي“ جي نالي سان مشهور ٿي (؟). نيٺ مٿين سال ۾ بهترين خدمتگدارين بعد بامبي ڪائونسل جي ميمبريءَ جو اعزاز ۽ افتخار حاصل ڪيائين. هاڻي بمبئي ۾ سڪونت پذير آهي.

ٻارھون ڪمشنر: آئربيل ٽريور صاحب بهادر

سال ۱۳۰۴ھ جي آخر ۽ سال ۱۸۸۷ع جي وچ ڌاري ڪراچيءَ ۾ تشريف آڻيو ۽ سنڌ جي ڪمشنر جي قيام گاه کي عزت بخشيا. شروع ۾ مسٽر مور صاحب ۽ پوءِ مسٽر جيڪسن صاحب سندس اسسٽنٽ هئا. سرڪاري معاملن جي سرانجامي وڏي عقلمندي ۽ ڌيرج سان، ۽ دستور ۽ معمول مطابق تمام سهڻي نموني سان ڪيائين. مگر سندس حڪومت جو زمانو مختصر هو، جنهنڪري سندس وڏيون ڪارگزاريون قلمبند نه ٿيون ڪيون وڃن. البت سندس ايامڪاريءَ ۾ جيڪب آباد ۽ لاڙڪاڻي جي بلوچ قومن جي جداجدا جاگيردارن کي جاگيرن جون سندون عطا ڪيون ويون. انهن سڀني جاگيردارن کي ماهو انعام برطانوي سرڪار جي دور ۾ مليو هو. نيٺ ٽريور صاحب پنهنجي بهترين ڪارگزاريءَ سبب ڪلڪتي جي ڪائونسل جي ميمبريءَ سان سرفراز ٿيو ۽ اڃا تائين اتي آهي.

ٽيرهون ڪمشنر: آئربيل ايڇ. اي. ايم. جيمس

صاحب بهادر ”اسٽار آف انڊيا“

سال ۱۳۰۷ھ مطابق سال ۱۸۸۹ع جي شروع ۾ بمبئي کان ڪراچيءَ آيو، ۽ سنڌ جي ڪمشنريءَ جي ڪرسيءَ کي رونق بخشيا. سرڪاري ڪاروبار کي سهڻي نموني سان سرانجام ڪرڻ شروع ڪيائين. ٻهريائين مسٽر جيڪسن صاحب، ان کانپوءِ مسٽر ليوکس صاحب ۽ پوءِ مسٽر جي. سليڊن صاحب سندس اسسٽنٽ هئا. جيمس صاحب، ڪمشنر ٿيڻ کان اڳ ۾ سنڌ جي جداجدا خلعن ۾ يعني ٻجهرڪ ۽ سيوهڻ ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر (اسسٽنٽ ڪليڪٽر) ۽ سال ۱۸۷۲ع (۱۲۸۹ھ) ۾ سنڌ جو اسسٽنٽ ڪمشنر هو. انهيءَ ڪري پوري واقفيت، تجربڪاري ۽ پنهنجي هردل ۽ زباني سان سنڌ ۽ سنڌ جي عوام جي ڀلائي

لاءِ ڪوشش ڪندو رهيو. اگرچہ سرڪاري ڪاروبار جو دستور ۽ قواعد ضوابط هڪڙي قسم جا هئا ۽ عوام جي مفادن جي لحاظ رکڻ جو معاملو انهن کان ڪجهه مختلف قسم جو هو. مگر جيمس صاحب پنهنجي طرفن ۾ توازن قائم رکيو. وڏا ڪم، جي سندس ايامڪاريءَ ۾ سندس هٿان سهڻي نموني ٿيا ۽ جن جا آثار ۽ نتايج اڃا تائين ظاهر آهن ۽ سندن يادگيري ذهنن تان محو نه ٿي آهي، انهن مان ڪي هت درج ڪيا وڃن ٿا:

۱- سال ۱۳۰۸ھ مطابق سال ۱۸۹۱ع ۾ انگلستان جي حاڪم معظم ۽ هندوستان جي قيصره جي پاران سر مير علي مرزا خان صاحب بهادر (والي خيرپور) کي سندس سڃاڻپي ۽ پنجاه سالن جي خدمتگدازيءَ جي ڪري مي. آءِ. اي (گرانڊ ٽائيٽ آف ڪراس ڊي انڊين امپرو) جو خطاب ٻن هزار رپين جي انعام سان گڏ عطا ٿيو. جنهنڪري بمبئيءَ جو گورنر لارڊ هيرس صاحب بهادر اول ڪراچيءَ ۾ ۽ پوءِ اتان شڪارپور ۾ تشريف آور ٿيو، ۽ مير صاحب موصوف به خيرپور کان وڏي شان ۽ اهتمام سان شڪارپور پهتو. انهيءَ موقعي تي اڪثر مير صاحب ۽ جاگيردار ۽ معزز ماڻهو مدعو ڪيا ويا هئا، جي انهيءَ دربار دُربار ۾ اچي ٻاڙياب ٿيا. اهڙيءَ ريت ڪيترائي سرڪاري ملازم جن ۾ يورپي به هئا ۽ ديسي به، فوجي به هئا ۽ غير فوجي به، شريڪ ٿيا. گورنر صاحب بهادر، سنڌ جي ڪمشنر جيمس صاحب، خيرپور جي پوليتيڪل ايجنٽ ڪرنل مينو صاحب ۽ شڪارپور ضلعي جي ڪليڪٽر صاحب جي موجودگيءَ ۾ مير صاحب موصوف کي شاهي تمغي ۽ شاهي خلعت سان مسرور ڪيو ۽ انهيءَ موقعي تي اهو ڏينهن، عيد جو ڏينهن ۽ اها رات، شبِ برات معلوم پئي ٿي ۽ پنهنجي طرفن جون سرڪاريون (سنڌ ۽ خيرپور ميرس جون سرڪاريون) سوکڙين پاڪڙين ڏيڻ وقت سبب تمام خوش هيون. انهيءَ دُربار دُربار جي آرائش ۽ زيبائش جو مبارڪ ۽ عظيم الشان انتظام، دربار جي ساز سامان جي موجودگي،

ڪرسين ۽ ڦالينن جي سجاوٽ، روشني ۽ چراغ بندي، جا وقت جي بادشاهن جي شايدان سان هجڻ گهرجي، هن راقم الحروف خاڪسار خداداد خان جي ڪوشش سان تمام خوبصورت ۽ خوش آسلائيءَ سان سرانجام ٿي. آخرڪار مير صاحب موصوف انهيءَ لقب عطا ٿيڻ بعد جنهن انتها درجي جي شان ۽ مان سان اسپيشل ٽرين ذريعي خيرپور کان شڪارپور تشریف آور ٿيو هو. انهي ئي شان مان سان شڪارپور کان خيرپور روانو ٿي ويو.

۲- مٿين سال (۱۳۰۸ھ مطابق ۱۸۹۱ع) ۾ قديم خدمتگذاري ۽ قدردانيءَ سبب راقم الحروف کي هڪ سو پنجاهه رپين ماهوار پگهار مان وڌائي هڪ سو پنجهتر رپيا ماهوار پگهار ۽ پنجويهه رپيا مسافريءَ جو ماهوار الاؤنس ڏيڻ جي سفارش ڪئي وئي، جا هيٺين سرڪاري حڪمنامي جي ترجمي مان ظاهر آهي:

ڪمشنر سنڌ جي آفيس جي وڏي منشي خان صاحب

خداداد خان جي پگهار ۾ اضافي جي مقرري.

نمبر ۵۰۱، اڪائونٽس ڊپارٽمنٽ ۲- فيبروري ۱۸۹۲ع

(۱۳۰۹ھ) باسي پريزيڊنسي

هيٺيان ڪاغذ نمبر ۳۱، مؤرخه ۲- فيبروري ۱۸۹۲ع (۱۳۰۹ھ) سپرڪريٽري ملڪي کاتي وٽان پهتا. ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جو مراسلو نمبر ۲۵۲۶، مؤرخه ۱۶- ڊسمبر ۱۸۹۱ع (۱۳۰۹ھ) هن باري ۾ پهتو:

مان سرڪار جو ڌيان نمبر ۲۱۴۸، مؤرخه ۱۲- فيبروري ۱۸۸۹ع ڏانهن چڪايل ٿو، جنهن موجب خانصاحب خداداد خان سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس جي وڏي منشي جي پگهار چوٿين گريد جي مختيارڪار جيتري منظور ٿي هئي ۽ سندس ڊيوٽي

ڪمشنر جي آفيس ۾ رکي وئي هئي. انهيءَ تجويز موجب چوٿين گريڊ جو هڪ مختيارڪار ڪمٽ ٿيو آهي ۽ پنجين گريڊ جو هڪ مختيارڪار وڌايو ويو آهي.

هن وقت، ٽئين گريڊ جي مختيارڪار جي هڪ آسامي خالي ٿي آهي، جنهن جي پگهار هڪ سؤ پنجاهتر رپيا مسافري الاؤنس پنڄويهه رپين سميت آهي، ۽ مان انهيءَ لاءِ استدعا ٿو ڪريان ته خانصاحب خداداد خان کي ٽئين گريڊ جي مختيارڪار جي پگهار ملڻ گهرجي ۽ چوٿين گريڊ جي مختيارڪار جي هڪ آسامي وڌائي وڃي. خانصاحب خداداد خان کي هڪ سؤ رپيا جي بجاءِ، هڪ سؤ پنجاه رپيا پگهار ڏيڻ جي باري ۾ جيڪي معقول سبب منهنجي پيشرو (اڪيٽن ڪمشنر) سرچارلس پرچرڊ ڏنا هئا، انهن کي وري دهرائڻ مناسب نظر نه ٿو اچي. البت ساڳيائي سبب هاڻي به موجود آهن. (ملاحظه ٿئي، نمبر ۳۵۴، مؤرخه ۲۴-ڊسمبر ۱۸۸۸ع ۽ نمبر ۱۲، مؤرخه ۷-جنوري ۱۸۸۹ع. پوليتيڪل ڊپارٽمينٽ) ۽ جيئن منهنجي پيشرو (اڪيٽن ڪمشنر) خداداد خان کي ڇڏڻ نه ٿي چاهيو، تيئن مان به هن کي ڇڏڻ لاءِ راضي نه آهيان. خاص طور تي هن ڪري جو مان هن ملڪ (سنڌ) کان گهڻو وقت پري رهيو آهيان. اها اهم ڳالهه آهي، جنهنڪري هتان جي ناسور ماڻهن جي نالن ۽ معزز ماڻهن جي حالات کان بي خبر آهيان. اها اهم ڳالهه آهي، جنهن ۾ مون کي خانصاحب خداداد خان کان معلومات حاصل ٿي سگهي ٿي. هو تجربڪار آهي ۽ هن آفيس ۾ هن جو هجڻ فائديمند آهي. هن کان پوءِ کيس اضافو نه ملندو. هو جيڪڏهن ٻين سرڪاري ملازمن جي قطار ۾ هجي ها، ته اضافو حاصل ڪري سگهي ها. هن وقت هو آگسٽ ۱۸۸۸ع کان چوٿين گريڊ جي مختيارڪار جي عهدي جي ماهوار پگهار هڪ سؤ پنجاه رپيا کڻي ٿو، ۽ لسٽ ۾ اضافي

جي لاءِ پيو ڪوبه نمبر ڪونه آهي (۱). جيڪڏهن سندس نالو سينارقي لسٽ ۾ اچي هئا، ته کيس اضافو ملي هاءِ. تاهه لسٽ ۾ نالي نه هجڻ سبب هو اضافي کان محروم ٿي نه ٿو سگهي. هو اضافي جو بالڪل حقدار ۽ لائق آهي، ۽ هن کي اضافي ڏيڻ وقت، منهنجي پيشرو (اڳئين ڪمشنر) رڳو هن جي نوڪريءَ جي لمبي چوڙي عرصي کي خيال ۾ نه رکيو هو، بلڪ هن جي لياقت ۽ بهترين شخصيت جي ڪري ئي هن کي اضافو ڏياريو هئائين، ۽ سڄي کاتي جي اندر پيو ڪوبه شخص ڪونه ٿو سگهي، جو هن کان وڌيڪ هجي. ازانسواءِ خانصاحب کي پيو اضافو عطا ڪرڻ سبب ڪنهن کي ڪو نقصان به نه ٿو رسي.

سرڪار جي حڪم نمبر ۱۱۴۸، مؤرخه ۱۲-فيبروري ۱۸۸۹ع جي مطابق، حساب جا جيڪي به مونجهارا هئا، سي سڀ دور ٿي ويا آهن، جنهنڪري اميد ٿو ڪريان ته هن درخواست منظور ڪرڻ ۾ ڪوبه اعتراض نه ڪيو ويندو. چوڻو ته هو مستحق آهي. بندوبست جي يادداشتن جا نقل موڪليا وڃن ٿا.

اڪائونٽنٽ جنرل جو مراسلو نمبر ۳۴۵۲، مؤرخه... جنوري ۱۸۹۲ع، جيڪا لڪيڙهه نمبر ۷، مؤرخه ۶-جنوري ۱۸۹۲ع پهتل هئي، اها واپس ٿو موڪليان، ۽ هن راءِ جو اظهار ٿو ڪريان ته هن بندوبست جي باري ۾ موڪليل لسٽون چڱي طرح ملاحظه ڪيون اٿم ۽ انهن ۾ جيڪي درستيون ڪرڻيون هيون سي ڪيون اٿم.

سنڌ جي ڪمشنر صاحب جيڪا تجويز موڪلي آهي، ان کي منظور ڪرڻ ۾ ڪوبه اعتراض نظر نه ٿو اچي.

(۱) يعني اها خاص لسٽ، جنهن ۾ اضافي ڪرڻ جي لائق آفيسرن جا نالا درج هوندا آهن. (ن.ب.).

سرڪار جو حڪم

جيڪا تجويز سنڌ جي ڪمشنر موڪلي آهي، اها وڏي خوشيءَ سان منظور ڪئي ٿي وڃي. صحيح
ڊبليو. ايل. روي صاحب بهادر
ملازم سرڪار بمبئي

۳- سال ۱۳۰۹ هـ مطابق ۱۸۹۲ع ۾ ”گدو بندر“ کان
”شادي پلي“ (عمرڪوٽ جي نزديڪ) تائين، ريل گاڏيءَ جي
افتتاح ۽ ان کي جاري ڪرڻ جي باري ۾ هڪ سهڻي ۽ مفيد
تجويز تي عمل ڪيو ويو. انهيءَ موقعي تي هڪ عالي شان
دَرٻار درٻار منعقد ڪئي وئي. درٻار ۾ انگريزي، اردو ۽
سنڌيءَ ۾ (ريل گاڏي جاري ڪرڻ سبب) واپار جي واڌاري
۽ ايندڙن ويندڙن (مسافرن) جي آمد و رفت جي باري ۾ جيڪي
فصيح ۽ بليغ تقريرون ڪيون ويون، انهن جي هر ننڍو وڏو
دل جي سچائي سان تعريف ڪري ۽ تحسين ۽ آفرين چئي
رهيو هو. جيڪڏهن اهي تقريرون هن مختصر ڪاغذ تي
لکيون وينديون، ته انهن جي لاءِ هڪ نئون داستان جوڙڻو
پوندو. مگر گنجائش نه هجڻ سبب رڳو انهيءَ مدبر ۽ باخبر
انسان مسٽر ايڇ. اي. ايم. جيمس صاحب بهادر جي باري ۾ هيترو
چونڊس ته هو هر قسم جي عظمت ۽ حڪومت جي لائق آهي
(يعني هن جي تقرير پُرمغز هئي).

۴- مٿئين سال ۾ صاحب موصوف (ڪمشنر صاحب)
هندوستان جي حڪمران (وائسراءِ ۽ گورنر جنرل) جي مجلسِ عامه
(ايگزيڪيوٽو ڪائونسل) جو ميمبر مقرر ٿيو ۽ درٻار کان فارغ
ٿيڻ بعد ”ڪوٽڙي بندر“ (ڪوٽڙي اسٽيشن) تان ريل جي
رستي، هندوستان جي دارالحڪومت ڪلڪتي ڏانهن روانو
ٿي ويو. راتم الحروف گاڏيءَ جي دروازي تي بيهي، هيءُ دلپسند
شهر منڊس روبرو پڙهيو:

بسفر رقت مبارڪباد
بسلامت روى و باز آئى

ويڃن وقت سنڌ جي حڪومت جون واڳون ڪراچي ضلعي جي ڪليڪٽر ڪرنل ڪرافورڊ جي حوالي ڪيائين، جنهن عاوضي طور تي ڪاروبار ٿي هلايو.

۵- مٿئين سال ۾ هڪ مهيني جي موڪل وٺي، ۾ نوڪر سان ڪري، پاڻي جي جهاز رستي ”ڪوڪن“ (بمبئي) ڏانهن روانو ٿيس ۽ بمبئي جو سير چڱي طرح ڪرڻ بعد پوني پهتس، جتي بمبئي جي گورنر لارڊ هيرس صاحب بهادر، چيف سيڪريٽري مسٽر ڊبليو. بي وارنر صاحب، بامبيءَ ڪائونسل جي ميمبر سر پرچرڊ صاحب بهادر ۽ پرائيوٽ سيڪريٽري مسٽر ايجرلي صاحب بهادر جهڙن عالي شان عملدار صاحبن سان ملاقات ڪيم ۽ حسن اتفاق سان مسٽر جيمس صاحب بهادر سان به چڱي طرح سان ملڻ ٿيو، جو سر پرچرڊ صاحب بهادر ڇھ مهينن هو. پوءِ راجڪوٽ (ڪاٺياواڙ) ويس ۽ سر چالس اليونٽ صاحب بهادر ايجنٽ ڪاٺياواڙ سان ملي خوش ٿيس. ان کان پوءِ احمد آباد (گجرات) کان ريل گاڏيءَ ۾ سواري ٿي، اجمير، دهلي ۽ ٻين شهرن جي سير تي ويس، جي ريلوي لائين تي هئا. پوءِ امرتسر پهچي ۾ ڏينهن اتي رهيس، ۽ وري اتان خيرپت سان پنهنجي وطن سکر اچي آرام ڪيم. انهيءَ سفر جا سمورا حالات ”سياحت نامي“ نالي ڪتاب ۾ تاريخوار درج ڪيا اٿم.

۶- سال ۱۳۰۹ھ مطابق ۱۸۹۲ع جي آخر ۾ (جيمس صاحب ڪمشنر سنڌ) مرڪزي درالحڪومت ڪلڪتي کان واپسيءَ بعد، سنڌ جي حڪومت جون واڳون وٺي، جهاز جي ذريعي درياءَ مھراڻ (سنڌوندي) جي رستي حيدرآباد آيو، جتي ”جمڙائو“ نالي هڪ نئين واھ کولائڻ جي سلسلي ۾ تمام وڏو جلسو سڏايو ويو هو. چوٽه حيدرآباد ضلعي جي اوڀر ۾ ريگستان جي علائقي

۾ لکها جريب زمين غير آباد پيل هئي. انهيءَ جلسي ۾ يوڙپ جا وڏا ناسور عملدار ۽ معمار (انجنيئر) ۽ سنڌ جا معزز جاگيردار ۽ زميندار سڏايل هئا. يورپ جي اڪثر انجنيئرن جي راءِ انهيءَ نئين واھ ڪوٺائڻ جي باري ۾ هڪ ٻئي کان مختلف هئي. پر آئريل مسٽر جيمس سنڌ جي حالات کان واقف هجڻ سبب ۽ زميندارن ۽ ڪاشتڪارن جي فائدي خاطر قوي دليل پيش ڪيا. مثال طور بارش جي ڪمي، آباديءَ لاءِ ٺهري پاڻيءَ جي قلت ۽ عام ماڻهن جي غريبي وغيره. جنهن ڪري حاضرين جلسي انهيءَ تجويز جي معقوليت ۽ افاديت کي تسليم ڪندي، مندرس مبارڪ راءِ سان اتفاق ڪيو. آخر جيمس صاحب جي غير معمولي ڪوشش ۽ سرڪار جي پاران لکن رپين جي خرچ سان واھ ڪوٺائڻ جي تجويز منظور ٿي ۽ ساڳئي سال کان ان تي عملدرآمد به شروع ٿي وئي.

بيشڪ، اها تجويز هن ملڪ جي عوام لاءِ حد کان زياده مفيد آهي. بهرحال مبارڪ سال ۱۳۱۷ھ مطابق ۱۸۹۹ع ۾ بمبئي جي گورنر لارڊ سينڊهرسٽ صاحب بهادر جي هٿان ان جو افتتاح ٿيو، هاڻي زميندارن ۽ ڪاشتڪارن تي انهيءَ تجويز جا فائدا واضع ٿيڻ لڳا آهن ۽ صاحب موصوف جي ڪالهه سچي ثابت ٿي رهي آهي.

۷- سال ۱۳۱۰ھ مطابق ۱۸۹۲-۹۳ع ۾ سنڌ ۾ انگريز سرڪار جي حڪمرانيءَ جي پنجاه سالن پوري ٿيڻ تي جشن ملهايو ويو. انهيءَ جشن جي موقعي تي خوشيءَ جا سڀئي سامان اسباب موجود هئا. هن مسرت بخش جشن جو صدر جنرل مارشمن صاحب بهادر (پينشن بردار) هئو. چوٽه اهو صاحب سنڌ جي جنگين (دٻي ۽ مياڻيءَ جون جنگيون) ۾ انگريزن جي فاتح لشڪر جو عملدار هو ۽ ميدان جنگ ۾ داد شجاعت ڏنو هئائين.

۸- انهيءَ سال (۱۸۹۲-۹۳ع ۾) مسٽر جيمس روهڙيءَ ۽ ٻهجي، روهڙي تعلقي جي اڪثر ڪوٺن کي نظر مان ڪڍيو ۽ سرڪاري آمدني (ڊل) جي وصوليءَ جون تجويزون رٿيائين. انهيءَ همت تي آفرين، جو رعايا جي فائدي خاطر پنهنجي سر تڪليف ورتائين.

۹- مٿين سالن ۾ سنڌ جي جاگيردارن ۽ زميندارن کي سرڪار نامدار وٽان اهو حق عطا ٿيو ته هو ڪنهن به شخص کي پنهنجي مرضيءَ سان منتخب ڪري، بمبئيءَ جي جلبي (ايگزيڪيٽو ڪائونسل جو جلسو) ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ موڪلي سگهن ٿا. جنهنڪري انهن سالن ۾ سنڌ جي جاگيردارن ۽ زميندارن خان بهادر حسن علي (افندي) کي منتخب ڪري، جلبي ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ بمبئي موڪليو. سنڌ جا باشندا انهيءَ حق عطا ٿيڻ تي بي حد خوش ٿيا ۽ سرڪار کي ۽ آئريل مسٽر جيمس صاحب کي دعائون ڪندا رهيا. اهو حق اڃا تائين قائم آهي ۽ هن وقت اهو اعزاز آئريل مير الله بخش خان جاگيردار کي حاصل آهي.

۱۰- سال ۱۳۱۰ھ مطابق ۱۸۹۳ع جي آخر ۾ جيڪب آباد جي گهوڙن جي جلبي جي موقعي تي هڪ خاص دربار منعقد ٿي، جنهن ۾ ”خان بهادري“ جي خطاب جي سبب، جا هندوستان جي سرڪار نامدار وٽان پهتل هئي، راقم الحروف کي عطا ڪئي وئي، ۽ انهيءَ ئي دربار ۾ خان بهادر قادر داد خان کي سي. آءِ. اي جو تمغو عطا ڪيو ويو. راقم الحروف کي خان بهادر جي خطاب عطا ڪرڻ جي سلسلي ۾ جيڪا لڪيڙهه ٿيل هئي، اها سڄي انگريزيءَ تان ترجمو ڪري هٿ ڏني ٿي وڃي. جنهن سان پڙهندڙن کي سڀ ڪجهه معلوم ٿي ويندو، ۽ اميد آهي ته پڙهندڙ مهرباني ڪري مدير عملدار مسٽر جيمس صاحب بهادر جي قدردانيءَ جي الفاظن تي نظر ڪندا.

اها لڪيڙهه هيءَ آهي:

نير سرڪاري ۽ ڪراچي جي سرڪاري بنگلي تان

مؤرخه ۲۹ - آگسٽ ۱۸۹۱ع

منهنجا پيارا بي. وارنر صاحب! (۱) جڏهن جناب گورنر صاحب بمبئي، هندو سرڪار ڏانهن لقبن عطا ڪرڻ لاءِ نامور، معزز ۽ مستحق ماڻهن جي نالن جي لسٽ پيوڀيرو موڪلي ته انهيءَ وقت، اوهان جيڪڏهن ڪمشنر سنڌ جي آفيس جي وڏي منشي خانصاحب خداداد خان جو نالو ”خان بهادر“ جي لقب عطا ڪرڻ جي سلسلي ۾ سهڻي نموني سان پيش ڪندا، ته مان اوهان جو نهايت ئي شڪر گذار ۽ احسانمند رهندس. خداداد خان کي اڳ ۾ ”خان صاحب“ جو لقب مليل آهي. ۳۸ سال ڪمال ايمانداريءَ سان سرڪاري ڊيوٽي ادا ڪئي اٿس ۽ بالڪل نازڪ معاملن ۽ وڏيون خدمتون بجا آنديون اٿس. مثلاً هندوستان جي فساد (۱۸۵۷ع وارو انقلاب) جي زماني ۾ سر فريڊرڪ گولڊ اسمڊ صاحب سان خصوصي خدمتن جي سلسلي ۾ جيسلمير ۽ پوڪران (مارواڙ) ويو هو. وري هڪ ويران ملڪ، جنگل ۽ بيابان يعني مڪران (بلوچستان) جي ڪناري ڏانهن ساڳئي صاحب سان گڏجي، بئليگراف لائين لڳائڻ جي معاملي ۾ سندس مدد ڪئي هئائين. پوءِ مسٽر مينسفيلڊ صاحب سان گڏجي خليج فارس ۽ بغداد ويو هو. هن جي باري ۾ سر وليم ميري ويدر صاحب جي راءِ تمام چڱي هئي ۽ هن کي هڪ اعليٰ درجي جي ترار عطا ڪئي هئائين. ازانسواءِ شروع کان وٺي جاگيري معاملن جي قطعي فيصلن جي لاءِ هن جي نوڪريءَ هن آفيس ۾ نهايت فائديمند ثابت ٿي آهي ۽ يورپ جي معزز عملدارن ۽ سنڌ جي معزز ماڻهن ۾ وڏي عزت جي نگاه سان ڏٺو ويندو آهي. مان هن جي لاءِ جيڪو لقب تجويز ڪريان ٿو، ان جي واسطي

(۱) هيءُ صاحب انهيءَ وقت بمبئي سرڪار جو چيف سيڪريٽري هو (ن. ب.)

هو هر نقطه نگاه کان لائق، بلڪ فائق آهي، ۽ سندس حسن خدمت ۽ ايمانداريءَ جي نوڪري ”خان بهادر“ جو لقب، عزت جي علامت جي طور تي سڄي زندگيءَ تائين هن جي واسطي باقي رهندو. گهڻو عرصو نه گذاريو آهي، جڏهن افغانستان جي والي مرحوم امير شيرعلي خان جو پيو نمبر فرزند سردار ايوب خان پنهنجي وڏي عملي ۽ واسطيدار ماڻهن سميت سنڌ کان پنجاب ڏانهن وڃي رهيو هو، ته هن جي سفر جي سلسلي ۾ خانصاحب خداداد خان تمام سهڻو انتظام ڪيو. جنهنڪري سياسي معاملن سان واسطو رکندڙ سڀئي عملدارن هن کان نهايت خوش ۽ راضي ٿيا. اوهان پاڻ خانصاحب کي چڱي طرح سان سڃاڻو ٿا. انهيءَ ڪري مان زياده چڱي نٿو سگهان. اهو لقب، جو مان پوري اعتماد سان تجويز ڪريان ٿو ۽ لکان ٿو ته قدردانيءَ جو هڪ سهڻو مثال ٿيندو. مون کي خاطري آهي ته گورنر صاحب بهادر منهنجي هن پيش ڪيل حقيقت تي چڱو ڌيان ڏيندو.

صحيح

مسٽر ايڇ. ايم. جيمس صاحب بهادر
ڪمشنر سنڌ

انهن معزز ماڻهن کي سندن عطا ڪرڻ جي منظور ڪيل تجويز

جيڪي پهرين جنوري ۱۸۹۲ع تي لڳن سان سرفراز ٿيا

نمبر ۸۱۵. پوليتيڪل ڊپارٽمينٽ.

بامبي پريزيڊنسي، ۳- فيبروري ۱۸۹۲ع

مراسلي نمبر ۵۲، مؤرخه ۲۱- جنوري ۱۸۹۲ع سان گڏ، هند-سرڪار جي خارجي معاملن جي سيڪريٽريءَ جي ماتحت، انهن معزز ماڻهن جون سندن جن کي لقب عطا ڪيا ويا آهن، موڪلي، استدعا ٿي ڪجي ته اهي سندن انهن ماڻهن کي

انهيءَ اشتهار سان گڏ موڪليون وڃن، جو هند-سرڪار جي غير معمولي گزٽ مؤرخه، پهرين جنوري ۱۸۹۲ع ۾ ڇپيو ۽ پڌرو ٿيو آهي:

حڪم

جيڪي سندن پهتل آهن، سي هيٺين عملدارن ڏانهن، انهن معزز ماڻهن کي ڏيڻ لاءِ موڪليون وڃن، جن جي لاءِ تجويز ڪيل آهن، ۽ سندن سان گڏ انهيءَ اشتهار جو اختصار به موڪليو وڃي، جو هند سرڪار جي غير معمولي گزٽ ۾ شايع ٿيو آهي، ۽ هن سرڪار (سنڌ سرڪار) جي گزٽ ۾ پيوڀرو شايع ٿيو آهي. ملاحظه ڪريو گزٽ نمبر ۵۳ جو صفحو نمبر ٽيون ۶- جنوري ۱۸۹۲ع.

فقط تاريخ ۷. ساڳيو مهينو ۶. ساڳيو سال.

سنڌ جي ڪمشنر صاحب بهادر ڏانهن

خان بهادر خداداد خان، ڪمشنر سنڌ جي آفيس جي وڏي منشيءَ کي سٽند سهڻي نموني سان ڏني وڃي، بشرطيڪ سرڪار جي مٿان گهڻو خرچ عائد نه ٿئي.

صحيح

اي. شيون. صاحب ايڪٽنگ سيڪريٽري

بمبئي سرڪار

هند سرڪار جو اشتهار

فارين ڊپارٽمنٽ. مؤرخه پهرين جنوري ۱۸۹۲ع

جناب فيض مآب حضرت فرمان فرما گورنر جنرل صاحب بهادر هندوستان، وڏي خوشيءَ سان ”خان بهادر“ جو لقب هيٺين معززن جي لاءِ مقرر ڪري ٿو:

خان صاحب خداداد خان سنڌ جي ڪمشنريءَ جي پوليتيڪل
ڊپارٽمنٽ جو وڏو منشي.

صحيح
ڊبليو. جي ڪنگهام، نائب وزير اعظم
هند سرڪار

سسٽم

خان صاحب خداداد خان سنڌ جي ڪمشنريءَ جي پوليتيڪل
ڊپارٽمنٽ جو وڏو منشي! هن خط جي ذريعي اوهان جي لاءِ
ذاتي لقب ”خان بهادر“ حقرر ڪيو ٿو وڃي.

صحيح
لارڊ لينسڊون صاحب بهادر
فرمان فرما ۽ گورنر جنرل هندوستان
فورٽ ولبر، ۱ - جنوري ۱۸۹۲ع

جيڪڏهن آباد جي دربار دربار ۾ سسٽم عطا ڪرڻ وقت
انسٽرپل جيمس صاحب بهادر ڪمشنر سنڌ، سر وڌ ٿي، اٿس
بيٺو ۽ سنڌيءَ ۾ هيٺين فصيح ۽ دلپذير تقرير فرمائين:

”حاضرين دربار دربار، سردارو، جاگيردارو، زميندارو
۽ ٻيا معززو! اوهين خان بهادر خداداد خان کي چڱي طرح سان
سڃاڻو ٿا. هيءُ شخص چاليهن سالن کان به زياده عرصي کان
سرڪار جو معزز ملازم ۽ امانتدار آهي. هن جي حسن خدمت
جي ڪري سرڪار هن کان خوش ٿي، هن جي لاءِ ”خان بهادر“
جو لقب مقرر ڪيو آهي. اگرچہ هن جي خدمت جو تفصيل
تمام وڏو آهي، پر ڪن خدمت جو مختصر اظهار ڪيو وڃي ٿو.
هو ۱۸۵۷ع ۾ هندوستان جي فساد (انقلاب) واري زماني ۾
سر فرڊرڪ گنولڊ اسمبلي سان گڏجي ويران بيبان ريگستان ۽
سيستان جهڙن ملڪن ۽ ٻين پاسن ڏانهن ويو هو. انهن ڏينهن

۾ هيءَ شخص هر طرح سان وڏو مددگار ۽ مفيد ثابت ٿيو. وغيره وغيره....."

جنهن وقت، صاحب تدبير (مدبر) آنرئبل جيمس صاحب اها دلپذير تقرير ڪئي، ته سڀني سردارن، جاگيردارن، زميندارن ۽ معززن "خان بهادر" جي لقب عطا ٿيڻ تي "مبارڪ، مبارڪ" جو آواز بلند ڪيو ۽ مبارڪ جي آوازن سبب فضا ۾ وڏو غلغلو پيدا ٿيو.

خان بهادر خداداد خان جو بروقت دربار دربار ۾ سنڌيءَ ۾

شڪريو ادا ڪرڻ

"مان ناچيز، حضرت فرمان فرما ۽ گورنر جنرل صاحب بهادر هندوستان، جو شڪر گذار ۽ بي حد احسان مند آهيان، جو مهربان حاڪم آنرئبل جيمس صاحب جي سفارش تي مون کي اهڙي اعزاز مان نوازيو اٿس. مان اميد ٿو ڪريان ته جيستائين حياتي باقي آهي، نوڪريءَ ۾ هجان يا نه هجان، هميشه سرڪار آڀند قرار (سدائين قائم رهڻ واري) جي خيرخواهيءَ جي ڪوشش ڪندو رهندس. اڄوڪو مبارڪ ڏينهن مون کي ائين ياد رهندو، جيئن پٿر تي ليکڪو. مون کي يقين آهي ته منهنجي سرڻ کان پوءِ منهنجا پٽ، جي هين عزت ڀرڻي جلسي ۾ حاضر آهن، منهنجي خدمتگذاريءَ جي پيروي ڪندا ۽ انهيءَ جي نتيجي ۾ مراڌون حاصل ڪندا."

پوءِ دربار دربار درخواست ٿي ۽ سڀئي خوش ٿي، پنهنجين جاين ڏانهن واپس وريا.

۱۱- سال ۱۳۱۰ھ مطابق ۱۸۹۳ع ۾ (جيمس صاحب)

سکر ۾ تشریف آور ٿيو ۽ راقم الحروف کي به پاڻ سان وٺي ويو. اٽڪل هڪ مهينو اتي قيام ڪيائين. خيرپور واري ٽالپر خاندان جي اڪثر مير صاحبن کي، جي پينشن بردار هئا، پاڻ وٽ گهرايائين. سڀني جي حالات، ضروريات، آمدني، خرچ، شادي، غمي،

ڪهر پار ۽ گذر اوقات وغيره جي باري ۾ سڪمل معلومات حاصل ڪيائين ۽ پوءِ انهن ڪالھين بابت بمبئيءَ جي سرڪار کي رپورٽ موڪليائين. حيدرآباد ۽ ميرپورخاص جي ٽالپرن خاندانن جو احوال به لکيائين. سرڪار نامدار انهيءَ رپورٽ جا اڪثر حصا قبول ڪيا، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو، جو جيڪي ماڻهو سنڌ جي حڪمرانن جي قطار ۾ شامل هئا (حڪمرانن جو اولاد هئا) انهن جي لاءِ پشت به پشت مناسب پيشن مقرر ڪئي وئي. جيڪي ماڻهو حڪمرانن جي قطار ۾ شامل نه هئا، انهن جي لاءِ ٻن پن پشتن ۽ هڪ هڪ پشت تائين پيشن مقرر ڪئي وئي. جن ماڻهن کي پيشن ملندڙ نه هئي، انهن جي لاءِ نوڪريءَ ۽ ڪاتيڊاريءَ جو انتظام ڪيو ويو. ٽالپرن جا پٽ، جي يارهن سالن جي عمر جا هئا، انهن کي انگريزي تعليم ڏيارڻ لاءِ ”سنڌ مدرسه الاسلام ڪراچي“ ۾ داخل ڪيو ويو ۽ سندن خوراڪ ۽ پوشاڪ جو ذمو به ڪيو ويو، ته جيئن تعليم حاصل ڪرڻ بعد روزگار حاصل ڪري سگهن.

انهيءَ مبارڪ ۽ مسرت آميز تجويز سبب مير صاحب ۽ سنڌ جا ٻيا باشندا به خوش ٿيا ۽ سرڪار نامدار ۽ آئربل جيمس صاحب کي دعائون ڪرڻ لڳا ۽ سندن تعريف ڪندا رهيا. بيشڪ، اهو سندن نيڪ نيتي ۽ حسن اخلاق جو نتيجو آهي.

۱۲- انهيءَ سال (۱۳۱۰ھ مطابق ۱۸۹۳ع ۾) ڪمن کان فارغ ٿي، ”غيني ديري، تعلقي قنبر ۾ پهتو، جو اولهائين جبل جي ويجهو آهي. انگريزي ۽ فارسيءَ جي عملي کي اتي ڇڏي، پنهنجي نائب مسٽر ليوکس صاحب، ڊسٽرڪٽ سپرنٽنڊنٽ پوليس اپر سنڌ (جيڪب آباد) ۽ راقم الحروف کي پاڻ سان ساڻ ڪري ۽ مختصر عملوڪڻي ”دارهاره جبل“ (ڏاڙهيالو جبل) ڏانهن هليو. ان جو سير ڪيائين. ڪٿي جي قبر ڏٺائين ۽ هڪ هفتي بعد غيني ديري واپس پهچي ويو. اگرچہ انهيءَ جبل جي اوچائي، اتان جي سردي ۽ ڪٿي جي قبر عجائبات مان آهن، پر جيئن ته

اڪٽ ۾ ٿي مسٽر ايس. ۽ ميسٽر فيلڊ صاحب (۱۲۸۱ھ مطابق ۱۸۹۴ع) جي حڪمرانيءَ جي زماني جي احوال ۾ اهو ذڪر ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪري دوباره ان جو ذڪر ڪرڻ نٿو ٿئي.

۱۳- انهيءَ سال (۱۳۱۰ھ مطابق ۱۸۹۳ع ۾) پير محمد جرب الله شاه صاحب جي وفات حسرت آيات ٿي. مرحوم پير صاحب بي حد خليف، سخي ۽ حسين و جميل هو. سندس جانشين، سندس وڏو فرزند پير علي گوهر شاه صاحب ٿيو.

۱۴- مٿين سالن ۾ واقع الحروف جي پگهار هڪ سو پنجهتر رپين مان وڌائي، ٻه سو رپيا ماهوار ڪرڻ جي تجويز پيش ڪئي وئي. چوٽه عملدار تمام قدر دان، محنت شناس ۽ مهربان هئا. انهيءَ سفارشي تحرير جي خاص خاص جملن جو ترجمو پڙهندڙن جي اکيان پيش ڪيو ٿو وڃي:

ڪمشنر سنڌ جي آفيس جي وڏي منشي خان بهادر

خداداد خان جي پگهار ۾ اضافي ۽ سندس مقرريءَ

جي تجويز ۽ بامبئي ڪائونسل جي اجلاس ۾ نمبر

۵۹۳۴. مؤرخه ۲- آگسٽ ۱۸۹۳ع (۱۳۱۰ھ).

ملڪي شعبو. ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جو مراسلو نمبر ۳۵۵۹

مؤرخه ۳- جولاءِ ۱۸۹۳ع هن مطلب لاءِ پهتو.

سرڪار نامدار جا احڪام مؤرخه ۱۲- فيبروري ۱۸۸۹ع ۽ فيبروري

۱۸۹۲ع نمبر ۱۱۴۸ ۽ ۵۰۱، اوهان صاحبن جي ٽپان تي ٿو آڻيان ته

پهريائين ”خان صاحب“ ۽ هاڻي ”خان بهادر“ خداداد خان، ڪمشنر صاحب

سنڌ جي آفيس جو وڏو منشي، اوليٰ چوٿين گريد جي مختيارڪار جي

پگهار ۽ پوءِ ٽئين گريد جي مختيارڪار جي پگهار ڪندو هو ۽ ٻيوئي

ڪمشنر صاحب سنڌ جي آفيس ۾ ڏيندو هو.

(۲) هن وقت ٻئي گريد جي مختيارڪار جي جاءِ خالي ٿي آهي.

جنهن لاءِ اوهان صاحبن جي خدمت ۾ عرض ٿو ڪريان ته اها جاءِ

خان بهادر خداداد خان کي ڏني وڃي، ته جيئن کيس ۽ سؤرينا پگهار ملي سگهي. هن تجويز جي ڪري ٻئي گريڊ جي مختيارڪار جو هڪ عهدو گهٽ ٿيندو. ٽئين گريڊ جي مختيارڪارن جو تعداد ساڳيو رهندو ۽ پنجين گريڊ جي مختيارڪار جو هڪ عهدو وڌندو ۽ هن تجويز جي ڪري سرڪار جي مٿان خرچ جو بار نه پوندو.

(۳) جيڪي سبب برائلي نمبر ۵۵۲۶، مؤرخ ۱۶-ڊسمبر ۱۸۹۱ع ۾ ڏنا ويا آهن، ته خان بهادر خداداد خان ٽئين گريڊ جي مختيارڪار جي پگهار کڻي، اهي ساڳيا سبب هن تجويز لاءِ به پيش ڪجن ٿا، ۽ هيءَ آخري موقعو آهي جو اومان صاحب کي درخواست ڪريان ٿو (۽ چاهيان ٿو) ته خان بهادر (خداداد خان) کي، جو نظام جيهونو (ملازم) ايماندار، فرمانبردار ۽ پورن چاليهن سالن جي عرصي کان اعتماد جوڳو خدمتگذار رهيو آهي، اضافو وٺي ڏيان. خان بهادر وٽ نيڪ نامي جون ڪيتريون ئي تصديقون آهن، جي ڪيترن ئي يورپي عملدارن جي طرفان. مئجسٽريٽ ۽ ايمانداريءَ جي تصديق سان ڀريل آهن. ازانسواءِ هن جي پيشن وٺڻ جي مرحلي ۾ داخل ٿيڻ کان اول پنهنجي خواهش آهي ته هڪ ڀيرو وري به هن کي زياده پگهار ڏيارين ۽ چوڻهه هو جلد ئي پيشن وٺڻ وارو آهي. مان پنهنجي سر هن کي ۲۲ سالن کان چڱي طرح سان سڃاڻان ٿو، ۽ هن جي باري ۾ اهو چوڻ ضروري ٿو سمجهان ته ڪڏهن به هن جي سڃاڻي ۽ ايمانداري يا اندر ۾ هڪ ڳالهه ۽ ٻاهر ٻي ڳالهه جي باري ۾ ڪنهن به قسم جو ڪو شڪ يا گمان پيدا ڪونه ٿيو ۽ اعتماد جي سلسلي ۾ ٻيو ڪوبه هن جي برابر نه آهي. پنهنجي پنهنجي وقت جي سڀني ڪمشنر صاحبن نازڪ سياسي معاملن ۾ هن جي رپورٽ ڪرڻ تي، هن جي مٿان ڀورو ڀورو اعتماد رکي، بنا ڪنهن خوف ۽ پس و پش جي ڪارروائي ٿي ڪئي آهي، ۽ انهيءَ ڪري هن جي ايمانداريءَ تي مڪمل اعتماد ٻئي رکيو اٿن. بيشڪ اهو صحيح آهي ته جڏهن ۱۶-ڊسمبر ۱۸۹۱ع تي خان بهادر کي اضافي ڏيڻ جي باري ۾ سرڪار کي لکيو هو ته جيڪڏهن هن جو

نالو سيفارتيءَ جي ڪري مختيارڪارن کي اضافن ڏيڻ واري لسٽ ۾ هجي ها، ته هن کي اضافو ملي ها. پر مان اضافي جي باري ۾ چيڪي سبب لکيا. هئا سي هئا: سيفارتي ۽ اضافي لاءِ هن جي انتخاب بابت ٻن سالن جي عرصي کان مختيارڪارن کي جلد جلد اضافا ملندا رهيا آهن. خداداد خان جو سندس عمر وڏي وڃڻ سبب اضافي کان محروم رهڻ بالڪل مشڪل آهي. چوڏهن ڏينهن تيل جڏهن مان سکر ۾ خيرپور جي مير صاحبن جي حالات معلوم ڪرڻ لاءِ رهيل هوس. جيڪڏهن (انهيءَ موقعي تي) مون سان خان بهادر خداداد خان ساڻ نه هجي ها، ته اهو ڪم جلد ۽ سهڻي نموني سان پورو ٿي نه سگهي ها. هن جي واقفيت، ماڻهن جي نالن جي يادگيري، واسطيدارن ۽ متن مائٽن جي باري ۾ معلومات ۽ مسلسل چاليهه سال نوڪري ڪرڻ سبب سرڪاري پاليسيءَ جي باري ۾ هن جي جاءِ (منهنجي لاءِ) بالڪل مفيد ثابت ٿي. انهن ڳالهين کي پيش نظر رکڻ بعد سرڪار کي عرض ٿو ڪريان، ۽ اميد ٿو ڪريان ته خان بهادر خداداد خان جي حالت سرڪار کي چڱي طرح سان ذهن نشين ٿي ويندي.

(۴) حساب ڪتاب جي معاملي ۾ ڪوبه مونجهارو ڪونهي. ملاحظو ڪريو سرڪار جو حڪم نمبر ۱۱۴۸، مؤرخه... فيبروري ۱۸۹۸ع جنهن جو ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي.

(۵) بندوبست جون يادداشتون شامل آهن. اڪائونٽن جنرل جو مراسلو نمبر ۱۷۱، مؤرخه ۲۵-جنوري ۱۸۹۳ع شامل آهي.

سرڪاري حڪم

سنڌ جي ڪمشنر صاحب جيڪا تجويز موڪلي آهي، سا باسي ڪائونسل جي اجلاس ۾ وڏي خوشيءَ سان منظور ڪئي ٿي وڃي.

صحيح

ڊپليو. ايل. هاروي صاحب

(بامبي سرڪار جو ملازم)

۱۵- سال ۱۳۱۰ھ مطابق سال ۱۸۹۳ع جي شروع ۾ (ڪمشنر صاحب) پنهنجي ڪمال لياقت ۽ عام معلومات جي ڪري لاهور ويو ۽ آفيس جي واهي تي ضابطو رکندڙ ڪميٽيءَ جي اڳيان شاهدي ڏنائين.

۱۶- ۱۳۱۱ھ مطابق ۱۸۹۴ع جي شروع ۾ سر مير علي مراد خان صاحب بهادر والسيءَ رياست خيرپور ۸۱ ورهين جي عمر ۾ ۶۵ سال حڪمراني ڪرڻ بعد رحلت ڪئي. سندس جنازو مبارڪ خيرپور کان ڪراچيءَ نيو ويو ۽ ”ميري ويدر“ نالي بنگلي ۽ باغيچي ۾ رکيو ويو، جتان بعد ۾ نهايت ئي شان ۽ وقار سان جهاز جي ذريعي ڪربلا معليٰ روانو ڪيو ويو. هن اندوهناڪ حادثي تي ماتمڌاري، ڪيمپ اسٽيشن تي يورپ جي فوجي سهاڻين ۽ يورپ جي ئي اهل علم ۽ اهل قلم حضرات جي پاران جنازي جي جلوس جو انتظام ۽ ماتمڌاريءَ جو، توڻين جي سلاسي، معزز مسلمانن ۽ هندن جي حاضري، بنگلي جي چئن، درين دروازن ۽ فرش کي ماتمي رنگ ۾ رنگڻ، ٽالپر خاندان جي ماڻهن ۽ جنازي سان گڏ هلندڙن جي دعوت وغيره، اهو سڀ ڪجهه هر دل عزيز حاڪم مسٽر جيمس صاحب بهادر جي حڪم سان، راقم الحروف جي هٿان ٿيو. جنهن جو تفصيلي احوال ڪتاب ”خيرپور نامي“ ۾ لکيو ويو آهي، جو مٿين سالن ۾ ڇپجي چڪو آهي. انهيءَ ڪري پهر انهن ڪالهن لکڻ جي ضرورت نه آهي. جيڪڏهن پڙهندڙ اهو احوال معلوم ڪرڻ جي خواهش رکندا هجن، ته خيرپور نامي جو مطالعو ڪن. مرحوم مير صاحب جو جانشين سر مير فيض محمد خان صاحب بهادر مقرر ڪيو ويو، ۽ قادرداد خان کي سندس وزير ڪري رکيو ويو.

۱۷- سال ۱۳۱۱ھ مطابق ۱۸۹۴ع ۾ مدرسه الاسلام ڪراچيءَ جي محل ۾، مدرسي جي معزز ممبرن ۽ پبلڪ جي خاص ۽ عام ماڻهن، ”خان بهادر“ جي خطاب ملڻ تي هن خاڪسار راقم الحروف کي تهنيت نامو پيش ڪيو (يعني مبارڪباد

تي مشتمل ايدريس) . انهيءَ مسرت بخش مجلس ۾ جيڪي وهيو واپريو، ان جي ڪارروائي، جا سنڌي اخبار ”مهراڻ سنڌ“ مؤرخه ۵- مئي ۱۸۹۴ع مطابق ۲۸- شوال المڪرم ۱۳۱۱ھ ڏينهن ڇنڇر، جلد ۳ ۽ نمبر ۱۷ ۾ شايع ٿي آهي. ملاحظه ڪئي وڃي تاهه پڙهندڙن جي سهولت خاطر ساڳي ڪارروائي هٿ درج ڪجي ٿي. اڪرح دوستن ۽ سنڌ جي باشندن وٽان خواهه ٻين شهرن مان مبارڪباد جا ڪيترائي خط پهتل آهن، مگر هڪ خاص تهنيٽ ٿانو، جو انجمن جي صدر هئو هٿ ڏنو آهي، اهو هٿ درج ڪيو وڃي ٿو:

تهنيٽ ٿانو

محب باوفا مشفق باصفا عالي درجت بلند مرتبت

خان بهادر خداداد خان سلطه العنان

اسين ”مجلس محمدي“ جي جنرل باديءَ جناب ميمبر، اوهان صاحبن کي سرڪارنامدار وٽان ”خان بهادر“ جو لقب عطا ٿيڻ تي دل جي گهرائين ۽ ڪمال مسرت سان مبارڪ ٿا ڏيون. جيئن ته سنڌ جي مسلمانن مان تمام ٿورڙا ماڻهو سرڪارنامدار جي ملازمت ۾ آهن، ۽ انهن مان به ٿورڙا آهن، جي سرڪار جي خدمتگذاريءَ ۾ ڪامياب ٿا ٿين، هن ڪري جو گهڻا ماڻهو زماني جي حادثن يا معاندانه مخالف ۽ پنهنجي قوم جي بي وقوفي، ۽ ڪنهن بهتان يا ٻئي ڪنهن سبب جي ڪري سرڪار تائين نٿا پهچن ۽ جيئن ڪڇو ويو ناموافق هوا گهڻا سبب وٽان ڇڄي ڪري پوندو آهي، ائين ڇڄي ٿا وڃن. البت مسلمانن مان چند ماڻهو آهن، جي پنهنجي محنت، نمڪ حلائي ۽ سچائي سان سرڪار جي دلي خدمتگذاري ڪري، بي انتها آفرين ۽ عزت پريما القاب حاصل ٿا ڪن، جيئن اوهان صاحب ڪيو آهي. انهيءَ ڪري اسان مسلمان انهيءَ ڳالهه کي پنهنجي لاءِ فخر ٿا سمجهون.

خدا جو شڪر آهي، جو اوهان پنهنجي دل جي سچائي ۽ بهترين ايمانداري جي ڪري سرڪار ۾ به ۽ عوام جي نظر ۾ به ايتريقدر مقبول ۽ مشهور آهيو. جيڪڏهن ڪو شخص اوهان صاحبن جي اهڙي نيڪ نيتي ۽ خدمتگذاريءَ کان هروڀرو نوااض ٿو ٿئي، ته انهيءَ شخص جو پنهنجو قصور آهي، نه اوهان صاحبن جو.

اسين هن مناسب موقعي کي غيبت سمجهي پنهنجي انتهائي درجي جي ٽيڪ نيتيءَ سان پنهنجي قوم (مسلمانن) کي مفيد صلاح ٿا ڏيون ته جيڪي ماڻهو نوڪريءَ ۾ آهن يا جيڪي ماڻهو روزگار لاءِ سرڪار ۾ اميد رکيو ويٺا آهن، سڀ ٻين قومن جي گمراهه ماڻهن کي ڏسي گمراهه نه ٿين ۽ ٻريون عادتون اختيار نه ڪن. بلڪ هر صورت ۾ گمراهه ماڻهن کان پري رهن، ۽ هيءَ ئي اصول پنهنجين دلين تي نقش ڪري ڇڏين. يعني خدا ترسي ۽ حق شناسي ۽ نمڪ خلالي جيڪڏهن مسلمان انهن اصولن تي چڱي طرح نظر ڪري سرڪار جي خدمتگذاريءَ لاءِ پاڻ کي تيار ڪن ۽ سرڪاري نوڪريءَ جا محنت سان هٿ ڪن، انهيءَ جي بجاءِ اوڙيءَ ۾ انهن اصولن تي عمل ڪن، ته هو پاڻ کي زماني جي حادثن کان محفوظ رکي سگهندا، جن جي ڪري شروع ۾ ئي هنن جي نوڪري ختم ٿي وڃي ٿي.

راستي موجب رضائي خدا ست.

ڪن ننڍڙن کي گم ٿيڻ کان روڪڻ.

(سچائي خدا جي راضيني جو سبب آهي، پاڻ ڪنهن کي

به سڌي رستي تان گم ٿيڻدي، نه ڏاڍو آهي.)

آخر ۾ اسين دوستاني نموني ۾ اميد ٿا رکن ته اللہ تعالیٰ جل شانہ

اها نيڪ ناسي، اها تعزيت ۽ اهو عزت ڀريو لقب اوهان صاحبن کي مبارڪ ڪري. آمين ۽ آمين.

دعا نامو

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ وَحْدَهُ وَنُصَلِّيْ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَرَسُوْلِهِ

(سڀ تعريفون الله واحد جي لاء آھن ۽ اسين پنهنجي سردار محمد تي صلوات پڙهون ٿا، جو الله جو ٻانهو ۽ رسول آهي)، مان هن عجيب ۽ فرحت بخش موقعي تي ۽ دلپسند ۽ سٺي وقت ۾ هن جذبي ۽ اميد سان، جو سڀني انسانن لاء پنهنجن مقصدن ۾ ڪاميابي ۽ مسلمانن لاء ڪامرانيءَ جو سبب آهي، انتها درجي جي نياز ۽ انڪسار سان، بي پرواه ۽ عالي جاھ شهنشاه، بي نياز بادشاه ۽ احڪم الحاکمین جل شانہ و عز برهانہ (حاکمن جو حاکم جنهن جو شان وڏو ۽ دليل قوي آهي) جي درگاه مان هيءَ عاجزانہ دعا قبوليت جي اميد سان گهران ٿو ته الله تعاليٰ، جو تمام وڏو شان وارو آهي، پنهنجن ازلي ۽ ابدي مهربانين سان اهڙيون مبارڪبادون، برڪتون ۽ حيثيتون، جن کي ڏسڻ واسطي دوستن جون اکيون، هر وقت، هميشه هميشه ۽ ڏينهن رات انهيءَ انتظار ۾ رهن ٿيون ته، شال عزت ۽ احترام جي صاحبن، نعمتن ۽ انعامن جي مالڪن جي وڏي درجي ۽ عظمت وارن مسلمانن کي نصيحت فرمائي ۽ (الله تعاليٰ) اوهان صاحبن کي شال خوش و خبر رکي، جي وڏن لقبن ۽ لائق خطابتن وارا آهيو، بلڪ مناسب لقبن جا سرچشما آهيو، ۽ ميازڪ وجود ۽ عاقبت محمود وارا آهيو (الله تعاليٰ، اوهان کي) اڃا به ان کان زياده عام ۽ خاص ماڻهن جي ڀلائي ڏانهن متوجہ ڪري ۽ ان کان به وڏن لقبن ۽ سهڻن خطابتن سان سرفراز ۽ ممتاز فرمائي، ۽ ان جي سڀني معزز ميمبرن کي ۽ خاص طور تي پنهنجن سڀني همعصرن کان وڏي شان مان واري، وڏي دٻدٻي ۽ خوشحاليءَ واري ۽ سهڻي اخلاق واري خان بهادر حسن علي، بي، افندي، مجيديءَ کي (سندس اقبال هميشه قائم رهي) الله تعاليٰ سندس عزت، مرتبي ۽ بخت سميت قسائم ۽ دائر رکي.

اهوئي شخص آهي جو پنهنجن معزز ديني ڀائرن ۽ دوستن جي خبرخواهي ڀلائي، ڪاميابي ۽ ڪامرائيءَ ۾ گوءَ کڻي ويو آهي، ۽ اڃا به کيس انسانن جي ڀلائي ۽ مسلمانن جي فائدي نبي وڌيڪ توفيق عطا فرمائي. هن جي ذات فيض آيات کي، هن جي اهل عيال کي، هن جي عزيزن قريبن ۽ وفادار دوستن سميت شال خوش و خرم ۽ شاد ۽ آباد رکي، ۽ معزز حاضرين کي پنهي جهان ۾ ڪامياب ۽ ڪامران ڪري ۽ پنهنجن رحمتن ۽ برڪتن سان نوازي. سڄي مخلوق جي شفيق ۽ جنهن تي ڪڪر جي ڄاڻو هوندي هئي يعني حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه و آله و سلم جي سڄي آست کي اتفاق ۽ محبت نصيب ڪري ۽ بي اتفاقي ۽ دشمنيءَ کان امن اسان ۾ رکي ۽ سڀني مسلمانن جو خاتمو بالغير ڪري. يا الله! امت محمديءَ جي مدد ڪر. امت محمديءَ کي غلبو عطا ڪر. امت محمديءَ کي سٺين رستي تي هلا ۽ محمدي لشڪر جو جهنڊو بلند رک. يا الله! اسلام ۽ مسلمانن کي غالب ڪر ۽ مشرڪن کي نيست نابود ڪر. عظمت واري قرآن مجيد ۽ حضور نبي ڪريم صلي الله عليه و سلم جي صديءَ ۽ اي ارحم الراحمين پنهنجي رحمت سان.

خان بهادر خداداد خان جي طرفان شڪريو

صاحب موصوف (خان بهادر خداداد خان) جو ڪرسيءَ تي ويٺل هو، آڻيو ۽ سرويڊ ٿي، سڀني صاحبن، ميمبرن ۽ ٻين معزز ڏانهن متوجہ ٿيو ۽ هيٺين بي نظير ۽ باتديير تقرير زبان فصاحت بيان سان ادا ڪيائين:

”هن محبت پري مجلس جا حاضرين! مان پهريائين انهيءَ بي مثال مالڪ جل شانہ جو شڪرانو بجا ٿو آڻيان، جو پنهنجي بي پايان لطف مان هن ناقص کي اهڙي عزت ڀرئي لقب سان ملقب فرمايو اٿس. ان کانپوءِ انجمن جي جناب صدر صاحب، سڀني معزز ميمبرن ۽ حاضرين

لئب تاريخ مند

مجلس جو ٻي حد شڪريو ادا ٿو ڪريان. مان هن وقت پاڻ کي بختاور ٿو سمجهان، جو مون کي هن عظيم (لئب) ملڻ تي مبارڪباد چئي، احسانمند بڻايو اٿن. مون کي شڪريه ادا ڪرڻ لاءِ وڻندڙ جملا ۽ دلپسند الفاظ ٿڌا ملن، جو پنهنجي عاجز زبان سان ادا ڪري سگهان، بلڪ پنهنجي مٿي جا سڀ وار زبان بڻجي پون، ته به مان ههڙي بهرياني ۽ مبارڪباد جي شڪريه ادا ڪرڻ کان بيڪر قاصر رهجي وڃان. مان پنهنجي مالڪ مطلق جي درگاه ۾ ڪمال عاجز ۽ انڪسار سان دعا ٿو ڪريان ته پنهنجي بي پايان فضل ۽ ڪرم سان منهنجن سڀني ديني ڀائرن کي به اهڙو فخر ۽ عزت عطا فرمائي. آمين ثمر آمين. مان هاڻي پنهنجي پراڻي دوست آنرئبل خان بهادر حسن علي (آفندي) صاحب جي اجازت سان ڪجهه عرض ڪرڻ ٿو گهران، ته اي طالب علمو (شاگردو!) پنهنجا سبق چڱي طرح ياد ڪريو ۽ ”مدرسة الاسلام“ ۽ ان جي ”بورڊنگ هائوس“ جهڙين عمارتن کي ڏسو ۽ غور ڪريو. اهي عمارتون اوهان جي لاءِ تعمير ڪرايون ويون آهن. اوهان انهن مان فائدو وٺڻ لاءِ پاڻ کي تيار رکو ۽ بنا سبب جي پنهنجو وقت ضايع نه ڪريو. مان گذريل سال ڪيترن ئي وڏن شهرن جهڙوڪ: بمبئي، پونو، احمدآباد، راجڪوٽ، جپور، دهلي، امرتسر، لاهور ۽ ملتان وغيره (جي ريلوي اسٽيشن) کي ويجهو آهڻ، جي سياحت ڪرڻ وقت چڱي طرح ڏٺو، مگر مون کي ههڙو عظيم الشان مدرسو ڪٿي به ڏسڻ ۾ نه آيو. انهيءَ ڪري اوهان کي نهايت محبت سان درخواست ٿو ڪريان ته پنهنجي بهترين وقت کي ۽ فيض جي هن سرچشمي کي غنيمت سمجهو ۽ ڪوشش ڪري، ان مان فائدو حاصل ڪريو.

مون وڏي تجربي بعد معلوم ڪيو آهي ته وقت جا حاڪم (انگريز) وڏا مهربان ۽ مسلمانن جا خيرخواه آهن؛ تنهنڪري جيڪڏهن اوهين سڃاڻي سان سندن خدمت ۾ ثابت قدم رهندا. ته قوي اميد آهي ته اوهين به اهڙن عزت ڀرين لقبن جا مستحق ٿيندا. مون کي

انگريزيءَ ۾ ايتري مهارت ڪانهي. مگر صحبتن مان معلوم ڪيو اٿس ته جيڪڏهن انگريزيءَ جي امتحان ۾ هڪ دفعو ڪامياب نه ٿيو، ته ٻيو دفعو ڪوشش ڪري امتحان ۾ داخل ٿيو. جيڪڏهن اڃا به ڪامياب نه ٿيو، ته وري ٽيون دفعو داخل ٿيو. نيٺ وڃي پنهنجي مقصد کي حاصل ڪندو. دلشڪسته ۽ غمگين نه ٿيو. ان ۾ اوهان جو نقصان آهي.”

ان کانپوءِ گلن ۽ عطر تقسيم ڪرڻ بعد دعا خير گهري، مجلس برخواست ڪئي وئي. جيڪڏهن مٿي ڄاڻايل احوال ۾ پڙهندڙن کي شڪ هجي ته ٻيهر لسان ٿو ته مهر ياتي ڪري سنڌي اخبار ”معاون سنڌ“ ۵- مئي ۱۸۹۴ع (شوال ۱۳۱۱ھ) جو پرچو هٿ ڪري، مطالعو ڪن.

۱۸- سال ۱۳۱۱ھ مطابق سال ۱۸۹۴ع ۾ ٺٽي جي مسجد شريف جي مرمت جو ڪم شروع ٿيو.

۱۹- مئي ۱۸۹۴ سال جي آخر ۾ هندوستان جو فرمان فرما ۽ گورنر جنرل جناب لارڊ ايلچن صاحب بهادر ڪراچيءَ ۾ تشریف آور ٿيو ۽ ”ليڊي ڊفرن هاسپيٽل“ جو بنياد رکيائين، جا هندوستان جي پهرئين فرمان فرما ۽ گورنر جنرل جناب لارڊ ڊفرن صاحب جي بيگم صاحب جي نالي ۾ تعمير ڪئي وئي هئي. انهيءَ وقت ملاقات فرحت آيات ۽ خاص ملاقات ٿي. اها ڳالهه هيٺين تحرير مان ظاهر ٿيندي، جا پڙهندڙن جي معلومات لاءِ ضروري آهي ۽ عجائبات منجهان آهي.

تصديق شده ترجيو

پهريون مراسلو نمبر ۱۴۷۶ع، مؤرخه ۱۸- آڪٽوبر ۱۸۹۴ع، جو پوليتيڪل ايجنٽ ڪي، ڪراچيءَ ۾ رهندڙ افغانستان جي سردارن جي باري ۾ موڪليو ويو آهي، ته قنڌار جي سابق والي ۽ سردار محمد هاشم خان کي آڻڻ ۽ خاص ملاقات ڪرائڻ وغيره جو بندوبست، سنڌ

جي ڪمشنر صاحب جي آفيس جو وڏو منشي خان بهادر خداداد خان ڪندو، ۽ ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر ۽ پولئيڪل ايجنٽ هن جي مٿان نظرداري ڪندا.

صحيح

جي. سليڊن صاحب اسسٽنٽ
ڪمشنر سنڌ

ملاقات جي تجويز بابت تصديق ڪندڙ

تاريخ ۱۰-ڊسمبر ۱۸۹۴ع ڇنڇر ڏينهن، رات جو نوين بجي ويهين منٽن خاص ملاقات واري ٻي مجلس ۾. هندوستان جي فرمان فرما ۽ گورنر جنرل صاحب بهادر سان ملاقات ٿيندي. هز هائينس مير محمد حسن علي خان، هز هائينس مير نور محمد خان، هز هائينس مير شاه نواز خان، هز هائينس مير عبدالحسن خان حيدرآبادي، هز هائينس حاجي مير فتح خان ميرپورخاص، ۽ سردار شيرعلي خان قنڌار جو پهريون والي ۽ سردار محمد هاشم خان نوين بجي پندرهن منٽن ڪمشنر صاحب بهادر جي بنگلي تي ملاقات لاءِ ايندا. انهيءَ وقت سندن گهوڙا گاڏيون ڪمشنر صاحب جي بنگلي جي ٻاهران جاءِ ۾ ”چرچ“ واري دروازي کان داخل ٿينديون، جتي ڪجهه وقت ترنديون. اتي اسسٽنٽ ڪمشنر مسٽر ويٽل صاحب سندن استقبال ڪندو. ان کانپوءِ ڪمشنر صاحب بهادر جي خانگي جاءِ ۾ ويهندا، ۽ سندن گاڏيون ملاقات پوري ٿي وڃڻ تائين ساڳئي رستي سان پٺتي موٽي وينديون. ان کانپوءِ مير صاحب ۽ سردار، جنهن جڳهه تي گاڏين تان لٽا هئا، اتان سوار ٿي روانا ٿيندا. ڪراچي ۽ حيدرآباد جا ڪليڪٽر صاحب، ٿرپارڪر جو ڊپٽي ڪمشنر صاحب ۽ سنڌ جو اسسٽنٽ ڪمشنر صاحب واپس وڃڻ وقت کين الوداع ڪندا. هن انتظام تي پوليس وغيره کي ڌيان ڏيڻ گهرجي، ته جيئن ڪابه ڳالهه انهيءَ انتظام جي خلاف نه ٿئي. هن تجويز جو

تصديق ڪيل ۽ نقل خان بهادر خداداد خان ڏانهن موڪليو وڃي ٿو، جو مٿين سردارن جي سڀني ڳالهين جي ذمہ داري انهيءَ جي مٿان رکي وئي آهي.

صحيح

مسٽر جي. سليڊن صاحب اسسٽنٽ

ڪمشنر سنڌ

۲- سال ۱۳۱۲ھ مطابق سال ۱۸۹۵ع جي شروع ۾ مسٽر جيمس ڪي سندس غير معمولي دانائي ۽ لياقت سبب سرڪار جي پاران هندوستان جي سرڪار تاندار جي ايگزيڪيوٽو ڪائونسل تي ڪنيو ويو، ۽ ان کانپوءِ اتان رخصت وٺي، ولايت (انگلينڊ) روانو ٿي ويو. بيشڪ، دانائي ۽ چڱائي جو اهوئي نتيجو آهي. وڃڻ وقت مهر باني ڪري راقم الحروف جي باري ۾ پنهنجي رڪارڊ تي هيءَ الفاظ لکي ويو:

خان بهادر خداداد خان ولد راضو خان جيئن ته تجربڪار ماڻهو آهي، انهيءَ ڪري ڏاڍو مفيد نظر ٿو اچي.

صحيح

ايڇ. اي. ايم جيمس صاحب بهادر

ڪمشنر سنڌ

چوڏھون ڪمشنر: سر چارلس ٽاوليونت صاحب (ايڪٽنگ)

سال ۱۳۱۲ھ مطابق ۱۸۹۵ع ۾ پولٽيڪل ايجنٽ ڪائواواڙ جي معزز عهدي تان، ڪراچيءَ ۾ اچي سنڌ جي ڪمشنريءَ جو انتظام سنڀاليائين. جيئن ته هن کان اڳ ۾ به سال ۱۲۹۴-۹۵ھ مطابق سال ۸۱-۱۸۸۰ع ۾ سنڌ جي اسٽنٽ ڪمشنر جي معزز عهدي تي رهيو هو، تنهنڪري سنڌ جي حالتن کان چڱي طرح واقف هو، ۽ انهيءَ ڪري ئي سرڪاري ڪمن جي سرانجامي سهڻي نموني سان ڪندو رهيو. انهن ڏينهن ۾ سندس اسسٽنٽ

مسٽر جي. سلايدن صاحب هو. ڪمشنر صاحب اگرچہ دستور موجب چڱي طرح سان ڪاروبار هلائيندو رهيو، تاهہ سندس ايامڪاريءَ ۾ جيڪي وڏا ڪم ٿيا، يا عجيب حالات پيدا ٿيا، سي ترتيب وار هت درج ڪيا وڃن ٿا.

(۱) مئٿين سال (۱۳۱۲ھ مطابق ۱۸۹۵ع) ۾ سرحد سنڌ (جيڪب آباد) جو پوليس عملدار مسٽر پينٽن صاحب، عيسائي مذهب ترڪ ڪري، اسلام ۾ داخل ٿيو. انصاف پسند حاڪمن کيس ڪابه ملامت نه ڪئي، بلڪ ساڳئي ريت پوليس عملداريءَ جي عهدي تي کيس بحال رکيائون. البت هيٿرو ڪيائون، جو کيس سنڌ سان بدلي ڪري، ڏکڻ موڪلي ڇڏيائون. پيشڪ، ائين ئي ڪرڻ ڪپي، جو انصاف جو بهترين طريقو اهوئي آهي.

(۲) انهيءَ سال (۱۳۱۲ھ مطابق ۱۸۹۵ع ۾) ڪپري ۽ سانگهڙ (ضلعي ٿرپارڪر) ۽ شهداد پور (ضلعي حيدرآباد) ۾ ”حرڻ“ شورش، فساد ۽ خونريزي شروع ڪئي. اهو فرقو زياده تر ”ڪنگري“ جي سجاده نشين پيرن جو مريد ۽ پوئلڳ آهي ۽ هيٺ، سچائي جي رستي تان ٽڙيل فرقي جو اعتقاد هيءُ آهي جو گادي نشين پير کي نعوذ باللّٰه منها ”خداوند عالم“ سمجهندا آهن. جنهن جا اوصاف ”الصمد لم يلد ولم يولد“ آهن (۱). انهيءَ ڪري ڪنهن کي به هن جو مست ۽ شاني نه پائيندا آهن. هي گمراه ”حرڻ“ جي نالي سان مشهور آهن. هنن حرڻ جو قصو اگرچہ

(۱) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نوٽ: اهو گمان، حقيقت جي بالڪل برخلاف آهي. انگريز سرڪار جي عملدارن ڄاڻي ٻُجهي اها تهمت گهڙي، ۽ هن ڳالهه کي مشهور ڪرڻ ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏيائون. ته سنڌ جا مسلمان عام طرح ۽ سنڌ جا (سڀ) باشندا خاص طرح حرڻ جي جماعت (جا حریت پسند ۽ انگريز سرڪار جي دشمن هئي) کان بدگمان آهن ۽ کين ڪابه مدد ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن.

تمام وڌو آهي، پر هت، اختصار سان بيان ڪيو ٿو وڃي، ”حُر“ عربي، بلڪ ترڪي زبان جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”سڄو ڀڄو پهلوان“، حُر، حضور نبي ڪريم عليه الصلواة والسلام جي جگر گوشي حضرت امام حسين رضه الله تعالى عنه جي ڏينهن ۾ شهيد ٿيو هو. مگر هيءُ فرقو جيئن ته بدڪار آهي، تنهنڪري ”لُر“ مشهور آهي، جنهن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ بي بنياد ۽ بدڪار سڏيو ويندو آهي (۱). قصو ڪوتاهه، جڏهن انهيءَ فرقي جي شورش ۽ فساد جو اثر رعيٽ ۾ انگريز سرڪار جي پوليس آفيسرن تي پيو،

(۱) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نوٽ: ”لُـبَ تاريخ سنڌ“ جي مؤلف جي اها راءِ سندس وفاداري ۽ نمڪ خوريءَ جو دليل آهي، جو هميشه انگريز سرڪار جو خدمتگذار رهيو آهي. حُر، انگريز سامراج کي حقارت جي نظر سان ڏسندا هئا ۽ ساندھ سائس لڙائي ڪندا رهندا هئا. سنڌ ۾ حر تحريڪ جي شروعات هن ريت ٿي، جو ارڙهين صدي عيسويءَ ۾ هندوستان جي اندر مغل سلطنت جو زوال ٿيو ۽ مسلمانن جي طاقت جو ٽپراڙو درهر برهم ٿي ويو. غير مسلم قومن مڃهائڻ مهتن مهاراشٽر ۾ ۽ سکن پنجاب ۾ پنهنجون حڪومتون قائم ڪيون. اٺويهين صدي عيسويءَ ۾ سکن سڄي پنجاب تي غلبو حاصل ڪري، آٽر-اولهه ڏانهن لشڪرڪشي ڪئي، تان جو پشاور تي ڪاهه ڪيائون، ۽ امڪان هو ته پختون ۽ افغان قبيلن کي مغلوب ڪري وجهن، جي پنهنجي شجاعت ۽ مردانگيءَ جي ڪري هندوستان جي مسلمانن ۾ مشهور هئا.

انهيءَ صورت حال مجاهد اعظم سيد احمد بريلويءَ ۾ جوش پيدا ڪيو ۽ هن ديني غيرت ۽ حميت جي ڪري سکن جي برخلاف جهاد جو جهنڊو بلند ڪيو ۽ هن پنهجن ساٿين سميت دهليءَ کان پشاور وڃڻ جو ارادو ڪيو. پر جيئن ته پنجاب سکن جي قبضي ۾ هو، (ڏسو ايندڙ صفحي ۲۹۶ جو حاشيو)

تڏهن سرڪار نامدار حڪمت عملي شروع ڪئي ۽ پلٽڻ، پوليس،

(آئڊل صفحي ۲۹۵ جي حاشيه تان)

انهيءَ ڪري سيد موصوف راجپوتانا جي رستي سنڌ ۾ آيو. حيدرآباد ۾ ٽالپر حڪمرانن، سيد صاحب جي خاطر تواضع ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏي ۽ پنهنجي معزز ترين مهمان جي پذيرائي سندس مرتبي جي مطابق ڪيائون. مگر کيس مدد ڏيڻ کان هٻڪڻ لڳا، ته متان پنجاب جو سيڪ راجا رنجيت سنگھ، سنڌ تي چڙهائي نه ڪري.

سيد احمد بريلوي حيدرآباد کان ڪڍوڇ ڪري آتر سنڌ ۾ پهتو ۽ پير پاڳاري (دستار ۽ ڪٺاڻه جو مالڪ) سيد صبغت الله بن مرشد انار (مخلوق جو مرشد) حضرت محمد راشد رحمت الله عليه سان مليو. سيد صبغت الله شاه هڪ حریت پسند انسان هو. هن ديني غيرت سبب سيد احمد جي مجاهدانه عزائن سان مڪمل اتفاق ڪيو ته جهاد ڪري، اتر هندوستان جي مسلمانن کي سکن جي غلاميءَ جي مصيبت کان نجات ڏيارڻ گهرجي. پير صاحب سنڌ ۾ هڪ زبردست مهڻو شروع ڪئي ۽ مسلمانن کي جهاد جي ترغيب ڏيارين. درزين جي هڪ گروهه کي گهراڻي، حڪم ڪيائين ته مجاهدن لاءِ جنگي پوشاڪون تيار ڪن ۽ پنهنجن مريدن ۽ دوستن جي هڪ جماعت، سيد صاحب کي ساڻ ڏنائين. لاهائي آها پهرين جماعت هئي، جا ”حرن“ يعني احرار جي نالي سان موسوم ٿي.

سيد صبغت الله شاه انهيءَ جماعت کي ساز سامان سميت سيد احمد سان گڏ روانو ڪري، پاڻ سنڌ ۾ ترسي پيو. ڪي علماء حق، جن حریت جي جذبي ۽ حق جي ڪلمي بلند ڪرڻ کي پنهنجو نصب العين ٺهرايو هو. انهن سيد صبغت الله شاه جي سڏ تي ليڪ ڇڻي، حرن جي جماعت ۾ شرڪت پئي ڪئي ۽ کين سيد احمد جي مدد لاءِ موڪليو ٿي ويو. انهن مان هڪ قاضي عثمان منڌي به هو، جو قاضي شوڪاتي رحمت الله عليه جو (ڏسو ايندڙ صفحي ۲۹۷ جو حاشيو)

۽ جاسوس موڪليائين ۽ مرحوم پير علي گوهر شاه صاحب ۽ ٻين کان

(آندل صفحي ۲۹۶ جي حاشيه تان)

شاگرد ۽ محمد بن عبدالوهاب نجديءَ جي تعليمات کان متاثر ٿي، پنهنجي وطن سنڌ ڏانهن موٽيو هو ۽ پوءِ حرن جي هڪ گروهه ۾ جهاد لاءِ شريڪ ٿيو هو. هن حقاني عالم جي هٿيارن مان هڪ خنجر اڃا تائين سندس اولاد وٽ محفوظ آهي، ۽ هن جي ڪتابن مان هڪ قلمي مجموعو امام بن تيميه جي رسالن جو آهي، جن مان ڪي گهڻو ڪري اڃا تائين نه ڇپيا آهن ۽ مٿن شيخ محمد بن عبدالوهاب جي فرزند عليءَ جي مٿر لڳل آهي. اهو مجموعو سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهي.

سيد احمد کي پهريائين هن جهاد ۾ فتوحات حاصل ٿيون، مگر پوءِ حالتون بدلائي ويون ۽ هو سال ۱۲۴۶ھ جي ذوالقعد ۾ شهيد ٿيو. سندس تاريخ وفات جو قطعو، جو بالاکوٽ جي قلعي ۾ سندس تربت جي مٿان لکيل آهي ۽ منهنجن دوستن ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان ۽ حضور احمد سليم، سنڌ يونيورسٽيءَ جي پروفيسرن جي ذريعي مون کي مليو آهي، ان مان سيد احمد جي شهادت جي تاريخ ۽ سال جو پتو پوي ٿو:

سيد احمد بريلوي غازي هست مدفون اندرين مرقد
مؤمن و متقي ولي الله بُد مجاهد به راس سيّده صد
آمد از همد بل گروهه كثير بهر امداد مردم سرحد
چنگ باسيكه نمود و گشت شهيد بود راضي از و خدای احد
بيست و چارم بُد از مه ذي قعد سال غم گر بدانی از ابجد
کاف و جارا کشيد گو يوسف "رحمت رب بود باين مرقد"

(۱۲۶۹-۲۳=) ۱۲۴۶ھ

(ڏسو ايندڙ صفحي ۲۹۸ جو حاشيو)

مدد ورتائين، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو، جو اڪثر خرگرفتار ٿيا.

(آندل صفحي ۲۹۷ جي حاشيه تان)

ترجمو

- ۱- غازي سيد احمد بريدلوي هن تربت ۾ دفن ٿيل آهي.
- ۲- هو تيزهين صديءَ جي اوائل جو هڪ مؤمن، متقي، ولي الله ۽ مجاهد هو.
- ۳- صوبو سرحد جي ماڻهن جي امداد لاءِ هندوستان کان وڏي جماعت سان آيو.
- ۴- سکن سان جنگ ڪندي شهيد ٿي ويو. الله واحد هن کان راضي هو.
- ۵- آها ذوالقعد جي چوويهين تاريخ هئي، جيڪڏهن غم وارو سال ايجڊ جي ذريعي معلوم ڪرڻ چاهين ته
- ۶- يوسف، ڪاف ۽ جيمر (جيءُ عددن کي مادو تاريخ مان) ڪڍيو آهي (جو هيءُ آهي ته) ”رحمت رب بود باين مرقد“ (يعني هن تربت تي پروردگار جي رحمت هجي) ۱۲۶۹-۲۳= ۱۲۴۶ھ (۱).

سيد احمد جي شڪست جي سببن مان هڪڙو سبب هيءُ هو جو سيد صبغت الله شاه سنڌ ۾ پهرين رمضان ۱۲۴۶ھ تي وفات ڪئي، ۽ حر مجاهد جماعتن ۽ ساز سامان جي امداد جا سيد صبغت الله شاه جي طرفان هڪ ٻئي پٺيان سيد احمد کي پهچندي پئي رهي، سا بند (ڏسو ايندڙ صفحي ۲۹۹ جو حاشيو)

- (۱) ”يوسف“ شايد قطعاً تاريخ لکڻ واري شاعر جو نالو هو. مادو تاريخ جا عدد ۱۲۶۹ آهن. انهن مان ڪ (۲۰) ۽ ج (۳) جا عدد (۲۳) ڪڍبا، ته ۱۲۴۶ بچندا (مترجم).

ڪي مارجي ويا ۽ ڪن کي ڦاسيءَ تي چاڙهيو ويو، جن ماڻهن

(آندل صفحي ۲۹۸ جي حاشيه تان)

ٿي وئي. بلڪ سيد صبغت الله شاهه جي وفات سبب سيد احمد جو هڪ بازو پڇي پيو. چو ته سيد احمد، سيد صبغت الله شاهه کي سنڌ ۾ پنهنجو قائم مقام ٿي سمجهيو ۽ پنهنجي اهل عيال کي به سندس حفاظت ۾ ڇڏي ويو هو. جيئن سندس خط مان ظاهر آهي، جو سيد صبغت الله شاهه کي لکيو اٿس:

”بسم الله الرحمن الرحيم. امير المؤمنين سيد احمد جي طرفان ارشاد ۽ تلقين جي محفلن جي سجادہ نشين جي خدمت با برکت ۾، جو صدق ۽ يقين وارن جو رهنما، استفادو ڪندڙن جو سرڪز، هدايت حاصل ڪندڙن جي پناه گاه ۽ الله جي واٽ ڏانهن رهبري ڪندڙ آهي، منهنجو مخدوم شاهه صبغت الله صاحب، الله تعاليٰ سندس هدايت جو مايو قيامت تائين مريدن جي سرن تي قائم رکي. سلام مسنون ۽ دعاءِ مقبول کانپوءِ واضح هجي، ته اوهان جا مبارڪ خط سليما جي ملت مسلمہ کي بيدار ڪرڻ، سنت محمديءَ کي جيارڻ، جهاد کي قائم رکڻ ۽ ڪفر ۽ دشمنيءَ جي پاڙ پٽڻ لاءِ انتها درجہ جي اشتياق، بلند همتي ۽ اراده جي پختگيءَ تي مشتمل هئا. منجهن درج ٿيل احوال خطن جي بليغ عبادت مان اخصار سان ۽ ايندڙ ويندڙ ماڻهن جي واتان تفصيل سان معلوم ٿيو. بيشڪ ههڙي عظيم ڪم جي سرائچاسي ۽ ايڏي اهم ترين سهر جي تڪميل ڏانهن توجه ڏيڻ اوهان جهڙن هدايت يافتن، معزز ترين ۽ مقبول انسانن، بي مثال رهنماڻن ۽ همت ۽ حوصلن جي صاحبن کي سونهي ٿو. اين ڪارڙ از ثواب و مرزاڻ چنين ڪندڙ (اهو ڪم توکان پڇي سگهندو ۽ سرد ائين ئي ڪندا آهن). جيڪڏهن جنگ - جهر لٽاري هيڏانهن تشریف آور ٿيڻ چاهيو ۽ اسان فقيرن (ڏسو ايندڙ صفحي ۳۰۰ جو حاشيو)

هن حيرت انگيز معاملي ۾ (انگريز سرڪار جي) مدد ڪئي،

(آندل صفحي ۲۹۹ جي حاشيه تان)

جي محفل کي پنهنجي شاهانه تشريف آوريءَ سان بهشت جي باغيچن ۽ گل ياسمين ۽ ريحان کان به زياده رونقدار بنائڻ چاهيو، ته اها ڳالهه اوهان جي بلند همتي ۽ بلند حوصلگيءَ کان بعيد ناهي. مگر وقت جي مصلحت انهيءَ ۾ نظر ٿي اچي ته پنهنجن مخلص دوستن کي خاص طرح ۽ ٻين سچن مؤمنن کي عام طرح ترغيب ڏياري، ۽ اتان جي مشهور ماڻهن، بلڪه اتان جي عوام کي ساڻي ٻڌائي (نان ڪري) اهڙي جڳهه تي اچي رهو، ۽ هن فقير جي اهل عيال کي به پنهنجي اهل عيال سان گڏ، آڻي يا ٻي ڪنهن اهڙي جڳهه تي رهايو، جا دشمنن جي ايذاءَ وساني ۽ سندن پهچ کان محفوظ هجي، ۽ سڀ ڪافرن جي حد کي ويجهي مگر انهن ظالمن جي رسائيءَ کان پري هجي يعني دشمنن جي قلمرو جي اندر نه هجي. آڻي رهي پٿر پٿر واز ڪوليو، ڪافرن ۽ فتنه انگيزن جي خلاف دانائي ۽ شجاعت سان جهاد جو ميدان تيار ڪريو ۽ اوسي پاسي وارن علائقن ڏانهن همت جو هٿ وڌايو ۽ ڪافرن جي شهرن کي مجاهدن جي قدس ۽ دين مٿين جي جلوه افروزين سان مشرف فرمايو ۽ جيتريقدر ٿي سگهي، جهاد جو نالو بلند ڪريو ۽ ڪفر ۽ فساد جو شورو شر ختم ڪريو (بحواله ”موانع احمدي“ از مولانا محمد جعفر ٿانيسري صفحو ۲۸۲-۲۱۹).

هن خط مان ظاهر آهي ته مجاهد اعظم سيد احمد جي دل ۾، سيد صبغت الله شاه جي لاءِ ڪيڏا نه غير معمولي احترام جا جذبا هئا، ۽ هو ڪيئن نه کيس ميدان جهاد ۾ پنهنجو هٿ ۽ همتقدم سمجهندو هو.

”حر تجريڪ“ جيئن مٿي ڄاڻايل احوال سان ظاهر ٿيو، هن برصغير جي مسلمانن پنهنجي وڃايل آزاديءَ کي دوباره حاصل ڪرڻ

(ڏسو ايندڙ صفحي ۳۰۱ جو حاشيو)

انهن کي انعام ڏنا ويا، جن جو تفصيل مناسب موقعي تي بيان ڪيو ويندو.

(آندل صفحي ۳۰۰ جي حاشيه تان)

لاءِ جيڪي به ڪوششون ڪيون، انهن ۾ پهرين ڪوشش هئي، ان کان پوءِ سيد صبغت الله جي جانشين، جي ”پير پاڳاري“ جي لقب سان مشهور آهن، ۽ سندن مريدن ۽ معتقدن هميشه پنهنجون دليون جهاد ۽ حریت پسنديءَ جي جذبي سان سرشار رکيون، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو، جو انگريزن سان ٺاه ڪرڻ لاءِ ڪڏهن به آماده نه ٿيا. نيٺ حرن ۹۶-۱۸۹۵ع ۾ سنڌ تي انگريزن جي غاصبانہ قبضي جي خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو. اهو پيو قلم هو، جو سيد احمد کان پوءِ سامراج جي خلاف کنيو ويو. انهيءَ صورت ۾ اها فطري ڳالهه آهي، جو هن تاريخ جو مؤلف، ”حر تحريڪ“ کي حقارت سان ڏسي ۽ ان جي مذمت ڪري. چوڻو ته هو (انگريز سرڪار جو) نمڪ خوار ۽ وفادار نوڪر آهي.

هت هن ڳالهه جي وضاحت ڪرڻ ضروري آهي ته حرن جي جدوجهد هميشه جاري رهندي آئي ۽ ڪنهن به وقت بالڪل بند نه ٿي، تان جو سيد صبغت الله شاه اول کان پوءِ، ٽيو پيرو هن مهل جو آغاز ۱۹۴۲ع ۾ سيد صبغت الله شاه ثاني (ولد سيد شهاب مردان شاه ولد سيد حزب الله شاه ولد سيد علي گوهر شاه ولد سيد صبغت الله شاه اول رحمهم الله) پير پاڳاري، نمبر پنجن جي هٿان ٿيو. اها پهرين بغاوت هئي، جا بي عالمگير لڙائي هلندي، علي الاعلان انگريز جي خلاف برپا ڪئي وئي. انهيءَ زماني ۾ هندوستان ۽ پاڪستان (متحده هندوستان) جي اندر به آزاديءَ جي تحريڪ هلي رهي هئي. انهيءَ بغاوت جي نتيجي ۾ سنڌ سان ”مارشل لا“ لاڳو ڪيو ويو ۽ پورن ٻارهن مهينن تائين جاري رهيو.

(ڏسو ايندڙ صفحي ۳۰۲ جو حاشيو)

(۳) سال ۱۳۱۲ھ مطابق ۱۸۹۵ع ۾ بمبئيءَ جو گورنر لارڊ سينڊهرسٽ صاحب بهادر مختصر عملو سان ڪري ڪراچيءَ تشریف آور ٿيو. صاحب بهادر، مرجوم مسٽر ايس. مينسفيلڊ صاحب سابق ڪمشنر سنڌ جو ڀائٽيو هو. پهرئين ئي ڏينهن، سرچارلس اليونٽ صاحب ڪمشنر سنڌ جي اطلاع ڏيڻ تي، گورنر سان راقم الحروف جي ملاقات ٿي. سندس چاچي جي جيڪا تحرير مون وٽ موجود هئي (جنهن جو ترجمو هيٺ درج ڪجي ٿو) ما کيس ڏيکاريم. ان کي ڏسي اکين ۾ پاڻي اچي ويس ۽ فرمايائين ته توکي خبر آهي ته منهنجو چاچو هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو آهي. جواب ۾ عرض ڪيو مانس ته ”ها، مون کي معلوم آهي.“ پوءِ فرمايائين ته ”جيڪڏهن چاچو زندهه هجي ها ته کيس لکي موڪليان ها، ته مان اوهان جو وڏو منشي ڏٺو. ڏاڍو تندرست ۽ خوش و خرم آهي.“ بيشڪ، عزازت قربت جي ڪري حسن سلوڪ ڪرڻو پوي ٿو.

(آندل صفحي ۳۰۱ جي حاشيه تان)

غازي ۽ مجاهد سيد صبغت الله شاه ثانيءَ کي ظالم انگريزن مارچ ۱۹۴۳ع ۾ قاسيءَ جي تختي تي چاڙهي شهيد ڪيو. فوجي ڪورٽ (جنهن ۾ سپ فوجي آفيسر هئا) پنهنجي فتويٰ ۾ لکيو هو ته ”سيد موصوف، شهنشاہ جارج چهين جي خلاف هڪ فوج تيار ڪئي هئي.“ مگر بهادر ۽ مجاهد حرن انگريزن جي خلاف هميشه ۽ مسلسل جنگ جاري رکي ۽ ڪنهن به وقت ان نه مڃيائون، تان جو آگسٽ ۱۹۴۷ع ۾ انگريزن کي متحد هندوستان ڇڏڻو پيو ۽ پاڪستان جي مملڪت قائم ٿي. پاڪستان جي حڪومت اهڙي پاليسي اختيار ڪئي، جنهن جو بنياد حرن سان دوستيءَ تي رکيل هو ۽ سيد صبغت الله شاه شهيد (رحمت الله عليه) جو فرزند سيد سڪندر شاه، جو هاڻي ”پير پاڳارو“ آهي، پنهنجي سموري قوت ملڪ ۽ ملت جي استحڪام لاءِ صرف ڪري رهيو آهي.

مسٽر مينسفيلڊ سابق ڪمشنر سنڌ جي تحرير جو ترجمو، جو مٿي به سندس ڪارگزارين ۾ پيش ڪيو ويو آهي، دوباره عام واقفيت لاءِ هت پيش ڪيو ٿو وڃي:

هيءَ تحرير سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس جي منشي خداداد خان جي شفاخت لاءِ آهي. هو وڏو محنتي ۽ هر ڳالهه تي ڌيان ڏيڻ وارو آهي. گذريل پنجن سالن ۾ هن شخص سرڪاري ڪمن ڪارين کي سهڻي نموني سان سرانجام ڪيو آهي.

تاريخ ۱۸ - فيبروري ۱۸۹۷ع

صحيح

مسٽر ايس. مينسفيلڊ صاحب

ڪمشنر سنڌ

ان کانپوءِ گورنر صاحب بهادر، سر چارلس اليوٽ صاحب بهادر ڪمشنر سنڌ سان گڏجي، ڪراچيءَ کان ريل گاڏيءَ رستي سکر روانو ٿي ويو ۽ اتي سر مير فيض محمد خان صاحب بهادر والي ولايت خيرپور سنڌ، ساڻس هڪ خوشگوار ملاقات ڪئي ۽ وري موٽ ۾ گورنر صاحب، مير صاحب موصوف سان سندس قيام گاهه ”پير صبريه“ ۾ وڃي ملاقات ڪئي. گورنر صاحب شڪارپور ۽ جيڪب آباد ۾ دربارون منعقد ڪيون. خصوصيت سان ڪوئٽه (شال ڪوٽ) پهچي، سياحت ڪيائين، ۽ پوءِ بمبئيءَ روانو ٿي ويو.

شڪارپور واري دربار ۾ فوج جي پينشنر سپاهين جي وڏي قطار ڏسڻ ۾ آئي. گورنر صاحب پهريائين انهن سان ڳالهائيو. ۽ سندن حال احوال همدردي ۽ شفقت سان ٻڌائين. ۽ سهڻي نموني ساڻن ملاقات ڪندي، کين فرمائين ته ”مان فوجي سپاهين جو وڏو قدر ڪندو آهيان. هنن پنهنجون پياريون جانيون اسان جي ملڪ، مال ۽ جان تان قربان ڪيون آهن. مان پاڻ به فوجي آهيان ۽ اسان جو خاندان به.“ گورنر صاحب جو اهو اشارو غالباً

پنهنجي وڏي ڏانهن هو، جو انگريزن جي شروعاتي زماني ۾
سڄي هندوستان جو جنرل هو)

۴- مٿئين سال (۱۳۱۲ھ مطابق ۱۸۹۵ع) ۾ آخر ۾ افغانستان
جي والي امير عبدالرحمن خان صاحب بهادر جو پٽو نمبر فرزند
سردار نصرالله خان انگلينڊ جي سير ڪرڻ بعد واپسيءَ تي جهاز
جي ذريعي ڪراچي بندر تي اچي پهتو. شهزاده صاحب سان
اٽڪل هڪ سؤ معزز ۽ مخصوص ماڻهن جو مختصر عملو ساڻ
هو. سندن پهچڻ کان اڳ ۾ بمبئيءَ سرڪار جي منظوريءَ سان
سنڌ جي ڪمشنر صاحب معزز مهمانن جي مرحبا ۽ استقبال لاءِ
هيٺين چئن ماڻهن کي مقرر ڪيو:

(۱) مسٽر ليوکس صاحب ڪليڪٽر ڪراچي (۲) مسٽر
جي. سليڊن صاحب اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ (۳) مسٽر ميڪيور صاحب
ڪراچي پوليس جو عملدار ۽ (۴) خان بهادر خداداد خان سنڌ
جي ڪمشنر جي آفيس جو وڏو منشي.

هيٺ ڄاڻايل سرڪار لکپڙهه جي اقتباسن مان انهيءَ
ڳالهه جي صدارت معلوم ٿيندي. اگرچہ سردار صاحب جي
تشریف آوريءَ وقت سر چارلس اليونٽ صاحب بهادر هڪ مهيني
جي موڪل تي ڪلڪتي ويل هو ۽ سندس جاءِ تي ڪراچيءَ
جو ڪليڪٽر ڪرنل ڪرافورڊ صاحب ڪم ڪري رهيو هو.
تاهم اهو سڄو بندوبست انهيءَ جي پاران ئي هو.

۱- انگريز خط نمبر ۲۸۲۰، مؤرخہ ۲۱-سيپٽمبر ۱۸۹۵ع جي
ٽئين نمبر فقري جي اقتباس جو ترجمو، پاران ڪليڪٽر صاحب ڪراچيءَ
جي، جو انهيءَ وقت سنڌ جو ايڪٽنگ ڪمشنر هو:

منهنجو خيال آهي ته جڏهن سردار نصرالله خان صاحب پنهنجن
ماڻهن سان گڏجي، ڪراچيءَ ۾ اچي قيام ڪري، ته کيس سرڪاري
مهمان سمجهڻ گهرجي، ۽ انهيءَ صورت ۾ اهو بهتر ٿيندو ته جنهن
وقت ڪرنل غلام رسول خان (هيءُ شخص افغانستان جي والي
عبدالرحمن خان صاحب بهادر جي پاران هندوستان جي حڪمران جناب

گورنر جنرل صاحب بهادر جي ماتحت رهندو هو) ڪراچيءَ پهچي، انهيءَ وقت پنهنجي ملڪ جو آفيسر خان بهادر خداداد خان سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس جو وڏو منشي ساڻس گڏ رهي، ضروري شين ۽ ٻئي ساز سامان جي موجودگي ۽ سڀني ڪمن جي سرانجاميءَ جو بندوبست ڪري، ته جيئن ڪنهن به قسم جي بي بندوبستگي نه ٿئي ۽ سڄو انتظام سهڻي نموني سان ٿي وڃي.

(۲) انگريزي خط نمبر ۴۷۲، مؤرخه ۲۴ - سيپٽمبر ۱۸۹۵ع جي فقري نمبر چوٿين جو اقتباس، جو سنڌ جي ڪمشنر صاحب بهادر ڏانهن، بمبئيءَ جي سرڪار جي وزيراعظم لکيو ته:

”جنهن وقت سردار صاحب بندرگاه تي لهي، انهيءَ وقت استقبالي جماعت وڃي، جنهن ۾ ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر صاحب، اسسٽنٽ ڪمشنر صاحب، ڪراچيءَ جو پوليس سپرنٽنڊنٽ ۽ خان بهادر خداداد خان وڏو منشي هجي.

(۳) تاريخ سنڌ جي ڪمشنر صاحب بهادر جي پاران بمبئي سرڪار ڏانهن، مؤرخه ۲۴ - سيپٽمبر ۱۸۹۵ع ”مراسلي نمبر ۴۷۲، مؤرخه ۲۱ - سيپٽمبر ۱۸۹۵ع جي فقري چوٿين ۾ استقبالي جماعت جي باري ۾ جيڪي تجويز ڪيو اٿو، سو منظور آهي.“

(۴) ايڄنٽ جنرل صاحب (ڊپٽي جنرل) سنڌ، مراسلي نمبر ۲۴۵۴، مؤرخه ۳ - آڪٽوبر ۱۸۹۵ع جي فقري نمبر ۲ ۾ ٽنن (خمين) جي باري ۾ لکي ٿو ته ”ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر صاحب ڏانهن، جيڪڏهن وڏو منشي خان بهادر خداداد خان، ٽنن جي انچارج ڏانهن لکندو ته هو سردار صاحب جي ماڻهن لاءِ مناسب تعين جي نشاندهي ڪندو.“

(۵) ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر صاحب پنهنجي مراسلي نمبر ۱۶۵۸، مؤرخه ۴ - آڪٽوبر ۱۸۹۵ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر صاحب کي لکيو ته ”ايڄنٽ جنرل صاحب (ڊپٽي جنرل) جي خط جي ڪاپي منانڊ فيصلي

لُڻ تاريخ سنڌ

جي لاءِ موڪلجي ٿي، ۽ انگريزي مراسلي نمبر ۴۹۵، مؤرخه ۳۰ سيپٽمبر ۱۸۹۵ع جي ڪاپي ۾، جو آهيءَ جي جواب ۾ خان بهادر خداداد خان جي خواهش تي لکيو هوم.

(۶) ڪمشنر صاحب بهادر پنهنجي مراسلي نمبر ۴۹۵، مؤرخه ۵-آڪٽوبر ۱۸۹۵ع ۾، ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر صاحب ڏانهن سندس مراسلي نمبر ۱۶۵۸، مؤرخه ۴-آڪٽوبر ۱۸۹۵ع جي جواب ۾ لکيو ته ”مردار نصر الله خان جي ماڻهن لاءِ تنبن جي باري ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر صاحب سمجهي ٿو ته حضور ڏيئي ڪليڪٽر صاحب ڪراچيءَ کي سڄو ڪم پاڻ تي هٿوار ڪري، سموري بندوبست جي لاءِ ذمہ دار ٿيڻ گهرجي. خان بهادر خداداد خان کي ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر صاحب جي ماتحت ميني ڪمن ۽ ضروريات وغيره جي مرانچاسيءَ لاءِ رکيو ويو آهي.“

۵- مئي سال (۱۳۱۲ھ مطابق ۱۸۹۵ع) ۾ ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر ڪرنل ڪرافوڊ صاحب ڪيترائي سال نوڪري ڪرڻ ۽ گهڻين ئي ڪارگزارين ۽ وڏين خدمتن بجا آڻڻ بعد، پينشن وٺي، ولايت روانو ٿيو. روانگي کان اڳ ۾ سندس اعزاز ۾ يورپ وارن خواه سنڌ جي باشندن جي پازان ميونسپالٽيءَ جي باغيچي ۾ جيڪي رونقدار جلسا منعقد ڪيا ويا، سي ڏسڻ وٺڻ هئا.

۶- مئي سال ۾ مرحوم خان بهادر محمد حسن علي صاحب افندي مجيدي صدر ”انجمن اسلاميان سنڌ“ وفات ڪئي. انا لله وانا اليه راجعون.

۷- سال ۱۳۱۴ھ مطابق ۱۸۹۶ع جي شروع ۾ سرچارلس اليونٽ صاحب پنهنجي حسن ڪارڪردگيءَ سبب پهريائين بمبئي سرڪار جي وزيراعظم جي عهدي تي، ۽ پوءِ ”ڪائونسلر“ جي وڏي عهدي تي مقرر ٿيڻ بعد (ڪراچيءَ کان بمبئي) روانو ٿيو ۽ پنهنجي ذمہ داري چند ڏينهن لاءِ حيدرآباد جي ڪليڪٽر مسٽر ووڊبرن صاحب جي سپرد ڪري ويو.

جيئن ته هن آفيسر (مسٽر ووڊبرن) جي حڪومت جو عرصو مختصر آهي؛ تنهنڪري سندس ڪارڪرداريون نه ٿيون لکجن سواءِ هڪ ڳالهه جي، ته بمبئي سرڪار جي حڪم سان سنڌ جي ڪمشنر صاحب جي توشاڪاني مان هڪ عهدي سوني ترار، هڪ شاندار قيمتي خلعت ۽ هڪ آفرين ناسو مرحوم پير علي گوهر شاه کي پهچائي ڏيڻ لاءِ، راقم الحروف جي سپرد ڪيا ويا، ۽ راقم الحروف پير صاحب موصوف جي شهر ۾ پهچي، هڪ مختصر دربار ۾ کيس هٿو هٿ ڏنا.

مسٽر ايڇ. اي. ايم. جيمس (ڪمشنر) جو ٻيو دفعو اچي

چارچ وٺڻ

سال ۱۳۴۵ھ مطابق ۱۸۹۶ع ۾ آئريل مسٽر جيمس موڪل تان موٽڻ بعد سنڌ جي ڪمشنريءَ جون ذم داريون سنڀاليون. ۱- اگرچہ حُرن جو فساد، شورشون ۽ خونريزيون گهڻو ڪري بند ٿي چڪيون هيون، مگر انهيءَ ڳالهه جو تحريري اطلاع بمبئي سرڪار کي هاڻي ڏنو ويو، ”بچو“ سوچي، جو نالي وارو هو ۽ هن گمراه فرقي جو سرڪردو هو (۱) گرفتار ٿي

(۱) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نوٽ: ”بچو“ ذات جو خاصخيلي هو. مگر هن تاريخ جي مؤلف هڪ مشڪوڪ ڳالهه ڪئي آهي. دراصل ”سوچي“ هن جو هڪ دوست هو، جنهن جو نالو ”گلو“ هو. منڏ ۾ حرن جي پاران انگريز سرڪار جي خلاف ٻيو ڀيرو بغاوت (۹۶-۱۸۹۵ع ۾) ٻارهن اڳواڻن جي همت سان برپا ٿي. اهي ٻارهن باغي ”ٻارهن چٽا پتھروڻيا“ جي نالي سان مشهور ٿيا. درحقيقت هو انقلابي هئا. انهن مان آئن چٽن جا نالا ملي سگهيا آهن، جي هيءُ آهن: (۱) بچو خاصخيلي جنهن جو لقب ”بادشاه“ هو (۲) پير بخش وساڻ، جنهن جو لقب ”وزير“ هو (۳) گلو سوچي (۴) ٽڳيو چانگ (۵) ڀلو ڳاهو (۶) خميسو وساڻ (۷) فتلو قاضي ۽ (۸) فلاڻو (۹) قاصائي.

چڪو هو. کيس ضلع ٿرپارڪر جي شهر سانگهڙ ۾ گرفتار ڪيو ويو هو. ”شادي پلي“ نالي هڪ ڳوٺ ۾ درٻار منعقد ڪري، اڪثر عملدارن، پوليس آفيسرن ۽ زميندارن کي ترازون ۽ لونگيون وغيره عطا ڪيون ويون ۽ سندس (ڪمشنر صاحب جي) لکڻ ۽ سفارش ڪرڻ تي مرحوم پير علي گوهر شاه صاحب کي ”شمس العلماء“ ۽ خان بهادر محمد يعقوب خان کي ”سردار“ جي لقب سان مسرور ۽ سرفراز ڪيو ويو، ۽ هن خاڪسار راقم الحروف کي خدمتگذاري ۽ مددگاريءَ جي ڪري آفرين ۽ شاباس جو مستحق ٺهرايو ويو. بيشڪ هر ڪم خدمت ڪرد، اومخدوم شده گهڻو ڪري چڱي ڪم جو نتيجو چڱو نڪرندو آهي.

۲- سال ۱۳۱۴ھ مطابق ۱۸۹۶ع جي آخر ۾ سنڌ جي جاگيردارن ۽ کاتيدارن جي ملڪيتن جي واڌاريءَ جو قاعدو، جنهن جو نالو ”قاعدو نمبر ۲، سال ۱۸۸۶ع“ آهي، آئريل مسٽر جيمس جي سفارش سان سرڪار جي پاران بحال ڪيو ويو ۽ قرض ۽ ويلاج جي کيس فيصل ڪرڻ لاءِ هڪ عملدار مقرر ڪيو ويو، جنهن کي ”مئنيجر“ سڏيو ويندو، جو قرض ۽ ويلاج جا فيصلا ڪندو. انهيءَ مفيد ۽ سهڻي تجويز جي ڪري سمورا جاگيردار، زميندار ۽ کاتيدار بي حد خوش ٿيا. نه ته (ان کان اڳ ۾) هندو، قرض ۽ سود در سود جي چڪر ۾ سندن ملڪيتن (زمين) جا مالڪ ٿي ويندا هئا. انهيءَ ڪري هو (جاگيردار ۽ زميندار) آئريل مسٽر جيمس جي تعريف ٿا ڪن جو انهيءَ جي ئي ڪوشش سان کين ايڏي سهولت ملي آهي. بيشڪ هيءُ قاعدو تمام ضروري هو. اگرچہ سال ۱۲۹۰ھ مطابق ۱۸۷۵ع ۾ سر وليم ميري ويسر صاحب (ڪمشنر سنڌ) جي اڀاڪاريءَ ۾ ساڳئي مسٽر جيمس جي ڪوشش سان، جڏهن هو اڃا ڊپٽي ڪليڪٽر هو، اهڙو قاعدو جاري ڪيو ويو هو. مگر دعوائن جي شنوائِي جو عرصو تمام ٿورو يعني فقط ڇهن مهينن جيترو هو. جيئن ته موجوده قاعدي جي مدت وڌائي،

ويهم سال ڪئي وئي آهي، تنهنڪري سڀئي قرضدار آزاد ٿي سگهندا.

۳- سال ۱۳۱۴ھ مطابق ۱۸۹۶ع ۾ پير علي گوهر شاه صاحب وفات ڪئي. انالله وانا اليه راجعون. مرحوم پير صاحب بي اولاد فوت ٿيو، جنهنڪري سندس ٽيون نمبر ڀاءُ شاه مردان شاه سندس جانشين ٿيو.

۴- مٿين سالن ۾ ٽيون پيرو آئرينيل جيمس صاحب ڪي ڪلڪتي ڏانهن سخت قحط ساليءَ جي مڃاڻن کي منهن ڏيڻ لاءِ منتخب ڪري موڪليو ويو. بيشڪ، سڄي هندوستان مان اهڙي مديبر ۽ سياڻي عملدار جو انتخاب سندس غير معمولي دانائي ۽ ديانتداريءَ جي ڪري ڪيو ويو، ۽ سچ پچ اهڙن نازڪ ۽ اهم ترين ڪمن لاءِ اهڙوئي سياڻو ۽ لائق عملدار منتخب ٿيڻ گهرو هو.

۵- مٿين سالن ۾ درياءُ مهران (سنڌو ندي) جي مٿان ڪوٺڙيءَ وٽ (اولهائين پاسي کان) ۽ گدو بندر وٽ (اوڀارين پاسي کان) سرڪار پل تعمير ڪرڻ جي رٿ منظور ڪئي، جنهن جو ڪم شروع ٿي ويو آهي، ۽ اسيد آهي ته سال ۱۳۱۸ھ مطابق ۱۹۰۰ع ۾ ٺهي راس ٿيندي، ۽ سندس افتتاح ٿي ويندو.

پنڊرهون ڪمشنر: مسٽر ونگيٽ صاحب (ايڪنگ)

سال ۱۳۱۴ھ مطابق ۱۸۹۷ع جي آخر ۾ بمبئيءَ کان ڪوٺڙي (سنڌ) ۾ وارد ٿيو. سندس اسسٽنٽ پهريائين مسٽر جي. سليڊن صاحب هو ۽ پوءِ مسٽر لارينس صاحب ٿيو. ونگيٽ صاحب ڏاڍو بردبار هو. ڪمشنريءَ جو ڪاروبار نهايت بردباري، ديرج ۽ سڀاڻپ سان سرانجام ڪندو رهيو. دستور ۽ معمول وارا ڪم تمام سهڻي نموني سان ادا ڪندو هو.

۱- سندس ايامڪاريءَ ۾ طاعون يا هيضي جي بيماري ڦهلي، جنهن کي انگريزيءَ ۾ پليگ سڏيندا آهن. زياده تر بيماريءَ جو زور ڪراچي، ٺٽي، حيدرآباد، ڪوٽڙي، سکر ۽ شڪارپور جي شهرن ۾ هو. انگريز سرڪار جي ملازمن، يورپي ڊاڪٽرن جي صلاح سان بيماريءَ جي مدافعت ۽ خاتمي لاءِ ڪيترن ئي قسمن جون ڪوششون ڪيون. ڊاڪٽرن جي راءِ گهڻو ڪري هيءَ هئي ته هيءَ منحوس بيماري غلاظت، گندگي ۽ بدبوءِ جي ڪري ٿيندي آهي. انهيءَ ڪري ان جي علاج وقت صفائي، تازي هوا ۽ ڪشادو ۽ خلاصو ٿي رهڻ لاءِ زور ٿي پريائون ۽ خوشبودار دوائون ٿي ڏنائون، جنهنڪري ڪجهه نه ڪجهه مڙئي بيماريءَ جي اثر ۾ هلڪائي پئي ٿي ۽ اهڙيءَ ريت مٿي ڄاڻايل شهر هن منحوس بيماريءَ کان آزاد ۽ پاڪ صاف ٿيا. بيماريءَ ۾ هزارها ماڻهن جون جانين ضايع ٿيون يعني سڄي سنڌ ۾ پنج هزار ماڻهو بيماريءَ جو بڪ ٿيا (۱) ۽ اٽڪل هڪ لک رپيا سرڪار ۽ ميونسپالٽين جا خرچ ٿي ويا. انگريز سرڪار جي ملازمن کي آفرين، بلڪ هزار آفرين هجي، جو رعيت جي خاطر، جا الله جي مخلوق آهي، ايترو خرچ ڪيائون ۽ ايڏي ڪوشش ورتائون، جنهن جو نتيجو آخرڪار چڱو نڪتو. اگرچہ هن بيماريءَ جي تدارڪ ۽ علاج وغيره جي باري ۾ يورپ جي ڊاڪٽرن جي راءِ اها هئي، جا مٿي بيان ڪئي وئي، تاهم صحيح روايتن موجب هيءَ بيماري ”آسماني آفت“ آهي، جا حضرت موسيٰ عليه السلام جي خواهش

(۱) اهو انگ صحيح نه آهي. جن ماڻهن هيءَ مهلڪ بيماري ڏٺي هئي ۽ انهن مان جيڪي اڃا تائين زنده آهن، انهن جو چوڻ آهي ته سنڌ ۾ هن بيماريءَ جي وگهي ٻن لکن کان زياده ماڻهو مري ويا، ۽ وڏن شهرن کان ٻاهر، خاص طور تي ڳوٺن ۾ سرڪار جي پاران صحت جي آبهائڻ ۽ دوا درمل جو ڪوبه بندوبست ڪونه هو. (ن. ب.).

۽ دعا سان بني اسرائيل جي گمراه ماڻهن جي مٿان سندن
بُترن افعالن جي ڪري نازل ٿي هئي، ۽ اسان جي نبي آخر الزمان
صلي الله عليه وآله وسلم جي زماني ۾ به ڪيترائي ڀيرا ٿي آهي.
هن وبائي بيماريءَ پيدا ٿيڻ وقت ان کي ٺارڻ لاءِ هيٺيون
تسبيحون پڙهڻ گهرجن، جي بالڪل مجرب آهن:

- (۱) لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ.
- (۲) سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ.
- (۳) سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ سُبْحَانَ اللَّهِ الْعَظِيمِ وَبِحَمْدِهِ أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ رَبِّي مِنْ كُلِّ ذَنْبٍ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ.

دروود شريف: اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی سَيِّدِنَا وَمَوْلَانَا مُحَمَّدٍ
وَعَلٰی آلِ سَيِّدِنَا وَمَوْلَانَا مُحَمَّدٍ بِعَدَدِ
كُلِّ دَاۤءٍ وَدَوَاۤءٍ وَبِعَدَدِ كُلِّ مَرَضٍ
وَشِفَاۤءٍ.

وبا جي بيماريءَ جي باري ۾ انگريز سرڪار جي غمخوارن جون
تجويزون گهڻو ڪري اسان جي حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم
جي حڪم ۽ حديث جي مطابق آهن. حديث شريف ۾ آهي ته
فَإِذَا سَمِعْتُمْ أَنَّ الطَّاعَةَ وَقَعَ بِيَارِضٍ فَلَا تَدْخُلُوْهُنَّ
فَإِذَا وَقَعَ بِيَارِضٍ وَأَنْتُمْ فِيْهَا فَلَا تَخْرُجُوْا مِنْهَا
(يعني اوهان جڏهن ٻڌو ته فلاڻي ملڪ ۾ طاعون جني بيماري
پئي آهي ته اتي نه وڃو ۽ جتي اوهان رهو ٿا، اتي بيماري پوي،
ته اتان نڪري ٻئي هنڌ نه وڃو) اهڙيءَ ريت اسلامي ڪتابن
۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون آهن، جي يورپ جي ڊاڪٽرن جي
طريقهءَ علاج سان مشابھت رکن ٿيون. ائين چوڻ ٿئي، جو
يورپ جا ڊاڪٽر وڏي عقل ۽ سمجهه وارا ۽ زماني جا
آزمودگار آهن.

اگرچہ ظاهر ۾ سنڌ جي اندر تندرستن ۽ بيمارن کي هڪ ٻئي کان الڳ رکڻ ۽ گهرڻ، ڪپڙن ۽ ٻئي گهريلو سامان وغيره جي صفائي ڪرڻ ۾ ماڻهن کي وڏيون تڪليفون پهتيون، تاهم يورپي ڊاڪٽرن جون سموريون تجويزون بي مقصد ۽ بي معنيٰ نه هيون ۽ نه وري بي مقصد ٿي سگهن ٿيون. البت ايڏي افراطفريءَ جي زماني ۾ ماڻهن جي ملڪيت جي سنڀال بالڪل مشڪل هئي، جا اوباش ماڻهو موقعي مان فائدو وٺي ڦري لٽي ويا.

۲- سال ۱۳۱۴ھ مطابق ۱۸۹۷ع ۾ ڪن يورپي صاحبن خواه مخواهه راقم الحروف جي خلاف فرياد داخل ڪيو ته سندس ڪراچيءَ واري گهر جي ٻاهران گندگي موجود رهندي آهي. جنهن تي آخري تحرير نمبر ۶۶۱۶، مؤرخه ۲۷- آگسٽ ۱۸۹۸ع ۾ لکيو ويو ته ”خان بهادر خداداد خان پنهنجي حسن اخلاق، ايمانداري ۽ سهڻي نموني سان خدمتن بجا آڻڻ سبب نيڪ ناسي حاصل ڪئي آهي، انهيءَ صورت ۾ هڙو فرياد بنا ڪنهن سبب جي مٿس ڪرڻ نه گهرجي.“ گویا اهو فرياد منهنجي لاءِ مفيد ثابت ٿيو.

۳- سال ۱۳۱۴ھ مطابق ۱۸۹۷ع ۾ قنڌار جو سابق والي مرحوم سردار شير علي خان، جنهن کي ڪراچيءَ ۾ پنج هزار رپيا پينشن ملندي هئي، انتقال ڪري ويو. انا الله وانا اليه راجعون.

۴- سال ۱۳۱۵ھ جي شروع ۾ ۱۸۹۷ع جي آخر ۾ مسٽر ونگيٽ، انهن خدمتگذارين جي صلہ ۾ جي هن صاحب طاعون ڦهلجڻ واري زماني ۾ ڪيون هيون، بمبئي جي وزارت عظميٰ (چيف سيڪريٽري) جي عهدي تي مقرر ٿيڻ بعد بمبئيءَ روانو ٿيو، ۽ سنڌ جي ڪمشنريءَ جون ذمہ داريون ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر مسٽر آر. جائيلس جي سپرد ڪري ويو، جيستائين آفريبل چيمس صاحب هندوستان ۾ پيدا ٿيل قحط ساليءَ جي معاملن کي منهن ڏيڻ بعد واپس اچي.

مسٽر جيمس جو ٽيون ڀيرو اچي چارج وٺڻ

سال ۱۳۱۵ھ مطابق ۱۸۹۸ع ۾ بمبئيءَ جي گورنر لارڊ سينڊهرسٽ صاحب بهادر جيڪب آباد (سنڌ) ۾ دربار منعقد ڪئي، جنهن ۾ مير فيض محمد خان صاحب بهادر والي رياست خيرپور به پنهنجي اولاد ۽ معزز دربارين سميت تشریف آور ٿيو. انهيءَ دربار ۾ دربار ۾ سمورا مير صاحب ۽ سڄي سنڌ جا معزز جاگيردار ۽ نامور زميندار مدعو ڪيا ويا هئا. چاڪاڻ ته انهيءَ دربار ۾ مير فيض محمد خان صاحب کي لارڊ موصوف جي هٿان ”جي. سي. آء.“ اي“ (يعني ”سر“) جو خطاب هڪ تمغي ۽ عالي شان جڳتي سميت عطا ٿيو. جنهنڪري مير صاحب موصوف ببي حد خوش ٿيو. پڙهندڙن کي ياد هوندو ته هيءُ اهوئي شاندار خطاب آهي، جو مير فيض محمد خان جي والد بزرگوار مرحوم سر مير علي مراد خان کي پنجاه سال حڪومت ڪرڻ بعد ۽ بهترين ۽ هر قسم جي خدمتن بجا آڻڻ بعد سرڪار نامدار وٽان عطا ٿيو هو، مگر آنريربل مسٽر جيمس صاحب، سر مير فيض محمد خان صاحب کي فقط پنجن سالن جي حڪمرانيءَ بعد وٺي ڏنو. بيشڪ، اها سخوري همت، سياڻپ ۽ مهرباني آنريربل مسٽر جيمس صاحب بهادر جي هئي، جو هميشه سرڪار سان وابسته ماڻهن ۽ پنهنجن زبردستن جي پٺاڻيءَ جو خواهشمند هوندو آهي. انهيءَ دربار ۾ دربار جو بندوبست هن خاڪسار راقم الحروف جي هٿان ٿيو، جنهن جو پتو پڙهندڙن کي هيٺين لڪيڙهه مان پوندو:

نمبر ۲۰۴

انگريزي مراسلي نمبر ۶۴، مؤرخه ۱۶ - ڊسمبر ۱۸۹۸ع

(پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽ) جو تصديق شده ترجمو

مهربان ڊپٽي ڪمشنر صاحب اپر سنڌ (جيڪب آباد) ڏانهن.
انهيءَ اطلاع جو نقل موڪليو وڃي ٿو، جو هن کان اڳ ۾ مرحوم سر مير علي مراد خان صاحب کي جي. سي. آء. ايس جو لقب

شعب تاريخ سنڌ

عطا ٿيڻ وقت مهربان ڪليڪٽر صاحب شڪارپور ۽ پوليتيڪل ايجنٽ صاحب رياست خيرپور وٽان پهتو هو، ۽ آهو اطلاع به مراسلي نمبر ۶۳۴ سان گڏ هلندڙ مهيني جي ۱۴ تاريخ هن آفيس جي طرفان موڪليو ويو آهي. انهن ٻنهي اطلاعن کي ڇپرائي، سڀني ضلع آفيسرن ڏانهن موڪليو وڃي، ۽ جيڪي سردار ۽ معزز هن دربار ۾ حاضريءَ جا خواهشمند هجن، انهن جا نالا مسٽر ميڪنزي صاحب (ڊپٽي ڪمشنر) کي موڪليا وڃن.

(۲) خان بهادر خداداد خان ڪمشنر صاحب جي آفيس جي وڏي منشيءَ کي حڪم ڏنو وڃي ته مسٽر ميڪنزي صاحب سان گڏ رهي، سندس مدد ڪري. جيڪي ماڻهو دربار ۾ اچن، انهن کي انهن جاين تي ويهاري، جيڪي هنن جي لياقت آهر هنن جي لاءِ مقرر ڪيون ويون آهن. مهربان ڪليڪٽر صاحب شڪارپور ۽ پوليتيڪل ايجنٽ (خيرپور) کي لکيو وڃي ته نون ڏينهن جي موڪل پوري ٿيڻ بعد فوراً اسسٽنٽ ڪليڪٽر رهڙي ۽ مئجسٽريٽ صاحب شڪارپور کي نوڪلي ته هو هت اچي بندوبست رکڻ ۾ مدد ڪن. جناب گورنر صاحب بهادر بمبئيءَ جي تشريف آوريءَ تي جيڪو به خرچ اچي، ان جو حساب پوري خبرداريءَ سان رکيو وڃي ۽ ادائگي لاءِ بل هن آفيس کي موڪليو وڃي ته انهيءَ موجب ادائگي ڪرڻ ۾ اچي.

ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جي حڪم سان

صحيح

مسٽر جي. سليڊن صاحب اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ

انگريزي مراسلي نمبر ۵۹ (پوليتيڪل ڊپارٽمنٽ) آفيس ڪمشنر صاحب

(ڪيمپ جيڪب آباد) مؤرخه ۱۲ - جنوري ۱۸۹۸ ع جو

تصديق شدہ ترجمو

هزهائينس مير حاجي نور محمد خان حيدرآبادي، سپاڻي،
۱۳ - جنوري ۱۸۹۸ ع ۱۲ بجي گورنر صاحب بهادر بمبئيءَ جي

ملاقات لاءِ ايندو، ۽ ڪمشنر صاحب جي ڪيمپ ۾ هڪ تنبوءَ ۾ قيام ڪندو، ۽ وري ٿوري دير بعد جناب گورنر صاحب، سِر صاحب موصوف جي جواني ملاقات لاءِ ايندو، خان بهادر خداداد خان، هز هائينس حاجي مير نور محمد خان سان گڏجي ڪمشنر صاحب جي تنبوءَ ۾ اچي، پوءِ اتان مير صاحب کي حيدرآباد جو ڪليڪٽر وٺي ويندو.

ڪمشنر صاحب جي حڪم سان

صحيح

مسٽر جي. سليڊن صاحب

اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ

جيڪب آباد جي دربار جي باري ۾ راقم الحروف کي جيڪو حڪم جيڪب آباد جي ڊپٽي ڪمشنر صاحب وٽان پهتو هو، ان جو اختصار هيٺين ريت آهي:

منهنجا دوست خان بهادر خداداد خان!

جيڪب آباد جي دربار جو بندوبست ڪمشنر صاحب بهادر جي حڪم موجب اوهان جي ذمي رکيو ويو آهي، تنهنڪري اوهان وڏي ڏاڪڻي دروازي تي پاڻ حاضر رهي، اهڙو خيال رکيو جو ڪنهن به قسم جي ڪا گهٽ وڌائي نه ٿئي.

فقط. تاريخ ۱۳- جنوري ۱۸۹۹ع.

صحيح

ميڪنزي صاحب ڊپٽي ڪمشنر

سرحد سنڌ

۶- سال ۱۳۱۵ هـ مطابق ۱۸۹۸ع ۾ آنر بيل مسٽر جيمس صاحب بهادر کي ”اسٽار آف انڊيا“ (هندوستان جو ستارو) جو معزز لقب مليو. بيشڪ، جيمس صاحب سڄي هندوستان ۾ نهنجن همعصرن جي وچان چڻ ستارو هو، جنهنڪري کيس

اهڙي وڏي شاندار خطاب سان نوازيو ويو. ان کان پوءِ صاحب موصوف هندوستان ۾ پيدا ٿيل قحط ساليءَ جي باقي رهيل معاملن جي تصفيه لاءِ جيڪب آباد کان ڪلڪتي روانو ٿي ويو. ۽ سنڌ جي ڪمشنريءَ جو انتظام ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر مسٽر آر. جائيلس جي سپرد ڪيائين.

سورهون ڪمشنر: مسٽر آر. جائيلس صاحب (ايڪنگ)

سال ۱۳۱۵ھ مطابق ۱۸۹۸ع ۾ ڪراچيءَ کان جيڪب آباد آيو ۽ سنڌ جي ڪمشنريءَ جون ذمہ داريون سنڀاليائين. جيئن ته هيءُ صاحب ڪيترن ئي سالن تائين سنڌ جي اڪثر ضلعن ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر، شڪارپور ۽ ڪراچي ضلعن جو ڪليڪٽر ۽ اڀر سنڌ (جيڪب آباد) ۽ ٿرپارڪر ضلعن جو ڊپٽي ڪمشنر رهي چڪو هو ۽ تمام سهڻي نموني سان حڪومت جو ڪاروبار هلايو هئائين، ان ڪري نهايت ئي همت ۽ عقلمنديءَ سان ڪمشنريءَ جي ذمہ دارين کي نباهيائين. پهريائين مسٽر جي. سليڊن صاحب سندس استعفت هو. جائيلس صاحب معمول مطابق جيڪي روزمره جا ڪم سرانجام ڪيا، انهن کان قطع نظر، جيڪي نازڪ ۽ وڏا ڪم ڪيائين يا سندس ايامڪاريءَ ۾ جيڪي عبرت آموز حالات پيدا ٿيا، هت انهن کي قلمبند ڪيو وڃي ٿو:

۱- مٿين سالن (۱۳۱۵ھ مطابق ۱۸۹۸ع) ۾ وري طاعون جي منجوس بيماري ڪراچيءَ ۾ واپس آئي ۽ ايڏي شدت سان آئي، جو گذريل سالن جي ڀيٽ ۾ ماڻهن جي مرڻ جو تعداد وڌي ويو. انهيءَ صورت حال جي پيش نظر صفائي، رهائش ۽ خلاصائي ۽ دوا درسل وغيره جو اهڙو انتظام ڪيائين، جو ڪراچي کانسواءِ سنڌ جي ٻئي ڪنهن شهر ۾ هڪڙو ماڻهو به نه مئو. اگرچہ ڪراچي شهر جي ”پشاورِي نانوئين“ جي محلي ۾ فساد جهڙيون حالتون پيدا ٿيون، مگر وقت جي حڪمران (مسٽر جائيلس) جي حسن اخلاق جي ڪري ۽ راقم الحروف کي حالتن سڌارڻ

جو حڪم ڏيڻ ڪري، شورش ختم ٿي وئي. حالتون سڌري ويون ۽ ماڻهو راضي ٿي ويا.

۲- انهن سالن ۾ وري ”حُتر فرقي“ جي شرير ماڻهن مٿي ڇاڻايل سرحدن تي گمراهي ۽ بدڪاري ڦهلائي (شورش ٻڙيا ڪئي). مگر وقت جي حڪمران جي سهڻين تجويزن ۽ سهڻي بندوبست سبب امن امان قائم ٿيو، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ پيرشاهه سردان شاه کان جيڪا مدد ورتي وئي، ان جو نتيجو سٺو نڪتو.

مسٽر جيمس جو چوٿون ڀيرو اچي چارج وٺڻ

سال ۱۳۱۵ھ مطابق ۱۸۹۸ع جي آخر ۾ وري آئريل مسٽر جيمس صاحب قحط ساليءَ جي معاملن کان فارغ ٿي، دارالحڪومت ڪلڪتي کان ڪراچيءَ آيو ۽ ڪمشنريءَ جي عهدي جون واپسون ورتائين ۽ نهايت ئي هوشياري ۽ دانائي سان خلق خدا جي ڀلائي لاءِ، جيئن شروع کان سندس عادت هئي، ڪوششون ڪندو رهيو. انهن ڏينهن ۾ مسٽر ڪينڊل صاحب سندس اسسٽنٽ هو، جنهن سندس خوب مدد ڪئي.

۱- طاعون جي منحوس بيماري اڃا پوري طرح دفع نه ٿي هئي. مگر آئريل جيمس صاحب جي اچڻ بعد سندس سهڻين تجويزن سان هڪدم دفع ٿي وئي. بيشڪ، بزرگن جو چوڻ آهي ته ”هر انسان جي قدم ۾ زمين ۽ آسمان جي مالڪ (الله) جي فضل سان چڱو اثر هوندو آهي“. جيڪڏهن ڦارئين ڪرام پٿرو نه پائين ته اها ڳالهه واضح ڪئي وڃي ته ”لُڀ تاريخ“ جي هن مؤلف مسٽر ڄاڻيس، آئريل مسٽر جيمس صاحب ۽ پنهنجن عزيزن قريبن ۽ معزز دوستن جي صلاح جي باوجود پنهنجو پنڌ ڳولڻ نه ڇڏيو ۽ قدم ٻاهر نه رکيائين، بلڪ الله تي توڪل ڪري، درود شريف ۽ تسبيح پاڪ ۾ مشغول رهيو. الله جي حڪم ۽ تسبيح جي برڪت سان خير جي گذري وئي. اهڙيءَ ريت سکر ۾ منهنجا جيڪي عزيز ۽ دوست هئا، اهي به منهنجي

نقش قدم تي هلي، گهر کان ٻاهر ندم نڪتا. قرآن پاڪ جو ارشاد آهي ته فَمَا ذَا جَمَاعَةٍ أَجْمَعُهُمْ لَا يَسْتَوِي خَيْرٌ وَأَنْ سَاعَةً وَلَا يَسْتَوِي مُتَوَنٍّ (يعني جڏهن هنن جو موت اچي ٿو ته هڪڙي گهڙي به اڳي پوءِ نه ٿا ٿين). پوءِ انهيءَ آيت سڳوريءَ جي مضداق هن خاکسار جي جان به ۽ عزيزن ۽ دوستن جي جان به ڪراچيءَ ۾ خواه سکر ۾ امن امان ۾ رهي.

۲- آخر ۾ هيءُ چند سئون آنرپبل مسٽر جيمس صاحب جي خصوصيتن جي بيان ۾ قلمبند ڪيون وڃن ٿيون. پڙهندڙ هيءُ ڳالهه نهايت ئي تعجب ۽ دلچسپيءَ سان پڙهندا:

جيمس صاحب کي جڏهن ڪائونسل جي معزز عهدي تي مقرر ڪيو ويو، ته هن روزمره (ڪمشنريءَ جي عهدي) جا فرائض معطل ڪري ڇڏيا. يعني هاڻي کيس اڳين ڊپوٽي ڏيئي ڪانه هئي. مگر انهيءَ هوندي به جيمس صاحب سرڪار کان گهٽ پگهار سان پندرهن ڏينهن جي موڪل وٺي، چند نازڪ سرڪاري ڪم، جي رهجي ويل هئا، پورا ڪيا. راقم الحروف سترهن ڪمشنرن جي ماتحت رهيو آهي ۽ هميشه پنهنجي ڊپوٽي تي موجود رهيو آهي، مگر ڪڏهن به ڪنهن اعليٰ عملدار کي ائين ڪندي نه ڏٺو اٿس ته پنهنجي پگهار جو نقصان سهي، سرڪار جو ڪم سرانجام ڪري. اهو منرڪار سان خير خواهيءَ جو عجيب مثال آهي.

۳- سال ۱۳۱۶ھ مطابق ۱۸۹۸ع جي شروع ۾ بمبئي سرڪار کي راقم الحروف جي باري ۾ سفارش ڪيائين ته کيس ”پيشن“ جي طور تي سموري پگهار خصوصي نموني ۾ عطا ڪئي وڃي، ۽ انهيءَ سفارش ۾ نهايت ئي خوش اسلوبيءَ سان ۽ سهڻي لهجي ۾ سهڻا الفاظ درج ڪيائين ۽ راقم الحروف جي محنت، هوشيارِي ۽ سرڪاري معاملات ۾ ۲۵ سالن کان ايمانداريءَ سان خدمتگداري وغيره جو ذڪر ڪيائين. جيئن ته اها سفارشي لکپڙهه ”نير سرڪاري“ قسمن جي هئي، انهيءَ ڪري ان جو

تفصيلي احوال لکڻ ۽ هر خط ۽ جوابي خط جو حوالو ڏيڻ بالڪل مشڪل آهي، ۽ نه وري راقم الحروف کي انهيءَ لڪپڙهه جو قتل ٿي مهيا ڪيو ويو آهي، جو ان جو تصديق ٿيل ترجمو پيش ڪري سگهجي. مگر الله تعاليٰ جي بارگاه ۾ قوي اميد آهي ته بلند اخلاقيءَ کان ڪم وٺي ۽ عمومي ڀلائي جو خيال ڪري، راقم الحروف جو ذڪر سهڻي انداز ۾ ڪيو ويو هوندو. جنهن ٽيهن سالن کان عوامي ڀلائي جا ڪم ڪندي ۽ عوام جي نگاهن جي اڳيان سهڻو وقت گذاريو آهي.

۴- سال ۱۳۱۶ھ مطابق ۱۸۹۸ع جي شروع ۾، جڏهن بامبي ڪائونسل جي معزز عهدي تي فائز ٿيڻ بعد، بمبئيءَ تشریف نيئي رهيو هو، ته ڪمشنريءَ جي ايوان ۾ پنهنجن سڀني ماتحت آفيسرن سان گڏجي تصوير (فوٽو) ڪڍايائين، جنهن ۾ پاڻ وچ ۾ تشریف فرما آهي. ڪمشنر صاحب جي پنگلي ۽ آفيس ۾، بلڪ سڀني زبردست ملازمن وٽ انهيءَ مبارڪ تصوير جون ڪاپيون موجود آهن، ۽ اهو کيس ياد ڪرڻ ۽ سندس حق ۾ دعا ڪرڻ جو ذريعو آهي.

۵- سال ۱۳۱۶ھ مطابق ۱۸۹۸ع ۾ تشریف نيٺ وقت پنهنجن سڀني ماتحت آفيسرن ۽ ملازمن کي مندن ڪارگذارين ۽ لپاقتن آهر نيڪ ناسيءَ جا پروانا عطا ڪيائين ۽ راقم الحروف کي هيٺئين مضمون تي مشتمل پروانو ڏنائين:

”خان بهادر خداداد خان جي باري ۾ تازو (بمبئي) سرڪار کي (جيڪي) ليکيو ويو آهي (اهو ڪافي آهي) وڌيڪ لکڻ جي ضرورت ڪانهي. تاهم هت ڪجهه لکجي ٿو ته هو پنهنجي تاليهن سان ٽائين ايمانداريءَ سان (انگريز) سرڪار جي بهترين خدمتگداريءَ بعد هاڻي آرام ڪرڻ (پنشن تي وڃڻ) جو ارادو رکي ٿو، ۽ جڏهن ويندو ته سر بارٽل فريئر صاحب جي حڪمرانيءَ جي زماني جا راز (يعني انهيءَ وقت کان وٺي

اڄ تائين جا راز) ۽ علم ۽ معلومات جي خزاني جون صندوقون پاڻ سان گڏ وٺي ويندو.

جولاءِ ۱۸۹۸ع.

صحيح

آنريبل مسٽر جيمس صاحب بهادر
ڪمشنر سنڌ.

۱- روانگيءَ وارن ڏينهن ۾ راقم الحروف کي ٻن هزار رپين جي سوني ترار سان نوازيائين ۽ هڪ تمغو عطا فرمائين، جنهن تي انگريزي ۽ فارسيءَ ۾ هيءَ عبارت آڪريل هئي: ”سنڌ جي ڪمشنر صاحب بهادر جي پاران، خان بهادر خداداد خان کي سندس بهترين ۽ گهڻي عرصي تائين ڪيل خدمتن سبب عطا ڪيو ويو.“ جولاءِ ۱۸۹۸ع مطابق صفر المظفر ۱۳۱۶ھ.

پيشڪ، هيءَ سڀ ڪجهه الله جي فضل ۽ سندس خاص مهربانين جو اثر آهي ۽ آنريبل مسٽر جيمس صاحب بهادر جي شفقت. نه ته راقم الحروف ڪهڙي شيءِ آهي. راقم الحروف کي پنهنجي باري ۾ پاڻ معلوم آهي ته هن جي قيمت تير جيتري نه آهي. جيڪڏهن الله جو فضل و ڪرم ائين ئي جاري رهيو، ته راقم الحروف جي قيمت جو ڪاٺو ئي نه رهندو.

۲- سال ۱۳۱۶ھ جي شروع ۾ (سال ۱۸۹۸ع جي وچ ڌاري) جنهن ڏينهن آنريبل مسٽر جيمس صاحب بهادر روانو ٿي رهيو هو، تڏهن مهرباني فرمائي راقم الحروف جي باري ۾ پنهنجي آفيس ۾ هيٺيون نوٽ ڇڏي ويو:

”مان سنڌ ۾ هجان يا نه هجان، خان بهادر خداداد خان کي، جو هاڻي پينشن تي وڃڻ جو ارادو رکي ٿو، سندس لياقت، گهڻي عرصي جي ملازمت ۽ ۵۴ سالن تائين ايمانداريءَ سان بهترين خدمتگداريءَ جي عيوض تي سو ايڪڙ ٽئين نمبر جي جاگير ڏني وڃي.“

٨- جيمس صاحب جي روانگيءَ وقت ڪياماڙيءَ جي بندرگاه تي عام ۽ خاص ماڻهو اچي گڏ ٿيا، جن ۾ يورپي، ڪراچي شهر ۽ سنڌ جي مختلف ضلعن جا باشندا به هئا، انهيءَ موقعي تي جيمس صاحب کي الوداعي ذبوت ڏيڻ جو بندوبست ڪيو ويو هو. شربت، چاءُ ۽ خوردونوش جو سهڻو انتظام هو. انگريزي بئنڊ وڄي رهي هئي. جيمس صاحب کي جيڪا الوداعي ايڊريس پيش ڪئي وئي، ان ۾ سندس ڪارگزارين جو ذڪر خيڙ ڪيو ويو هو. اهڙي الوداعي مجلس هن کان اڳ ۾ ڪنهن به ڪمشنر جي اعزاز ۾ منعقد نه ڪئي وئي هئي. جيمس صاحب پڙهيءَ تي سوار ٿيڻ کان اڳ ۾ وڏي خوشيءَ سان سهڻي سان هٿ ملائي موڪلايو. راقم الحروف سان به وڏي خوشيءَ سان هٿ ملايائين، چوٽه مون تي ڏاڍو مهربان هو. موڪلائڻ وقت بي اختيار منهنجي واتان هيءَ بيت نڪتو:

بهرجا ڪم باشي خدا يار تو،

خداوند گيتي نگهدار تو.

(تون جتي به هجين، الله تنهنجو مددگار هجي.

۽ زماني جو مالڪ (الله) تنهنجو نگهبان ٿئي).

سچ پچ، مون اهو نيت خوشامد ڪري نه چيو، بلڪ

بي اختياريءَ جي عالم ۾ منهنجي واتان نڪتو.

مسٽر جانيلس ٽيون ڀيرو ايڪٽنگ ڪمشنر ٿيو

انهيءَ ئي سال (١٣١٦ھ مطابق ١٨٩٨ع ۾) مسٽر آر. جانيلس ٽيون ڀيرو سنڌ جو ايڪٽنگ ڪمشنر ٿيو. هيءُ عملدار جيئن ته وڏو هوشيار ۽ سنڌ جي حالات کان چڱي طرح آگاه هو، انهيءَ ڪري وڏي هوشياريءَ سان سرڪاري معاملات ۽ روزمره جو دستوري ڪاروبار هلائڻ شروع ڪيائين. سندس اسسٽنٽ شروع ۾ مسٽر ڪينڊل صاحب، پوءِ مسٽر ريو صاحب

۽ ان کان پوءِ مسٽر وان صاحب هئا. هن جي اياڪاريءَ ۾ جيڪي اهم ڪم ٿيا يا عجيب و غريب حالات پيدا ٿيا، اهي هت درج ڪيا وڃن ٿا:

۱. ... مٿي ڄاڻايل سالن (۱۳۱۶ھ مطابق ۱۸۹۸ع) ۾ ڪراچيءَ جي انهن باشندن ۽ سرڪاري ملازمن کي لونگيون ۽ گهڙيون انعام طور ڏنيون ويون، جن پليگ جي منحوس بيماريءَ وقت مدد ڪئي هئي.

پيشڪ، هر ڪم خدمت ڪرد، او مخدوم شدد.

۲. انهيءَ ئي سال، آئرلنڊ مسٽر جيمس صاحب جي نوٽ ملاحظه ڪرڻ بعد، جو راقم الحروف کي ٽي سؤ ايڪڙ زمين ڏيڻ جي باري ۾ هو، بمبئي سرڪار کي سفارش ڪيائين. انهيءَ سلسلي ۾ پنهنجي ڪريمانه اوصاف سبب از راه مهرباني جيڪي مشفقانه الفاظ لکيائين، پڙهندڙن کي انهن جو پتو هيٺين خط مان پوندو، جو بمبئي سرڪار کي موڪليائين:

مراسلي نمبر ۱۳۱۶، مؤرخه ۲۲- آڪٽوبر ۱۸۹۸ع جو

تصديق شدہ ترجمو، جو سنڌ جي ايڪٽنگ ڪمشنر

مسٽر جائلس صاحب بمبئي سرڪار کي لکيو

پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽ

نمبر ۱۳۱۶

تاريخ ۲۲- آڪٽوبر ۱۸۹۸ع.

منتهجا سائين!

آئرلنڊ مسٽر جيمس صاحب پنهنجي آفيس ۾ جيڪو نوٽ ڇڏي ويو آهي، انهيءَ کي ملاحظه ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته سندس ارادو هو ته سرڪار کي سفارش ڪري، ته سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس جو وڏو منشي خان بهادر خداداد خان، جو جلد پيشن تي وڃڻ جو

ارادو ٿو رکي، کيس ٿي سڌا ايڪڙ ٽئين درجي جي جاگير عطا ڪئي وڃي. اها زمين کيس تعلقي سکر ضلع شڪارپور ۾ ڏيڻ گهرجي. چوٽه خان بهادر موصوف پوري پوري ديانداري ۽ ايمانداريءَ سان سرڪار جي خدمت ڪئي آهي ۽ اڃا تائين ڪندو رهي ٿو.

(۴) خان بهادر خداداد خان جي بهترين خدمتن جو احوال ڪيترائي ڀيرا ڪيترن ئي ڪمشنر صاحبن وقت بوقت سرڪار جي ڌيان تي پئي آندو آهي، انهيءَ ڪري انهن ڳالهين کي وري وري دهرائڻ جي گهڻي ضرورت نه آهي. جيڪڏهن سندس سموريون ڪارگزاريون قلمبند ڪيون وينديون، ته دفتر پرچي ويندا. انهيءَ ڪري هن جي متعلق جيڪا استدعا ڪئي پئي وڃي، هو ان جو لائق به آهي ۽ حقدار به.

(۳) خان بهادر خداداد خان، آنجهاني سر وليم ميري ويدر صاحب جي ماتحت، ڪيترن ئي نازڪ سياسي معاملن سان واسطو رکندو رهيو آهي ۽ ميري ويدر صاحب هن جي باري ۾ هيٺيون نوٽ لکيو آهي. سال ۱۸۷۶ع جي انهيءَ رپورٽ ۾، جا هندوستان جي سرڪار کي موڪلي هئائين ۽ جنهن ۾ خان بهادر خداداد خان کي ٽيڪ ناميءَ جي پرواڻي ڏيڻ لاءِ به لکيو هئائين، ميري ويدر صاحب لکيو هو ته:

هيءُ منشي (خان بهادر خداداد خان) گهڻي عرصي کان سرڪار جون بهترين خدمتون ڪندو رهيو آهي. هيءُ شخص پهريون دفعو سر ايف. جي گولڊ اسمبل صاحب سان گڏجي سال ۱۸۵۸ع ۾ جيسلمير ۽ پوڪران ڏانهن ويو هو، ۽ سال ۱۸۶۱ع ۾ ساڳئي صاحب سان گڏجي هڪ خاص خدمت جي سلسلي ۾ مڪران جي ساحل کان لنگهي، اڳتي ويو هو، ۽ انهن ٻنهي خاص خدمتن جي لاءِ کيس ئي منتخب ڪيو ويو هو. جنهن زماني ۾ مسٽر ايس. مينسنڊ صاحب خليج فارس ۽ دجلي کان اڳتي وڌي بغداد ويو هو، تڏهن به انهيءَ مخصوص خدمت جي لاءِ خان بهادر خداداد خان کي ئي پاڻ سان ساڻ کنيو هئائين. مسٽر هيولائڪ صاحب، جو ان کان اڳ ۾ ڪمشنريءَ جي عهدي تي فائز هو، خان بهادر خداداد خان کي سندس سهڻين خدمتن سبب هڪ

”خان صاحب خداداد خان ۱۸۵۳ع کان سرڪاري نوڪريءَ ۾ داخل ٿيو آهي ۽ سڀني عملدارن (ڪمشنرن) جن جي ماتحت مڻشيءَ جي حيثيت ۾ خدمتون بجا آنديون اٿس، هن جي بي حد تعريف ڪئي آهي، سال ۱۸۵۵ع ۾ سر ايف. جي گولڊ اسمڊ صاحب جي ماتحت جاگيري ۽ سياسي ڪم ڪندو رهيو. ان کانپوءِ خاص خدمتن جي سلسلي ۾ ساڻس گڏجي مڪران ۽ جيسلمير ويو. سر ايف. جي گولڊ اسمڊ صاحب سر ليوس پيلي صاحب، سر هنري گرڻ صاحب، مسٽر هيولاڪ صاحب، مسٽر ميلول صاحب ۽ سر وليمر ميري ويدر صاحب سندس سهڻن عادن، چڱي چال ۽ بهترين خدمتن جي تعريف ڪئي آهي ۽ کيس اضافو ڏيڻ جو لائق ٺهرايو اٿن. سال ۱۸۶۸ع ۾ سندس حسن خدمت سبب کيس دربار عام ۾ هڪ عمدي تار انعام طور ڏني وئي، ۽ سر وليمر ميري ويدر صاحب سنڌ کان روانگيءَ وقت هن جي لاءِ هيءَ نوٽ ڇڏيو هو. ”مان ڏاڍو خوش ٿيان ها، جيڪڏهن هن کي (خداداد خان کي) ڪنهن وڏي منصب تي سٺي پگهار ڪڍندڙ ڏسان ها. مگر بدقسمتيءَ سان مون کي اهڙو مناسب موقعو ملي نه سگهيو؛ تنهنڪري مان پوري خاطريءَ سان اها ذمہ داري پنهنجي جانشين جي مٿان رکي ٿو وڃان“.

(۶) سال ۱۸۸۳ع ۾ خان بهادر خداداد خان کي (انهن ڏينهن ۾ هن کي اڃا ڪوبه لقب نه مليو هو) هڪ خاص خدمت سپرد ڪئي وئي يعني سنڌ جي جاگيرن جي تواريخ جي تياري، جنهن ڪري کيس پراڻي فارسي رڪارڊ جي پوري پوري ۽ اعتماد جوڳي واقفيت آهي.

(۷) سال ۱۸۸۸ع ۾ کيس ”خان صاحب“ جو لقب ڏنو ويو، انهيءَ وقت (۲- آگسٽ ۱۸۸۸ع) سر چارلس پرچرڊ صاحب (ڪمشنر سنڌ) چيو ته ”خان صاحب خداداد خان سرڪار جو جھونو ملازم آهي. هن جي ملازمت ۳۵ سالن جي عرصي کان زياده آهي ۽ سندس ملازمت جو گهڻو عرصو ڪمشنر صاحب جي آفيس ۾ گذريو ويو آهي. جوانيءَ جي زماني ۾ ڪن سياسي معاملن جي سلسلي ۾ چڱي مسافري ڪئي اٿس.“

انهن مان ڪي معاملن اهڙا به هئا، جن ۾ سندس حياتيءَ کي نقصان پهچڻ جو انديشو هو. انهن ڳالهين کان قطع نظر، مون کي هن جي گذشتہ ملازمت جي باري ۾ انتهائي درجي جي خوشي ٿي (جڏهن مان ڏسان ٿو) ته هن جي هٿان ڪهڙا ڪهڙا نازڪ ڪم سرانجام ٿيا آهن. حالانڪ هن جو واسطو فقط سياسي ڪمن مان هو. ملڪ معظم ۽ قيصر هند (وڪٽوريه) جي جيليءَ جي زماني ۾ هن کي انهيءَ لقب ڏيڻ واسطي درخواست ڪئي وئي هئي. پر انهيءَ لقب جو انعام هن جو آخري انعام نه آهي. چوڻ هن جي خدمتن جو سلسلو (ملازمت) اڃا جاري آهي. اهو انعام محض هڪ علامت آهي هن جي ڊگهي ۽ بهترين خدمت جي اعتراف جو.

(۸) سال ۱۸۹۲ع ۾ آئريل مسٽر جيمس صاحب سرڪار کي سفارش ڪري، هن کي ”خان بهادر“ جو خطاب انهيءَ ڪري ڏياريو، جو هو گهڻي عرصي تائين (ڪمشنر جي آفيس ۾ رهڻ سبب سنڌ جي معززن کان چڱي طرح واقف آهي ۽ اهي ماڻهو، جي ڪمشنر جي آفيس ۾ ايندا رهن ٿا، انهن جي شرانڀا، لياقت ۽ سندن خدمتگدارين جي بچاڻ رکي ٿو ۽ اهڙين نازڪ ڳالهين کان باخبر ڪرڻ سبب ڪمشنر جي آفيس ۾ هن جو رهڻ ئي حد قيمتي آهي، ايڏو قيمتي، جو ان جو اندازو لڳائڻ ناممڪن آهي.

(۹) ۱۸۹۶ع جي اپريل جي آخر ۾ آئريل مسٽر جيمس صاحب هڪ ارادو ڪيو هو، جو هن سرڪار کي بروقت لکڻ مناسب نه سمجهيو، پر ان جي متعلق پنهنجي آفيس ۾ نوٽ ڇڏيائين ته ”جڏهن خان بهادر (جدا داد خان) پيشن تي وڃي، ۽ انهيءَ وقت، مان سنڌ جو ڪمشنر نه هجان، ته به سندس ايمانداري ۽ بهترين خدمتگداريءَ سبب، جي نهايت ئي مفيد ثابت ٿيون آهن، هو خاص انعام جو لائق ۽ حقدار آهي، بشرطيڪ آخر تائين ساڳئي نموني توڪري ڪندو رهي، جيئن هن وقت تائين ڪندو رهيو آهي.“ وري جولاءِ ۱۸۹۸ع ۾ پنهنجي

آفيس ۾ هيءَ نوٽ ڇڏيائين ته ”خان بهادر خداداد خان جڏهن پيشن تي ويندو، ته سر يارٽل فرير صاحب جي حڪمرانيءَ جي زماني جا راز (يعني انهيءَ وقت کان وٺي اڄ تائين جا راز) ۽ علم ۽ معلومات جي خزاني چون صندوقن پاڻ سان کڻي ويندو“.

(۱۰) انهن ڳالهين جي مان اميد رکان ٿو ته بمبئيءَ سرڪار، هند سرڪار کي سفارش ڪندي، خان بهادر خداداد خان کي جاگير ڏيڻ جي باري ۾، جنهن جي سفارش هتان ڪئي وئي آهي. هن کان اڳ ۾ به خان بهادر فيض محمد خان ڊپٽي ڪليڪٽر کي جاگير ڏني وئي هئي، جڏهن هن پيشن ورتي هئي. ملاحظه ٿئي سرڪار جو حڪم نمبر ۵۱۸۶، مؤرخه ۲۳- فيبروري ۱۸۹۲ع.

(۱۱) خان بهادر فيض محمد خان جي نوڪريءَ جو عرصو ۳۶ سال هو، ۽ خداداد خان جو ۴۵ سال آهي. فيض محمد خان کي هڪ هزار ايڪڙ جاگير عطا ڪئي وئي هئي ۽ خداداد خان جي لاءِ مان ققط ٽي سؤ ايڪڙن جي سفارش ٿو ڪريان، ۽ هونئن به تجويز ڪيل زمين سندس قبضي ۾ آهي.

(۱۲) مان اميد ٿو ڪريان ته بمبئي سرڪار منهنجي تجويز کي پسند ڪري، هند سرڪار کي سفارش ڪندي.

صحيح

آر. جائيلس

ايڪٽنگ ڪمشنر سنڌ

۵- سال ۱۳۱۶ھ مطابق ۱۸۹۸ع جي آخر ۾ (مسٽر جائيلس) ڪراچيءَ کان مختصر عملو ساڻ ڪري نڪتو ۽ سنڌ جي اڪثر ضلعن جو دورو ڪيائين. پهريائين نوشهرو فيروز ۾ پهتو. سڄي ضلعي جا ڳوٺ ۽ گهر پنهنجين اکين سان ڏٺائين ۽ هر شيءِ آباد، غير آباد، ڪار، نهري پاڻي ۽ هرلن ۽ ڪوهن وغيره جي پاڻي جو معائنو ڪرڻ بعد، سرڪاري ڍل بست ڪرڻ جي باري ۾ تجويزون تيار ڪيائين. پوءِ سکر ۽ شڪارپور ويو ۽ اتي به

اهڙيون ئي تجويزون تيار ڪيائين. اها سڄي محنت ۽ ڪوشش رعيت جي ڀلائي خاطر، جا خالق اڪبر جي مخلوق آهي، پاڻ تي هموار ڪيائين. واقف الحروف، جو سڀني ڪمشنر صاحبن سان سفر ۾ هميشه ڪند رهيو آهي، ڪنهن به ڪمشنر کي اهڙو جفاڪش ۽ مخنئي نه ڏنو آهي، سواءِ هڪ ڪمشنر مسٽر جيمس صاحب جي جڏهن هو روھڙيءَ ويو ته اتي رهي، روھڙي تعلقي جي ڳوٺن جو بالڪل اهڙيءَ ريت ئي معائنو ڪيائين ۽ ائين ئي سرڪاري ڍل مقرر ڪيائين. نه ته وڏا عملدار (ڪمشنر) جي گویا سنڌ جا بادشاهه هئا، پنهنجي سر ايڏي محنت ۽ مشقت ڪرڻ پسند نه ڪندا هئا. (حقيقت هي آهي ته) خدا ترسيءَ، نيڪ نيتيءَ ۽ رعيت پروريءَ جو راز اهڙي ئي محنت ۽ مشقت ۾ پوڻيدو آهي (جهڙي جيمس صاحب ۽ جائيلس صاحب ڪئي) ۽ حاڪمن تي رعيت جو اهڙو حق به آهي، جو کين ادا ڪرڻو آهي.

۶- سال ۱۳۱۶ھ مطابق ۱۸۹۹ع جي شروع ۾ طاعون جي بيماريءَ ڪراچي جي شهر جي مٿان ٿيڻ دفعو اچي ڪڙڪي. جائيلس صاحب هن منحوس بيماريءَ جي مقابلي ۽ خاتمي لاءِ خوب ڪوشش ڪئي ۽ تمام زبردست آڀاءُ ورتائين، جنهنڪري بيماري ڪراچي شهر کان ٻاهر نه نڪتي ۽ سنڌ جي ٻين شهرن ۾ ڳوٺن ۾ نه پکڙي. البت ڪراچيءَ ۾ ماڻهن کي لڏ پلاڻ سبب تڪليفون پهتيون ۽ پئسو به خرچ ٿيو، مگر هنن جي صحت ۽ حياتي بچي، ۽ حڪمرانن جو اصلي مقصد به اهوئي هو.

آئريل جيمس صاحب جو پنجون ڀيرو اچي چارج وٺڻ

۲۷- ذوالقعد ۱۳۱۶ھ مطابق ۶- اپريل ۱۸۹۹ع بمبئي ڪائونسل جي ممبريءَ کان فارغ ٿيڻ بعد ڪجهه ڏينهن هندوستان جي وڏن شهرن جو سير سياحت ڪيائين ۽ اتان جون عجيب و غريب شيون ڏسي، ريل گاڏيءَ جي رستي ڪراچيءَ آيو

۽ ڪمشنري بنگلي کي پنهنجي قيام پذيريءَ سان رونق بخشيائين، انهي موقعي تي ايڪشننگ ڪمشنر مسٽر آر. جائيلس صاحب، جيمس صاحب جي شخصيت جي اهميت سبب ڪراچي شهر جي اڪثر معززن مثلاً يورپين (جي ڪراچيءَ ۾ رهندا آهن) پارسين، مسلمانن ۽ هندن کي دعوتناما موڪلي، ڪمشنر صاحب جي بنگلي جي ايوان ۾ هڪ شاندار جلسو منعقد ڪيو، جنهن ۾ هر قسم جي کاڌي پيتي، ميوي، مٺائي، برف ۽ شربت وغيره جو بندوبست ڪيل هو. اگرچہ راقم الحروف بہ دستوريءَ ريت دعوتنامي جي ذريعي بدعو هو، تاهم مسلمانن کي ڪارائڻ پيارڻ جو سچو انتظام راقم الحروف جي هٿ ۾ هو. هيءَ هڪ سٺي مجلس هئي. انهيءَ موقعي تي مسٽر جائيلس صاحب پنهنجي اسسٽنٽ مسٽروان صاحب ۽ راقم الحروف سميت دروازي تي موجود هو ۽ دعوت تي آيل معزز مهمانن جو جيمس صاحب سان تعارف ڪرائي رهيو هو. سڀئي مهمان نهايت ئي خوش ٿيا ۽ خورد نوش، انگريزي ساز، ٻڌڻ ۽ ٻين عجيب و غريب تماشن ڏسڻ بعد ستين بجي شام جو پنهنجن گهرن ڏانهن روانا ٿي ويا. اهو دلي محبت جو هڪ شاندار مظاهرو هو، جو انهيءَ مجلس ۾ ڪيو ويو.

۱- ذوالقعد ۱۳۱۶ھ جي آخري تاريخ، جا مطابق هئي ۱۲- اپريل ۱۸۹۹ع جي، ڪراچي جي فريئر هال ۾ هڪ تمام وڏو جلسو منعقد ٿيو، هن مقصد سان ته سنڌ جي باشندن کي اها ڳالهه چڱي طرح ذهن نشين رهي ته آنجهاني سر بارنل فريئر صاحب سال ۱۲۶۸ھ مطابق ۱۸۵۱ع کان سال ۱۲۷۶ھ مطابق ۱۸۵۹ع تائين سنڌ جي ڪمشنريءَ جي عهدي تي فائز هو ۽ هن پنهنجي اياسڪاريءَ ۾ سنڌ جي سڌاري، تعمير ۽ ترقيءَ جي لاءِ تمام چڱا ڪم ۽ نهايت ئي سهڻا بندوبست ڪيا، جن مان گهڻن جو احوال مٿي سندس دور حڪومت جي ذڪر ۾ ڪيو ويو آهي، ۽ پنهنجي سرڪاري فرض ادائي جو عرصو پورو ڪرڻ بعد ولايت ويو ۽ اتي راه رباني وٺي ويو. انهيءَ

موقعي تي فريئر صاحب جي اهليه محترم، سندس هڪ خوبصورت
قد آدم تصوير فريئر هال ۾ يادگار طور رکڻ لاءِ موڪلي.

۲- آنر بيل جيمس صاحب ڏاڍو سياڻو ۽ اهڙين تقريرن منعقد
ڪرڻ جو شائق هوندو هو. جنهنڪري انهن معزز ماڻهن کي
به، جي فريئر صاحب کي سڃاڻندا هئا، ڪراچيءَ جي ايڪٽنگ
ڪليڪٽر مسٽر جي. سليڊن صاحب جي معرفت ڪراچي ميونسپالٽيءَ
جي پاران دعوتناما ارسال ڪرائي، مدعو ڪيائين ۽ انهيءَ
يادگار تقريب ۾ سڀني معزز مهمانن کي ڪرسي تي ويهاريائين،
جنهن کي جهنڊن سان سينگاريو ويو هو. آنر بيل جيمس صاحب،
ايڪٽنگ ڪمشنر جائيلس صاحب، ڪن معزز يورپين ۽ نابور
شخصيتن سان گڏجي ڊائيسن تي ويٺو، جا ٻين حاضرين جي
نشست گاه کان به هٿ ڪن بلند ٿاهي وئي هئي.

پوءِ جيمس صاحب اٿي، حاضرين مجلس کي خطاب ڪيو
۽ انجھاني فريئر صاحب جي ڪارگزارين جي واکاڻ ڪيائين.
فريئر صاحب سان جن ماڻهن جي دوستي ۽ چاڻ سڃاڻ هئي،
انهن جو ذڪر به ڪيائين ۽ سندن نالن کڻڻ وقت راقم الحروف
جو نالو به ڪنيائين. جيمس صاحب جنهن وقت تقرير ڪري
رهيو هو، انهيءَ وقت راقم الحروف هن جي بلڪل ويجهو ۽
مندس اکين آڏو بيٺل هو. راقم الحروف، فريئر صاحب کي
چڱي طرح سڃاڻندو هو ۽ سندس ماتحتيءَ ۾ ڪيتريون ئي خدمتون
سراڻجام ڪيون هئائين. انهيءَ ڪري جيمس صاحب، راقم الحروف
ڏانهن اشارو ڪندي، چيو ته خان بهادر، جو هت حاضر آهي ۽
منهنجو پراڻو دوست آهي، انجھاني فريئر صاحب جي حڪمراني
جي زماني کان وٺي هن وقت تائين وڏو منشي آهي ۽ پنجتاليهن
سالن کان. وٺي تمام سهڻي نموني اسان نوڪري ڪري
رهيو آهي.

جيمس صاحب کان پوءِ ٻين صاحبن به تقريرون ڪيون ۽ پوءِ فريئر صاحب جي اهلين جي موڪليل تصوير، فريئر هال جي ديوار تي لڳائڻ بعد جلسو برخاست ڪيو ويو.

هن جلسي منعقد ڪرڻ جي سلسلي ۾ معزز ماڻهن جي نالن ڏيڻ ۽ کين دعوتنامن موڪلڻ ۾ راقم الحروف کان مدد ورتي وئي (ملاحظه ڪريو اپريل ۱۸۹۹ع جون انگريزي اخبارون).

۳- پهرين ذوالحج ۱۳۱۶ھ مطابق ۱۳- اپريل ۱۸۹۸ع پنجين بجي شام جو جيمس صاحب سڀني زير دست آفيسرن کي ڪمشنريءَ ۾ گهرائي، انهن مان معززن سان موڪلائيءَ جو هٿ ملايو، جن ۾ راقم الحروف به شامل هو، ۽ باقي ملازمن کي زبان سان ”خدا حافظ“ چئي ۽ گهوڙا گاڏيءَ تي سوار ٿي، ڪيماڙيءَ ڏانهن روانو ٿيو ۽ ڪيماڙيءَ جي بندرگاهه کي رونق بخشي، وڌيڪ رونقدار بڻايائين. اگرچہ راقم الحروف سان اڳ ۾ ئي هٿ ملائي خدا حافظ چيو هئائين. تاهه راقم الحروف جو سندس مروت ۽ شفقت سبب سندس ثورائتو هو، پنهنجي گهوڙا گاڏيءَ کي سندس گهوڙا گاڏيءَ جي پٺيان آئي، ٻين يورپي ۽ سنڌي معززن سان گڏجي کيس دوبارهه خدا حافظ چيو. سنڌ جا باشيندا جيئن ته سندس حسن سلوڪ جي ڪري سندس احسانمند هئا، انهيءَ ڪري مٿس گلن جي ورڪا ڪري، کيس ڏاڍو خوش ڪيائون، ۽ راقم الحروف به سڀني معززن جي روبرو وڏي اشتياق ۽ جوش خروش سان هيءَ بيت پڙهيو:

بسفر رفتنت مبارڪباد،

بسلامت روي و باز آئسي.

(تنهنجي سفر تي روانگي شال مبارڪ ثابت ٿئي،

خير سان وڃين ۽ خير سان موٽي اچين).

بيشڪ، اهڙو رعيت نواز، زير دستن تي مهربان ۽ عوام سان ايڏي مروت ۽ خوش خلقيءَ سان پيش اچڻ وارو ٻيو ڪوبه

حاڪم نه هونڊو، سر دست هو (جيمس صاحب) سرچارلس اليونٽ صاحب جي جاءِ تي بامبي ڪائونسل جو ايڪٽنگ ميمبر مقرر ٿيو آهي. مگر الله تعاليٰ جي بارگاه مان قوي اسيد آهي ته هوانهيءَ دل گهري عهدي تي مستقل طور تي فائز رهندو. (آمين ثم آمين).

سنٽر جائيلس چوٿون ڀيرو ايڪٽنگ ڪمشنر ٿيو

۱- ذوالحج ۱۳۱۶ھ مطابق مئي ۱۸۹۸ع ۾ حضرت پير بابرت مولانا و مرشدنا مرحوم پير غلام محي الدين صاحب جيلاني عليه الرحمت راڻي پور (رياست خيرپور) ۾ رحلت فرمائي (انا لله وانا اليه راجعون). پير صاحب موصوف سنڌ ۾ رهندڙ جيلانين جو سردار هو. سندس جانشين سندس وڏو فرزند پير محمد صالح شاه صاحب ٿيو ۽ پنهنجي آبائي سند تي رونق افروز ٿيو.

۲- هلندڙ سال (۱۳۱۶ھ مطابق ۱۸۹۹ع) ۾ بمبئي سرڪار وٽان انهيءَ سفارش جو جواب آيو، جا راقم الحروف جي پيشن بابت هئي ۽ جنهن جو احوال مٿي آنريل جيمس صاحب بهادر جي ڪارگزارين ۾ بيان ڪيو ويو آهي، ته سرڪار نامدار جي جاري ڪيل قانون موجب ضروري آهي ته جنهن وقت سرڪاري ملازم، سرڪاري ملازمت کان رٽائر ڪري، انهيءَ وقت سندس حقن ۽ خدمتن تي نظر ڪئي وڃي.

۳- محرم الحرام سال ۱۳۱۷ھ مطابق جون ۱۸۹۹ع ۾ راقم الحروف، سرڪاري خدمات ۽ ملازمت کان سيڪڊوشي (رٽائرمنٽ) جي درخواست ڪئي. جنهنڪري سنٽر جائيلس صاحب ايڪٽنگ ڪمشنر دوباره پيشن جي باري ۾ سفارش ڪئي، جا سندس پهرين سفارش کان بهتر، بلڪ تمام بهتر هئي ۽ ان ۾ اهڙا قوي ۽ مضبوط دليل ڏنائين، جو ڪنهن به طرح پيشن ۾ ذري جيتري ڪمي به نه ٿئي. سنڌ ۾ ۽ سنڌ کان

ٻاهر ڪيل خدمتن جي نشاندهي ڪيائين ۽ لکيائين ته جيڪڏهن خان بهادر خداداد خان پندرهن سال کن اڳ پينشن جي لاءِ درخواست ڪري ها، ته سرڪار کي تمام گهڻي رقم ڏيڻي پوي ها.

راقم الحروف کي اگرچہ انهيءَ سفارشي تحرير جو ثقل نه ڏنو ويو آهي، تاهم جائيلس صاحب جي سردم شناسي ۽ لائقيءَ ۾ اسيد آهي ته تمام سٺو لکيو هوندائين، جو گهڻي عرصي کان هن خاڪسار راقم الحروف کي سڃاڻي ٿو ۽ الله ۾ وڏي اسيد آهي ته اها سفارش، جا خاص سفارش آهي، ڪارائي ثابت ٿيندي.

۴- جمادي الآخر ۱۳۱۷ھ مطابق آڪٽوبر ۱۸۹۹ع جي آخر ۾ هندوستان جي سرڪار نامدار وٽان بمبئي سرڪار جي معرفت دوپسٽي جاگير يعني ٽئين درجي جي جاگير جي منظوري پهتي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي. سرڪار نامدار جو حڪم نامو بالڪل انهيءَ سفارش جي مطابق آهي، جا ايڪٽنگ ڪمشنر صاحب ڪئي هئي، بلڪ حڪمنامي ۾ مهرباني فرمائي هئڻ به لکيو ويو آهي ته ”خان بهادر خداداد خان جي لاءِ سندس گوناگون خدمتن سبب، جي سنڌ جي اندر ۽ سنڌ کان ٻاهر بجا آنديون اٿس ۽ سندس سڃاڻي ۽ ڊگهي ملازمت سبب، جا پنجيتاليهه سال ڪئي اٿس، خصوصي منظوري ڏني وڃي ٿي مگر هن کانپوءِ ڪنهن به آفيسر کي جاگير ڏيڻ لاءِ سفارش نه ڪئي وڃي.“

سرڪار جو ٺهراءَ، جو راقم الحروف کي مليو آهي، ان جو ترجمو لکيو وڃي ٿو.

جاگير جي منظوري اچڻ شرط سنڌ جي ڪمشنر وٽان مسٽروان صاحب جي صحيح سان مبارڪباد جو هيٺيون خط پهتو.

منهنجا پيارا خان بهادر!

شايد اوهان کي اطلاع مليو هوندو ته سرڪار وٽان ٽي سؤ ايڪڙ جاگير جي منظوري اچي وئي آهي. جنهن ڪري ايڪٽنگ

ڪمشنر مسٽر آر، جائيلس صاحب اوهان کي مبارڪباد ٿو چوي. اميد آهي ته اسان جو دوست خوش هوندو.

۱- آڪٽوبر ۱۸۹۹ع.

اوهان جو مخلص دوست

جي. پي. وان اسسٽنٽ ڪمشنر

ازانسواءِ ڪيترن ئي مخلص ۽ گهائڻ دوستن وٽان به جن ۾ يورپي به شامل آهن ۽ سنڌي به، مبارڪباد جا خط مليا، جن جا نالا طوالت جي انديشي جي ڪري درج نٿا ڪيا وڃن.

جاگير جي منظوريءَ بابت انگريزي حڪمناسي جو ترجمو

منتخب فقرا: نمبر پهريون ۽ نمبر ٽيون. بمبئي سرڪار جي مراسلي نمبر ۲۲، مؤرخه ۶-جنوري ۱۸۹۹ع منجهان، جو هند سرڪار جي امور خارجہ جي سيڪريٽري صاحب (وزير) کي موڪليو ويو.

(فقرو پھريون) مون کي حڪم ڪيو ويو آهي ته مان هند سرڪار جو ڌيان مبارڪ سنڌ جي ڪمشنر صاحب جي مراسلي نمبر ۹۳۸، مؤرخه ۱۲-آڪٽوبر ۱۸۹۸ع ڏانهن مبذول ڪرايان، جنهن ۾ ڄاڻايل آهي ته خان بهادر خداداد خان، جو سندس آفيس جو وڏو منشي آهي ۽ هاڻي ملازمت کان سبڪدوشيءَ جو ارادو ٿو رکي، هن جي قابل قدر ملازمت سبب، جا پنجيتاليهن سالن کان زياده عرصي تائين رهي آهي، کيس ٽي سؤ ايڪڙ رعيتي زمين، جا تعلقي سکر ضلع شڪارپور ۾ آهي، عطا ڪئي وڃي ۽ جيڪا هاڻي به سندس ئي نالي آهي.

(فقرو ٽيون) مان ڪمشنر صاحب جي تجويز کي خيال ۾ ٿو آڻيان، جا خان بهادر فيض محمد ولد ڌڻي ڌني سابق ڊپٽي ڪليڪٽر ضلعي ٿرپارڪر جي باري ۾ هئي ته کيس انهيءَ ضلعي جي اندر هڪ هزار ايڪڙ غير آباد زمين ڏني وڃي. اها تجويز هند سرڪار جي روينو ۽

ايگريڪلچرل ڪاتن جي پاران جاري ڪيل حڪمن نمبر ۱۳۲، ۶ ۱۱۱۸ مؤرخ ۷ - جون ۱۸۹۲ع جي ماتحت منظور ڪئي وئي هئي. انهيءَ مثال کي مدنظر رکي، ڪمشنر صاحب سفارش ڪئي آهي ته جيڪڏهن هيءَ جاگير منظور ڪئي وڃي ته ٽئين درجي جي دستوري جاگيري شرطن موجب منظور ڪرڻ ۾ اچي، يعني پهرئين شخص کي (جنهن کي جاگير ڏني وڃي ٿي) ڏيل معاف ڪئي وڃي. ٻئي شخص کان (هن جي اولاد کان) ڏيل جو چوٿون حصو وٺجي ۽ ان کانپوءِ جيئن مناسب، هجي آونئين ڪيو وڃي. اها ٽين حجاب جي سڀني لوازم جي ادائگيءَ کان معافيءَ جي لائق هوندي.

منتخب فقرو بهريون. مراسلي نمبر ۸۸۱ ۶ ۱۸۹۲، مؤرخ ۲۵ - اپريل ۱۸۹۹ع منجهان، جو هند سرڪار جي روينيو ۽ ايگريڪلچرل ڪاتن جي سيڪريٽري (وزير) بمبئي سرڪار جي پوليتيڪل سيڪريٽري (وزير) کي موڪليو:

مون کي حڪم ڪيو ويو آهي ته ماڻه مراسلي نمبر ۳۲، مؤرخ ۶ - جنوري ۱۸۹۹ع جي رسيد موڪليان، جو امور خارج جي ڪاتي کي لکيو ويو هو، ۽ جنهن ۾ سفارش ڪيل هئي، ته خان بهادر خداداد خان ڪميشن سنڌ جي آفيس جو وڏو منشي، جو عنقريب ملازمت کان سبڪدوش ٿي، پيشن تي وڃڻ وارو آهي، ان کي ٿي سو ايڪڙ رعيتي زمين جاگير ڪري ڏني وڃي، جا هن وقت تعلقي سکر ضلعي شڪارپور ۾ سندس نالي آهي. ڇاڪاڻ ته هن پنجتائين سالن کان به زنجاده عرصي تائين ملازمت ڪئي آهي، جا نه صرف ڊگهي عرصي واري ملازمت آهي، پر نهايت سٺي ۽ نهايت ئي مفيد به. اها سفارش منظور ڪئي ٿي وڃي، ۽ اهو به منظور ڪيو ٿو وڃي ته اها زمين جنهن کي ڏني ٿي وڃي، ان جي حياتيءَ ۾ روينيو ڏل کان آزاد هوندي ۽ ان کانپوءِ سندس پٽن کان ڏل جو چوٿون حصو ورتو ويندو.

ٽب تاريخ سنڌ

نمبر ۲۰۸، مؤرخه ۷-مارچ ۱۹۰۰ع. پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽ.
ڪمشنر صاحب جي آفيس ڪيمپ سکر.
خان بهادر خداداد خان کي انتخاب موڪليو ٿيو وڃي، سندس
معلومات جي لاءِ.

حسب الحڪم

مسٽر جي. بي. وان صاحب

ايڪٽنگ اسسٽنٽ ڪمشنر صاحب سنڌ

مسٽر جيمس جو باسي ڪائونسل جي ميمبريءَ تان موٽي اچڻ بعد

ڇهون ڀيرو چارج وٺڻ

جمادي الاول ۱۳۱۷ھ مطابق آڪٽوبر ۱۸۹۹ع جي آخر ۾
جيمس صاحب بمبئي کان ڪراچيءَ آيو ۽ سندس تشریف آوريءَ
تي ڪراچيءَ ۾ رهندڙ معزز يورپي ۽ سنڌي آفيسرن سندس
استقبال ڪيو، جن ۾ راقم الحروف به شامل هو. جيمس صاحب
ڪمشنريءَ جي ڪرسيءَ تي جلوه افروز ٿي، پنهنجي عهدي
جو ڪاروبار دستور موجب هلائڻ شروع ڪيو، جنهن کان هو
پوري طرح آگاهه هو.

۱- انهيءَ سال (۱۳۱۷ھ مطابق ۱۸۹۹ع ۾) جناب
لارڊ ڪرزن صاحب بهادر هندوستان جو فرمان فرما (گورنر جنرل
۽ وائسراءِ) ٿيو، جو هڪ مشهور روشن دماغ حڪمران هو.

۲- رجب المرجب ۱۳۱۷ھ مطابق نومبر ۱۸۹۹ع ۾
بمبئي جو گورنر جناب لارڊ سينڊهرسٽ صاحب بهادر ڪراچيءَ
تشریف آور ٿيو. جنهنڪري آئريبل جيمس صاحب بهادر ڪراچيءَ
جي ڪيترن ئي يورپين، پارسين، مسلمانن ۽ هندن کي ڪمشنريءَ
جي ايوان ۾ مدعو ڪيو، جن ۾ مرد به هئا ۽ عورتون به.
مجلس ۾ قسم قسم جا ميوا به موجود هئا ۽ شربت چاءِ وغيره به،
جي پڻ تناول ڪيائون ۽ لارڊ موصوف سان به ملاقات جو
شرف حاصل ڪيائون. انهن ئي ڏينهن ۾ فريئر هال ۾ هڪ

دربار دربار منعقد ٿي ۽ سرچارلس پرچرڊ صاحب سابق ڪمشنر سنڌ جي هڪ دلپذير تصوير لڳائي وئي. انهيءَ ئي موقعي تي ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي پريزيڊنٽ راءِ بهادر ٺهراڻي، جنهن طاعون جي بيماريءَ وقت مدد ڪئي هئي، هڪ تمغو ۽ سي. آءِ. اي جو لقب ڏنو ويو. ڪن ماڻهن کي نيڪناميءَ جا پروانا عطا ڪيا ويا ۽ ٽٽي جي ماڻهن کي به خوش ڪيو ويو، جن طاعون جي بيماريءَ وقت خدمت ڪئي هئي. انهن سڀني دربارن ۽ مجلسن ۾ راقم الحروف به مدعو ۽ شريڪ هو. جناب گورنر صاحب، جو راقم الحروف کان چڱي طرح واقف هو ۽ جنهن جو احوال ڪيترائي ڀيرا مٿي بيان ڪيو ويو آهي، پنهنجي طويل ملاقات سان راقم الحروف کي خوش ڪيو.

۳- رجب المرجب ۱۳۱۷ھ جي وچ ۾ نومبر ۱۸۹۹ع جي آخر ۾ بمبئي جو گورنر جناب لارڊ سينڊهرسٽ صاحب بهادر، ڪمشنر صاحب ۽ پنهنجي مختصر عملي سان گڏجي حيدرآباد ويو، جتي دربار منعقد ڪري، حيدرآباد جي مير صاحبن، سرڪاري ملازمين ۽ نامور ۽ معزز ماڻهن سان ملاقاتون ڪيائين. ”جڙواڙ واه“ تي پهچي، هڪ دربار منعقد ڪري، واه جو افتتاح ڪيائين. پوءِ رياست خيرپور ۽ ڪوٽ ڏجيءَ ۾ سر مير فيض محمد خان صاحب والي رياست خيرپور سان ملاقات ڪيائين، ۽ هر قسم جي جانورن جو شڪار به ڪيائين. ان کان پوءِ هڪ اسپيشل ٽرين ۾ سوار ٿي، سکر کي پنهنجي تشريف آوريءَ سان رونق بخشيائين. سکر ۾ يورپي معززن، سرڪاري آفيسرن، خيرپور جي مير صاحبن ۽ ٻين جاگيردارن کي ملاقات جو شرف عطا ڪيائين. انهيءَ وقت سڀني معززن ۽ آفيسرن کان اول راقم الحروف سان هڪ ملائي شڪر گذاريءَ جو موقعو ڏنائين، ۽ ڏيڍ ڏينهن اتي رهڻ بعد ڪراچيءَ جي رستي بمبئيءَ روانو ٿي ويو. انهيءَ ملاقات جو ثبوت هيٺين خط (نمبر ۲۷۸۸، مؤرخه ۱۳- نومبر ۱۸۹۹ع) مان ملندو، جو جناب ڪليڪٽر صاحب ضلعي شڪارپور جو لکيل آهي:

عزت پناه خان بهادر خداداد خان ساکن سکر، سلامت هجو جناب گورنر صاحب بهادر بمبئيءَ، صبح جو نوين بجي سکر اسٽيشن تي رونق افروز ٿيندو ۽ سندس خوش آمديد ۽ استقبال لاءِ سرڪاري آفيسرن ۽ ٻين معزز ماڻهن جو اڳواٽ اچڻ ضروري آهي. انهيءَ ڪري لکجي ٿو ته اوهان به پاس وٺي، گورنر صاحب جي سلام ۽ ملاقات جو شرف حاصل ڪندا.

صحيح

مسٽر ميولس صاحب بهادر

ڪليڪٽر ضلع شڪارپور

۴- شعبان المعظم ۱۳۱۷ھ مطابق ڊسمبر ۱۸۹۹ع جي آخر ۾ جناب پير شاه مردان شاه صاحب سجاده نشين ساکن ديھ پير صاحب تعلقو روهڙيءَ، جي باري ۾ هڪ مقدمي ۾ فتحيائيءَ جي فتويٰ جي خبر مشهور ٿي. سندس وڏي ڀاءُ پير ظفر علي شاه، ضلعي ڪورٽ ۾ هن جي خلاف بي واجبي ۽ ناحقي دعويٰ داخل ڪئي هئي، پر جيئن ته انصاف جي نظر ۾ مدعيءَ جي دعويٰ بالڪل بي واجبي هئي، انهيءَ ڪري رد ٿي وئي. انهيءَ فتويٰ جي ڪري گهڻائي خير خواه دوست ۽ مريد خوش ٿيا. انهيءَ خوشيءَ جي موقعي تي راقم الحروف کي پير صاحب موصوف وڏان هيٺيون خط موصول ٿيو:

خان صاحب مهربان اميد گاه دعا گو بيان عالي جاھ رفيع جائگه چاچا سائين خان بهادر خداداد خان سلمه الرحمئن.

مسرت ڀريل سلامن جي سوکڙين موڪلڻ ۽ مقدس دعائن ڪرڻ بعد، اوهان جي خلوص پريءَ دل تي نيڪ روشن هجي، الله تعاليٰ جو شڪر آهي جو پنهي طرفن ڏانهن (اسان ڏانهن به ۽ اوهان ڏانهن به) خيريت آهي. مطلب ته گادي ۽ پگ جي تڪراري مقدمي جي فتويٰ جي تاريخ ضلعي ڪورٽ جي پاران ۲۳-ڊسمبر ۱۸۹۹ع مقرر ٿيل هئي. انهيءَ انتظار ۾ هوس ته مٿين تاريخ ۳ ۽ ۴ بجي ڌاري شام جو مريدن ۽ وڪيل جي پاران موڪليل تاريخي ٻيٽي.

جنهن ۾ مختصر طور تي درج هو ته ”مدعيءَ جي دعوى رد ٿي ۽ پير شاه مردان شاه کسي مبارڪباد هجي. جو مقدسي جو فيصلو سندس فائدي ۾ ٿيو آهي.“ تار جو مطلب معلوم ڪرڻ شرط پروردگار جا شڪر انا بجا آندڙ. اهڙي ئي تار روهڙي ڊويزن جي مهربان اسسٽنٽ ڪليڪٽر صاحب بهادر جي پاران به آئي. جنهنڪري ڏاڍي خوشي ٿي. انهيءَ ڳالهه جو اطلاع هن خاندان جي سڀني دوستن ۽ خير خواهن کي ڏنو ويو آهي ۽ مبارڪباد به. فقط. تاريخ ۲۱- شعبان المعظم ۱۳۱۷ھ.

صحيح

سيد پير شاه مردان شاه پاڳارو
سجاده نشين درگاه مبارڪ

۵- شعبان المعظم ۱۳۱۷ھ مطابق ۱۸۹۹ع ۾ مارواڙ، ريگستان ۽ انهيءَ پاسي جي ٻين علائقن ۾ هڪ ٻن سالن تائين برسات نه پوڻ ۽ ڏيکار پيدا ٿيڻ سبب، انهيءَ ملڪ جا ماڻهو يڪ کان لاچار ٿي، سنڌ ۾ اچي حيران پريشان ڦرندا ٿي ويا. جنهنڪري صاحب موصوف (جيمنس صاحب) سڀني ضلع عملدار ڏانهن احڪام جاري ڪيا، ته پنهنجي ضلع جي باشندن کان سندن حيثيت آهر چنڊو وصول ڪري، اطلاع ڏين. جنهنڪري چندي جي وصولي شروع ڪئي وئي. سکر شهر ۾، شڪارپور ضلعي جي ڪليڪٽر مسٽر ميولس صاحب جي حڪم سان معزز ماڻهن جو اجتماع ٿيو، جنهن ۾ ميولس صاحب هڪ مؤثر ۽ نهايت ئي سهڻي تقرير ڪرڻ بعد چنڊو وصول ڪرڻ شروع ڪيو، جنهن ۾ راقم الحروف جو به ڪجهه حصو شامل هو. ميولس صاحب اهڙي

دلنشين ۽ انتها درجي جي اثرائتي تقرير ڪئي، جو ڪيترائي ماڻهو چندي ڏيڻ جو وعدو ڪري، پوءِ پنهنجن گهرن ڏانهن روانا ٿيا. پراڻي سکر مان چندي وصول ڪرڻ لاءِ راقم الحروف کي مقرر ڪيو ويو. مون چنڊو وصول ڪري سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرايو. سمورو چنڊو، جو سڄي سنڌ مان وصول ڪيو ويو هو، پنجاه هزار کن رپيا ٿيو. پوءِ جيءَ صاحب جي صلاح سان عمرڪوٽ ۾ هڪ ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ هڪ مختيارڪار مقرر ڪيا ويا، جن جي مٿان مارواڙ ۽ ريگستان جي مصيبت زده ماڻهن ۾ امداد تقسيم ڪرڻ جو ڪم رکيو ويو. ان کان علاوه ڪيترائي ضروري خواه غير ضروري تعميراتي ڪم شروع ڪيا ويا جهڙوڪ واه کوٽائڻ، بند ٻڌائڻ ۽ عام رستا ٺهرائڻ وغيره. اهي ڪم سرڪار ۽ ميونسپالٽين جي خرچ سان ڪيا ويا، ته جيئن انهيءَ ملڪ جي قحط زده ماڻهن کي مزدوري ملي ۽ سندن شڪم ڀري ٿئي، بيشڪ، غريب پرور حاڪم ائين ئي ڪندا آهن.

۶- شعبان المعظم ۱۳۱۷ھ مطابق ۱۹۰۰ع ۾ هڪ تاريخي ذريعي، افريقا ۾ بورين کي جنگ ۾ فتح حاصل ٿيڻ جي خبر مشهور ٿي.

۷- انهن ڏينهن ۾ پير شاه مردان شاه سجاده نشين کي ”حرم“ عرف لٽرن کي گرفتار ڪرائڻ جي صلہ ۾ ”شمس العلماء“ جو لقب ڏنو ويو، ۽ خان بهادر سردار يعقوب خان ڊپٽي ڪليڪٽر ٿرپارڪر کي طاعون جي بيماريءَ وقت مدد ڪرڻ جي صلہ ۾ ”سي. اي. آءِ“ جو لقب ڏئي مسرور ۽ سرفراز ڪيو ويو. بيشڪ، هر ڪم خدمت ڪرد، او مسرور شد. اهي جيمس صاحب جون مهر بانيون سمجهڻ گهرجن.

”انهن ئي ڏينهن ۾ لارڊ نارٿ ڪورٽ صاحب بهادر، بمبئي جي گورنريءَ جي عظيم عهدي تي فائز ٿيو ۽ بمبئي جو

سابق گورنر لارڊ سينڊهرسٽ صاحب بهادر پنهنجي عهدي جا پنج سال پورا ڪري، ولايت روانو ٿي ويو. آئربيل جيمس صاحب بهادر جو اڳئين گورنر جي الوداع ۽ نئين گورنر جي استقبال لاءِ بمبئيءَ وڃڻ ٿيو.

۱. - شوال المڪرم ۱۳۱۷ھ جي ۲۷ تاريخ مطابق فيبروري ۱۹۰۰ع ۲۸ - تاريخ مسٽر ايڇ. اي. ايس. جيمس صاحب بهادر سي. ايس. آءِ. ۽ آءِ. سي. ايس. ڪمشنر سنڌ پنهنجي اسسٽنٽ مسٽروان صاحب ۽ ٻين واسطيدار انگريز ۽ سنڌي آفيسرن سميت پاڻيءَ جي جهاز رستي سکر جي بندرگاه تي لنگرانداز ٿيو، ۽ ان جي ٻئي ڏينهن بندر تي تنبو کوڙي، قيام پذير ٿيو ۽ سکر ۽ روهڙيءَ جي سير سياحت ۾ مشغول رهيو. ذوالقعد ۱۳۱۷ھ جي ٺاڏين تاريخ (مارچ ۱۹۰۰ع جي ڏهين تاريخ) راقم الحروف جي نيازمنڊانه دعوت تي پراڻي سکر ۾ منهنجي بنگلي تي اسسٽنٽ ڪمشنر مسٽروان صاحب سان گڏجي تشریف آور ٿيو ۽ مون کي، منهنجن عزيزن، دوستن ۽ خيرخواهن کي مسرت ۽ عزت بخشڻاڻين، ۽ انهيءَ موقعي تي پنهنجي حيثيت آهر بنگلي کي ۽ ان جي فرش فروش کي سينگارڻ ۽ ڪرسيون جي مٿان ڪيمخواب وجهڻ وغيره جي سلسلي ۾ مون کان جيڪي ٿي سگهيو هو، ان کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. ناشتو، چاءُ ۽ سيو وغيره تناول فرمايائين. ڪلاڪ ڪن ترسيو. سڄي بنگلي جو سير ڪيائين ۽ سامان اسباب، تصويرون ۽ لائبريري وغيره ڏٺائين. ان کان پوءِ پنهنجن نئين ڏانهن روانو ٿيو ۽ روانگيءَ وقت منهنجي ڀائٽي نصيرعلي خان سان ملاقات ڪيائين، جو زميندار آهي. اهڙيءَ ريت منهنجي ننڍي فرزند عبدالحميد خان سان انگريزيءَ ۾ گفتگو ڪيائين ۽ کيس تعليم جو سلسلو جاري رکڻ جو تاڪيد ڪيائين. الله تعاليٰ اهڙن حاڪمن کي، جي زبردستن جي مٿان رحم ٿا ڪن، هميشه عزت ۽ عظمت جي ڪريءَ تي جلوهر افروز رکي. موڪلائڻ وقت راقم الحروف جي

هت ۾ هت ڏٺي فرمائين ته ”تون جيئن ته سهڻي نموني ۽ آرام سان گذارين ٿو، انهيءَ ڪري تنهنجي حياتي هڪ سؤ سال کان زياده ٿيندي.“

۱۱- ذوالقعد ۱۳۱۷ھ جي يارهين تاريخ (مارچ ۱۹۰۰ع جي يارهين تاريخ) سکر ۾ شڪارپور ضلعي جي ڪليڪٽرن جي بنگلي جي هيٺان ميدان تي هڪ دربار دربار منعقد ڪئي وئي، جنهن ۾ اڪثر معزز مير صاحب، پير صاحب، جاگيردار، زميندار ۽ ارباب وغيره هڪ هزار جي تعداد ۾ مدعو هئا، جي ترتيب وار پنهنجين مقرر ڪيل ڪرسي تي ويٺل هئا. راقم الحروف پهرين صف ۾ ٽئين نمبر ڪرسيءَ تي ويٺل هو. جڏهن دربار مهمانن جي اچڻ بعد چڱي طرح سان رسي وئي، تڏهن مسٽر ميولس صاحب ڪليڪٽر شڪارپور، چند معززن سان گڏجي، جن ۾ يورپي، فوجي سپاهي ۽ ملڪي ماڻهو به شامل هئا، ڪمشنر صاحب کي وٺي اچڻ لاءِ تنهن ڏانهن روانو ٿيو. جناب ڪمشنر صاحب بهادر پنهنجي اسسٽنٽ سميت دربار ۾ تشریف آور ٿيو ۽ ڪيم خواب جي ڪرسيءَ تي رونق افروز ٿيو، جا ٻين ڪرسي ڪان مٿي ڀري رکي وئي هئي. انهيءَ وقت سلاميءَ جون تيرهن توبون چوڙيون ويون، ۽ دربار جي سڀني حاضرين پنهنجين ڪرسي تان اٿي، تعظيم ۽ تڪريم بجا آندي. پوءِ مسٽر ايڇ. پي ميولس صاحب ڪليڪٽر شڪارپور پنهنجي ڪرسيءَ تان اٿي، دربار وارن کي خطاب ڪيو ۽ جيمس صاحب جي ڪارگزارين جي تعريف ڪيائين، جيڪي صاحب موصوف سنڌ جي اندر ٽيهن سالن جي عرصي تائين رهي، بجا آنديون هيون ۽ هزارها ماڻهن کي فائدو پهچايو هئائين. ڪليڪٽر صاحب جي انهيءَ تقرير جو اختصار، جا انگريزي ۽ سنڌي اخبارن ۾ شايع ٿي هئي، هت پيش ڪيو وڃي ٿو: حاضرين دربار! مون کي يقين آهي ته اوهين ههڙي سهڻي موقعي کي ڪڏهن به وساري نه سگهندا. جيمس صاحب سان ملاقات جو هيءُ موقعو بيمڪ وقت خوشيءَ جو به آهي ۽ غم جو به.

خوشي هن ڪري جو جيمس صاحب هن درٻار ۾ مير مجلس آهي ۽ هن ضلعي جا سڀئي معزز هت گڏ ٿي، سندس تعظيم ۽ تڪريم ڪري رهيا آهن. چوٽه صاحب بهادر سنڌ وارن جي ڀلائي لاءِ وڏيون تڪليفون برداشت ڪيون آهن، جي اڃا تازيون آهن ۽ سنڌ جي باشندن جي دلين تي نقش آهن ۽ غم جو سبب هيءُ آهي جو اسين اهڙي لائق فائق ڪمشنر صاحب بهادر کي هن سرت بخش مجلس ۾ آخري دفعو ڏسي رهيا آهيون. چوٽه جيمس صاحب هاڻي ئي هتان رخصت ياب ٿي ولايت آسهي رهيو آهي. صاحب بهادر پورا ٽيهه سال سنڌ جي اندر حڪمران ٿي رهيو آهي ۽ انهيءَ طويل عرصي ۾ سنڌ کي ڪيترن ئي قسمن جا فائدا پهچايا اٿس. صاحب بهادر پهريائين اسسٽنٽ ڪليڪٽر جي عهدي تي فائز هو، جنهنڪري سنڌ جي حالات کان چڱي طرح واقف آهي ۽ شروع کان ئي سنڌ جي بهبودي ۽ بهتريءَ لاءِ هزارها تجويزن تي عمل ڪيو اٿس.

هاڻي مان سندس گذشتہ ڪارگزارين کان قطع نظر ڪندي، سندس تازين ڪارگزارين جو ذڪر ٿو ڪريان. (سمورين ڪارگزارين بيان ڪرڻ سبب) هڪ طويل داستان ٿسي ويندو. ”جمڙائو واھ“ ڏسو، جو دانءَ ۽ تجربيهڪار انجنيئر کان وڏي خرچ سان کوٽايو اٿس. اهڙيءَ ريت اڀر سنڌ ۾ ”شاھي واھ“ ۽ ٻيا به ڪيترائي واھ کوٽايا اٿس. ازانسواءِ عام ۽ خاص ماڻهن جي ڀلائيءَ خاطر موزون ۽ مناسب هنڌن تي مردن لاءِ جدا ۽ عورتن لاءِ جدا اسپتالون تعمير ڪرايون اٿس. تعليم جي حصول لاءِ ”سنڌ مدرستہ السلام“ ۽ ”سنڌ ڪاليج“ (ڊي. جي. سنڌ ڪاليج) کان علاوه ڪيترائي (پرائمري ۽ سيڪنڊري) اسڪول کوليا اٿس. اسين الله تعاليٰ کان دعا ٿا گهرون ته جيمس صاحب جهڙيءَ ريت سنڌ ۾ ڪوششون وڌي رعيت کي فائدا پهچايو آهي، اهڙي طرح پنهنجي ملڪ (انگلينڊ) ۾ پهچي، خوشي ۽ اطمينان سان وقت گذاري. آمين.“

ان کانپوءِ خان بهادر ميرگل حسن خان ٽالپر، جيمس صاحب جي بهترين ڪارگزارين، عوام جي پيلائيءَ لاءِ پاڻ پتوڙڻ ۽ سندس ذاتي اخلاق بابت چنڊ ڳالهيوڻ چيون، جن جي حاضرين تصديق ٿي ڪئي.

آخر ۾ جيمس صاحب پاڻ اٿي تقرير ڪئي، جنهن جو اختصار هت درج ڪيو ٿو وڃي:

”مان ميونس صاحب ڪليڪٽر شڪارپور ۽ خان بهادر ميرگل حسن خان ٽالپر جي تقريرن کان بي حد معظوظ ٿيو آهيان ۽ هن دربار جي معزز حاضرين کان تمام خوش آهيان، جن مون کي پنهنجي سلام سان شڪرگذار بڻايو آهي. مان هاڻي اوهان سڀني کي ”خدا حافظ“ چئي ولايت وڃي رهيو آهيان ۽ اسيد آهي ته جتي به هوندس، اتي اوهان جي خوشحاليءَ لاءِ ڪوشش ڪندو رهندس. مان اها به اسيد ڪريان ٿو ته مسلمان پنهنجي اولاد کي تعليم ۽ تربيت ڏيارڻ جي ڪوشش ڪندا. چوتم سرڪار کي مسلمانن سان هميشه دلچسپي رهي آهي. سرڪار کي يورپي خواه هندو تمام وڏي تعداد ۾ ملازمت لاءِ ملڻ ٿا، مگر افسوس آهي جو مسلمان تعليم يافتہ بالڪل ٿورا آهن.“

انهيءَ موقعي تي جيمس صاحب کي وري منهنجي فرزند عبدالحميد خان جي يادگيري آئي ۽ چيائين ته ”افسوس آهي جو خان بهادر خداداد خان جهڙي لائق آفيسر جو فرزند چڱي طرح تعليم حاصل نٿو ڪري. وغيره.“

پوءِ جناب پير شاه مردان شاه صاحب کي ”شمس العلماء“ جي خطاب جي سبب ۽ ڪيم خواب جي خلعت عطا فرمائي، سندس تعريف ۾ چند الفاظ چيائين، جو پير صاحب موصوف حرن جي معاملي ۾ (جن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي) سرڪار جي مدد ڪئي هئي. ان کانپوءِ راقم الحروف کي پنهنجي روبرو سڏي

۽ هٿ ۾ هٿ ڏئي تقرير ڪيائين ۽ ٽي سؤ ايڪڙ جا ڪير جي سنڌ ڪيمخواب جي ٿيلهيءَ ۾ وجهي، ڪيمخواب جي شاندار خلعت سان گڏ عطا ڪيائين. جيمس صاحب جي اها تقرير هٿ درج ڪئي وڃي ٿي، جا اڪثر انگريزي ۽ سنڌي اخبارن ۾ شايع ٿي چڪي آهي:

”مسٽر خداداد خان سال ۱۸۵۳ع ۾ سرڪاري ملازمت ۾ داخل ٿيو ۽ سال ۱۸۵۵ع ۾ جاگيري ۽ سياسي شعبي ۾ ميجر سر فريڊرڪ گولڊ اسمڊ صاحب (اسسٽنٽ ڪمشنر جاگيريات) جو ماتحت مقرر ٿيو. هندستان جي غدر (۱۸۵۷ع واري آزاديءَ جو انقلاب) واري زماني ۾ گولڊ اسمڊ صاحب سان گڏجي پيا بان ۽ ريگستان (ڪڇ جو رڻ) لتاڙي، خفيه مشن تي مخصوص مقصد جي حصول خاطر جيسلمير ۽ پوڪران (مارواڙ) ويو. سال ۱۸۶۱ع ۾ بلوچستان جي پوليتيڪل ايجنٽ سر هنري گرڻ صاحب بهادر سان گوارڊ ۽ اورماڙه (مڪران) ويو، جو ڪن نازڪ ۽ مخفي معاملن جي سلسلي ۾ کيس گرڻ صاحب سان گڏجي وڃڻ لاءِ منتخب ڪيو ويو هو. سال ۱۸۶۲ع ۾ ڄام صاحب لس پيلي ۽ خان قلات جي ملڪن (بلوچستان) ۾ ٿيل گراف لائين جي انتظام ۾ سرڪار کي مدد ڏنائين. ان کان پوءِ ٻئي سال سنڌ جي ڪمشنر مسٽر ايس مينسفيلڊ صاحب سان گڏجي هندوستان ۽ يورپ جي درميان ٿيل گراف لائين نصب ڪرڻ جي انتظام جي سلسلي ۾ خليج فارس ۽ دجله درياءَ عبور ڪري بغداد ويو. سر وليم ميري ويدر صاحب بهادر (ڪمشنر سنڌ) مٿس مڪمل اعتماد رکي، ڪن مخفي ۽ نازڪ معاملن جي جوابداري کيس سپرد ڪئي. جاگيري ۽ سياسي معاملن کان پوري واقفيت رکڻ سبب ائين مناسب سمجهيو ويو ته جاگيرن جو رڪارڊ اصلاح ۽ تڪميل جي واسطي سندس سپرد ڪيو وڃي، جو ۱۸۸۲ع ۾ سندس سپرد ڪيو ويو. قوت حافظه جي تيزي، گذشتہ زماني جي ڳالهين ياد رکڻ، تاريخي معاملن کان واقفيت،

شُب تاريخ سنڌ

سهيڻ اسڪيمن ۽ وقت سير مناسب انتظامن ڪرڻ سبب خان بهادر خداداد خان جي ملازمت بي مثال ۽ ٻي بها هئي. هو گذشتہ مئي ۾ پنجيتاليهن سالن تائين سهيڻ نموني ۽ ايمانداريءَ سان ملازمت ڪرڻ بعد سبڪدوش ٿيو آهي ۽ هاڻي پينشن وٺي پنهنجي گهر (سکر) ۾ رهڻ لڳو آهي. اميد آهي ته هو آرام ۽ آسائش سان وقت گذاريندو.

جاگير جي سنڌ جو نقل

نمبر. پوليتيڪل
سال ۱۹۰۰ع مطابق
سال ۱۳۱۷ھ

مُهر
اعليٰ مراتب جناب ڪمشنر
صاحب بهادر سنڌ

عالي جاہ رفيع جاڳاهہ حشمت وشوڪت دستگاهہ خان بهادر خداداد خان

خوش هنجو شال

جيئن ته هندوستان جي سرڪار ناندار مهرباني فرمائي پنهنجي حڪم نمبر ۱۷۷۷ ۽ ۱۴۸۹ مؤرخہ ۳-آگست ۱۸۹۹ع جي ذريعي، جو باسي سرڪار جي حڪم نمبر ۶۲۰۹ مؤرخہ ڊسمبر ۱۸۹۹ع سان گڏ جاري ٿيو آهي. ٿي سؤ ايڪڙ رعيتي زمين جو عطيو بطور جاگير جي تعلقي سکر ضلع شڪارپور ۾ اوهان جي واسطي منظور فرمايو آهي. انهيءَ ڪري هيءَ سنڌ اوهان کي عطا ڪئي وڃي ٿي، ته جيئن مٿي ڄاڻايل عطيو، جناب ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جي آفيس ۾ طويل ۽ قيمتي ملازمت ڪرڻ، ۽ هاڻي انهيءَ ذمہ داريءَ کان سبڪدوش ٿيڻ بعد جڏهن پينشن ورتي، اٿو، ته قائم رهي.

(۲) مٿي ڄاڻايل انعام اوهان جي قبضي ۾ ٿيڻ درجي جي جاگير جي شرطن مطابق رهندو، يعني اوهان جي حياتي تائين سموري ڍل معاف رهندي. اوهان کان بعد اوهان جي پهرئين وارث جي حياتيءَ

تائين چوٿون حصو ڏل ورتي ويندي ۽ ان کان پوءِ سموري ڏل
بست ٿيندي.

(۳) هن زمين تان حقايق ۽ ٻيا لوازم ٿي سونج رپيا اسڪولن
۽ رستن جي خرچ لاءِ جي اهڙي قسم جي جاگير کان ورتا ويندا آهن،
اوهان کان به ورتا ويندا ۽ پٽه داويءَ جي حق جي ادائگي جا هن
زمين سان لاڳو آهي، اوهان جي مٿان رهندي.

(۴) هن انعام جو برقرار رهڻ اوهان جي ۽ اوهان جي جانشين
جي نهڪ حالي ۽ چڱي چال تي منحصر رهندو.

(۵) هن جاگير جي ايراضي جون حدون هيٺين ريت آهن:

... ..

آفيس جناب ڪمشنر صاحب
صاحب بهادر سنڌ مسٽر ايڇ. اي. ايم. جيمس صاحب بهادر
تاريخ ۱۳- مارچ ۱۹۰۰ع سي. ايس. آءِ ۽ آءِ. سي. ايس
مطابق ۱۱- ذوالقعد ۱۳۱۷ھ ڪمشنر سنڌ.

ساڳئي مضمون جي ٻي هڪ سنڌ انگريزيءَ ۾ به (ساڳئي
سنڌ جي انگريزي ڪاپي) هن سان گڏ جدا ڪاغذ تي ۽ جدا
ڪپڙي ۾ ويڙهيل شامل هئي.

پوءِ ڪن معزز زميندارن کي ترارون، بندوقون، دوريون
۽ لونگيون عطا ڪيائين، ۽ سڀني کي ”خدا حافظ“ چئي، پنهنجن
تبن ڏانهن روانو ٿيو، ۽ وري ساڳئي ريت کيس تيرهن توڻ
جي سلاهي ڏني وئي. ان کانپوءِ ۱۵- ذوالقعد ۱۳۱۷ھ مطابق
۱۶- مارچ ۱۹۰۰ع سکر جي بندر تان پاڻيءَ جي جهاز ۾ روانو ٿي،
دارالحڪومت ڪراچيءَ ڏانهن روانو ٿيو. راقم الجروف جهاز جي
لنگر کڻڻ وقت موڪلائيءَ لاءِ اتي حاضر ٿيو ۽ جيمس صاحب
نهایت تي مسرت سان پنهنجو هٿ هن عاجز جي هٿ تي رکي
ٿي دفعا خدا حافظ چيو. الله تعاليٰ پنهنجي لطف ۽ ڪرم سان
اهڙن فراخ دل حاڪمن کي شال پنهنجي امن ۽ حيفظ ۾ رکي.

۱۲- ذوالحج ۱۳۱۷ھ مطابق اپريل ۱۹۰۰ع هندوستان جو فرمان فرما ۽ گورنر جنرل جناب لارڊ ڪرزن صاحب بهادر ستين بجي شام جو اسپيشل ٽرين جي ذريعي بکر جي لينسڊائون پل تان لنگهي، ڪوئٽه (شال ڪوٽ) ويو. اتفاق سان راقم الحروف سوئي مبارڪ جي زيارت فيض بشارت لاءِ چند دوستن سان گڏ (روهيءَ وڃڻ لاءِ) لينسڊائون پل تي موجود هو، جو اسپيشل ٽرين کي اتان تڪڙو لنگهندو ڏٺو ويو. صاحب موصوف ڪوئٽه ۾ دربار منعقد ڪري، خان صاحب واليءَ ڦلات، ڄام صاحب لس پيلي ۽ افغانستان ۽ بلوچستان جي سردارن اڳيان ملڪ ۾ امن امان قائم ڪرڻ جي سلسلي ۾ جيڪا تقرير ڪئي، سا اخبارن ۾ ڏسي، صاحب موصوف جي دانائي، تدبير، تحمل برجستاني ۽ روشن دماغيءَ جو پتو پوي ٿو. ائين چوڻ هجي. چوٽه ايڏي اعليٰ عهدي جي لاءِ اهڙوئي باوقار حڪمران هجڻ گهرجي ٿو.

۱۳- ذوالحج ۱۳۱۷ھ مطابق اپريل ۱۹۰۰ع جي آخر ۾ شڪارپور جي ڪليڪٽر مسٽر ميولس صاحب، راقم الحروف کي شڪرگڌاريءَ جو خط لکيو، جو مسڪين مارواڙين ۽ ريگستاني ماڻهن جي امداد لاءِ چندي جمع ڪرڻ جي سلسلي ۾ سندس مدد ڪئي هير، جنهن جو ذڪر مٿي به اچي چڪو آهي. انهيءَ خط جو ترجمو هت درج ڪيو ٿو وڃي:

نمبر ۳۰۹۰، ڪليڪٽر صاحب ضلع شڪارپور جي آفيس جي جنرل ڊپارٽمنٽ، ڪيمپ سکر. تاريخ ۲۵- اپريل ۱۹۰۰ع. بابت
نمبر ۲۲۶۶، مؤرخ ۱۰- اپريل ۱۹۰۰ع، ڪليڪٽر صاحب جي آفيس.
خان بهادر خداداد خان جي خاص شڪرگڌاري ڪئي ٿي وڃي، جو چندي جمع ڪرڻ ۾ نهايت مفيد مدد ڪئي اٿس.

صحیح

مسٽر ميولس صاحب

ڪليڪٽر ضلع شڪارپور.

محرم الحرام ۱۳۱۷ھ مطابق مئي ۽ جون ۱۹۰۰ع ۾، انگلينڊ کان آيل تار جي ذريعي بئرين جي هٿان ”ميفڪنگ“ ۽ ”ٽرانسوال“ جي فتح جي خبر سنڌ ۾ مشهور ٿي، جنهنڪري خير خواه ماڻهو بي حد خوش ٿيا، جو دراصل اها فتح انگريز سرڪار کي نصيب ٿي هئي، جا ڪالهم مسرت جو باعث آهي.

۱۵- محرم الحرام ۱۳۱۷ھ جي ۲۵ تاريخ مطابق مئي ۱۹۰۰ع جي به ۲۵ تاريخ مهراڻ درياءَ (سنڌوندي) جي ڀل جو افتتاح ٿيو، جا ڪوٽڙي بندر ۽ گدو بندر جي سامهون حيدرآباد جي نزديڪ آهي، ۽ جنهن جي تعمير جي ڪم شروع ٿيڻ جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي. هن ڀل جي ڪري هڪ طرف واپار کي ڦاٽو رسندو ۽ ٻئي طرف ايندڙن ۽ ويندڙن کي آرام ۽ آسائش ٿيندي.

۱۶- صفر المظفر ۱۳۱۷ھ جي پهرين تاريخ ۽ مئي ۱۹۰۰ع جي ۳۱ تاريخ هلندڙ سال جي واسطي رياست خيرپور جي پاران راقم الحروف کي هنري اسڪول جو ميمبر مقرر ڪرڻ جي باري ۾ ٻيو دفعو تجويز پهتي. بهر حال (ميمبر شپ قبول ڪري) هلندڙ سال پورو ڪيو ويندو، جو والي رياست جي خوشي انهيءَ ۾ آهي.

۱۸- جيئن ته هيءَ ”لُئِبَ تاريخ سنڌ“ اٽڪل ٽن سالن جي وڏي محنت ۽ مشقت بعد مڪمل ٿي آهي ۽ عنقریب ڇپجڻ واري آهي، تنهنڪري ضروري نظر ٿو اچي ته محرم الحرام ۽

صفر المظفر ۱۳۱۷ھ مطابق مئي ۽ جون ۱۹۰۰ع جي مهينن ۾ جيڪي جشن ۽ هر قسم جي دعوتن جون مجلسون ۽ محفولون راقم الحروف جي بنگلي تي پراڻي سکر ۾ ڪن خاص دوستن جي بدليءَ جي سلسلي ۾ منعقد ٿيون جهڙوڪ راءِ بهادر ڏيون مل راءِ بهادر هاشم راءِ جي بدليءَ سکر کان ڪراچيءَ ڏانهن، راءِ بهادر نارائڻ داس جي بدلي ڪراچيءَ کان سکر، ۽ سيد

پناه علي شاه معصوميءَ جي انسپيڪٽر پوليس جي عهدي تي مقرر ۽ وغيره. انهن الوداعي تقريرن ۾ هر درجي جا اٽڪل پنج سؤ معزز مهمانن شريڪ هئا. جيڪڏهن انهن جو ذڪر هن ڪتاب جي آخر ۾ ڪيو وڃي، ته يادگيريءَ جو سبب ٿيندو. الله تعاليٰ شال اهڙيون مسرت بخش دعوتون مبارڪ ڪري.

”لڀ“ تاريخ سنڌ جي پڙهندڙن کي نيڪ روشن هجي، ته هن ڪتاب ۾) انگريز سرڪار جي حڪمرانيءَ جي تاريخ ۾ جن ڪهنن مستقل ڪمشنر صاحبن ۽ ڪن ايڪٽنگ ڪمشنر صاحبن جو امثال بيان ڪيو ويو آهي، انهن جي حڪمرانيءَ جو عرصو ڇهه مهينا يا ڇهن مهينن کان زياده سمجهڻ گهرجي. مگر جن ڪمشنرن جي حڪمرانيءَ جو عرصو ڇهن مهينن کان گهٽ رهيو آهي. انهن جا نالا ۽ انهن جي حڪمرانيءَ جو عرصو هت درج ڪيو ٿو وڃي:

حڪمران جي نالو	اڳيون عهدو	حڪمراني جو عرصو	سال	ريمارڪ
١- مسٽر ٺالاس	استنت ڪمشنر سنڌ	ٽي مهينا	١٢٦٨ھ ١٨٥٢ع	سر پارٽل فروئر جي غير حاضريءَ ۾
٢- مسٽر ايليس	دکن ۾ انعام ڪمشنر	چاليهه ڏينهن	١٢٧٤ھ ١٨٥٨ع	ڇڻڪب صاحب جي وڃڻ سبب
٣- ميجر هنري گرين	پوليٽيڪل ايجنسي بلوچستان	ٽي مهينا	١٢٨١ھ ١٨٦٢ع	مبشترانوار ريتي جي غير حاضريءَ ۾
٤- سر چارلس پيل	پوليٽيڪل ايجنسي ڪاٺياواڙ	ٽي مهينا	١٢٩١ھ ١٨٨٠ع	مسٽر ارڪيٽن جي غير حاضريءَ ۾
٥- ڪرنل لاميرٿ	ڪليڪٽر ڪراچي	ٽي مهينا	١٢٩٥ھ ١٨٨٣ع	” ” ”
٦- ڪرنل بولٽن	ڪليڪٽر ڪراچي	ٽي مهينا	١٣٠٠ھ ١٨٨٥ع	” ” ”
٧- ڪرنل ٿروبر	ڪليڪٽر حيدرآباد	چار مهينا	١٣٠٦ھ ١٨٩٠ع	مسٽر ٿروبر جي غير حاضريءَ ۾
٨- ڪرنل ڪرافورڊ	ڪليڪٽر ڪراچي	پنج مهينا	١٣٠٩ھ ١٨٩١ع	مسٽر چارلس اليوٽ ۽ مسٽر ايڇ. اي. ايسر جيمس جي
٩- مسٽر ووڊبرن	ڪليڪٽر حيدرآباد	(درجہ بندرج) ۽ پنجاه ڏينهن	١٣١١ھ ١٨٩٣ع ١٣٠٥ھ ١٨٩٤ع ١٣١٣ھ ١٨٩٥ع ١٣١٥ھ ١٨٩٦ع	غير حاضريءَ ۾ مسٽر چارلس اليوٽ ۽ مسٽر ايڇ. اي. ايسر جيمس جي غير حاضريءَ ۾

ڪتاب جي پڄاڻي

هيءُ ڪتاب ”سُڌ تاريخ سنڌ“ پورو ٿيو، الله قادر قدِير جي حڪم سان، وڏي محنت ۽ مشقت کان پوءِ، حقير پُٺر تقصيرِ احقر العباد خان بهادر خداداد خان افغان ترين ولد رضا محمد خان عرف راضو خان افغان ترين، اصل ساڪن پُشنِگ ۽ حال رهندڙ پراڻو سکر ضلع شڪارپور سنڌ، سابق وڏو منشي آفيس ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ، هاڻي جاگيردار ديهم ”انگهه“ تعلقو سکر ضلعو شڪارپور سنڌ، ۽ پينشن بردار جي هٿان، جناب آنرِبل ايڇ. اي. ايم. جيمس صاحب ڪمشنر سنڌ جي خواهش سان، جو اهڙين ڳالهين سان دلچسپي رکندو آهي.

بيت

يلوح الخط في القرطاس دهرآ،

وڪاتبه رميسر في الشراب.

(تحرير ڪاغذ ۾ هميشه جي لاءِ محفوظ رهي ٿي،
جڏهن ته ان جو لکندڙ مٽيءَ جي اُندر ڳري ٿو وڃي).

بيت

هر ڪم خوانده دعا طمع دارم،

زانڪم من بنده گنهگارم.

(مان هر پڙهندڙ کان دعا جي اميد ٿو رکان، چو ته مان
هڪ گنهگار انسان آهيان).

بيت

نوشتہ بماند شيم بر سفيده،

نويسنده را نيست فردا اميده.

(هر تحرير جي مس ڪاغذ جي سفيدِيءَ جي مٿان قائم
رهندي آهي، جڏهن ته لکڻ واري کي سڀاڻي ٿاڻين
زنڊه رهڻ جي اميد به نه هوندي آهي).

اي قادر مطلق

خداداد خان جون خطائون معاف ڪر

ڪتاب جو اختتام ربيع الاول ۱۳۱۸ھ ستين تاريخ جمعي جي مبارڪ ڏينهن، مطابق جولاءِ ۱۹۰۰ع جي پنجين تاريخ ٿيو.

ڪن دوستن وٽان ”لُٻ“ تاريخ سنڌ“ جي اختتام تي تاريخي قِطْعا پهتا آهن، جي سنڌن خواهش موجب درج ڪيا ٿا وڃن، ته دوستن جي يادگيريءَ جو باعث ٿين.

جناب پير رفيع الدين صاحب ”رفيع“ مرهندي شڪارپوري

از عنايات خدايٰ بحسب و بر
هم ز افضل رسول راهبر
نسخه تاريخ لُٻ گشته تمام
از توجه خان بهادر نامور
گشت ظاهر با هزاران رمزا
هر طرف شد تهنيت از اين خير
کرد دريا را درون ڪو زه
آفرين بر دانش والا گهر
چون خداداد ست او را بخت و علم
هر ڪجا آواز جاهش بيشتر
”ڪلڪ مرغوب“ آمده تاريخ لُٻ

۱۳۱۸

هم ”مخازن بخشش“ آمد در نظر

۱۹۰۰

”ارغواني مٿي“ بخوان تاريخ لُٻ

۱۴۱۸

اي رفيع الحق ڪم آمد مفتخر.

ترجمو

- ۱- بحر ۽ بر جي مالڪ جي مهربانيءَ سان، پڻ رهبر رسول جي لطف ۽ ڪرم سان.
 - ۲- ڪتاب ”لُڀ تاريخ“ پورو ٿيو. معزز خان بهادر (خداداد خان) جي توجه سان.
 - ۳- هزارن رمن سان نڪري نروار ٿيو. ۽ انهيءَ خبر جي ڪري چوڌاري مبارڪ مبارڪ ٿي وئي.
 - ۴- درياءَ کي ڪوڙي ۾ بند ڪيو اٿس. هن شريف ۽ نجيب انسان جي عقل تي آفرين هجي.
 - ۵- جيئن ته هن کي بخت ۽ علم الله ڏنو آهي. (انهيءَ ڪري) هر هنڌ هن جي مرتبي جو چرچو آهي.
 - ۶- ڪتاب ”لُڀ تاريخ“ جي تاريخ آهي ”ڪلڪ مرغوب“ پڻ منهنجي نظر ۾ هن جي ٻي تاريخ آهي ”مخازن بخشش“.
 - ۷- ”لُڀ تاريخ“ جي ٽئين تاريخ آهي ”ارغواني مئي“. چوٽه اي رفيع! هيءُ ڪتاب فخر ڪرڻ جي لائق آهي.
- ”ڪلڪ مرغوب“ (سهڻو قلم) ۱۳۱۸ ع.د. ”مخازن بخشش“ (سخا جا خزانا) ۱۹۰۰ ع.د. ”ارغواني مئي“ (گپاڙهو شراب) ۱۳۱۸ ع.د.

از: جناب سيد غلام مرتضیٰ شاه صاحب مرتضائي رضوي ٺٽوي

(۱)

خان زمان جناب خداداد ناساڻو
 آن شيردل، ڪريم و قوي پنجه، خوش بيان
 تاريخ سنڌ ڪرد بنسا، ني عجب ڪم زو
 راحت رسد ڪشير بدلهائي قاسلان
 سالش ز خستم جستم و خوش گفت هاتقم
 ”از بهر يادگار تماشايش“ سنڌ“ خدان

ما مرتضائي قطعاً تاريخ گيفتم ايم
اميد آنڪم خوش بنمائي بدوستان.

(۲)

بيوڊ خان خيائسان خداداد خان
ڪم مشهور قايمل بم اقلييم سنڌ
ڪتابي بتاريخ سنڌي نوشت
ڪم مطبوع عالم بهرجا پسند
سنڌ جيستيم و از خرد يافتيم
بخوان ”بي سر رنگ تاريخ سنڌ“.

۱۳۱۸ = ۱۳۲۵

مبارڪ دهنڊ مرتضائي بم او
خدایا بهرجيڻا بود بهره منند.

(۳)

جناب خان بهادر ڪم خود خداداد ست
وجود او بم همين وقت ابر گوهر بار
زڪاڪ گوهر ريزش عجيب شد تاريخ
حيات داد دگر چون مسيح در امصار
چو خود مسيح شد و قول او مسيحاڻي
سروش گفتم سنڌ بي نظير رنگ بهار
گل مضامين آورد خوش بگلشن سنڌ
بم مرتضائي مسرت نما بود اظهار.

ب م س ر ت ن م ا ظ ه ا ر = ۱۹۰۰

(۴)

آن خداداد خان بهادر دهر
لا تَحَدُ ديمده ايم توصيفش
گفت تاريخ سنڌ را زيبا
ڪم در و اندراج تجريرش

آن مسيح زمانم ٿانئ شدد
 زندهه شدد مرده دل ز تقريرش
 عيسوي سال دوش گفت خرد
"نوبت اختتام" تاريخخش

۱۹۰۰

مرتضائي مبارڪ است ڪتاب
 شد ملذذ بڪام | تسطيرش .
 (۵)

تاريخ سنڌ ڪرد چو تصنيف خوش بيان
 خان زمان جناب خداداد در زمان
 جستم سحر زغيب ندا داد خوش بگفت
"شجر خاص خاندان" تاريخ او سروش

۱۹۰۰

در باغ سندن رونق ديگر بهار داد
 وه مرتضائي سندن دگر يافت زيب زان .

ترجمو

- ۱- زماني جو خان، جناب خداداد، نالي وارو، شيردل، سخي، بهادر، خوش گفتار.
 - ۲- سنڌ جي تاريخ مرتب ڪئي اٿس، جيڪڏهن ان مان فاضل انسانن جي دلين کي خوشي حاصل ٿئي، ته اها عجب جهڙي ڳالهه نه آهي.
 - ۳- ڪتاب جي خاتمي جي تاريخ ڳولڻ لڳس ته فرشته غيب ڏاڍي سهڻي ڳالهه ٻڌائي ته "از بهر يادگار تماشاڻي سنڌ" جو فٽرو پڙهي ڏس.
 - ۴- مرتضائي! مون قطعاً تاريخ چيو آهيءَ، اميد آهي ته دوستن کي وڻندو.
- ("از بهر يادگار تماشاڻي سنڌ" (يادگار جي خاطر سنڌ جو
 نظار) انهيءَ فٽري مان ۱۳۱۸ عدد ٿا نڪرن).

(۲)

- ۱- خداداد خان، خانن جو خان آهي. ۽ سنڌ جو هڪ مشهور فاضل.
- ۲- سنڌ جي تاريخ تي هڪ ڪتاب لکيو اٿس. جو دنيا ۾ مقبول آهي ۽ هر هنڌ پسنديده.
- ۳- منڊس سال جي تلاش ڪير ۽ عقل کان جواب حاصل ڪير، ”زنگ“ جي ”ز“ جا عدد ڪڍي، ”تاريخ منڊ“ جا الفاظ پڙهيم.
- ۴- مرتضائي کيس مبارڪباد ٿو چوي. مولا سائين! هو جتي به هجي، اتي ڪامياب هجي.
- (”تاريخ سنڌ“ جي عددن (۱۳۲۵) مان ”ز“ جا عدد (۷) ڪڍبا ته ۱۳۱۸ رهندا).

(۳)

- ۱- جناب خان بهادر، جو پاڻ خداداد (خدائي ذات جو مالڪ) آهي. موجوده وقت ۾ هن جو وجود هڪ ڪڪر وانگر آهي، جنهن مان موتي وسندا آهن.
- ۲- هن جي گوهر بار قلم مان هڪ عجيب تاريخ نڪتي آهي. جنهن حضرت مسيح وانگر ڪيترن ئي شهرن کي ٻي حياتي بخشي آهي.
- ۳- جيئن ته هو پاڻ مسيح آهي، ان ڪري هن جو قول به مسيحاڻي آهي. غيب جي فرشتي هن جو سال ٻڌايو ”بهار جو ٻي مثال رنگ“.
- ۴- سنڌ جي گلشن ۾ مضمونن جا سهڻا گل آندا اٿس. مرتضائي جي لاءِ انهيءَ حقيقت جو اظهار مسرت بخش آهي.
- ”ب م س ر ت ن م ا ا ظ ه ا ر = ۱۹۰۰“
- (شاعر، آخري مصرع جي مٿي ڄاڻايل مفرد حرفن مان عيسوي سنه (۱۹۰۰) ڪڍيو آهي).

(۴)

- ۱- خداداد سڄي دنيا جو خان بهادر آهي. اسان هن جا بي حساب اوصاف ڏٺا آهن.
 - ۲- سنڌ جي هڪ سهڻي تاريخ مرتب ڪئي اٿس، جنهن ۾ هن جون سهڻيون ليکڪون آهن.
 - ۳- هو دنيا جي لاءِ ٻيو مسيح آهي، جنهن جي تقريرن سان مرده دليون زنده ٿي پيون آهن.
 - ۴- رات عقل (ڪتاب جو) عيسوي سال ٻڌايو ته هن جي تاريخ ”نوبت اختتام“ آهي.
 - ۵- اي مرتضائي! هيءُ سبارڪ ڪتاب آهي. جنهن جون تحريرون زبان کي لذت ٿيون بخشين.
- (”نوبت اختتام“ تاريخ آهي، جنهن جا عدد ۱۹۰۰ آهن).

(۵)

- ۱- جڏهن خوش گفتار، دنيا جي خان، جناب خداداد تازو سنڌ جي تاريخ تصنيف ڪئي.
 - ۲- (تڏهن) هن جي تاريخ جي جستجو ڪيم ته غيبي فرشتي اسر جو سڏ ڪري ٻڌايو ته ”شجر خاص خاندان“.
 - ۳- بهار، سنڌ جي باغ ۾ نئين رونق پيدا ڪئي آهي. اي مرتضائي! سنڌ دوباره انهيءَ بهار جي ڪري حسن و جمال حاصل ڪيو آهي.
- (”شجر خاص خاندان“ ماده تاريخ آهي، جنهن سان عيسوي سال ۱۹۰۰ ٿو نڪري)(۱).

(۱) مرتضائي صاحب پنج قطعا چيا آهن مگر پنج ئي غير دلچسپ آهن. شعر جي حيثيت هڪ بندي کان زياده نه آهي. تاريخ جا مادا فضول ۽ غير متعلق آهن. ٽئين نمبر قطع جي ٽئين نمبر شعر جي آخري مصرع (ڏسو ايندڙ صفحي ۳۵۹ جو حاشيو)

از: جناب مولانا محمد عاقل صاحب ”عاقل“ ساڪن ڳوٺ عاقل

تعلقو لاڙڪاڻو

درين عهد منشي خداداد خان
 ڪم مردی ست دانا و فرخند خو
 ڪتابی بتاریخ بنمود جمع،
 ڪم مثلش نیابی بصمد جستجو
 به ”لُڀ“ التواریخ ”موسوم ڪرد
 ڇم پاکیزه اسمی ست و نامی نکو
 ز تصنیف ایدن نسخہ صد منقش
 بر اهل جهان است بی گفتگو
 پئی سال تاریخ ”عاقل“ بگفت
 ”عجب لب تاریخ“ تاریخ او.

۱۳۱۸

(آندل صفحي ۳۵۸ جي حاشيه تان)

جي نحو اي ڪلام ڏسجي ٿو ته سمجھجي ٿو ته مادہ تاريخ ”بي نظير
 رنگ بهادر“ جو فقرو آهي. مگر دراصل اهو تاريخي مادو نه آهي.
 چوٽه ان جا عدد ۱۹۰۰ فصر ۱۶۵۰ آهن. چوٿين شعر جي پهرئين
 مصرع غير موزون آهي ۽ ٻي مصرع جا هڪ لغو ۽ مهمل مصرع آهي.
 ان مان ڪي مفرد ۽ بي ترتيب حرف ڪڍي ۽ انهن مان هڪ ٻي معنيٰ
 قرو ٺاهي ان کي مادہ تاريخ ٺهرايو اٿس. حالانڪ انهن جي مادہ
 تاريخ سان ڪابه نسبت ڪانهي. خبر نه ٿي پوي ته مرتضائي صاحب
 اها صنعت ڪيئن ۽ ڪهڙي قاعدي سان اختراع ڪئي آهي؟ چوٿين
 قطع جا قافيا قطعي طور تي غلط آهن. تاريخي مادن جي باري ۾
 سان هڪ دفعو وري چونڊس ته بالڪل فضول ۽ غير متعلق آهن.
 مرتضائي صاحب جيڪڏهن پنجن قطعن جي بدران هڪ صحيح ۽
 مناسب قطعو چوي ها ۽ مادہ تاريخ به با معنيٰ ۽ درست هجي ها ته
 اهو بهتر هو. (مترجم).

ترجمو

- ۱- منشي خداداد خان، جو هن دور ۾ هڪ سياڻو ۽ سهڻي اخلاق وارو انسان آهي.
 - ۲- تاريخ جي فن ۾ هڪ ڪتاب مرتب ڪيو اٿس، جنهن جهڙو سؤ پيرا به ڳوليندين ته به لهي نه سگهندين.
 - ۳- ان کي ”لب تاريخ“ جو نالو ڏنو اٿس، ڪهڙو نه سهڻو ۽ پاڪيزو نالو آهي.
 - ۴- هن ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته انهيءَ ڪتاب تصنيف ڪرڻ سبب سڄي دنيا تي احسان ڪيو اٿس.
 - ۵- عاقل هن ڪتاب جي تاريخ لاءِ ”عجب لب تاريخ“ چيو آهي.
- (”عجب لب تاريخ“ جي فقري مان ڪتاب جي تاليف جو هجري سال ۱۳۱۸ نڪري ٿو).

ڪاتب جي طرفان اختتامي نوٽ

هن ڪتاب ”لئب تاريخ سنڌ“ جي ڌارئين ڪرام ڪي نيڪ روشن هجي ته هڪ ڏينهن هن فقير حقير پٿر تقصير آحقراالعباد عبيدالله فقير وليد مرحوم حاجي محمود قوم گاد (الله بخشيس ساڪن ڳوٺ ڪيهر) (الله فتنی کان محفوظ رکيس) تعلقو ۽ ضلعو لاڙڪاڻو، عالي شان بلند مڪان جناب اعلى خليفى صاحب خليفى ميان محمد احسان خان صاحب زميندار (الله تعالى هن جو بخت بلند ڪري ۽ سندس سايو قائم رکي) جي حضور ۾ حاضريءَ جو شرف حاصل ڪيو. سندس مسرت بخش ۽ بلند مرتبت مجلس ۾ هر قسم جي علمي گفتگو ٿيڻ لڳي. صاحب موصوف ڪي هر قسم جي علم تي مشتمل ڪتابن مثلاً طب، تاريخ ۽ تصوف جي مطالعي جو بي حد اشتياق هوندو آهي. هن خاکسار ڪي جو اصل کان وٺي سندس معزز خاندان جو پاليل آهي، فرمايائين ته ڪتاب ”لب تاريخ سنڌ“ جو جناب خان بهادر خداداد خان جاگيردار وليد رضا محمد خان افغان ترين ساڪن پراڻي سکر جو لکيل آهي ۽ صحيح، عمدي ۽ سليس فارسيءَ جي مختصر عبارت ۾ سنڌ جي حڪمرانن جي احوال ۾ آهي ۽ مرحوم مصنف اڪثر جاين ۽ عمارتن ڪي پنهنجين اکين سان ڏسي تصنيف ڪيو آهي، مون ڪي پسند آيو آهي. اها اوهان جي مهرباني ٿيندي، جو پنهنجي هٿ اکرين صاف ۽ واضح نموني سان لکي ڏيو. هيءُ حقير سندس حڪم مطابق الله تعالى (سبحانه و جل شانہ) جي لطف ۽ ڪرم ۾ اميد رکي، ڪتاب لکڻ ۾ مشغول ٿيو ۽ سندس ملڻ ۽ مهربانيءَ سان اڄ تاريخ ستين ربيع ال آخر ۱۳۲۳ ھم نبوي (عليه و علي آله الصلوٰة والسلام) مطابق يارهين تاريخ جون ۱۹۰۵ع آچر ڏينهن خير خوبيءَ سان

لڪي پورو ڪيم ۽ خليفِي ميان محمد احسان خان صاحب ولد
 مرحوم و مغفور ميان محمد پناه صاحب ولد رئيس محمد احسان
 ولد گل محمد ولد شير ولد شهم بيگ (الله تعالى جي مغفرت هجيئن)
 کي هٿو هٿ وڃي ڏنم. صاحب موصوف ”لب تاريخ سنڌ“
 جو هٿ اکرين لکيل نقل ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ راقم الحروف
 کي پنهنجي انتها درجي جي نوازشن سان خوب نوازيائين.
 الله تبارڪ و تعالى جل شانہ ڪتاب جي مالڪ کي ۽ سندس
 اولاد کي هميشه هميشه جي لاءِ پنهنجي فضل ۽ ڪرم سان
 سلامت رکي. آمين ثم آمين.

لا اله الا الله. محمد رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله اجمعين

ڪتاب جي تصحيح

الحمد لله. اڄ تاريخ ۲۷- رجب المرجب ۱۴۲۴ھ نبوي عليه الصلوة، مطابق تاريخ ۱۷- سيپٽمبر ۱۹۰۶ عيسوي عليه السلام، سومر ڏينهن، مبارڪ ڪتاب ”لب تاريخ سنڌ“ جي تصحيح جو ڪم، هن ڪتاب جي مالڪ جناب فيض مآب عالي همت والا مرتبت ذي شان رفيع مڪان خليفه صاحب خليفه ميان محمد احسان خان ڪيهر زميندار تعلقو لاڙڪاڻو ۽ رتوديرو (الله تعالى ڪيس وڏي حياتي ۽ وڏو بخت عطا ڪري) ڪتاب جي نقل ڪندڙ عبيدالله فقير گاد ۽ آخوند ميان غلام نبي ڪلهوڙي جي طرفان چڱي طرح سان نظرثاني ڪرڻ بعد پورو ٿيو. جيڪي لفظ يا جملا پهرين لکڻي وقت پنل کان غلط لکجي ويا هئا، آهي هاڻي ڪتاب جي اصلي نسخي مطابق درست ڪري لکيا ويا آهن.

نيازالوجود

غلام النبي قوم ڪلهوڙو

۲۷- رجب المرجب ۱۴۲۴ھ

حمد خداي پاڪ ڪم همت ازو رسيد

تصحيح ابن ڪتاب بدرجه اتم رسيد

بے عيب آندا است خداوند ذوالجلال

مسا آن نوشته ايم ڪم اندر نظر رسيد.

ترجمو

۱- الله تعالى جو شڪرانو، جنهن همت ڏني ۽ هن ڪتاب

جي چڱي طرح تصحيح ٿي وئي.

۲- بي عيب الله تعالى جي ذات پاڪ آهي. اسان اهو لکيو

آهي، جو اسان کي نظر آيو آهي.

عبدالله عبيدالله فقير قوم گاد

ضمیمو

سال ۶۵۰ هجريء جي شعبان المعظم جي ۲۱ - تاريخ
حضرت مخدوم لعل شهباز (الله تعالى سندس تربت کي روشن رکي)
وفات ڪئي.

حضرت مخدوم لعل شهباز جو روضو پاڪ پهريائين ملڪ
اختيارالدين، جو سلطان فيروز شاه کان اڳ ۾ سيوستان (سيوهڻ)
جو حاڪم هو، ۷۷۰ هجريءَ ۾ تعمير ڪرايو ۽ روضي جي
تعمير جي تاريخ بابت جيڪو قطعو قبي جي پٿر (مٿاڙي) تي
آڪيرايو هئائين، سو هيءُ آهي:

بعهد دولت فيروز شهه سلطان دين پرور
ڪم خاڪم درگهش سازند شاهان جهان افسر

از آن گاهي ڪم بر تخت شهنشاهي نشست آن شه
سراسر گشت گيتي از شعاع دولتش انور

عمارت شد مقام شيخ عثمان پير مروندي
ولي الله ڪم او بازسفيد بجر بود و بر

چم زيا بارگاهي شد بهشتي طاق بر گنبد
ڪم رنگت نشم فلڪ گشتم ز رنگ بام او اخضر

اگرچ اوليا اندر زمان شيخ بس بودند
و ليکن در کرامت بود او از همگان برتر

بروز هفتم از ماه رجب مبني شد اين روضه
بسال هفتمد پنجاه و هفت از هجرت مهتر

بنائش ڪرد والي اختيارالدين ملڪ ارشد
اسيري عادل و باذل، تهمن، ثاني اسڪندر

ڪم تـاـبـود اسـت سـيـوسـتان نـمـودـه اـينـچـنـين وـالـي
سـخـي و مـشـفـق و مـتـڪـرم، تـقـي پـاڪ و دـين پـرور
اـمـيد آـنـسـت مـي يـاـبـد جـزايـء اـينـچـنـين خـيـري
هـزاران فيض در جنت ز فضل ايزد اكبر

ترجمو

- ۱- سلطان فيروز شاه دین پرور بادشاه جي حکومت ۾، جنهن جي بارگاه جي مٿيءَ کي، دنيا جا بادشاه پنهنجو تاج ٿا پٺائين.
- ۲- جڏهن کان وٺي اهو بادشاه شهنشاهيءَ جي تخت تي جلوہ افروز ٿيو آهي، سڄي دنيا سندس بادشاهيءَ جي نور سان منور ٿي وئي آهي.
- ۳- حضرت عثمان مرونديءَ جو روضو تعمير ٿي ويو آهي، جو ولي الله هو ۽ بحر ۽ بر جو باز سفيد.
- ۴- ڪهڙي نه سهڻي درگاه تعمير ٿي آهي، جنهن جو ڪنڊ بهشت جهڙو ۽ محرابن سان سينگاريل آهي ۽ نون ئي آسمانن جو رنگ، سندس بالا خانہ جي رنگ اکيان ڦيڪو آهي (يا بالا خانہ جي رنگ جي ڪري ساڻو نظر اچي رهيو آهي).
- ۵- جيتوڻيڪ حضرت قلندر جي زماني ۾ ٻيا اوليا به ڪهڻائي هئا، پر قلندر سڀني کان وڏي درجي وارو هو.
- ۶- هيءَ روضو مبارڪ رجب مهيني جي ستين تاريخ تعمير ٿيو ۽ اهو سال ۷۵۷ھ هو.
- ۷- هيءَ روضو حاڪم ملڪ اختيار الدين تعمير ڪرايو، جو منصب مزاج حاڪم، سخا، بهادر ۽ رتبي ۾ سڪندر جهڙو آهي.

۸- جڏهن ڪان سيوهڻ شهر آباد ٿيو آهي، اهڙو حاڪم ڪونه ٿيو آهي، جو سخي، سهربان، بخششون ڏين وارو، پرهيزگار ۽ خوش اعتقاد ديندار آهي.

۹- اسيد آهي ته کيس اهڙي خير جي ڪم جي عيوض، الله تعاليٰ جي فضل سان بهشت ۾ هزارين محلات ملندڻا.

حضرت مخدوم لعل شهباز عليه الرحمة جي روضي جي تڪميل کان پوءِ، سيد عليءَ جو مقبرو تعمير ڪرايائين، جو حضرت لعل شهباز جو خادم ۽ وزير هو، ۽ ولايت ۽ هدايت جي درجي تي پهتل هو. انهيءَ مقبري جي تعمير جي تاريخ بابت هيءُ قطعو چيو ويو آهي:

شد بناي مرقد عالي بعهده شهر يار
شاه فيروز آنڪم پگرفته است زو گيتي قرار

مي سزد گر بنده درگاه آن گيتي پناه
تا ڪند در سرفرازي بر سلاطين افتخار

بر سر قبر ولي الله عليٰ الحق علي
بود از بغداد اندر صف پاڪان شهسوار

هفتم ماه صفر ميني شد اين مرقد بسال
هفتصد پنجاه و هفت از هجرت احمد شمار

کرد بنيادش ملڪ ارشد ڪم او در عهد
هست اندر عدل و بذل و خلاق و احسان نامدار

چونڪ ذات او درين شهر سويستان آمده
تازه از سرگشت آن بقمه بسان نو بهار.

ترجمو

۱- هيءَ عالي شان مقبرو فيروز شاه جي زماني ۾ تعمير ٿيو آهي، جنهن جي طفيل دنيا امن ۽ سڪون حاصل ڪيو آهي.

- ۲- جيڪڏهن هن بادشاه جهان پناه جي دربار جو ڪو غلام پاڻ کي ٻين بادشاهن کان برتر سمجهي ته ٺهي ٿو.
 - ۳- هڪ ولي الله جي تربت تي جنهن جو نالو علي آهي، جو اصل ۾ بغداد جو آهي ۽ اوليائن جي گروه جو شهسوار.
 - ۴- هي ۽ مقبرو ۷- صفر ۷۵۷ هجريءَ ۾ تعمير ٿيو آهي.
 - ۵- هي ۽ مقبرو ملڪ ارشد تعمير ڪرايو آهي، جو اسان جي زماني ۾ عدل، سخا، اخلاق ۽ احسان ۾ مشهور آهي.
 - ۶- هو جڏهن کان سيوهڻ ۾ آيو آهي، هيءَ علائقو نئين سر باغ و بهار بڻجي پيو آهي.
- ان کان پوءِ مرزا جاني بيگ ترخانيءَ کي پنهنجي سلطنت جي زماني ۾ انتها درجي جي عقيدتمنديءَ جي ڪري اها توفيق نصيب ٿي، جو حضرت مخدوم لعل شهباز جي روضي کي نئين سر تمام مٿانهون ڪري تعمير ڪرايائين، ۽ حقيقت هيءَ آهي ته سڄي سنڌ ۾ اهڙو موزون ۽ خوبصورت روضو ٻيو ڪونه آهي.
- مرزا جاني بيگ جي وفات کان پوءِ سندس فرزند مرزا غازي بيگ جو دنيا ۾ سخا ۽ جوان مريءَ جي ڪري پنهنجو مٿ پاڻ هو، بادشاه نورالدين محمد جهانگير (الله تعاليٰ سندس قبر کي سگرهو ڪري ۽ سندس جاءِ جنت ۾ هجي) جي حڪومت جي زماني ۾ روضي پاڪ جي اڳيان خانقاه تعمير ڪرائي، مگر سندس عمر وفا نه ڪئي ۽ تعمير جو ڪم مڪمل ڪرائي نه سگهيو.
- پوءِ ۱۰۳۹ هجريءَ ۾ جڏهن نواب والا جناب معليٰ القاب اميرالسادات سيد بهتره عرف نواب ديندار خان بخاري سيوهڻ کي پنهنجي تشریف آوريءَ جو شرف بخشيو، ته خانقاه جي تعمير به مڪمل ڪرايائين، ۽ خانقاه جي صحن کي، جو اٽڪل جريب کن ٿيندو ڪاشيءَ جي رنگين سِرَن سان مٽڙين ڪرايائين ۽ آرائش ۽ زيبائش لاءِ جيڪي به ضروري هو، سو سڀ پورو ڪرائي، صحن ۾ هڪ ننڍڙي مسجد به ٺهرائيائين. صحن ۾ فرش جي تعمير جي تاريخ ڪنهن شاعر هن ريت چئي آهي:

بادوران شهاب الدین جهان شاه
جهان از عدل او ختر سند و آباد
شده تعمیر فرش عرش مسند
حسینی سید شهباز را یاد
قبول آمد بنای خان دیندار
در آن حضرت بعون طالع شاد
چو گویم و صف آن صحن مقدس
بجای خشت، انجم چیده استاد
چو خواهی سال آن بنا چشم دانش
بمقطع بین کم آمد سال بنیاد
یکی باشد ز "فرش مسند شاه"

۱۰۴۰

دگر باشد ز "فرش جنت آباد"

۱۰۴۱

ترجمو

- ۱- بادشاه شهاب الدین شاهجهان جي دور حکومت ۾،
جنهن جي عدل جي ڪري دنيا خوش ۽ آباد آهي.
- ۲- فرش، جيڪو رتبي ۾ عرش جي برابر آهي، ان جي
تعمير جي يادگيري حسيني سيد شهباز کي آئي.
- ۳- ديندار خان جي ڪرايل تعمير، سندس بخت جي پوريءَ
سان قلندر جي حضور ۾ قبول پئي.
- ۴- مان انهيءَ مقدس صحن جي ڪهڙي تعريف ڪريان،
ڪاريگر سرن جي بجاءِ ستارا سجايا آهن.
- ۵- جيڪڏهن تون ان جو سال معلوم ڪرڻ ٿو گهرين، ته مقطع
تي نظر ڪر، جنهن مان سندس تعمير جو سال نڪري ٿو،
- ۶- هڪڙو سال آهي "فرش مسند شاه" - ٻيو آهي "فرش
جنت آباد".

(خانقاه جي) دروازي جي ٻاهران هڪ شاندار مسجد تعمير ڪرايائين، جنهن جي اڳيان هڪ وڏو چبوتڙو ۽ ان جي هيٺان فقيرن جي لاءِ حجرو ٺاهيو اٿن. حقيقت هيءَ آهي ته اهڙي هوادار، فرحت بخش ۽ دلڪشا جاءِ هن ملڪ ۾ ٻي ڪانه هوندي. هن دارالامان ۾ زماني کي فيض، وڏي ڪاميابي ۽ بي حساب روحاني راحت حاصل ٿي ٿئي. سندس تعمير جي تاريخ لاءِ هيءَ قطعو چيو ويو آهي:

بدور شهنشاه شاهجهان
جهان از نوالش چو باغ بهشت
چو مسجد بنا کرد ديندار نشان
بدرگاه شهباز عالي سرشف
خرد گفت سالش ”چو بيت العتيق“

۱۰۴۲

دگر ”مسجد از شيخ بهوه“ نوشت (۱)

۱۰۴۳

ترجمو

- ۱- شهنشاه شاهجهان جي دور حڪومت ۾، جنهن جي سخا جي ڪري دنيا بهشت چو باغ بڻجي پئي آهي.
- ۲- جڏهن ديندار خان قلندر شهباز جي درگاه ۾ مسجد تعمير ڪرائي.
- ۳- ته عقل سندس تعمير جو سال ”چو بيت العتيق“ ٻڌايو ۽ ٻيو ”مسجد از شيخ بهوه“ لکيائين.

اهو احوال هڪ ننڍڙي ڪتاب ”تذڪره مشائخ سيوستان ۾ لکيل آهي، جو سيد حاجي حسين علي شاه سيوهاڻيءَ جو

(۱) پهرئين ماده تاريخ جا عدد ”۱۰۳۵“ آهن، ۱۰۴۲ (مترجم).
ڊاڪٽر ٻي بخش جو نوٽ: ”ٻنهي تاريخن جا عدد درست نه آهن.“

تصنيف ڪيل آهي، ۽ هت وڏي بنگلي ۾ ويهي ۷- مئي ۱۹۰۵ع تي ان مان نقل ڪري، اڄ ۱۴- جون ۱۹۰۵ع تي هن ڪتاب ۾ درج ڪيو ويو.

هر ڪم خواند يا ٻي پڻد اين ڪتاب
يساد دارد با دعائى مستجاب
قار يا برمن مڪن چندين ڪتاب
گر خطائى رفتم باشد دره ڪتاب
آن خطائى رفتم را تصحيح ڪن
از ڪرم و الله اعلم بالصواب.

ترجمو

- ۱- هيءُ ڪتاب جيڪو شخص پڙهي، اهو دعا ڪري.
- ۲- اي پڙهندڙ! جيڪڏهن ڪتاب ۾ ڪا غلطي رهجي وئي هجي، ته مون کي ميار نه ڏي.
- ۳- مهرباني ڪري انهيءَ غلطيءَ کي درست ڪر. والله اعلم بالصواب.

مخدوم شيخ چڻئي عمرائي (رحمة الله عليه) جي والد جو نالو عمران هو، جنهنڪري عمرائي مشهور ٿيو. عمران تميم قوم جي حاڪمن مان برهمڻ آباد جو هڪ حاڪم هو، جو سنڌ ۾ ”با پراوه“ جي نالي سان مشهور آهي. چيو وڃي ٿو ته عمران کي ٻه پٽ هئا هڪ دلوراءِ، جو بدڪار ماڻهو هو، ۽ ٻيو چڻو، جنهن جي پيشانيءَ ۾ ننڍڙن کان وٺي سعادت ۽ هدايت جو نور چمڪندو هو ۽ پنهنجي حياتي درويشن جي صحبت ۽ خدمت ۾ گذاريندو هو. جڏهن عمران فوت ٿيو، ته سندس جانشين دلوراءِ ٿيو، ۽ مخدوم چڻو حرمين شريفين (زاده الله شرف و تعظيما) ڏانهن روانو ٿي ويو، ۽ اتي پهچي بيت الله جي

طواف ۽ روضہ اقدس جي زيارت کان مشرف ٿيو. اڻهيءَ مقدس ملڪ ۾ هڪ مرشد ڪامل جي صحبت ۾ رهي، گهڻو وقت سندس خدمت ۾ گذاريائين، تان جو ڪماليٽ کي وڃي رسيو ۽ خلافت جو خرقو ۽ هدايت جي اجازت حاصل ڪري، مرشد جي حڪم سان روم ڏانهن ويو، جتي درياءَ جي ڪناري تي ويهي قرآن مجيد جي تلاوت ڪندو رهيو. هڪ دفعي هڪ ٻانهي اتان پاڻي پرڻ آئي ۽ ڏٺائين ته درويش (مخدوم چٽو) قرآن مجيد جي تلاوت اهڙيءَ ريت ڪري رهيو آهي، جو پاڻيءَ جو وهڻ به بند ٿي ويو آهي ۽ پڪين جي اڏامن به روڪجي پيو آهي، ٻانهي حيران ٿي وئي ۽ وڃي پنهنجي مالڪيائيءَ کي ٻڌايائين جنهن جو نالو فاطمه هو ۽ پنهنجي وقت جي پرهيزگار بي بي هئي. بي بي صاحبہ کي مخدوم جي زيارت جو شوق ٿيو ۽ وڏي عزت ۽ تعظيم سان کيس گهرائي، پنهنجي گهر جي ڀرسان هڪ جاءِ ۾ رهايائين، ۽ گهڻ عرصي کانپوءِ غيبي اشاري جي مطابق مخدوم سان نڪاح ڪيائين. چڱي عرصي گذرڻ بعد مخدوم پنهنجي پاڪدامن بي بي سان گڏجي برهمڻ آباد ۾ موٽي اچي رهڻ لڳو. دلوراءَ کي جو بئرن ڪمن ۾ مبتلا هو، گهڻيون ئي نصيحتون ڪيائين، پر هن ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو، تان جو هڪ دفعي مخدوم کي الحاق (غبي اشارو) ٿيو ته ”هن شهر جي مٿان دلوراءَ جي ٻرين حرڪتن جي ڪري مصيبت نازل ٿيڻ واري آهي“. جنهنڪري مخدوم پنهنجي اهل عيال ۽ ڪن معتقدن سميت برهمڻ آباد کان لڏي، سيوستان (سيوهڻ) ۾ اچي رهيو ۽ مخلوق جي هدايت ۾ مشغول ٿي ويو ۽ ڪن سالن کانپوءِ وفات ڪيائين. چيو وڃي ٿو ته مخدوم چٽي جو دور، مخدوم لعل شهباز جي دور کان آڳاٽو هو. وڌيڪ خدا کي خبر.

شروع ۾ مخدوم چٽي جي تربت تي هڪ ننڍو قبو هو. پوءِ ڪنهن شخص کي توفيق نصيب ٿي، جنهن مٿس وڏو قبو

ٺهرايو. ان کانپوءِ نواب ديندار خان (۱) اويارين پاسي کان قبي جي ڀرسان وڏي مٿاڙي ۽ وڏي عمارت ٺهرائي ۽ مسجد، خانقاه، حاطر ۽ دروازو به مختصر، مگر سهڻو ٺهرائين. دروازن، ديوارن، مهاڙي، مسجد ۽ خانقاه کي ڪاشيءَ جي رنگارنگ سرن سان سجاڻائين ۽ مسجد ۽ خانقاه جي وچ واري صحن کي فرش لڳرائين. تعمير جي تاريخ هيٺين قطع مان نڪري ٿي:

بدور شهنشاھ شاھجھان
خديو خرد مسند صاحبِ قرآن
چو خلد برين روضہ شاھ چھتم
بننا کرد نواب ديندار خان
ز سال بنايش طالب داشتند
”بهشتي بروي“ زمين“ گفت آن

۱۰۴۳

ترجمو

- ۱- شهنشاھ شاھجھان صاحبِ قرآن جي عهد حڪومت ۾، جو هڪ داناء بادشاھ آهي.
 - ۲- نواب ديندار خان، شاھ چٽي جو روضو بهشت وانگر ٺهرايو.
 - ۳- جڏهن سندس تعمير جي سال جي پڇا ڪئي وئي، ته چيو ويو ته ”بهشتي بروي“ زمين (دنيا ۾ بهشت آهي).
- سيوهڻ شهر جي باشندن جو خيال آهي ته جنهن ماڻهوءَ جي مٿان ڪو الزام اچي ۽ کيس قسم ڏيڻو هجي، ته مخدوم چٽي جي روضي تي وٺي ويڃيس ۽ سندس تربت جي مٽيءَ

(۱) ديندار خان، بلڪ ٻيو ڪو شخص هو (ن. ب). قطعہ سان معلوم ٿو ٿئي ته، ديندار خان هو (مترجم).

جو ذرو پاڻيءَ ۾ وجهي پيارجيس. جيڪڏهن الزام ڪوڙو
هوندو ته خير، نه ته اهـو ماڻهو ڪنهن مصيبت ۾ مبتلا
ٿي پوندو.

مخدوم چٽي جي روضي جي اڳيان بي بي فاطم جي
تربت هڪڙي ننڍڙي قبي جي اندر آهي، جو هڪ ديوار ۽
محراب جي پٺيان آهي. مردن کي ۽ بي پرده عورتن کي انهيءَ
حجري ۾ وڃڻ جي اجازت نه آهي.

احقرالعباد

عاصي عبيدالله فقير گاد

تاريخ ۲۰ - ذوالقعد ۱۳۲۳ هـ.

LUBB-E-TARIKH-E-SIND

LUBB-E-TARIKH-E-SIND

Compiled by
KHAN BAHADUR KHUDADAD KHAN
(in 1900 A.D.)

Edited by
N. A. BALOCH

Sindhi Adabi Board
Jamshoro/Hyderabad

1989

1st Edition

1989

Copies 2000

Price Rs. 60-00

To be had from
Sindhi Adabi Board Book stall,
Tilak Incline,
Hyderabad Sindh,
Pakistan.

Printed by Mian Allah Bachayo M. Yusuf zai,
Manager, Sindhi 'Adabi' Board's Printing Press,
Jamshoro Sindh and Published by Mr: Habibullah
Siddiqui, Secretary, Sindhi Adabi Board Jamshoro
Sindh.

INTRODUCTION

The tradition of history writing was founded in Sind with the compilation of accounts of Muhammad b. Qasim's conquest of 'Sind' (712 A.D.). These accounts, originally recorded in Arabic, were translated into Persian in 613 A.H., and this translation known as *Fatehnama* alias *Chachnama* is the first book extant on the history of 'Sind' and perhaps one of the earliest historical works compiled in the sub-continent. Since then, the tradition of history writing has been continued on in Sind, as elsewhere in the sub-continent, and the present work *Lubb-e-Tarikh-e-Sind*, compiled in 1318 A.H./1900 A.D., constitutes the very last link of that tradition.

After the British conquest of Sind in February, 1843, A.D., the British officers emulating the example of the princes and nobles of the previous ruling dynasties, encouraged local scholars to compile works on history. As a result, three works were compiled during the British period. The first one, *Tazah Nawa'-e-Ma'arik* or 'History of Sind and Afghanistan' was compiled by Munshi Mirza Ata Muhammad of Shikarpur in Jumada II, 1271 A.H., at the instance of Mr: Estwick, Collector of Shikarpur.¹ The second one, *Ainah-e-Jahan Numa* was also compiled at the instance of a British officer by Makhdum Pir Muhammad alias Muhammad Aqil of Khuhra who died in 1293 A.H.² The third one was the present work, *Lubb-e-Tarikh-e-Sind*, which was compiled by our author at the instance of Hon. H.E.M. James, the Commissioner in Sind,³ and finished in Rabi-I, 1318/July 5, 1900 A.D. Of these three works, the first one deals with the contemporary events of approximately 50 years prior to 1271 A.H. The last two works represent attempts at writing comprehensive histories of Sind from the earliest times to the authors' own days. Our author was the last one of his two earlier contemporaries and the very last of all to compile a history of Sind in Persian.

1. Cf. *Tazah Nawa'-e-Ma'arik*, edited by Aqa A. Hayye Habibi and published by the Sindhi Adabi Board, Hyderabad-Karachi, 1959, p. 14.

2. The only manuscript copy of this work is with the descendants of the author at Khuhra in the Khairpur district. I had seen the first volume of it some 15 years ago.

3. See the text, pp. 1-2.

The Author

The present work contains copious biographical details covering the period extending from 1853 to 1899 when the author was in service under the British Government. There are, besides, a few other references pertaining to the author's family-background and to the events of the last few years of his life after retirement from service. The following biographical sketch is based mainly on the author's own information included in the present work. The numerals within brackets refer to the pages of the present text.

The author Khudādad Khan was son of Raza Muhammad Khan alias Razu Khan, and his family had been long settled in Sind at Sukkur (old town) (1, 208, 305). After the fashion of his times, the author wrote his surname as 'Afghan' (208, 305), but his family belonged to the Tareen stock of the Pathans, and before migration to Sind, they were settled at Pishen (305) in the present Quetta Division. According to the author, Sher Khan Tareen who during the second quarter of the seventeenth century, attacked Gandava from Pishen and occupied it, was from among his ancestors. (77-78).

The author had an elder brother, Allahdad by name, who died in 1301 A.H./1888 A.D. (221). Both the brothers were born at Sukkur where the family had settled since generations. The author's date of birth is not known, but as he was 15 years old by the beginning of the year 1854 A.D. (cf. 165), it may be considered to have taken place at the turn of the year 1838 A.D. He is said to have been educated by Akhund Allah Bakhsh at a village-*maktab* near Chimani in the Sukkur taluka of the present Sukkur district. There he learnt Sindhi, Persian and some Arabic. Later, he joined another *maktab* at Shah Khairuddin's mosque at Sukkur, and he was studying there when an English officer, Major Frederic Goldsmid who was also the *Nazir-e-Madaris* (Inspector of Schools), visited the *maktab*, and being impressed by the intelligence of young Khudādad, he sought his father's permission to take the boy under his own care. Probably, it was due to the patronage of Major Goldsmid that, soon after, Khudādad Khan was employed in British service at a comparatively younger age.

In *Lubb-e-Tarikh*, the author, through frequent references, has deliberately set forth his complete service record, from his first appointment to his retirement, including the special duties that he performed and the rewards that he received.

He was first employed as a *munshi* (clerk) under the Judicial Deputy Magistrate at Shikarpur, in 1853/1270 (190, 279, 298).¹ In the beginning of 1854/1270,² he was employed on a permanent basis in the Political & Jagirs Department under Col. Frederic Goldsmid (165, 190, 208, 209). He served there, from the time that Department was attached to the Commissioner's Secretariat, up to 1857/1274 (190). At that time he was getting a salary of Rs. 30 p.m. (191). In 1864/1280, he earned an increase of Rs. 20 p.m. (191), and was appointed as 'First Munshi, Revenue Department' (181). From 1st Sept. 1867, he got Rs. 30 more by way of allowances from other Departments (193). In 1869, he was appointed as 'First Munshi in the Commissioner's Office' and as a 'Munshi in the Registration Department', at Rs. 135 p.m. He also received some additional allowances for assisting in the school examinations (196). In 1880/1294, he was promoted from 'First Munshi' to the post of a 'Second Class Extra Assistant Collector' (210-11). After reduction of this post, some important matters regarding Jagirs and Political were entrusted to him for completion in 1882 (299), and the author worked in the Jagir Department for one year at Rs. 200 p.m. (223). Thereafter, he served under the Political and the Registration Departments, and got Rs. 100 p.m. from the Political Department and Rs. 30 from the Registration Department (and additional allowances for other duties). After abolition of the Registration Department, the author was appointed to the post of "Mukhtiarkar Grade IV" at Rs. 150 p.m. (223). In 1891/1308, his basic salary was increased to Rs. 175 p.m. (234), and in 1893/1310 further to Rs. 200 plus additional allowances (246). He retired in May 1899, after a long service of 45 years.³ The Commissioner, Hon. H.E.M. James, remarked on his retirement that he was "the last link with the administration of Sir Bartle Frere and a treasury of knowledge will go with him." Also when Hon. James had recommended him earlier for the grant of Jagir, he had said, "There would never be a

1. On p. 190, the employment is mentioned to have taken place in 'the beginning of 1853' which is incorrect. On p. 165 it is clearly stated that in 'the beginning of 1854' he was employed in the Political Department following 'a few months service' under the Deputy Magistrate at Shikarpur. It means that he was employed at Shikarpur sometime in the second half of the year 1853 A.D.

2. The reference to his employment on a permanent basis 'in the beginning of 1854' (165, 208) may be treated as basically correct one; and accordingly the equivalences of '1854-1271' (165, 190) and '1855-1271' (209) should be corrected to '1854-1270'.

3. Cf. the Commissioner's speech (p. 246) dt. March 12, 1900, mentioning that he retired "last May".

Khudādad Khan again and nobody would dare to quote his case as a precedent."

Throughout his service period, he was the loyalest of the loyal and the most trusted servant of the British Government. From the very beginning, he gained confidence of his superiors and was employed on secret missions. He mentions with pride at least the following fourteen special duties which were successively assigned to him: (i) in 1859/1276,¹ he accompanied Major Frederic Goldsmid on a secret mission to Jessalmer and Pokran in Marwar (168, 177, 191, 278); (ii) in 1861/1278, he accompanied the entourage of the Governor of Bombay, Sir George Clarke, alongwith the Sind Commissioner Mr. J.D. Inverarity, from Karachi to Gharo, Makli, Thatta, Hyderabad and Sehwan (172-173); (iii) in May 1861, he accompanied, on an important secret mission (296), Major Henry Green, the Political Superintendent Upper Sind Frontier, to Gwadar and Ormara (173-191); (iv) in the same year again, he accompanied Major Goldsmid to Makran in connection with the telegraph line in Las Bela and Kalat (174, 191, 278, 289); (v) in 1862/1297, he went with Major Goldsmid to Bombay to identify the photographs of the dignitaries of Sind (176); (vi) in 1863/1279-80, he accompanied the Sind Commissioner Mr. S. Mansfield and other officers, from Karachi to Persian Gulf, and from there onwards (passing through Bushahr and Basrah) to Baghdad (179, 191); (vii) in 1864/1280, he again accompanied the Commissioner Mr. Mansfield to the Darharha Mountain (via Larkana, Nasirabad, Pir Godrah, Dedak and Kharchh) and stayed with him there for five months (181, 191); (viii) in 1870, he accompanied the Sind Commissioner Sir William Merewether who went to Jacobabad to decide a dispute between the Khan of Kalat and the Sardars of the Bolan Pass and Mithri who had revolted against the Khan (179): Sir William Merewether had full confidence in him and he assigned him duties connected with secret missions (299); (ix) in the beginning of 1871, he accompanied Sir Merewether from Sukkur to Chachran-Mithankot, via Bahawalpur, when the Commissioner went there to settle the Sind and Punjab boundary line (197-98); (x) by the end of 1871, he again accompanied Sir Merewether who now proceeded from Karachi to Multan to meet,

1. So on p. 191; on pp. 168 & 177, it is 'beginning of 1859' which will fall in the year 1275 A.H. which ended on July 30, 1859. On p. 177, 'the beginning of 1859' is equated with (1274 A. H.) which needs correction. On pp. 168 & 278, even 1858 is mentioned which would equate with 1274-1275 A.H. The author's chronology is obviously confused.

Lord Northbrooke, the Viceroy of India, who then passed through Sukkur, Hyderabad and Karachi on his way back to Bombay (198-99); (xi) in 1880/1294, he was appointed to put in order the complicated record in the Commissioner's Office pertaining to the Jagir grants (208-211); (xii) he was then associated with the compilation of a history of Jagir grants¹ which was completed in 1886 (213); (xiii) in 1888/1301, he was put in charge of the entourage of Sardar Muhammad Ayub Khan (s/o the late Amir Sher Ali Khan, ruler of Afghanistan), who arrived from Iran with more than 1200 persons, to play host to them and arrange for their meals at Kotri, Rohri and Reti on their railway journey through the Sind Province (217-18); (xiv) in 1886-87/1304, Lord Reay, the Governor of Bombay, arrived in Karachi and proceeded to Sukkur to perform the opening ceremony of the Lansdowne Bridge (on the Indus between Rohri and Sukkur), and the Commissioner, Sir Charles Pritchard, selected the author to accompany him to Sukkur on this occasion (229). This was the fourteenth time that he was assigned a special duty.

For his devoted services, he received rewards from time to time. He was awarded with a certificate of merit, one sword, cloth for 'turban' (of honour), and a Benaras-made *shal*, for his services with Major Goldsmid in Jesalmer and Pokran (168), and a *lungi* for his services in Makran (174). On September 19, 1867, the Acting Commissioner presented to him, in an open *darbar* at the Commissioner's Bungalow at Karachi, a sword in recognition of his valuable services (109, 209). The Commissioner Sir William Mereweather gave him a Merit Certificate (*sanad* dt. Sept. 16, 1868) and a sword (194), and in 1876/1291 he recommended to the Government of India that the author be rewarded with a Merit Certificate (200). The day when Sir William Mereweather was leaving Sind, he presented to the author a sword and Rs. 300 in cash (205). Also when Commissioner Hon. H.E.M. James was leaving in July 1898/1316, he presented to the author a sword with silver handle, Rs. 2000 in cash, and a medal with an inscription recognizing the author's long and meritorious services to the Government (275). In 1885/1299, the author was recommended for the title of 'Khan Saheb' (214) which was conferred on him in 1888 (280) and the *sanad* (document) granting the title was publicly presented to him on August 21, 1888, at a function organized at Denso Hall in Karachi (221). In 1892, the Commissioner Hon. James recommended

1. Vide *Infra*, p. 10.

the author for the title of '*Khan Bahadur*' (230) which was conferred on him, and the *sanad* granting him the title was presented to him in the beginning of 1893/1210 in a public function at the time of the Annual Horse Show at Jacobabad (240). Again at the recommendation of Hon. James (275-76), the Government of India granted a 'III Class Jagir' of 300 acres for two generations to the author (287) in October, 1899, and the grant document was presented to him by Hon. James on March 12, 1900, in a *dārbar* held at Sukkur (299-300).

Thus, it is obvious from his service record, that the author was a trusted servant of the British Government with a clean loyalty record, which was officially recognized and duly rewarded. He seems to have been a man of good personal qualities that he endeared himself to all the Commissioners under whom he served. Also all the Assistant Commissioners were kind to him (203). He had the talents and the tact to perform the various duties under the Political Department as well as other special duties which were frequently assigned to him. Mr. Havelock, the Acting Commissioner in 1867 A.D., was so much impressed by his efficient handling of practical situations that he left a note to the effect that 'Munshi Khudadad Khan would prove to be a good police officer' (193). Earlier in 1863/1279, he had accompanied the Commissioner to Nagarparkar where the Ranas of that place had revolted against the British Government, and rendered useful assistance to Captain Tarwid on that occasion (175).

His success in service was also due to his working knowledge of more than one language at a time when the British officers having newly conquered the country needed trustworthy servants who could serve as interpreters between the rulers and the ruled. The author could speak and "served as a translator in Persian, Arabic and Balochi" (191). He could also speak Urdu, and once he replied to an address given to him "in Hindustani" (192). He also knew Pashtu and a little English which he could speak and write. Sindhi was his mother tongue, in which he served as an examiner under the Education Department. He was as much acquainted with the archaeology and history as with the arts and crafts of Sind. He served as a member of the V.J. Technical Institute, Khairpur.

After having seen a long and successful service career of 45 years, he lived a short but contented period of 3½ years (May 1899-Dec. 1902) of retired life at his home town Sukkur. During the year

following his retirement, he was invited to important official functions and *darbars* wherein he was assigned a position of honour and given seat near the Commissioner. The author himself gave parties in honour of high officials. On March 10, 1900 A.D., the Commissioner Hon. H.E.M. James accepting the author's invitation came to his bungalow in the old Sukkur town, along with the Assistant Commissioner (294-95). During May-June, 1900 A.D., he invited some other high officials, at the time of their transfer from or to Sukkur (303). These are the last events recorded in the present work after the completion (June, 1900 A.D.) of which little is known about the remaining $2\frac{1}{2}$ years of the author's life. It appears that he devoted these last days to prayers. In 1902 A.D. he built a mosque, as is indicated by the following inscriptions:*

قطعه تاریخ تعمیر مسجد

آن خان بهادر خداداد خان — چو ساخته معبد عجائب
تاریخ لطیف گفت هاتف — الله چه مسجد غرائب

۱۹۰۲

چو مسجد ساخت آن خان خداداد — که دروی طاعت رب الصمد
لطیف قادری تاریخ تعمیر — بگفتا: خانه حمد خداوند

۱۳۲۰ مطابق ۱۹۰۲

The author died early next year in 1903 (Sunday, 4th Shawwal 1320 A.H.), and was buried in the mosque built by him. The following inscription* in Persian stands on his grave:

کتابه تاریخ وفات

تاریخ وفات حسرت آیات جناب ذی شان مرحوم مغفور خان بهادر
خداداد خان صاحب نورالله مرقدہ، سابق میر منشی کمشنر آفیس،
پینشن بردار و جاگیردار ساکن سکر کهنه روز یکشنبه چهارم شوال

۱۳۲۰ هـ — ۱۹۰۳

(فقرها در نشر)

”خداداد خان حمیدہ صفات“ “خیر خواہ سرکار“

۱۹۰۳

۱۹۰۳

”زہی پاکباز خدا داد خان“

۱۹۰۳

*For these as well as the following inscriptions on the author's grave, I am indebted to Sayyid Ata Husain Shah Musavi who copied them out for me.

قطعه در نظم

خان بهادر که خداداد خان بود در آفاق شجیع زمان بود
 بخت بلندش ز خدا یار بود منت مولایش مددگار بود
 بخت خدا داد چو یاریش کرد دولت خوش آئینه داریش کرد
 حشمت او زهره ور شیر بود دشمنش اندر قدمش زیر بود
 ذائقه جام اجل را چشید رخت ز دنیا سوی عقبی کشید
 شد ز جهان خوش چو گل از بوستان داغ فزوده بدل دوستان
 شد چو غریق یم عفو حق او سال وفاتش بغریقی بجو
 ۱۳۲۰

چهارم شوال که یکشنبه بود بود به حق همدم و رحلت نمود
 در همه دم رحمت رحمان او باد بهاری بدل و جان او

The author left two sons behind, Agha Abdul Majid Khan who rose to the position of Deputy Manager Incumbered State, and Agha Abdul Hamid Khan who became a public man and is still living at his parental home in Sukkur (old town).

His Compilations:

Except the present work, *Lubb-e-Tarikh*, the author mostly compiled monographs pertaining to the following specific topics which were suggested by opportunities or responsibilities arising out of his position in Government service.

1. *Waq'a'i Sair-e- Jesalmer*: (و نائع سیر جیسلمیر): In 1859/1276, the author accompanied Major Frederic Goldsmid to Jesalmer and Pokran in Marwar. They proceeded *via* Umarkot, spent three months on this mission, and returned to Sind *via* Rohri. The author compiled an account of this journey in this monograph which was published in 1867/1283 (168).

2. *Makran Nameh* (مکران نامہ): In 1861/1278, the author accompanied Major Goldsmid to Las Bela and Makran, and visited Soan Miani, Pasni, Ormara and Gwadar. After spending two months on this mission, the party returned by steamboat from Gwadar to Karachi. The author wrote a date wise account of this journey and called it *Markan Nameh* (174), which was published in 1862/1279 during the term of office of Commissioner Mr. Inverarity (176).

3. *Khalij Nameh* (خلیج نامہ): In 1863/1280, the author accompanied the Commissioner, Mr. Mansfield, from Karachi to the Persian Gulf (*Khalij-e-Fāris*) and from there to Baghdad (179-180). He wrote a detailed diary of this journey entitled *Khalij-Nameh* (181) which appears to have been published in 1866/1282 (187).

4. *An Account of Historical Places*: At the orders of Commissioner Sir William McCreweather, the author compiled an account of the following historical places at the end of 1869/1289: Māngho Pir, Shah Bilawal, Lahoot, Darwat and Ranikot in the Karachi District; Nasarpur, Tando Fazl Talpur, Makhdum Nuh (Hala), Rahmaki Bazar, and Lal Otero in the Hyderabad District; Khwaja Khidr, Mir Muhammad Masum's Minar, Shah Khairuddin, Qasim Khani, Bakhar Fort in the (then) Shikarpur District. This account written in Sindhi, was also translated into English by the Government translator, and both the Sindhi and the English versions were published and distributed among the officials in Sind and Great Britain. Many copies of the Sindhi edition and a few of the English edition were with the author at the time of writing *Lubb-e-Tarikh* (196-97).

5. *Pul-Nameh* (پل نامہ): This 'Monograph on Bridge' was so named after the Lansdowne Bridge on the Indus, between Rohri and Sukkur, which was opened by Lord Reay, Governor of Bombay, in 1886-87 A.D./1304 A.H. (229). The author accompanied Commissioner Sir Charles Pritchard on the occasion. After the opening ceremony of the Bridge, the Governor proceeded to Quetta from where he went to Chaman and Shal Bagh near Qandhar. In *Pul-Nameh*, the author who accompanied the Governor's entourage along with the Commissioner, wrote an account of this entire journey (229-30).

6. *Sayahat-Nameh* (سیاحت نامہ): In 1892 A.D./1309 A.H. the author proceeded on one month's leave, and during this period he visited Bombay, Poona, Rajkot, Ahmadabad, Ajmer, Delhi, Amratsar and other places, and finally returned to his home town Sukkur. In *Sayahat-Nameh*, he wrote a date-wise account of this journey (238).

7. *Khairpur Nameh* (خیروپور نامہ): A monograph on the history of the Khairpur State in which the author has particularly dealt with the events of Mir Ali Murad Khan's period (162), including his death and despatch of his body to Karbala. The book was published in litho at Karachi in 1894/1312.

The author is also said to have compiled a monograph on the historical graveyard of Makli at Thatta and called it *Makli-Nameh*. He read an address at the local Ma'sumi Imambara which was published under the title of *Afsos-Nameh*. He assisted in the compilation of the history of Jagirs which was published in 1886/1299. In the preface, Dr. John Pollen has acknowledged the help received from "Khan Saheb Khudadad Khan, Political Head Munshi in the Commissioner's Office."¹

Lubb-e-Tarikh-e-Sind.

Lubb-e-Tarikh-e-Sind, which is the author's main work, was compiled by him at the desire of Hon. H.E.M. James (2), the Commissioner in Sind (1889-1900 A.D.). The main objective of the author was to write an account of the important contemporary events, particularly, of the British rule in Sind (2); as such, he has devoted nearly half of the book (159-303) to the British Period. The author has mentioned chronologically the important events from the British conquest of Sind in 1843 A.D. to 1900 A.D. He was himself a witness to most of the events from 1853 A.D., when he first entered the Government service, to 1899 when he finally retired. Thus, *Lubb-e-Tarikh* becomes a contemporary source of information for nearly 50 years of British rule in Sind. Being one of the key persons employed in the Political Department of the Commissioner's Office which was the nerve centre of the British rule in Sind, he has recorded an eye witness account of many events of political importance. References to the secret missions led by the British Officers from Sind to the neighbouring countries (e.g. Jesalmer & Marwar, Las Bela & Kalat, and Persian Gulf & Iraq), in which the author himself had also participated, should be useful for the study of the expansion of British political power in those times further north-west in the sub-continent. Besides, many other important events have been mentioned by the author, which indicate the development of the revenue and administrative policies as well as the system of irrigation and communication in the Province.

So far as the history of Sind prior to the British conquest is concerned, the author has used, though often indifferently, the well-known Provincial histories, such as *Chach-Namah*, *Tarikh-e-Sind* by Mir

1. *History of Alienations in the Province of Sind*, the Commissioners Press, Karachi, 1886, Vol. I, Preface, p. iv.

Masum, *Tarikh-e-Tahiri* by Mir Tahir M hammad Nisyani, *Arghun-Namah* (or *Türkhan-Namah*), *Beglar-Namah* and *Tuhfat-al-Kiram*. The author's own contribution consists in his use of the inscriptions on the historical buildings, the mosques and the mausoleums. In particular, he deserves credit for having used for the first time, inscriptions on (i) the mausoleum of Qalandar Shahbaz and the Shah Jehan's mosque at Schwan (9-11), (ii) Mirza Isa, Mirza Baqi and Mirza Jani Beg's tombs at Makli (82-86, 89), (iii) Shah Jehan's mosque at Thatta (99-100), (iv) the Bakhar Fort (125), and mausoleum of Shah Muhammad Makki at Hyderabad (133). On the basis of the inscription on Mirza Jani Beg's tomb, he suggests a correction in the year of his death erroneously recorded in *Tuhfat-al-Kiram* (89). His mention of the inscription on the Bakhar Fort is particularly valuable, because that inscription is in all probability lost to us.

The information recorded by the author about the persons known to him and the places visited by him is original and, therefore, valuable one. He had seen the descendants of the last Mughal Governor of Bakhar (126), and also mentions the names of the *Sardar* (chief) of the Channas (22), the *Sardar* of the *Likhis* (120), and the *Sardars* of other important communities who once wielded power in the northern Sind (110-116). In his official capacity, he met many important personages, such as Amir Sher Ali Khan ruler of Afghanistan (184), his son Sardar Muhammad Ayyub Khan (217), Sayyid Shah Mardan Shah 'Pir Pagaro', the Talpur nobles and other dignitaries of Sind. He was in direct contact with the Commissioners in Sind and even some of the Governors of Bombay knew him personally. His personal remarks about these contemporary figures are original and interesting ones.

But for the information about the contemporary persons and events, the present work should merit little attention by any serious student of Sind history. Being a loyal servant, the author's presentation of the contemporary events is almost that of an official historian of the British Government in Sind. As such, the author's viewpoints are identical with official viewpoints, and hence, lack objectivity. The chronology of the events given by the author is often confused due to his attempt at giving both the Hijra and the Christian years for each item and event. It is perhaps safer to rely on the years of the Christian era which was being officially used in those times. His expression and style are also very defective. Having been schooled after the British

occupation of Sind when the quality of Persian instruction in the indigenous schools had deteriorated, his knowledge and use of Persian idiom remained weak and defective.

Lubb-e-Tarikh was completed by the author on Friday 7, *Rabi* I, 1318/July 5, 1900 (305). The news items dated *Safar* 25, 1318 A.H. June 24, 1900 A.D. are the last events mentioned in it (302). The book was printed in litho at the *Riyaz-e-Hind* Press, Amratsar in 1318 A.H./1900 A.D.

The Present Edition.

For preparing the present edition, the lithographed copy of the work was the only available source which was used till nearly two thirds of the book were printed. At that stage, a manuscript copy of the book, transcribed on June 11, 1905 A.D. was received from the Secretary, Sindhi Adabi Board. This copy was identical with the lithographed copy except that it was helpful in correcting the printed mistakes of the litho edition. The scribe's completion note (309-311) and the appendix (312-317) in the present edition are taken from the manuscript copy, and are not to be found in the lithographed copy.

So far as the first part of the book dealing with the Pre-British period of Sind history is concerned, the reader will be well advised to consult the original sources which have been used by the author rather indifferently. A few important corrections have been provided in the foot-notes, but the entire narration is so frequently marred by inaccuracies, that a correction note at each point would have swelled the bulk of this volume. The author has used the Persian language so indifferently that his expressions are not only confusing but frequently annoying. Without detracting from the author's ideas or style, the sentence structure has been modified to make the present edition readable as far as possible.

The summary that follows this introduction is taken from the lithographed edition to which it is appended. It has been corrected as far as possible, and to facilitate reference to the original text the pages of the present edition have been indicated against each chapter.

University of Sind,
Hyderabad Sind.
8th June, 1959.

N. A. BALOCH.

AN EDITED SUMMARY OF THE CONTENTS IN ENGLISH APPENDED AT THE END OF THE ORIGINAL (PRINTED) COPY

[CHAPTER—I: INTRODUCTORY, (pp. 1—12)]

1. Praise of the Almighty God and the changes in the administration &c. of the Province by His decree &c. &c.

2. Praise of the Prophet Muhammad and his four friends, who with his advice and by order of the All-powerful Providence preached religious doctrine and laid down rules &c. for the conduct of worldly affairs &c.

3. Praise of the British government, their equity and justice, the security of person and property and liberty enjoyed by the subjects &c. &c.

4. Brief account of the Author regarding his acquaintance with the general-history of each town of Sind &c.

5. The book is entitled "Lubb-c-Tarikh-c-Sind". It comprises the pieces selected from the following histories of Sind: Chach Nama, Masumi, Tahiri, Beglar Nama, Tuhfatul Kiram &c., including some general notes kept by author from time to time since 50 years &c.

6. The ancient and modern-boundaries of Sind, its administration by the rulers, with their names and castes and the places from which they came &c. Their capitals in Sind and the character of each ruler. The present condition of their descendants, the tribes they are now mixed with and how far they are in existence any longer &c. The state of their capitals (whether ruined or flourishing) &c.

7. Compilation of the book at the desire of the Honourable Mr. H.E.M. James, C.S.I., I.C.S., Commissioner-in-Sind, who himself knowing much of histories, takes the greatest interest in historic facts &c.

8. Historic events commence from Hijri year 92=711 A.D. up to H. 1318=1900 A.D. (i. e. up to the administration of the present Commissioner-in-Sind, the Honourable Mr. H. E. M. James, C. S. I., I. C. S. &c.).

9. (a) How the Sind Province was denominated &c.

(b) Boundaries &c. of Sind in ancient times.

- (c) A brief account of Alexander the Great, 328 B.C. &c.
- (d) Old capitals and divisions, chief seats of Governors.
- (e) Brief account &c. &c. of the Arabs and their attacks over some portions of Sind before 92 H. year=711 A.D.

[CHAPTER—II: PRE-BRITISH PERIOD, (pp. 13—158)]

I. The Brahman Dynasty after the reign of the Rai Dynasty in H. year 7 = 628 A.D. &c. (pp. 13—16).

II. Conquest of Sind by Arabs of the Bani Umayyid family H. 92 = 711 A.D. 93 = 712 A.D. &c. (pp. 16—30).

III. The advent of the Bani Abbas family rulers H. 132 = 750 A.D. (pp. 31—33).

IV. The Conquest of Sind by Mahmud of Ghazna H. 416 = 1025 A.D. &c. (pp. 33—35).

- V. (a) The Ghur Dynasty rule H. 591 = 1194 A.D. &c.
- (b) Account of the seven Ranas, the rulers of Sind, who paid tribute to Nasiruddin Kubacha. 610 H. = 1213 A.D. &c. (pp. 35—45).

VI. The Soomra Dynasty H. 801 = 1398 A.D. (pp. 45-50).

VII. The Jams of Sammas H. 875 = 1470 A.D. (pp. 50-62).

VIII. The Arghun Dynasty H. 927 = 1521 A.D. &c. (pp. 62-72).

IX. The Mughul Tarkhan Dynasty. (pp. 72-110).

(a) Account of Kokal Tash Dynasty H. 962 = 1554 A.D. (b) The Nawabs of Akbar the Great, who came after Kokal Tash to Bakhar with their names and periods of their rule. (c) The Mughul Tarkhanis who reigned from Laki (i. e. close to Schwan) downwards in lower Sind up to the sea shore, with capital at Thatta. (d) The Nawabs, rulers &c. who ruled over Thatta under the sovereignty of Akbar, the Great (H. 1090 = 1679 A.D.) with their periods &c.

X. The Rulers in Sind, Jagirdars, Pirs, Chiefs and their tribes, ruling over different parts for about a century &c., &c. (pp. 110-116).

XI. The Abbaši or Kalhor Dynasty, H. 1131 = 1718 A.D., (pp. 116-140).

XII. The Talpur Dynasty, H. 1199 = 1784 A.D., (pp. 140-158).

[CHAPTER—III: SIND UNDER BRITISH RULE, (pp. 159—303)]

Names of Governors and Commissioners and their time of governing. Chief events and reforms or any other occurrences during their administration. H. 1259 or 1260=1843 A.D. up to the present time H. 1318=1900 A.D. (the date of the Honourable Mr. H.E.M. James, C.S.I., I.C.S., Commissioner-in-Sind).

Sir Charles Napier (pp. 159—161)
1843—1847 A.D.

Conquest of Sind by Sir Charles Napier and his appointment as Governor of the province by Lord Ellenborough, the then Viceroy of India. Karachi made the capital of Sind. All the Talpur Ruling Mirs of Sind except the late Sir Mir Ali Murad Khan Talpur deprived of their territories and sent to Bombay as State prisoners &c. Mir Ali Murad Khan left in undisturbed enjoyment of his dominions in consideration of the help he had rendered to Sir Charles Napier in the war &c. &c.

1. Land assessment ordered to be paid to the British Officers instead of to the Talpur Officers &c. &c.

2. Enforcement of law to punish the offenders against Government with execution and confiscation of property &c. &c.

(3) Presentation of *Salami* Parwanas to Jagirdars, grantees &c. on the Queen's Birthday &c. &c.

(4) Capture of the Late Mir Sher Muhammad Khan Talpur &c. &c.

(5) Appointment of Major Henry Preedy as Collector and Magistrate of Karachi, Captain Rothburn of Hyderabad and Major Galdeni of Upper Sind (Shikarpur) &c. &c.

(6) Appointment of European Deputy Collectors, and Native Sazawalkars and Kardars under the three District Officers &c. &c.

(7) Organization of the Police, Captain now General Marston appointed Commanding Officer of the whole province over three Captains &c. &c.

(8) Death of Sardar Muhammad Akbar Khan, the eldest son and Prime Minister of Late H.H. Amir Dost Muhammad Khan of Afghanistan (H. 1233 = 1847 A.D. &c.).

(9) Retirement of Sir Charles Napier in the same year when there was peace all over the Province &c.

1ST COMMISSIONER

Mr. Pringle (pp. 161—162)

H. 1263=1847 A.D.

Sind reduced to Commissionership, was joined with the Bombay Presidency under Sir George Clarke, Governor of Bombay. Many were the ordinary works done in his days, but some of the chief of them were as under:

- (1) Enquiry was instituted and Accessory possessions of late Mir Sir Ali Murad Khan reported to Government.
- (2) Lord Dalhousie passed through Sind by the Indus in Hijri 1266 = 1849 A.D.
- (3) Organization of 1st and 2nd Sind Baloch Regiments in the aforementioned year.
- (4) Annexation of the fortress of Multan and the Punjab to the English dominions (same year).

In 1267 = 1850 A.D. Mr. Pringle retired.

2ND COMMISSIONER

Mr. (afterwards Sir) Bartle Frere (pp. 162—165)

Arrived from Bombay and took charge of Commissionership in H. 1268 = 1851 A.D. His Assistants were Messers Ellis and Bellasis.

H. 1269 = 1852 A.D.

(1) Certain accessory possessions of Mir Sir Ali Murad Khan of Khairpur about which report was made by Mr. Pringle, were decided upon to be restored to the English. A proclamation was received to the effect from Lord Dalhousie and the possessions restored to the English and Mir Sir Ali Murad Khan was reduced from Rais-ship &c.

(2) By the exertions of Mr. Ellis under orders from the Commissioner, the system of Persian character and language was replaced by Arabic Sindhi in Government offices and Sindhi schools were started &c.

(3) Appointments of Tapadars, Kardars, Mukhtyarkars and Daftardars for the convenience of ryats &c.

(4) Death of Nawab Bahawal Khan of Bahawalpur.

(5) Establishment of civil courts &c.

(6) Establishment of municipalities in accordance with Act 26 of 1852 &c.

(7) Excavation of the Eastern Nara &c.

H. 1270 = 1853 A.D.

Certain Mirs of Hyderabad and Mirpur Khas who were political prisoners at Calcutta, Hazaribagh, Poona, Lahore &c. were allowed to return to Sind and granted pensions &c.

H. 1271 = 1854 A.D.

(8) Institution of inquiry into the Jagir system &c.

H. 1273 = 1856 A.D.

(9) Departure of Sir Bartle Frere to England on leave for eighteen months for change.

3RD COMMISSIONER

Colonel (afterwards General) Jacob (pp. 166—171)

H. 1273 = 1856 A.D.

His assistants were Mr. (afterwards Honourable) Gibbs and Mr. Shaw Stuart.

Some of the chief events:

H. 1273 = 1856 A.D.

(1) Abolition of forced labour and arbitrarily fixing of Bazar rates &c.

(2) Late Mir Sir Ali Murad Khan left for England to obtain redress of grievances, but was not successful &c.

(3) Captain Mac Donald came from the Punjab with establishment to Sind to carry on survey work in Sind &c.

In the beginning of 1274 H. = 1857 A.D.

(4) Colonel Jacob with Sir Lewis Palley started for the Persian Gulf to suppress insurrection near Bushire and left Mr. Ellis who arrived from Deccan in charge of the province &c.

Return of Sir Bartle Frere from leave**H. 1274 = 1857 A.D.**

(10) Indian Mutiny 1274 H. = 1857 A.D. &c.

It took place also at Karachi, Hyderabad, Shikarpur and Jacobabad, but it was soon put down and those who helped in putting it down were rewarded, &c.

Mr. Bartle Frere was honoured with the title of "Sir" &c.

(11) Sir Bartle Frere laid the foundation stone of Sind Railway. The construction of First Railway in Sind started between Karachi and Kotri &c.

H. 1274 = 1857 A.D.

(12) Death of Sayed Sweni, Imam of Muscat &c.

(13) 1276 H. = 1858 A.D. Major (Now Sir) Frederic Goldsmid left with the author on a secret mission, for Jessalmir and Pokran via Umerkot &c.

(14) End of year 1276 H. = 1859 A.D. Sir Bartle Frere appointed member of the Supreme Council. He wrote 150 letters to Chiefs in Sind, copies of the said letters are incorporated in the book as is also an account of examples of his popularity i.e. his visits to a Brahman, a fisherman and a tailor &c.

Address given to Sir Bartle Frere and a grand Hall named after him, built by the people of Sind &c.

(15) 1276 H. = 1859 A.D. Death of General Jacob &c.

4TH COMMISSIONER

Mr. Inverarity (pp. 171—178)

His Assistants were Messers Shaw Stuart and Honourable Mr. Gibbs. Some of the chief events of his times.

(1) 1277 H. = 1860 A.D. Railway communication between Karachi and Dabaji started by Sir George Clarke, Governor of Bombay. Some account of the latter's knowledge of Persian &c.

(2) 1278 H. = 1861 A.D. Starting of Sir Henry Green and Colonel William Green with the author on a special mission, for Gwadur and Ormara &c.

(3) 1279 H. = 1862 A.D. Establishment of telegraph line through the territory of the Jam of Las Bela and the Khan of Kalat &c. &c.

(4) Beginning of 1279 H. = 1862 A.D. Insurrection by Ranas and Sodas of Nagarparkar and its suburbs &c.

(5) 1279 H. = 1862 A.D. Begari Canal widened and extended and Mithrao Canal excavated and breakwater constructed at Manora (Karachi) &c. &c.

(6) 1279 H. = 1862 A.D. Arrival of 3 European Photographers in Sind and their photographs of various Sindhis &c., &c.

Appointment of Mr. Inverarity as a member of the Governor's Council.

(7) 1279 H. = 1862 A.D. Compilation and publication of Makran-namah by the author &c &c.

5TH COMMISSIONER

Mr. Mansfield (pp. 178—184)

He arrived in the end of the year 1279 H. = 1862 A.D. from Bombay. His assistants were Max Melville and Mr. Erskine and after the departure of the latter Mr. John Moore.

Some of the chief events of his time.

(1) Examination of taluka records through Rao Bahadur Waman Rao, who is famous for his "girdi" (high-handedness).

(2) 1280 H. = 1863 A.D. started for Persian Gulf and Baghdad with the author in connection with the Indo-European Telegraph &c. &c.

(3) Same year. Death of Amir Dost Mohammed Khan of Kabul &c.

(4) 1281 H. = 1864 A.D. Touring excursion of Messers Mansfield, Max Melville and John Moore with the author in the hills of Dahrara and visit to *Kuteji Kabar* (Dog's Tomb) west of Sind &c.

The author's pay was raised to Rs. 80/- per month and he took over charge of the head munsifi's post in Revenue and Registration Departments &c.

(5) 1282 H. = 1865 A.D. Abolition of Judicial Assistant Commissionership and opening of Sadar Court under a Judicial Commissioner &c.

(6) Same year. Excavation of Umarwah Tharwah and Mithrau in Thar to meet the long felt want of the people &c.

(7) Same year. Sir Bartle Frere, Governor of Bombay visited Sind &c.

(8) Same year. Passing of the Local Fund Act 1865 &c.

(9) Same year. Grant of a salute of 15 guns for the Khairpur State &c.

(10) End of 1283 H. = beginning of 1867 A.D. Late Sardar Sher Ali Khan, ex-Walee of Kandhar arrived at Rahamki Bazar in the Thar-Parkar District with a letter from Late Amir Sher Ali Khan of Afghanistan for the Commissioner.

Same year. Departure of Mr. Mansfield on leave for 6 months.

6TH COMMISSIONER

Mr. A. D. Robertson (pp. 185—188)

Assistant Mr. John Moore. There being now only one assistant.

(1) 1283 H. = 1867 A.D. Holding of a grand Darbar in the Frere Hall on the occasion of conferring the title of C.I.E. on late Seth Naoomal and speech of the Commissioner in praise of the former and translated by the author.

(2) Same year arrival of Haji Malbari, Governor of Kokan, in Turkey in Asia, *en route* to Constantinople and was the author's guest &c.

Return of Mr. Mansfield from leave.

(11) Same year. Holding of a Dārbar at Umerkote to confer the title of Star of India on late Mir Sher Muhammad Khan of Mirpur Khas &c.

(12) Same year. Compilation and publication of Khalij Namah, i. e., a book on Persian Gulf by the author.

7TH COMMISSIONER (ACTING)

Mr. Havelock (pp. 188—194)

H. 1283 = 1867 A.D.

His Assistant Mr. John Moore. Some of the chief events of his time:

H. 1283 = 1867 A.D.

(1) Old system of Police was changed and new one introduced in its place by which remuneration of Police officers was increased and the Persian and Urdu names of their official designations were changed to the present English ones &c.

(2) Sir Fitzgerald, Governor of Bombay and Mr. S. Mansfield councillor arrived in Sind &c.

(3) Falling of shooting stars one morning at 6 o'clock &c.

(4) Reward of an English sword given to the author K. B. Khudadad Khan by the Commissioner in a durbar, for his meritorious services &c.

8TH COMMISSIONER

Sir William Merewether (pp. 194—206)

Arrived in 1284 H.=1868 A.D. after the Victory of Abyssinia &c.

He was an old officer and had taken part in the wars in Sind, Punjab, Baluchistan and Abyssinia &c., and was an able Political as well as Military officer. His Assistant was Mr. John Moore.

Some of the chief events of his time:

H. 1284 = 1868 A.D.

(1) Grant of *sarad* in connection with the award of a sword as mentioned in the events of the 7th Commissioner.

(2) The Sind Official Gazette started &c.

(3) Boats plying between Sukkur and Rohri were replaced by steamers.

H. 1285 = 1869 A.D.

(4) Severe famine in Marwar so much so that people sold their children.

He went to Umerkote and started relief works. Famine allowance was granted to the Government servants &c.

(5) The author was appointed Mir Munshi on promotion, viz., his pay was increased from Rs. 80 to Rs. 135 per month &c.

(6) Industrial exhibition at Frere Hall for one week &c.

(7) The author was ordered to write an account of the famous ruined places in the province of Sind. The account was written, translated into English and published and sent to Sir Bartle Frere in England, and copies were distributed among other officers in Sind &c.

H. 1286 = 1870 A.D.

(8) Dispute between the *Sardars* and merchants of Baluchistan was satisfactorily settled by the Commissioner. He was ordered by the Government of India to do so. He had to reside at Jacobabad for about 4 months for the purpose &c.

(9) "Jirga" laws were introduced for the Frontier people and they continue still &c.

(10) Sukkur or Shahdad-wah was excavated and its source changed &c.

H. 1287 = 1871 A.D.

(11) Having left his establishment at Cashmore, the Commissioner accompanied by Mr. Palley (who was then assistant Commissioner) and the author, went to the Chachran (Bahawalpur) and had an interview with the Lieutenant Governor of the Punjab at Mithankote and settled the boundaries of Sind and the Punjab &c.

(12) Accompanied by Mr. H.E.M. James who was then his assistant and several Head officers of different departments and also the author, the Commissioner went to Mooltan to accost Lord Northbrooke, Viceroy of India, to Sind &c.

The programme of Viceroy's journey was altered owing to dangur fever which then prevailed in Sind. He came to Sind by river instead of by land, and visited Khan of Kalat and Mir of Khairpur at Sukkur whence he went to Bombay, visiting Hyderabad and Karachi on the way &c.

H. 1288 = 1872 A.D.

(13) The news of the assassination of Lord Mayo, Viceroy of India, reached Sind &c.

(14) Jam Mir Khan of Las Bela fled after his defeat from Shah Ghazi Mula Walli Mahomed, Vazir of the Khan of Kalat, and came to Karachi to take refuge and was made a State-prisoner &c.

H. 1289 = 1873-74 A.D.

Hitherto Baluchistan was under the Commissioner in Sind since its conquest. Lord Lytton, Viceroy of India, arrived in Sind and separated Baluchistan from Sind and appointed a special Agent to the Governor General for it &c.

(16) Sir Phillip Woodhouse, Governor of Bombay, arrived in Cashmore from Punjab, and visiting different noted places in Sind by land went to Bombay by sea &c.

(17) Construction of rail-road between Kotri and Mcoltan on the left of the Indus started &c.

H. 1290 = 1875 A.D.

(18) Passing of the Encumbered Estates Act. Mr. H.E.M. James had a hand in this work &c.

(19) Departure of late Mir Sir Ali Murad Khan Talpur to Bombay to pay respects to the Prince of Wales &c.

H. 1291 = 1876 A.D.

(20) The author was recommended for the award of a certificate of merit from the Government of India as per letter No. 746 dated 26th September, 1876.

(21) Sir Richard Temple, Governor of Bombay, arrived in Sind *via* Tharparkar en-route to Kandhar and break-fasted at a place which was since then named after him as Temple Dero. He opened the water-works at Karachi on his return &c.

H. 1292 = 1877 A.D.

(22) Late Mir Sir Ali Murad Khan went to Delhi at a gathering of the Nawabs and Rajas on the occasion of the Queen Victoria becoming Empress of India &c.

(23) (a) The Commissioner retired and was appointed a member of Parliament in token of his meritorious services. He presented a

valuable sword to the author and left several good notes on record as to his services &c.

(b) Mereweather Tower fund started and the tower was subsequently built at Karachi.

(c) The Government Garden was named after him as Mereweather Garden in which Mirs put up when they go to Karachi &c.

(d) Mereweather pier at Keamari (Karachi) was erected. His Assistant was Mr. Lee Warner at the end.

9TH COMMISSIONER (ACTING)

Mr. Melville (pp. 206—207)

H. 1292 = 1877-78 A.D.

His Assistant was Mr. W. Lee Warner. Mr. Melville was first Judicial Commissioner and Sadar Court Judge. Chief event of his time was third war in Khurasan. He interested himself in supplying animals, fodder and other necessities &c.

10TH COMMISSIONER

Mr. H.N.P. Erskine (pp. 207-216)

H. 1293 = 1879 A.D.

His Assistants were the following one after another:- (1) Mr. (now Sir) Charles Olivant, (2) Dr. Pollen, and (3) Mr. Edgerly.

Mr. Erskine, having been before Assistant Commissioner and Collector of Karachi, was well acquainted with the province. Some of the chief events of his time:

H. 1293 = 1879 A.D.

(1) News of the death of Amir Sher Ali Khan of Afghanistan reached Sind.

(2) The work of old and new Jagirdars was started and the author was appointed Extra Assistant Collector in this connection, having been recommended by the Commissioner that there was no one else in Sind so able for the work &c.

H. 1295 = 1881 A.D.

(3) Re-arrangement of Assistant Collectors, Deputy Collectors, and Mukhtiarkars and their pay and grades &c.

(4) Issue of circulars on revenue matters &c.

(5) Late Sardar Sher Ali Khan, ex-Walee of Kandhar, visited Karachi.

H. 1297 = 1883-84 A.D.

(6) Increment of 2 guns in the salute for late Mir Sir Ali Murad Khan was sanctioned making the total number 17 &c.

(7) The author was entrusted with the important work of arranging and compiling the Jagir records and was given an increment in his pay &c.

(8) Death of K. B. Murad Khan, Jagirdar of Habb at Karachi.

H. 1298 = 1884 A.D.

(9) Arrival in Karachi of Syed Amirali, Barrister at Law, from Calcutta in connection with the case of Bajarai Sayeds &c.

(10) The Madrasat-ul-Islam and Dayaram Jethmal Sind College opened.

H. 1300 = 1887 A.D.

(11) Queen Jubilee festivities in the Province of Sind &c.

(12) The author was recommended for the title of 'Khan Sahib' &c.

(13) Lord Reay, Governor of Bombay, and Mir Sir Ali Murad Khan and other famous Jagirdars arrived at Shikarpur during the days of Shikarpur Horse Show, and there were great festivities in the town &c. Mr. Erskine retired and went home in this year; a garden in the town of Karachi and also a wharf at Keamari (Karachi) were named after him.

11TH COMMISSIONER

Sir Charles Pritchard (pp. 217—231)

H. 1301 = 1888 A.D.

His Assistant was Dr. J. Pollen, then Mr. Mules and then Mr. Edgerly. Some of the chief events of his time:

(1) Arrival in Karachi of Lord Dufferin, Viceroy and Governor General of India &c.

(2) Arrival in Karachi of Sardar Mahmud Ayub Khan, 2nd son of late Amir Sher Ali Khan of Afghanistan from Persia. The author was his host by the orders of the Government and he went upto Rawalpindi with him.

H. 1302 = 1888 A.D.

(3) Darbar held at the Denso Hall, at Karachi, to grant *sanad* of 'Khan Sahib' to the author &c.

(4) Mr. Parumal, late Deputy Collector Upper Sind Frontier, was tried for bribery and dismissed from service &c.

(5) Abkari system was put on proper basis, &c.

(6) Increment of two guns in the salute for the late Mir Sir Ali Murad Khan, making the total number 19 &c.

(7) The author was appointed '4th Grade Mukhtiarkar' on a salary of Rs. 150 per month with permanent travelling allowance and was to act as 'Mir Munshi'.

H. 1304 = 1889 A.D.

(8) Lord Reay, Governor of Bombay, arrived at Karachi for the third time and accompanied by the Commissioner and the author went to Sukkur and opened the Lansdown bridge for traffic, thence to Quetta, Shalabagh and Chaman. On his return, he held a levee at Karachi where he was given addresses by all the communities, and in reply to the address of the Mahomedan community he said to Mr. Hasanali: "You Mr. Hasanali and Mr. Ghulam Dastgir were made 'Khan Bahadur' and Mr. Khudadad Khan, Commissioner's faithful Assistant, was made 'Khan Sahib'" &c.

(9) Commissioner accompanied by the author went from Umerkote upwards in connection with the Shadipali Railway line. On return he was promoted to be a member of the Governor's Council &c.

12TH COMMISSIONER

Mr. (now Honourable) Trevor (pp. 231—232).

Arrived end of H. 1304 = middle of 1889 A.D.

His Assistants were first Mr. Moore and then Mr. Jenkins. Some of the chief events of his time:

(1) Grant of *sanads* of new Jagirdars to the Baloches of Upper Sind Frontier and Larkana &c.

13TH COMMISSIONER

Mr. (now Honourable) H.E.M. James (pp. 232—254).

Arrived in H. 1307 = 1891 A.D. from Bombay. His Assistants were in turn (1) Mr. Jenkins, (2) Mr. Lucas, and (3) Mr. J. Sladen.

Having been previously Assistant Collector and Assistant Commissioner in Sind, he had thoroughly mastered the needs of the Province, and during his commissionership carried out many things, all for the public good. Some of the chief events and occurrences of his time were as under:

H. 1308 = 1891 A.D.

(1) Late Mir Sir Ali Murad Khan of Khairpur was granted the title of G.C.I.E. by the Queen Empress and it was conferred upon him by Lord Harris at Shikarpur &c.

(2) The author was promoted to be '3rd Grade Mukhtiarkar' on Rs. 175 with usual permanent travelling allowance and was to act as 'Mir Munshi' &c.

H. 1309 = 1892 A.D.

(3) Mr. James opened the Railway Line between Gidu Bunder and Shadi Pali and delivered a good speech on the occasion &c.

(4) Went to Calcutta as an additional member of the Supreme Council, giving over charge of Commissionership to Colonel Crawford &c.

(5) The author went on leave for change to Bombay, Poona, Kathiawar, Ahmedabad, Ajmer, Jaipur, Delhi &c., and visited Lord Harris, Mr. (now Sir) W. Lee Warner Chief Secretary, Sir Charles Pritchard (Councillor), Mr. Edgerly Private Secretary and Sir Charles Olivant Political Agent Kathiawar &c.

(6) Hon. Mr. James came back to Sind and took charge of the Commissionership. A grand meeting was held on the Commissioner's steamer at Gidu Bunder to discuss the advisability of excavating Jamrau Canal. Many officials, Engineers and Zamindars were present. The engineers and several of the officials were first against the scheme but the zamindars were in favour, and Hon. Mr. James by his able reasoning succeeded in convincing the officials and Engineers as to the good that would accrue to the public and to the state by the excavation of Jamrau Canal. The Canal was excavated and opened by Lord Sandhurst in the last year, viz., H. 1317 = 1899 A.D., and in the speech he delivered at the opening ceremony he mentioned exactly the same benefits as were shown by Mr. James to accrue to the public and to the Government &c.

H. 1310 = 1893 A.D.

(7) A large meeting was held at Karachi to commemorate the Jubilee of the English conquest of Sind. General Marston who had taken part in the Sind war, presided &c.

(8) Hon. Mr. James arrived at Rohri with a part of his establishment in the hot season, and after having personally travelled and enquired into the affairs as regards water, good and bad land &c. in the Rohri Taluka, re-assessed the land revenue in such a way as was beneficial to the public as well as to the Government. This work was below his position but he took the trouble for the good of the poor zamindars &c.

(9) He assisted the people of Sind in their being represented in the Governor's Council by the appointment of an additional member of the council for Sind.

(10) At the end of the year during the Horse Show he held a Darbar at Jacobabad and granted the *sanad* of 'Khan Bahadurship' to the author and conferred the title of C.I.E. on K.B. Kadirdad Khan. Both of these were granted to the recipients at his recommendations &c.

(11) Arrived at Sukkur with the author to make special enquiry into the state of Talpur families of Khairpur as to their expenses of living, marriage &c., and made a report to the government with his recommendations, many of which were sanctioned; some of the Talpurs got the right of hereditary pension; some got pension for 2 lives, some for 1 life, and others got land, Jagirs, and arrangements were made for the education of their sons at the *Sind Madresa-tul-Islam*, Karachi, at the cost of the Government. In the report he showed the needy circumstances of the Hyderabad and Mirpur Khas Mirs' families also. The Mirs and general public are well pleased with this arrangement and bless Honourable Mr. James.

(12) At the end of his tour, having left the establishment at Kambar (Larkana Division) he went with the author, Mr. Lucas then Assistant Commissioner in Sind, and Mr. Pinton Superintendent of Police Upper Sind Frontier, to see *Kuteji Kabar* (Dog's Tomb) on Dahrara Hill &c.

(13) Death of Pir Muhammed Hizbullah Shah the famous Pir (Pagaro) in Sind. He was succeeded by his son late Pir Ali Gohar Shah &c.

(14) The author's pay was increased from Rs. 175 to 200 by the kindness of the Commissioner. He was made '2nd Grade Mukhtiarkar' but was to act as 'Mir Munshi' as usual &c.

(15) Went to Lahore to give evidence before the Opium Commission. He was selected because he was the fittest person.

H. 1311 = 1894 A.D.

(16) Death of Mir Sir Ali Murād Khan Talpur at his estate, conveyance of his corpse to Karachi en route to Kerbela. Good and satisfactory arrangements about the condolence gathering, salute of guns &c. made by the author under orders from the Honourable Mr. James.

Succession of Mir Sir-Faiz Muhammed Khan Talpur, the second son of the late Mir Sir Ali Murad Khan to the throne of Khairpur State, and appointment of K.B. Kadirdad Khan as his Wazir &c.

(17) The author was given an address at the *Sind Madresa-tul-Islam* by the Muhammadan community to congratulate him on the occasion of his being granted the title of Khan Bahadur and speeches delivered there &c.

(18) By the kind order of Honourable Mr. James, the Shah Jehan's Masjid at Tatta was repaired, an account of which is given on pages 99-100 of this book.

(19) Arrival of Lord Elgin at Karachi and laying of the foundation stone of the Lady Dufferin Hospital and the holding of a levee, receiving visits from Mirs, Sardars &c.

H. 1312 = 1895 A.D.

(20) Hon. Mr. James was appointed member of the Supreme Council of Calcutta and gave over charge of Commissionership to Sir Charles Olivant.

Departure of Hon. Mr. James to England. He placed the following remarks on record regarding the author.

"His very long experience made him most useful."

14TH COMMISSIONER

Sir Charles Olivant (pp. 254—263)

Arrived from Kathiawar in H. 1312 = end of 1895 A.D.

His Assistant was Mr. J. Sladen. Some of the chief events of his time:

H. 1312 = 1895 A.D.

(1) Conversion of Mr. Pinton to Mahomedanism and his transfer to Deccan in consequence.

(2) Dacoity of Hurs in some parts of the Hyderabad and Tharparkar Districts &c.

(3) Arrival at Karachi of Lord Sandhurst, Governor of Bombay. He was nephew of late Mr. S. Mansfield. When he saw the certificate granted to the author by Mr. Mansfield, he greeted the author well &c.

(4) Arrival at Karachi of Prince Nasrullah Khan, 2nd son of H. H. Amir Abdul Rahiman Khan, from England. A deputation consisting of Mr. Lucas, Acting Collector, Mr. J. Sladen, Assistant Commissioner, Mr. MacIver Superintendent of Police and K.B. Khudadad Khan, Mir Munshi, went to receive him, and Khan Bahadur Khudadad Khan was his host up to Quetta. It was a hard task for the host as the Prince's men were rough &c.

(5) Colonel Crawford retired—grand parties held in his honour at Municipal gardens Karachi &c.

(6) Death of K.B. Hasanali Effendi, President of the Mahomedan Association in Sind &c.

(7) Appointment of Sir Charles Olivant as Chief Secretary and afterward Councillor to the Governor of Bombay, and his having given over charge of Commissionership to Mr. Woodburn, then Collector of Hyderabad &c.

The period of service of Sir Woodburn being short, the principal event of his time was that he entrusted the author with the work of handing over a sword and *sanad* and *Kimkhab* to late Pir Ali Gohar Shah, who had helped in the arrest of Hurs of Hyderabad and Tharparkar. The author did so in a Darbar held at the Pir's Village &c.

Honourable Mr. James Returned to Sind (pp. 263—265)

H. 1313 = 1896 A.D.

(i) After taking charge he made a report to the Government as regards the dacoity of Hurs. Bachu Pasha their leader was sentenced to death. Pir Ali Gohar Shah who had helped in the arrest of the dacoits was conferred the title of *Shams-ul-Ulma*, in a public darbar; K.B. Mahomed Yacoob was given the title of *Sardar* and others who had helped were given rewards of swords &c.

H. 1314 = 1896 A.D.

(2) Passing of the Encumbered Estates Act of 1896 by which long period is allowed for the coming of Jagirs under act and the Zamindars are pleased.

(3) Pir Ali Gohar Shah died without issue and was succeeded by his 3rd brother Pir Shah Murdan Shah &c.

(4) Honourable Mr. James was appointed member of the Supreme Council in connection with Famine &c.

(5) Construction of the bridge between Kotri and Gidu Bunder started.

15TH COMMISSIONER

Sir A. Wingate (Acting) (pp. 266—268)

H. 1314 = 1897 A.D.

Arrived at Kotri from Bombay. His Assistant was Mr. J. Sladen and later Mr. Lawrence. Some of the chief events of his time:

(1) First plague appeared in Karachi, Thatta, Kotri, Hyderabad, Sukkur and Shikarpur. He made proper arrangements and spent a deal of money to eradicate it &c.

(2) The plague committee made groundless report against the author about the filthiness of his neighbourhood but the decision given by the Commissioner was not only satisfactory but exhonorating for the author &c.

(3) Death of Sardar Sher Ali Khan, ex-Walee of Kandhar, who used to get Rs. 5000 as pension &c.

(4) Departure of Sir Wingate, having been appointed Chief Secretary to the Governor of Bombay &c.

16TH COMMISSIONER

Mr. Giles (Acting) (p. 268)

H. 1315 = 1898 A.D.

He was Collector of Karachi when received charge of the Commissionership from Hon. Mr. James at Jacobabad. He is an experienced officer having served in succession as Assistant Collector, then as Deputy Commissioner Tharparkar, Deputy Commissioner Upper Sind Frontier, Collector of Shikarpur and Collector of Karachi. His assistant was Mr. Sladen. Some of the chief events of his time:

(1) Second visitation of plague at Karachi. Mr. Giles took proper measures to put it down &c.

(2) The Hurs committed dacoities again &c.

Return of Honourable Mr. James (pp. 269 — 271)

H. 1315 = 1898 A.D.

He was made C.S.I.

His Assistant now was Mr. Cadel.

(1) Lord Sandhurst arrived at Jacobabad and conferred the title of G.C.I.E. on H.H. Mir Faiz Mahomed Khan Talpur, Ruler of Khairpur State, in a Public Darbar &c.

(2) Hon. Mr. James went back to Calcutta to finish the Famine work and gave over charge to Mr. R. Giles, Collector of Karachi &c.

(3) The plague had not subsided yet. He adopted measures in this connection &c.

(4) The author notices some of the good features of Hon. Mr. James's career viz., his love for the performance of his duty well. As an instance, when he was appointed Acting Councillor, he had some work in arrears, and he took leave without pay for 15 days and completed the work. No other out of the 17 Commissioners under whom the author served, ever did so.

H. 1316 = 1898 A.D.

(5) The author was recommended for full pay pension. Hon. Mr. James gave strong reasons for the same.&c.

(6) Appointed Councillor. A Group photo was taken with his establishment as a token of esteem they had towards him. Each member of the Establishment possesses one copy as memento &c.

(7) He left the following note on record as regards the author:

“About Khan Bahadur Khudadad Khan, I have recently written to Government and need say little more here. After 45 years of service he is about to retire, the last link with the administration of Sir Bartle Frere (2nd Commissioner) and a treasury of knowledge will go with him.”

(8) Awarded a golden sword worth Rs. 2000 to the author with the following inscription on it in English as well as Persian. “Presented to Khan Bahadur Khudadad Khan on account of

faithful and good service,—by the Commissioner in Sind.”

(9) He made the following note on record with a view to recommend the author for Jagir &c.

“He quite considers that Khan Bahadur Khudadad Khan’s faithful and useful service is deserving of the exceptional rewards, if it continued to the end as it has been in the past.” &c.

(10) Departure to Bombay as Councillor. Farewell party given to him by the Europeans as well as natives.

Mr. R. Giles, Acting Commissioner (pp. 272—273)

H. 1316 = 1898 A.D.

He took charge of Commissionership. His Assistants were, one after another, Messers Cadel, Rein and Vaughan. Some of the chief events:

(1) After the plague subsided, those who had done good service were rewarded with *Lungis*, watches &c.

(2) He recommended the author for Jagir of 300 acres at the strength of Hon. Mr. James’s note &c.

H. 1316 = 1898 A.D.

(3) He toured through the whole divisions of Noushero Feroz and Sukkur with his establishment with a view to see the state of lands, water &c. in order to give redress to the people &c.

(4) The third visitation of plague. He took such precautions that it did not go beyond Karachi &c.

Return of Honourable Mr. James (pp. 273—276)

(1) Completed the arrangements to put down the plague &c.

During the time the plague was raging at Karachi, the author did not remove from his premises to any segregation camp but believing in God, he passed all the time there as well as in Sukkur etc.

H. 1316 = 1899 A.D.

(2) Honourable Mr. James presided at the ceremony of unveiling the portrait of Sir Bartle Frere at the Frere Hall. And in the speech he delivered there, he said as follows pointing towards the author:—“There stands also my old friend Khan Bahadur Khudadad Khan who has been 45 years in the office of the Commissioner in Sind, Mir Munshi to Sir Bartle Frere. He is still the Commissioner’s Mir Munshi.”

(3) : Honourable Mr. James was appointed Councillor.

Mr. R. Giles took charge of Commissionership (pp. 276—289)

H. 1316 = 1898 A.D.

(1) The report regarding the author's pension that was submitted to the Government with recommendation was returned with reply that according to rules the pension question will be considered at the time the officer retires &c.

(2) The author applied for permission to retire from service and submitted the petition in Muharram.

H. 1317 = 1899 A.D.

It was submitted to Government with strong recommendation by the Commissioner who amongst other things also stated that if the author had retired 15 years ago he would have received such and such amount by this time. But as he was detained in service by government he deserves being paid full pension &c.

Jamadol Akhir H. 1317 = October 1899 A.D.

(3) The author was given Jagir for two generations under the sanction of the Government of India received through the Government of Bombay. The Government stated that no more recommendations should be made for Jagir. As the author has served for 45 years in Sind and foreign service, he is granted the Jagir for his long, faithful and valuable services &c.

Return of Honourable Mr. James (pp. 289—303)

(1) When Honourable Mr. James returned he was received with enthusiasm by people at Keamari &c.

(2) H.E. Lord Curzon arrived as Governor of India.

Rajjab II. 1317 = 1899 A.D.

(3) Arrival in Sind of Lord Sandhurst who unveiled the portrait of Sir Charles Pritchard at Frere Hall, and conferred the title of C.I.E. on R.B. Tahelram Khemchand and that of Rao Bahadur on Seth Vishindas Nihalchand and gave certificates of merit to several gentlemen of Karachi and Thatta &c.

(4) Lord Sandhurst accompanied by Honourable Mr. James proceeded to Hyderabad where he convened a Darbar and thence went to Jamrau and performed the opening ceremony of the canal of that

name, thence came to Diji Fort where he visited the Mir of Khairpur, and thence to Sukkur where he was received by the elite of the District and he shook hands with the gentlemen present, the author being the first with whom he did so. News was received of the decision in the case of Pir Shah Mardan of Kingri in his favour &c.

Sha'ban H. 1317 = 1899 A.D.

(5) Mr. Mules, Collector of Shikarpur, convened a large meeting in connection with famine relief and large amount of donations were promised on the spot; author helped the Collector much in the collections and was given the following certificate:— "The Collector of Shikarpur begs to express his particular thanks to K.B. Khudadad Khan for the very valuable assistance given by him in collecting the fund."

(6) Same month, the news of the victory of the British over the Boers in the Boer War was received and people observed holiday in its connection &c.

(7) Pir Shah Mardan Shah of Kingri was conferred the title of 'Shamsul-Ulama' in consideration of the help he gave in connection with the capture of Hurs. K.B. Sardar Mahomed Yacoob was given the title of C.I.E. for his good services in connection with the plague. This was all owing to the kindness of Hon. Mr. James.

Shawwal H. 1317 = end of February 1900 A.D.

(8) Makhdoom Mahomed Zaman of Hala was tried for murder and was sentenced with capital punishment &c.

(9) Same month, arrival of H.R. Lord Northcote as Governor of Bombay and departure of H.E. Lord Sandhurst. Honourable Mr. James proceeded to Bombay to greet the former and bid farewell to the latter &c.

(10) On the 27th Shawwal 1317 H. = 28th February 1900 Honourable Mr. James accompanied by Mr. Vaughan and Establishment—English as well as Vernacular—arrived at Sukkur and pitched their tents on the camping ground.

On the 9th Ziqad H. 1317=12th March 1900 A.D., a Darbar was held near the Collector's Bungalow where about 1000 persons including Mirs, Jagirdars, Zamindars &c. were present. Mr. Mules enumerated in a short and well worded speech all the good deeds done by Hon. Mr. James who then returned an appropriate reply. Then

the Commissioner began the ceremony of giving presents &c. to the deserving gentry. He commenced with *kimkhab*. Then the author was given a *sanad* in connection with the Jagir. The *sanad* was on golden paper written in English and Persian and covered with *kimkhab*, & also *khila't* of *kimkhab*. Mention was made as regards the author's services to the following effect: Mr. Khudadad Khan entered the service of Government in 1853, and in 1855 he was employed in the Jagir and Political Department under Major (now Sir) G. Goldsmid. He accompanied Major Goldsmid during the Mutiny on a secret mission to Jcsalmir and Pokran through the Great Desert, and was again selected in 1861 to accompany Sir Henry Green on a mission in Gwadur and Ormara. In 1862 he assisted in establishing the telegraph line through the territory of Jam of Laş Bela and the Khan of Kalat. He went with Mr. Mansfield the next year up the Persian Gulf and the Tigris to Baghdad in connection with the Indo-European telegraph. Sir W. Mereweather entrusted him with several delicate missions. His knowledge of Jagir and political matters especially qualified him for the important work of arranging and compiling the Jagir record with which work he was entrusted in 1873 and 1882. His vivid memory of events of remote date and of the notions therein, and his tact and of manner, combined to make the Khan Bahadur a valuable officer of the Government. He retired in May last, after an arduous and faithful service of 45 years, to his home in Sukkur to enjoy a well-earned rest &c.

In addition to the above the following were also the author's special duties which have been included in the book:

(i) With Sir George Clarke, Governor of Bombay, from Karachi to Thatta, thence to Sehwan and thence to Hyderabad.

(ii) With Sir Frederic Goldsmid to Bombay.

(iii) With Mr. Mansfield to Dahrara Hill where there is *kuteji kabar* (dog's tomb).

(iv) With Sir Mereweather to Jacobabad in connection with the disputes between the Sowdagars and Sardars and to Mithankote in the Punjab to settle the boundaries of Sindh and the Punjab, and to Mooltan where Sir Mereweather went to meet Lord Northbrooke, Viceroy of India.

(v) As extra Assistant Collector in connection with the Jagirat work, which was cleared.

(vi) With Sardar Mahomed Ayub Khan, second son of late Amir

Abdul Rahman Khan who arrived from England to Karachi, and went from Karachi to Quetta.

(11) Muharram and Safar H. 1318 = May & June 1900. A telegram announcing the capture of Maifking in Transwal reached Sind.

(12) In the same months, Bridge between Kotri and Gidu Bunder was completed and opened for traffic.

1st Safar H. 1318 = May 1900 A.D.

(13) The author was elected as member of the V.J. Technical Institute to represent Mir of Khairpur.

(14) 25th Safar H. 1318 = 24th June 1900 A.D. The decision of capital punishment in the case of Makhdum of Hala was reverted &c.

(15) Just as the book was nearing completion, fortunately 3 occasions arose for the author to hold tea parties at his bungalow viz., (i) in honour of R.B. Diwan Dewanmal Khemchand, (2) R.B. Diwan Hashmat Rai transferred to Karachi, and (3) R.B. Diwan Naraindas Motiram arrived from Karachi and Sayid Panah Ali Shah having been promoted to be the Inspector of Police &c.

OLD SUKKUR

*Jamada I, 1318/
September 1900.*

KHAN BAHADUR KHUDADAD KHAN,
Jagirdar.

Statement of Temporary Commissioners whose administration lasted for less than six months. The other Permanent & Temporary Commissioners who were in office over six months have already been mentioned in the Book.

<i>S. No.</i>	<i>Name of the Officer.</i>	<i>The Rank from which he Rose &c.</i>	<i>Period of Administration.</i>	<i>In What Year.</i>	<i>Particulars &c.</i>
1.	Mr. Belasis	.. Assistant Commissioner in Sind.	3 months	H. 1268=1852 A.D.	During the absence of Sir Bartle Frere.
2.	Mr. Ellis	Inam Commissioner Deccan.	40 days	H. 1274=1857 A.D.	During the absence of John Jacob to Bushire in Persia.
3.	Major Henry Green	Political Agent Baluchistan.	3 months	H. 1287=1862 A.D.	During the absence of Mr. Inverarity.
4.	Sir Charles Peile	.. Do.	do.	H. 1294=1880 A.D.	During the absence of Mr. Erskine.
5.	Colonel Lamberk	Collector, Karachi.	do.	H. 1295=1883 A.D.	Do. do.
6.	Colonel Boulton	.. Do.	do.	H. 1300=1885 A.D.	Do. do.
7.	Colonel Trevor	.. Collector, Hyderabad.	4 months	H. 1301=1890 A.D.	During the absence of Mr. Trevor.
8.	Colonel Crawford	.. Collector, Karachi.	.. 5 months. by interval.	H. 1308-9=1891; 1893; 1894; 1895; and 1896 A.D.	During the absence of Sir Charles Oliviant and Hon. Mr. H.E.M. James.
9.	Mr. Woodburn	.. Collector, Hyderabad.	.. 50 days	H. 1305=1895; 1897 A.D.	During the absence of Sir Charles Oliviant and Hon. Mr. H.E.M. James.

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”ٿُڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

آنتي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرنڊڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ سُئل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هِڪڙيءَ جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ آياڙ علم، جاڙ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، پُڪارَ سان
تَشْبِيه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به چڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

.....

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ چُپن ٿا؛

.....

ڪالهه هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به چڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اُتي، هي بَمَ - گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نه آ، هي بيتُ به بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رُڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَن نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَن سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوڏ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)